

Привид мертвого дому

Валерій Шевчук

Роман-квінтет

Пію: що пієш, мій лебедю любий?
Винести годі хрестової згуби.
Прагнеш співати? Так людське співання
Завше відбитком буває жадання.
Лебедю, пієш? На спів той, одначе,
Скачеш і сам ти, й каміння заскаче.
Із книги Лазаря Барановича
"Ноти із п'яти ран Христових"
Чернігів, 1680 р.

VOX перший

Привид мертвого дому

Неначе цвяшок, в серце вбитий,

Оцю Марину я ношу...

Тарас Шевченко

1

Тільки не Марину, хоч була й Марина, а привид мертвого дому. Не до кінця можу збагнути, чому саме так діється, але той дім постійно зі мною, і я таки справді ношу його, "нечай цвяшок, в серце вбитий". А часом мені здається, що той дім ходить за мною, як міражна почвара; дім — жива істота, ступає на ногах, узутих у чоботи, і я ніби прив'язаний у якийсь негаданий спосіб до нього, або в мене на плечах шлея, і я ношу його, як тягають за спиною берестяні коробки селянки-волинянки.

Пам'ятаю, бачив колись репродукцію з картини якогось модерного художника: великий цегляний будинок — як людська постать, із головою, руками, грудьми — монументально виліплена із цегли скульптура кретиноподібної істоти. Мене вразив тоді цей малюнок, але дім, що його ношу в собі я, нічого подібного із потворою не мав. Мене вразило в тій картині, власне, інше: будинок можна бачити як живу істоту, бо, може, кожен із них живою істотою є. Ні, я не схильний до містики і ладен пояснити все цілком раціонально: кожен із нас носить за собою чи в собі власне минуле, пам'ять про колишніх людей, навіть образи тих людей, наприклад, рідних чи близьких, і ті колишні люди справді являються живими: у споминах, у снах, у мимолітних видіннях — це речі нормальні. А коли нормальні, значить, вони можуть існувати в такий спосіб, отже, й турбувати нас, хоч і породжені нашою пам'яттю та уявою. Але ні, слово "породжені" не точне. Породжені уявою — це значить "вигадані", а вони насправді були й досі є у нас, та й будуть на цій землі існувати доти, доки існує про них пам'ять. Отже, вони по-

справжньому вмирають, коли вмирають усі, хто їх бачив і пам'ятав; коли, зрештою, зникають всі їхні зображення: в малюнках, фото, записах, а доки цього не станеться, блукають у світі й продовжують жити ще й таким, хай ілюзорним життям. Те стосується, річ певна, не тільки людей, але й речей їхніх, котрі живуть довше від людей. Це все збагнути легко, незбагненим лишається інше: чому той дім, про який мова, не покидає мене? Не скажу, що його присутність у мені всечасна, ні, він часом од мене відпливає, на якийсь час зникаючи, навіть роками може мене не турбувати, я зовсім про нього забуваю, але приходить момент, найчастіше це трапляється перед сном, і я раптом бачу, як починає він проявлятися зовсім так само, як зображення на фотопапері. Тоді якийсь час не покидає мене; я кудись іду, і він безшумно й безвидно для інших пливе за мною, або в кожную дозвільну хвилину виростає перед очима. Часом відчуваю його виразно в себе на карку чи за спиною, як селянську коробку (казав уже про це), чи як хлопця, котрий сидить, як то кажуть, "на барані", обхопивши руками шию, а ногами тулуб, і їде. Єдине відчуття в мене при тому — якийсь теплий, протяглий, я б сказав, ностальгійний сум, що завжди навідує, коли за чимось відлетілим тужиш. Але найчастіше являється він переді мною таки перед сном, як я, самотня, вже не першої молодості, а, признатися, й літня людина, стелю собі постіль, роздягаюся, ставлю в певному місці капці, аби знайти їх при потребі поночі, лягаю в ліжко, перед тим клацнувши вимикачем, і вдивляюся у пітьму, яка охопила моє мешкання, — саме тоді найчастіше він виростає в моєму визорі — привид мертвого дому.

Спокійно його розглядаю: двоповерховий, із бляшаним дахом і з кількома коминами на ньому, з вікнами, затуленими віконницями, з лівого й правого крила в нього дощаті прибудови: входи зі сходами на другий поверх — у галереї, яка також покрита старою бляхою. Ті сходи виводять на веранду, а вже з веранди — двері до квартир: по двоє дверей з одного і з другого боку. Отже, квартир перший і другий поверхи мають по чотири, всього — вісім. Дім стояв під горою, в якій де-не-де виступали скельки — як зуби; найближчі сусіди жили метрів за сто чи й більше. З лівої руки на гору тяглася ґрунтова дорога, що була й не зовсім ґрунтова, а часом і кам'яна — це там, де скеля проступала із землі.

Недаремне називаю той дім мертвим, бо його вже й справді на землі біля тієї гори й дороги й біля невеличкої річечки, що тече вниз, густо засипаної каменем і зарослої зіллям, нема. Зараз там порожнє місце, засаджене кропивою, чорнобилем і здичавілими кущами бузку. Знаю, що раз на рік, у травні, той бузок буйно спалахує цвітом, і його там так багато, що не встигають обламувати закохані чи й просто ті, котрі проходять мимо. І бузок той палає, ніби холодний вогонь, — я бачив це кілька разів, бо лишень кілька разів приїжджав у рідне місто — зараз живу в місті іншому. Сумно дивився на те буяння бур'яну, кущів та квіту, але тоді, в тому місці, де той дім стояв, він мені ніколи не привиджувався, адже саме там його по-справжньому не було.

Часом мені здається, що причина цього навадження із мертвим домом та, що будинкам годиться жити довше за людей; він і справді пережив, очевидно, кілька

людських поколінь, бо, судячи зі стилю, коли те будування можна назвати стилем, простояв на своєму місці років зі сто, але я нічого не знаю про людей, що жили в ньому раніше; нічого не відаю, навіть у який спосіб поселилися там люди, яких я у домі застав: чи прийшли в нього недавно, чи жили в ньому поколіннями; знаю лише: тільки одна родина поселилась у домі пізніше за мене, тобто від початку моєї пам'яті, а ще народився Олег Велет, а друге, що достеменно знаю: ніхто із них не залишився у цьому світі, крім мене, живий. Саме через цю дивоглядну ситуацію я й завбачую те, що цей дім так невідступно супроводжує мене і що він "неначе цвяшок, в серце вбитий" мені, і я від цього не можу ніяк звільнитися.

Ніколи не займався літературним писанням, може, тому, що не хочу уподібнюватися до одного із пожителів мертвого дому — Георгія Ковальчука, людини без обох ніг, що писав цілком бездарні повісті у романтичному стилі початку XIX століття (про нього мова вестиметься), але іншого способу звільнитися від привида мертвого дому вигадати не зміг, а останнім часом це привиддя починало мене гнітити. Інколи по-дурному здавалося, що той дім, являючись мені, вимагає в мене саме такої акції, хоч я й розумію, що опис мій нікого в цьому світі не здивує, адже йдеться в ньому про елементарних людей та елементарні, пережиті ними, історії. Апокаліптичний був лишень кінець мертвого дому — він, гадаю, й надає цій історії трохи моторошного присмаку, хоч кожен кінець, у суті своїй, завжди моторошний — ми, люди, чомусь завжди жахаємося конечності та безвідворотності.

2

В квартирі № 1, побіч із нашою, де жив я із матір'ю, мешкав рахівник Іван Касперович Куш, сухий чоловічок з довгим, спокійним, навіть замерлим обличчям, який ходив завжди в одному й тому ж костюмі, котрий був уже подекуди залатаний, а штани — із бамбухами на колінах, завжди з краваткою біля рябої сорочки, краватка невправно зав'язана — її він весь час поправляв, стягуючи на горлі. Ходив випростано, ні з ким із сусідів не вітався перший, але за ним можна було перевіряти годинника, принаймні мати моя, виглядаючи з вікна, казала:

— О, вже Іван Касперович пішов на роботу, значить, восьма.

Повертався додому він о пів на сьому, повільно підіймався по сходах, зрештою, ніколи не ходив кваплячись, переходив веранду і виймав ключі, подзвонюючи ними. Відмикав двері й ховався за ними. Скидав костюма, охайно вішав його в шафу, одягав домашні штани і йшов на кухню чистити картоплю. Його дочка Галинка, а моя приятелька, була так само натренована на час, як і він, бо кидала нашу дитячу компанію й бігла додому. Дивно точно відчувала, коли мав прийти татко: раптово завмирала, очі її при цьому своєрідно заскалювалися, а тоді, як дорослі жінки при сварці, вдаряла руками по стегенцях і казала:

— Ах, вже татко прийшов! — і бігла, хутенько збираючись по сходах.

Батько зустрічав її блідою усмішкою, а вона крутилася біля нього й щебетала в той час, коли він виструнчено сидів на ослінці й чистив картоплю.

Зрештою, нащебетавшись, вона схиляла хитро голівку й питала:

— А що ти мені приніс?

Тоді батько знову світив усмішкою, вставав, вимивав руки, відтак ішов до шафи, урочисто виймаючи чи цукерку, чи кілька пряників, і дівчинка захоплено плескала в долоні, а тоді сідала біля татка на маленького ослінця, смоктала цукерку або жувала пряника і невідривно дивилась, як він порається, — він же спокійно й розважливо варив вечерю. І десь коли вечеря майже доварювалася на кєрогазі, що стояв тут-таки в кухні, на стежці, що вела до дому від мосту, з'являлася жінка Івана Касперовича, звали її просто Ольга, з важким, одутлим обличчям і з вираченими очима. Йшла, ледь похитуючись, а коли зустрічала когось із сусідів, втюрювала в нього чи в неї баньки, ніби мала немалу трудність упізнати, й питала хрипко:

— А мой паразіт шо, вдома?

— А де ж йому бути! — відказували незмінно сусід чи сусідка

— Да, канєшно! — бурмотіла Ольга. — Он, паразіт, всіда дома!..

Ми підбігали подивитись, як вона дертиметься під сходи (ми — це Карасенята і я), бо то була й справді комедія. Спершу Ольга йшла ніби нормально, але невдовзі зашпортувалася й хапалася руками за хитке перило.

— Чорт! Понаставляли тут усяких лесніць! — казала вона, а ми іржали вниз, і то через те, що знали: в трубі галереї сходів наш сміх моторошно розлунюється.

— Чого хохочете, дуракі? — кричала Ольга — Убірайтесь вон!

Ми робили вигляд, що лякались, але тільки для того, щоб не примусити її гнатися за нами з лайкою та криком, що й робила не раз, а це не так цікаво, як дивитись, як вона дереться під сходи. Тому-то ми й ховались, а вона, переконавшись, що нас уже нема, ставала рачки й лізла під сходи на чотирьох, вже зовсім не зважаючи на наші реготи, бо й на чотирьох нелегко їй було просуватися; часом, вона сідала на сходах і втирала піт.

— Недобре сміятися з нещасної, — сказав якомсь, прихопивши нас за цими насміхами, євангеліст Сухар.

— Але ж вона, дядьку, п'яниця, а не нещасна, — сказав я.

— Тим і нещасна, — сказав євангеліст Сухар і подивився на нас голубими, напрочуд добрими очима.

Євангеліст Сухар був височенного зросту, худий, із простим, ніби сокирою витесаним обличчям, і ми його трохи побоювалися, хоч був завжди лагідний. Але він весь час нам за щось дорікав, проказуючи оте своє "недобре", причому робив те якомсь так, що ми ніколи не огризалися і з нього не кпили. Він постійно столярував у своєму сарайчику, звідкіля завжди чудово пахло сосною, але ми туди забредали рідко, хоч він часом і запрошував, навіть показував, як треба орудувати рубанком, та все одно ми його побоювалися, мабуть, через те, що він вірив у Бога, а ми через наших учителів (я, зокрема, від своєї матері) чули, що той, хто вірить у Бога, — темний і дурний; коли ж бачили попа, котрий часом проходив нашою вуличкою, дружно хапалися за гудзика, бо й той нам здавався ставлеником темної незрозумілої сили.

Я знав, що буде далі, коли Ольга до своєї квартири доповзе. Ми були з Галею, її

дочкою, однокласники, а ще й сусіди поруч, а ще й приятелі, отож вона мені й розказувала і про ті гостинці, які щодня приносить батько, і про матір-п'яницю, і про те, що вона тата свого любить, а матір ні, бо та її лупить, а татко жаліє; отож, коли вона, Галинчина матір, доповзала до своєї квартири, звідти починав лунати верескливий жіночий крик — Ольга завжди репетувала, коли приходила додому; я знав, що Іван Касперович тоді зводився й мовчки виходив на веранду. Це Ольку трохи протверезувало, вона сідала на малого ослінчика й починала хлипати, розмазуючи сльози по брудному й червоному обличчі. Іван Касперович повертався додому, насипав їй миску картоплі, давав огірка, і вона, чавлячись, починала жадібно їсти. По тому завалювалася на ліжку й починала жахливо хропти, той хропіт долинав аж у наші кімнатки, і моя мати при цьому завжди робила строге обличчя і казала мені, що от, глянь, синку, які бувають у світі погані й зіпсуті жінки; коли бачиш таких поганих і зіпсутих жінок, казала вона, обходь, сину їх, десятою дорогою; люди, повчально виказувала вона, самі собі псують життя і себе псують, а це тому, що вони темні й лихі, а тобі, синку, підіймала вона пальця, треба бути не таким, а щоб таким не бути, маєш добре вчитися і в люди виходити.

Я шморкав носом, бо часто мав нежить, і згоджувався з нею, таким бути, як Ольга, увіч не бажав. Іван же Касперович, коли вона засинала, знову виходив на веранду, розчиняв там вікно і дивився на небо, покурюючи цигарки з білими мундштуками, які він причавлював у кількох місцях. Мабуть, бачив він у тому небі табуни веселих, чорно-білих коней, що мчать серед рівного й вільного степу, — про це мені теж розказувала, по-доброму підсміюючись із батька, Галинка, на що я їй мовив:

— Це ж він тобі, дурна, казки розповідає!

— Ну, не така я вже мала, — смикала плечиком Галинка, — щоб мені казки розповідати.

Але в інші часи мені здавалося, що він тих чорно-білих коней і справді бачить, бо й мені часом ввижались дивні й чудні речі.

Так бувало в них у мирні дні, а немирні приходили тоді, коли до Ольки прилазив її любас Микола. Микола був гориллоподібний, з неголеним сірим обличчям, з розкуйовдженою чуприною і з червоним носом. Очі в нього ніби заливалися кров'ю, і коли дивився тими очима, то мені мурашки по спині бігали — був то звір, не людина. Коли ж він ішов сходами, то ті рипіли, стогнали і аж попискували, Микола сипко дихав, гейбито й справді був ведмедем, котрий лізе на мед. Підходив до дверей першої квартири і чемно стукав. Відчиняв Іван Касперович, синів, і блідів, і починав говорити щось скоромовкою. Ведмідь-Микола мовчки й тупо на нього дивився, відтак простягав кошлату лапу, хапав Івана Касперовича за одіжку і викидав його на веранду, а сам без перешкод заходив у квартиру, де його з радісним окриком зустрічала Ольга. Коли була в хаті Галинка, то вилітала й вона, а Іван Касперович стояв біля вікна й безмовно плакав.

— І знаєш, що мамка сказала, коли татко заявив, аби Микола не приходив? — спитала у мене Галинка, а що я не міг того знати, доказала. — "Якщо ти мужчина,

прожени його, буду твоя! Ти ж за свою життя нікому не дав, хто тебе обидив, у морду!" Отак сказала татові мамка...

Уявляю собі ту сцену. Малий, інтелігентний Іван Касперович, що стоїть на кухні в жіночому хвартушку, бо завжди його одягав, як порався, і груба, п'яна бабера з налитим червоною барвою обличчям, яка відверто з нього насміхалася.

— Коли мене не любиш, а того барбоса, — казав тихим голосом Іван Касперович, — іди до нього, а мені дай спокій!

— Какой ти хітрий! — казала Ольга. — Брошу тобі квартиру і уйду? Нет, уходи сам!

Якось бачив його на веранді, можливо, після чергової такої сцени. Іван Касперович стояв і тер пальцями скроні. За вікном спалахувала блискавка, гриміло й перішив дощ. Він же стояв біля відчиненого вікна, і той дощ засипав краплями його лице. Стояв і дивився; можливо, тоді й бачив у небі степ, по якому мчать розбурхані, майже божевільні коні. Весело й гарно розпущено в них гриви, по-молодому блищать їхні очі — з тих ото очей вряди-годи і вдаряють блискавки, і це їхні копита гримлять об твердь небесну — коні летять, вільні й нестримні, а може, грім — то іржання тих коней? Навколо тужавили сутінки, і, можливо, він бачив міст. Міст, який з'єднує цю веранду й дім наш із тим небом-степом, а він, Іван Касперович, ніяк не зважиться на нього ступити. Чи не тому на його обличчі така туга й розпач, наївно думав тоді я, невідривно на нього дивлячись зі своїх дверей.

Помітив мене, як і те, що я так на нього дивлюся, зирнув трохи випитими й несамовитими очима, відтак зачинив вікно і рушив по сходах униз; я знав куди — у сарайчик, де струже свіжі соснові дошки євангеліст Сухар. Іван Касперович сідав на лавку біля сусіди, виструнчувався і мовчки дивився, як ходить у вправних руках столяра рубанок. А той ніби не звертав на нього уваги, а плавко посилав по дошці інструмента, і той рубанок стесував із дошки тоненьку, як папір, стружку.

— Не заваджу вам? — питав чемно Іван Касперович.

— Розкажіть, що там у вас на серці зібралося, — мовив євангеліст Сухар. — Що приходить у розум, те й кажіть, бо так не ви промовлятимете, а дух живий.

Очевидно, той Сухар був трошки божевільний, бо говорив якимось штучно, патетично, а може, це він цитував Євангеліє, не знаю, бо я Євангелія ніколи не читав навіть і в пізніші часи.

— Думок не зберу, що мені робити, — казав Іван Касперович. — Коли б не дитина, покинув би її, а сам пішов би світ за очі, хоч квартира належить мені, а не їй.

Євангеліст Сухар мовчав. Посилав рубанка і знову стесував тоненьку, як папір, смужку. І пахло в його сарайчику якимось особливо, а в дощ поготів, свіжо й гарно пахло: сосновими стружками, і сам євангеліст Сухар пах сосновими стружками.

— Хай би я пропав, — казав Іван Касперович. — Але дитини жаль, дитини!

— Дітей тра жаліти, — мовив євангеліст Сухар. — Діти — наша надія, що кінець світу буде не тепер.

— А хіба це не кінець світу, коли вдома пекло? — питав тонко Іван Касперович.

— Кінець світу буде тоді, — відказував поважно євангеліст Сухар, — коли в кожній

родині зробиться пекло. Тоді постане народ на народ і царство на царство, почнуться землетруси, а місцями й голод. То буде початок терпінь породільних. А ще діти постануть на батьків і смерть їм почнуть заподіювати. І всі будуть один одного ненавидіти. А хто витерпить до кінця, буде спасенний...

— Кажете: витерпить до кінця? — питав Іван Касперович і витягав пачку сигарет. Але євангеліст Сухар блискав у його бік оком, Іван Касперович ховав цигарки — не терпів євангеліст Сухар тютюнового диму.

— Признаюся вам, як на духу, — казав Іван Касперович. — Часом мені хочеться їх убити. Обох, Ольку і Миколу! Думав піти заявити в міліцію чи хоч би до нашого Гомзина звернутись, але це не діло... Не допоможе тут міліція.

— Коли сам собі не допоможеш, то воно й так. Бо коли хочеш зарадити іншому, поможи собі, а тоді йди до іншого, — прорікав євангеліст Сухар.

Іван Касперович устав та й пішов, не попрощавшись, у дощ. Євангеліст Сухар співчутливо зирнув на нього, але не затримав. Знову пустив рубанка по дошці і зняв стружку таку тонку, як цигарковий папір.

А Іван Касперович ішов у дощ, і я за ним. Було літо, початок літа, і все цвіло й зелено буяло; бур'яни гнали стебла, розтуляли роти й пили воду, що зливалася згори, і листя лискотіло, пахло жасмином, що густо поріс біля нашого будинку, і трава вогко шелестіла під ногами, а небо лягало на землю, лишаючи такий вузький проміжок, щоб у ньому міг пройти маленький чоловік, мокрий і загублений у цьому світі, як мурашка, котра блукає у міжтрав'ї.

3

У квартирі № 2 жили ми з матір'ю. Батька в мене не було, він нас покинув, коли я мав три роки. Мати моя відтоді зненавиділа всіх чоловіків, називаючи їх "паразитами", знищила всі батькові фотокартки, аліментів у нього не брала, вважала-бо, що той, покинувши нас, утратив усі батьківські права; батько ж, у свою чергу, бачитися зі мною не рвався, ми навіть не відали, де він живе, — мати рішуче викреслила його зі свого й мого життя. Мене любила якоюсь деспотичною любов'ю, ретельно перевіряла, чи виконав я уроки; я не мав права виходити з двору; може, тому, думається тепер, той мертвий дім і дорослому мені не дає спокою, ніби приріс до мене; вона ніколи не входила у жіночі балачки із сусідками, була горда й самотня, примусила сусідів першими до себе вітатись, а у відповідь милостиво кивала, ніби робила велику ласку; вдома в нас все було виметено й вичищено, бо коли не була в школі, тільки й робила, що варила їсти й чепурила хату. Вважала, що вона полька, хоч польської мови не знала; селян називала хамами й гадами, а до сільських вихідців у місто ставилася із видимою зневагою. Про сусідів говорила згорда й так само зневажливо й хотіла, здається, й мене перетворити в самотника та людиноненависника — перше їй вдалося, а друге — ні. Загалом же, на кожному кроці демонструвала мені, що заради мене відреклась од всього, отож я мусив віддавати їй повною слухняністю, ба покорою. Не знаю, чи я любив матір, але здається, ні, бо не була вона лагідна й не була добра. Навіть коли мила мені голову, руки в неї були жорсткі й спричиняли біль, отож, коли ті руки

смикали й терли мені волосся, я майже завжди горлав, на що вона ніяк не реагувала. Викладала математику, у школі її боялися, як вогню, не лише учні, а й учителі, та й ходила вона важко й велично, як танк, гордо зводячи голову із неймовірно охайно заплетеним у вінок волоссям. Очі мала голубі й холодні, українська мова в неї була педагогічно правильна й мертва, і вона не так проказувала, як вичавлювала із себе слова. Але мене вона любила, жорстко, немилосердно, а коли виказувала за якісь малі переступи (великих я не мав, був-бо нешкодливий), то біла мене словами гірше й болючіше, ніж лупнем. Загалом же, лупня не давала ніколи, бо не потребувала того, зате нотації читала залюбки. Я завжди входив у квартиру з легким трепотом у душі, бо знав: як тільки переступлю порога, мене відразу ж оглянуть її тверді очі, вимічаючи, чи не подер я одежі й чи не замазав її, а що я був хлопцем, то одержу і мазав, на що виробив собі імунітет, тобто, коли це траплялося, відразу ж починав ревити й, белькочучи, оповідав якісь неймовірні, вигадані про себе жахи — як це сталося, що я таки недогледів і провинився. Це мене рятувало тільки частково, бо нотацій я уникнути все одно не міг, але нотації бували трохи м'якші. А що не терпіла, аби я був неохайний, наказувала мені відразу ж роздягатися, ставила воду, вимивала й перевдягала мене в чисте — я мусив, як і вона, бути чистюлею й охайно вбраним. Води вона потребувала багато, бо й сама щодня милася і кілька разів на день парфумилася, через що в нас у хаті стояв запах, ніби в перукарні. До речі, це була картина, коли вона ходила по воду (тоді, коли я був ще малий, згодом цю місію було перекладено на мене); в нас у комірчині мала постійно стояти повна жерстяна ванна з водою; так-от, брала відра, і вони якось недоладно привішувалися до її монументальної постаті, і йшла до колонки, що стояла неподалік нашого дому, із виглядом панії, котру продали в рабство й примушують робити чорну роботу. Але в ній відчувалася не так пригнічена упокореність, як виклик і звинувачення всім, що її бачили, бо вони, ті люди, котрі її бачили, мали б здогадатися, кинутися до неї, забрати відра, а по тому мати собі за ласку носити їй воду й надалі, а що вони й не збиралися того чинити, то мати відверто їх зневажала й несла при цьому таке обличчя, глянувши на яке, кожному мало б стати соромно за те, що вони не збиралися їй допомогти і вона сама несе собі воду. І тільки одного чоловіка із наших сусідів вона в такий спосіб зуміла примусити соромитися й кидатися їй назустріч, щоб допомогти, — це був Іван Касперович Куш. Він заппадливо кидався до неї й просив її дозволити йому пособити. Мати ставила відра на землю, Іван Касперович їх підхоплював, і це була друга картина, яку, до речі, замальовував і показав мені якось наш каліка Георгій Ковальчук, котрий не тільки писав бездарні любовні повісті в романтичному стилі початку XIX століття, а й малював; до речі, теж полюбительському, але й без тієї наївної неповторності, якої досягають народні художники. Так-от, Іван Касперович волочив наші велетенські відра, обливаючись потом, бо вони йому явно були не під силу, а за ним спокійна, горда й велична, я сказав би, могутня, штивно ступала, звівши завмерле обличчя, моя мати, вища від Івана Касперовича більш як на голову і, мабуть, утрое за нього важча. Відра ж треба було тягти стежкою вгору, а тоді й по сходах у галереї, от чому в Івана Касперовича так

щедро котився з лоба піт. Зате часом мати милостиво запрошувала Івана Касперовича й Галинку до себе на чай, але тільки тоді, коли Ольга десь шаландала. І ці чаювання бували й для мене немалим святом, адже ми ніколи не скликали гостей і не відзначали жодних свят. І тоді моя мати ніби перетворювалася; ні, в неї не зникала пиховитість чи погорда, не переставала вона дивитися на гостей із холодним прижмурцем, але все-таки м'якшала, а може, сумирнішала. На стола тоді ставився наш стародавній сервіз, що перейшов їй ще від матері, — та померла, як і дід, її батько, бозна-коли давно, і хоч були в нас їхні фотокартки (людей із нетеперішніми обличчями і в нетеперішній одежі), я не відчував їх як людей реальних, бо вони, як мені здавалося, потонули в глибині часу. Мати ставила також власної випічки коржики, і при цьому чаюванні відбувалися цілком світські бесіди, в яких оминали драстичні теми (наприклад, про Ольку чи інших сусідів), а оповідали житейські випадки з минулого, які ілюструвалися прикладами із життя співрозмовників; мати моя для таких бесід мала готовий набір історій, які переповідала, не зважаючи, чи вже чув їх співрозмовник. Коли ж співрозмовник казав, що цю історію вже чув, мати неодмінно додавала: "То от я й кажу" — і все-таки оповідала історії, при тому одними й тими ж словами, ніби затверджений урок. До речі, Іван Касперович відповідав їй тим-таки, а потім, коли він ішов, ніколи не затримуючись довше, був-бо делікатний, мати презирливо казала мені, що він аж ніякий співрозмовник, бо повторюється. До Галинки мати ставилася, як до істоти жалюгідної, адже була народжена такою недостойною жінкою, як Ольга, і Галинка мені казала, що вона не любить у нас гостити, бо матір мою боїться.

— А ти її не боїшся? — питала вона мене; я, річ певна, заявляв, що ні, не боюся, і казав увіч неправду. Мою матір з усіх людей, що нас оточували, не боявся тільки Іван Касперович, і то через те, що надзвичайно глибоко її шанував, підкреслюючи це щоразу хоч би отією допомогою з водою. Мати цю пошану сприймала милостиво, що не заважало їй казати про Івана Касперовича речі ущипливі й немилосердні, а часом і зневажливі; звісна річ, це вона виказувала мені, а не йому.

І от одного разу сталася така подія.

Було то восени, і так само перішив дощ, вікно на веранду чомусь лишалося відчинене, і вітер закидав усередину мокрі косми разом із жовтим листям, і те листя падало на непофарбовану підлогу веранди. Вийшов зі своєї квартири Іван Касперович, зирнув на мене смутними, випитими очима, зирнув і на відчинене вікно, і на листя на веранді.

— Чому не зачинили вікна? — спитав він і, на мій жаль, прихилив стулку.

І дощ із листям опинилися по той бік вікна, стукаючи й добиваючись до нас і кидаючи на скло жовтими віхтями. Іван Касперович був у плащі й кепці, він повільно пішов униз по сходах, хоч мені було дивно, куди можна йти в такий дощ. Я пішов за ним, але зупинивсь у дверях. Іван Касперович вийшов на подвір'я, підняв коміра — на нього від свого сараю дивився, стовбичачи там, старий Карась. Карась був у нас рибалка, і прізвище в нього було зовсім не Карась, а Вакулук, але говорив він тільки про карасів, бо, здається, ловив чи вважав, що ловив, тільки їх, тобто всю рибу називав

карасями, та й сам був схожий на карася, отож, коли йшов, здавалося, що це — рибина, одягнена в брезентову куртку й брезентові штани, і в гумові чоботи — черево принаймні випиналось у нього так, як у карася, а його діти були схожі на карасиків, чи, точніше кажучи, бекасів (бекас — це така дрібна риба в Тетереві та Кам'янці, наших річках) із породи карасевих; отож стояв у дверях Карась, і в руках у нього була сітка, яку він оглядав перед тим, виставляючи на світло. Ішов дощ, і падало листя, а Іван Касперович стояв серед двору і мок, мабуть, тільки тепер почавши думати, куди має податися. Карась дивився на нього крізь сітку; тільки тепер я зрозумів, що сітка була причеплена у прочілі, ніби був зловлений у неї, і дивився він на Івана Касперовича риб'ячими очима, в яких застиг риб'ячий смуток.

— Неважна погода, — сказав Карась і незвідь від чого розсміявся рокітливим сміхом.

— Так, — відказав, мокнучи, Іван Касперович. — Погода паршива!

— Я, поки сюди дійшов, набрав у черевики води, — сказав Карась.

І це було дивно, бо Карась завжди був у гумових чоботах, але зараз він таки справді був у черевиках, що визирали з-під сітки. А дощ лив, і стояв під дощем Іван Касперович. І Карась дивився риб'ячими очима, і якась дивна, кострубата розмова між ними велася.

— Мочить уже три дні, — говорив Карась, — Вода, м'ать, у річці підійметься... Знаєте, про що думаю. Всіда, коли вода підіймається, карасів тоді приносить, да!

І його карасеве обличчя розцвіло.

— Саме для вас, — мовив Іван Касперович. — Ви в цьому спеціаліст.

— Зловлю, — гордо проказав Карась. — Через це й сітку лагоджу.

А Іван Касперович усе стояв серед двору й нікуди не йшов, а мок під дощем. Стояв і тупцював у невеликій калюжі, бо вода стікала з його плаща майже дзюрком.

— Ви б сховалися десь, — сказав Карась, — бо ваші черевики не на дощ. Хочете, то й до мого сарайчика заходьте.

— Ні, — сказав Іван Касперович. — Маю діло...

— Яке це таке діло в дощ?

— Діло моє, — протяг Іван Касперович. Вийняв цигарку, помнув мундштучка і запалив сірника. Але сірник одразу ж погас.

— Дощ! — сказав Іван Касперович, мов виправдовувався. Викинув цигарку і раптом хутко пішов із двору.

— Що в них, знову колотиться? — спитав у мене Карась.

— Не знаю, — стенив я плечима. — Тихо було!

— На тихо в дощ не тікають, — мовив Карась і почав зашивати іглицею велику дірку в сітці.

Мені жахливо хотілося піти за Іваном Касперовичем назирці, але падав дощ, злітало жовте листя, я намок би, а мати мені таких речей не дарує. І мені раптом здалося, що в повітрі зависла якась тривога, що цю тривогу відчув і незворушний Карась, бо відкинув раптом сітку і пішов через двір додому. Ішов, виставляючи кругле черево і повернувши карасячу голову; очевидно, дивився вслід Іванові Касперовичу,

якого я з дверей галереї вже й не бачив, і від того тривога охопила мене ще більше.

Виявляється, в цій сцені брав участь ще один пожилець, але не з нашого парадного. Був то інвалід Георгій Ковальчук, людина без обох ніг, але на протезах — тими протезами він ледве двигав, налягаючи на костури. Стояв він у другому парадному нашого дому.

— Що там сталося, дядьку? — спитав він у Карася.

— Та, по-моєму, так сказати, то й нічо, — мовив Карась, зупиняючись під дощем, як недавно зупинявся Іван Касперович. — Але щось там є — не розказати.

— Чого не розказати?

— Бо не розказати, — сказав Карась. — А по-моєму, він, може, трохи того... Я б, може, з такою бабою тожє сказився...

І Карась спокійно подибавав до своїх дверей, дощ зливався з його брезентової куртки, а обличчя було незворушне й мокре...

Відчуття тривоги, яке мене несподівано заскочило, було не даремне. Нічого начебто не відбулося: просто вийшов чоловік, постояв, побалакав із сусідом та й пішов собі. Ні криків не було в нього вдома, ані суперечки, бо їх я обов'язково почув би, але незвідь від чого в повітрі зависла тривога, і цю тривогу відчув не тільки я, а й Карась, навіть наш інвалід Георгій Ковальчук — не даремно і його витягло із власного барлога. І так було дивно: йшов дощ, падало листя, здавалося б, не порушилося навколо нічого, але повітря наповнене тремкими часточками, я сказав би, що ці часточки навіть запах свій мали: той запах висів сьогодні в галереї над сходами й несвідомо, темно мене хвилював. Я вискочив із парадного й перебіг до того, де стояв Ковальчук.

— Це ти? — спокійно сказав той. — Що там сталося?

— Нічо не сталося, — відповів я. — Просто давно іде дощ.

— Заходь до мене, — запросив інвалід і поволик свої протези до розчинених навстяж дверей. Я вже не раз тут бував із іншими дітьми нашого двору та й сам. Але сьогодні переступив порога Ковальчукової квартири з певним страхом.

— Знаєш, що я майстер спорту із шашок? — хвалячись, спитав Ковальчук.

— Знаю, — мовив я, бо це всі знали, принаймні в нашому домі, через що з Ковальчуком ніхто грати у цю гру не хотів.

— Я і в шахи чудово граю, — сказав Ковальчук. — В мене перший розряд. А знаєш, що мої задачки із шахів та шашок усякі газети пінчатають? Хоч, покажу...

В хаті в Ковальчука був розгардіяш: розкидана постіль, захаращений стіл, одяга на стільцях, сміття й недопалки на підлозі, а головне — запах, важкий і кислий, від якого забивало подих. Але вразило мене не те. На комоді, на якому було накидано олівців, тюбиків і коробочок з акварельними фарбами, опертий об стіну, стояв картон, на якому було намальовано Івана Касперовича.

— Це ви малювали? — здивовано спитав я.

— Канешно, хіба ти не знав, що я художник? — згорда відказав Ковальчук. — Я художник, що таких поїскати треба. Класний художник, познав, кого нарисовано?

Звісно, я знав, що Ковальчук малює, але чи класний він чи ні, сказати тоді не міг,

однак пізнати Івана Касперовича було можна. Я бачив інші малюнки Ковальчука, але цей йому, здається, вдався ліпше: на мене дивилися якісь по-тваринному болючі, розширені від затамованого в них жаху очі Івана Касперовича. І знову я відчув тривогу, розливу по цій нечупарній кімнаті, тривогу, що вливалась у розчинені двері густою хвилею, як потік води чи натиск вітру. Ковальчук уже сидів на осліпці.

— Мене он тільки не визнають как художніка, — сказав він. — І как пісателя не визнають, хоч я написав десять повістей і їден роман. Осознайш, якого чоловіка ти знаєш?

Але мене цікавило інше.

— Коли це ви намалювали? — спитав.

— Давня історія, — відповів Георгій Ковальчук, закурюючи півсигаретки, застромленої в дерев'яного мундштучка. — Прийшов, знайш, до мене Іван Касперович і такі странніе вещи розкажує. Очінь странніе вещи! — сказав Ковальчук, випускаючи колечка диму. — Диви, які я колечка пускаю! Шо, клас, нет? Да, приходить до мене. Нарисуй мене, каже, Жора, щоб на памнять по мені. П'ять рублей, каже, дам. Пойняв? П'ять рублей. Смешно! Та за такий партрет і п'ятсот рублей мало... А он, чудака! Каже: намалюй мене, Жора, а партрета мене не нужно, хай у тебе остайоца. На памнять. Ну, ето уже интересно, думаю. Тоїсть, не заказ він мені делає, а для памняті. Знає, що я художник класний і по моїй смерті музеї за такі партрети биться будуть, розривать один другого. А я й питаю. "Шо, — питаю, — за странніе у вас мислі у голові, Іван Касперович?" І знайш, що він мені ответів... Не, нікада не вгадаєш, — Георгій знову пустив колечко диму, колечка ці й справді були чудові. — Жизнь наша, каже, Жора, — бардак, а всі ми в жизни, каже, Жора, бардачні. І нема, каже, в жизни нічо светлого і доброго, а всьо суета сует, каже. Кстаті, я про те повість написав: "Суета сует, ілі Баришня, надушенная едіколоном". Хорошее названіє, правда?

— Правда! — сказав я. — Але для чого малювати портрета, коли собі не береш?

— Интересно, правда, пацанок? І мені це тоже интересно. По-моему у нього шарики за роліки завертуюца. Дур у голову ударила, не? Хоч, я тобі газетку покажу, де мої задачки напечатано. Знайш, що я чемпіон України по заочной грі в шашки?

— Знаю, — сказав я, невідривно дивлячись на повні жаху очі Івана Касперовича. — Ви вже мені про це говорили...

— Не, я тобі це покажу, — Ковальчук витяг затріпану газетку, любовно розгорнув її, і його обличчя щасливо засіяло. — Глянь! Шо тут написано?

— Георгій Ковальчук, — прочитав я,

— Отож-то, — щасливо засміявся інвалід. — Знай, з ким діло імеїш. Колись воспомінанія про мене писать будеш і хвалиться, що знав мене. Це тобі Жора Ковальчук каже, а не дермо собаче...

4

Квартира № 3 була Ващуків. Розташована під нами, на першому поверсі. Вхід до неї під сходами галереї: дві кімнатки і манюпусенька кухонька, а жили там стара Ващучка, висока, худа, аж чорна на обличчя, і двоє дітей: хлопець із вирячуватими очима та

великим на шиї борлаком і надзвичайно гарненька дівчинка Стася, ніжна, тиха, з чудовими очима, завжди ошатненько вдягнена, і це тим більше було дивно, бо сама Ващучка ходила в сірих лахах, а хлопець Віктор теж тягав на собі недоноски, був брудний, непричесаний і в подертих парусинових туфлях. Пізніше повернулася до них друга дочка Ващучки, божевільна Зіна. Мати моя казала, що це родина непорядна, бо всі діти у Ващучки від різних батьків, і щоб я з ними не знався, бо у Віктора Ващука у школі часом знаходять блохи і що його за це часто й зі школи проганяють. Диво, правда, було не в тому, а в дивовижному контрасті між Віктором і Стасею, як і в тому, що в Стасі бліх ніколи не знаходили й зі школи не проганяли — було б це дивно для такої чистюлі, вимитої, охайно зачісаної, випрасуваної, у бездоганно підігнаній шкільній формі з накрохмаленим хвартушком, круглої відмінниці, яка ніколи не мала в табелі жодної четвірки, ніколи не пустувала, навіть не сміялася, схожої на чудової роботи порцелянову ляльку. Я вчився зі Стасею в одному класі; Віктор — старший на кілька років, залишався двічі на другий рік, отож ішов тільки класом вище нас. Стася ніколи в дворі не гуляла, з іншими дітьми не зналась, а, прийшовши додому, до вечора, а в неділю і зранку, вчилася, у класі сиділа тихусінька, як мишка, й уважно все слухала від учительок, а коли її викликали, то виструнчувалася, проказувала урок дзвінким голосочком, притому так, що на завмерлому личку, чудовому, як у ляльки, ворушилися тільки рожеві вуста і блискали перлово-чисті зубки, а все інше лишалося незворушне, і ніколи не бувало жодного запитання, на яке б вона не відповіла. В домі нишком казали, що Віктор, до всього, ще й кишеньковий злодій, що він шастає по трамваях, але поки що його ніхто не зловив. Одне ми тільки знали, що сестру свою він люто ненавидів і вряди-годи на нього нападав сказ; без будь-якої причини, дико заревівши, він нападав на заляклу біля підручників дівчинку і, хриплячи й завиваючи, бив її, рвучи на ній одіж. Стася тоді якось тонко, як поранене звірення, вищала, і той вискіт був такий пронизливий, що його, мабуть, було чути в кожному кутикові дому, а що це траплялося саме тоді, коли Ващучка мела мітлою вулиці, загорнута у клубінь куряви, яку сама й здіймала (ніби автомат з мітлою, нічого не бачила й не чула), то сусіди, хто був ближче, кидалися до них у квартиру, найчастіше це робив євангеліст Сухар, котрий на роботу не ходив: чи був для того застарий, чи заробляв домашнім столярством, або й Іван Касперович, якщо ще залишався вдома, хапали роз'ятреного Віктора Ващука, в якого вже біля рота збивалася піна, а очі витрішкувалися так, що майже вилазили з орбіт, і викидали його надвір, де він падав на землю й бився в конвульсіях, рвучи пальцями траву й риючи землю, поки не затихав; тоді зводився, дико озирався навколо й кидався навтьоки; а євангеліст Сухар брав Стасю, що тяжко ридала, вряди-годи пронизливо повискуючи, на руки й ніс її до себе в сарайчик, де садив собі на коліна, витирав їй сльози з обличчя великими, грубими, спрацьованими руками і тихо щось до неї промовляв, аж поки вона в його руках заспокоювалася. Тоді садив її на зробленого ним-таки ослінця й починав стругати рубанком дошку, щось до дівчинки проказуючи, власне, оповідав (якось я підслухав це) історію про муки і страждання Ісуса Христа, і дівчинка слухала цю історію, вряди-годи здригаючись від спазм, які бувають після

плачу; чудові її очі сяяли якимсь дивним вогнем.

— Ти, крихітко, моя, — свята, на тебе молитися тра, — казав євангеліст Сухар, — знай, що таких, як ти, Бог любить і бачить! Благословенний же, хто йде у Господнє ім'я. Молись, дитино, Господові, і все, що попросиш у нього з вірою, — одержиш!

— А можу я в нього попросити, щоб померти? — спитала тоді, коли я підслуховував, дівчинка.

— Бога спитувати не годиться, крихітко, — лагідно мовив євангеліст Сухар, — бо ученень не більший за вчителя. Ніхто не впаде без волі його, Отця нашого. А тобі і всім нам, крихітко, і волосся на голові перераховано, тож не лякайся і не думай зайвого, а те, що тебе брат ненавидить, не бери до серця, бо вороги людині — домашні його, а брат сестру ненавидить, коли Бога цурається. А ти його за це не ненавидь і не огуджуй, бо він, може, нещасніший за тебе, адже ти свята, а він — грішний.

І дівчинка сиділа, як мишка, й дивилася величезними очима на Сухаря, який, кажучи все те, стесував стружки, тонкі, як папір, і ті стружки вилися, скручуючись, і падали на підлогу, де їх виростала купка, схожа на піну.

Все-таки Стася, очевидно, не в усьому слухалася євангеліста Сухаря, бо таки скаржилася матері на брата, і ввечері відбувалась екезекуція. Ми чули з матір'ю внизу хрипкі вигуки старої Ващучки та гупання ударів; Віктор при цьому вряди-годи ревів прохриплим, зламаним голосом; мати моя при цьому сиділа з незворушним лицем, але до звуків унизу сторожко прислуховувалася.

— Бити дітей, може, й непедагогічно, — казала вона, — але часом без того не обійтися. — І додавала жорстко. — Дивися мені, щоб слухняний був!

Я ж сприймав ті верески й виття знизу із завмиранням серця — все в душі нівечилося й тремтіло.

Одного дня після такої екезекуції, уже після школи, я підкрався був до вікна Ващуків і зазирнув. Побачив дивну річ: у кімнаті стояв прив'язаний на ланцюгу і з ошийником Віктор. Він побачив мене й кинувся в мій бік, як пес, гримлячи ланцюгом, — я відсахнувся. Стасі в кімнаті не було, очевидно, сиділа за уроками в сусідній. Вражений до глибини душі, я тихо відійшов і вже в те вікно не зазірав. Знову та історія повторилася невдовзі, потім ще і ще, аж доки не з'явилась у їхньому помешканні божевільна їхня сестра Зіна. Привела її стара Ващучка за руку. Вдягнена в якусь хламиду, волосся в неї було майже острижене, тільки трохи підросле, а очі — пласкі, випиті, обличчя втомлене і, хоч зовсім молоде, опущене й постаріле. Зіна йшла і блаженно всміхалася; для мене було дивним, що досі я її ніколи не бачив. Але пояснити це неважко: Ващуки поселилися в нашому домі недавно, після того, як тут, куди перебрались, у цьому мешканні, загинула, отруївшись чадом, ціла родина: чоловік, жінка й троє дітей. То були перші смерті в нашому домі за моєї пам'яті, тоді у двір наш набилося жахливо багато людей, виносили труну за труною, посипали землю квітами, а духовий оркестр вив так пронизливо, що я забивав собі пальцями вуха. Люди витовкли в нашому дворі всю траву, і потім у ньому цілий день чувся запах смерті — цим запахом було пронизано все, навіть нашу квартиру він заповнював, і я цілий день ходив як

прибитий... Отже, з'явилася в домі божевільна Зіна і після того (пояснити чому саме я й досі не вмію) Віктор Ващук перестав мордувати свою молодшу сестру; зрештою, ми ніби й забули за них, бо тепер із Ващуків найпомітніша стала вона, Зіна. Нікого не чіпала й ні до кого не заговорювала, а тільки блукала всюди в солом'яному капелюшку із великою штучною яскраво-червоною квіткою; спершу блукала двором, щось невиразно наспівуючи і вряди-годи схиляючись та рвучи травини й бур'ян, — складала їх у букети; потім почала виходити на гору, сідала на каменюку чи прискалок і плела там із квітів вінки. Одного з них насаджувала на капелюха й блукала так по горі, наспівуючи. Згодом покинула двір і гору й почала шаландати вулицями: ішла зосереджено й серйозно у своєму капелюшку зі штучною квіткою і з вінком; часом за нею ув'язувався гурт хлопчаків, які задирали її й підсміювалися, а вона милосердно всміхалася і йшла, тягнучи за собою хлопчаків, як зграю мух. Незвично було, що куди б я пішов і на яких вулицях бував, скрізь я здибувався із Зіною; згодом зграя хлопчаків, що часом її супроводжували, стала ходити за нею невідступно. Секрет цього всього розкрив один із Карасиків, він відкликав мене в глибину двору і сповістив, що Зіна "всім дає", що вона водить щоразу нову партію хлопчаків на гору, де росте столітній дуб, там під дубом лягає, заголює ноги, і хлопчаки по черзі на ній гопцюють. Карасик теж там побував із братами, вони вже того діла спробували, отож, коли і я хочу того спробувати, вони організують. Власне, й організовувати нічого не треба, а тільки прийти під дуба, а вона приводить хлопчаків туди щодня, притому приблизно в один і той же час. За раз на ній їздять не менше десятка хлопчаків, але вона тиха й лежить, не рухаючись, тільки сміється. Мене це знову-таки жახнуло, йти з Карасиками туди я рішуче відмовився, на що Карасик презирливо всміхнувся й сказав:

— Дурний, вона ж сама дає!

Кінчилося це тим, що на тих жирунів, довідавшись, наскочив Зінин брат Віктор з ломакою; він дико заревів, як розповідали мені згодом Карасики, і кинувся лупити хлопців, хоч тих було багато, а він один; кільком розбив лоба, одному з Карасиків врізав по спиняці, і хлопці, як мушва, порозсипалися. Відтоді під дуба Зіна хлопців не водила, бо Віктор побив і її, але тепер, шепотів мені на вухо Карасик, вона водить хлопців у інші місця, на той бік річки, в кущі, й вони не тільки постійно міняють місце, але й виставляють сторожу, щоб Віктор на них не наскочив. По всьому хлопці розходяться, а Зіна йде далі блукати вулицями, загадково усміхнена й безтямна.

— Ти дурний, — сказав мені Карасик, — вона каже: я всіх люблю і всіх любити хочу.

Але й це мене не спокусило, бо я Зіни, відверто кажучи, побоювався.

Тоді, в дощ, коли вийшов на двір Іван Касперович і коли в повітрі так виразно запахло тривоги, ми всі троє: Карась, Георгій Ковальчук та я помилилися, бо з Іваном Касперовичем нічого не сталося, але відчуття тривоги з'явилося у нас даремно: саме в той день померла Стася. Померла тихо й просто, як потім розповідала Ващучка, лягла на ліжко, склала на грудях рученята і сказала:

— Мамо, я вмираю, але ви не плачте. До мене приходив Бозя і сказав, що кличе мене до себе.

Дивилася широко розплющеними очима в стелю, і таке було в неї прегарне личко, що мати не могла не заплакати. Вона кинулася до дочки і сказала, що викличе швидко допомогу.

— І найшвидкіша допомога вже не встигне, мамо, — сказала дівчинка. — Бо моя їде по мене із неба!

І всміхнулася, казала стара Вашучка, як усміхається янгол, по тому заплющила очі, зітхнула, й тілом її пройшла спазма — душа вийшла їй із тіла, бо вже біля того тіла й укляклої матері, що ридала, звівши руки догори, стояла не видна нікому, тільки тій звільненій душі, золота літаюча колісниця із золотим хрестом. З неї зійшов шофер чи пілот, гарний і осяйний, з величезними пташиними крильми за спиною, розчинив двері у колісницю й гостинним жестом запросив звільнену душу заходити. І та, найгарніша з усіх дівчаток, яких я бачив у світі, котра була найздібніша з усіх відмінниць і найохайніша з усіх чепурух, та, в котрій очі сяяли, виточуючи лагідне проміння, та, яку я навіть не осмілюся полюбити таємним хлопчачим почуттям, бо надто гарна вона була й недосяжна, ступила білими босими ніжками по зеленій траві з квітами, якими заросла раптом підлога її кімнати, схилилася й зірвала яскраво-жовту кульбабу, хоч була вже пізня осінь і ніде кульбаби не цвіли, озирнулася на свій дім, де ридала її мати і де на вступі дверей стояв, тільки-но прийшовши, її брат Віктор із широко розверстими очима, і ступила в золоту колісницю. І та колісниця відразу ж знялася вгору і понесла її у вічні пенати, до яких не кожному із земних може бути доступ.

Оцю казку про золоту колісницю я не вигадав, її розповів мені євангеліст Сухар уже потому, як відбувся похорон, коли я, мучений неприкаяним смутком, забрів у його столярну майстерню; він саме в той час робив раму до вікна, витесуючи жолобки для скла, і сказав мені:

— Так написано було на її долі, вона прийшла до нас у світ, щоб нагадати про Бога.

— Але ж Бога нема, дядьку, — сказав я, бувши добре навчений цього вчительками й матір'ю.

— Для тих, хто його не потребує, його й нема, — сказав євангеліст Сухар, — а для тих, що до нього йдуть і потребують його, він більше як є.

— Чи ж може так бути, що він більше як є? — спитав я.

— Бо він є й для тих, що гудять і зневажають його, він більший людської огуди чи й прославлення, служби йому чи заперечення людського — його мірки нам не збагнути.

Подивився на євангеліста Сухаря трохи співчутливо, здалося мені, що він був наївний, мов дитя. Та і я тоді був дитям, мав у щось вірити, творити собі якісь казки, тобто бачити світ трохи інакше, ніж дорослі, отож незлобиво посміявся із казки євангеліста Сухаря, але й досі її не забув...

А похорони були й цього разу багатолюдні. Прийшли учні зі школи, вчителі, сусіди, зійшлися пожильці нашого дому: Іван Касперович, цілком твереза Ольга із заплаканими очима і Галинка, ми з матір'ю, євангеліст Сухар із жінкою та дорослою дочкою, наш інвалід Георгій Ковальчук, що вважав себе генієм, Карась із Карасихою з усіма Карасиками, яких називали в нас іще дрібнолюдками, стара Червона Шапочка,

самогонниця, і сонм старих жінок, що приходили до неї пиячити, і, нарешті, в усій своїй міліцейській величі старший лейтенант Гомзин зі своєю жінкою-кацапкою і двома дочками Людкою та Фанькою, які були точними подobenствами матері: широколиці, з блідими очима та миршавим волоссячком невиразного кольору. Не було серед нас однієї, а саме божевільної Зіни, бо тій було увіч не до сестри, можливо, й зараз вона віддавалася любові з тічкою хлопчаків і щасливо всміхалась у небо, коли ті хлопчаки на якийсь час те небо перед нею відхиляли. Ридав духовий оркестр, плакали жінки. Стасю винесли в оббитому червоним гробі на подвір'я і обкидали осінніми квітами. І хоч учора цілий день лив дощ, сьогодні погода стояла чудова, не було на небі ані хмариночки, літало баб'яче літо, й потоки синьо-жовтого світла заливали землю, наш двір, дім, мертву дівчинку, яка у смерті стала ще прекрасніша і ще більше схожа на вишукану порцелянову ляльку. І я не міг повірити, що вона мертва, бо смерть не наклала на неї жодної печатки, навіть легка усмішка освітлювала їй обличчя. Люди витоптували у дворі мокру ще з ночі траву, змішуючи її з опалим листям, а дерева навколо яскраво світилися, ніби ілюміновані.

І тут сталося щось дивне. У тиші, що раптом запала, бо музика замовкла й музиканти переводили подих, вирвався крик. Кричав Віктор Ващук:

— Це я, я її вбив! — кричав він, почервонівши як буряк і вирячивши й без того банькаті очі. — Я її вбив, зарізав, отруїв, а тоді повісив. Це я, я, я!

— Марш у хату! — різко сказала Ващучка, — Марш у хату на цеп!

Віктор хижо озирнувся навколо, втягнув голову в плечі, ще більше почервонів і повільно рушив у хату.

— А што такое? — сказав міліціонер Гомзин, зводячи голову й гоголем підступаючи до Ващучки. — Шо такое он говорит?

— Здурів хлопець од горя, — сказала понуро Ващучка. — Він у мене трохи малахольний.

— А врача визивалі? — спитав Гомзин, сверлюючи поросячими очицями Ващучку.

— Як же без врача? — втомлено сказала Ващучка. — Без врача і розришення на похорон не дадуть...

— Да, конечно! Смотрите міне! — сказав міліціонер і відступив до жінки-кацапки і двох дочок, що були точними подobenствами матері.

Біля гробу, засипаного квітами, стояв євангеліст Сухар і невідривно дивився на померлу, обличчя мав печальне й величаве.

На цвинтар я не поїхав; зрештою, так порадила мені, підійшовши, мати. Не поїхали ще міліціонер зі своїм жіноцтвом, інвалід Ковальчук та Віктор. Я блукав двором із потолоченою травою, листям та квітами, і мені чогось стало нестерпно жаль Віктора. Відчинив двері й зайшов у першу кімнатку, що була в них кухнею. В хаті було тихо. Штовхнув інші двері й зайшов у більшу кімнатку, — в кутку на підлозі сидів, скулившись, прив'язаний на ланцюгу Віктор.

— Віть, чуєш, Віть! — співчутливо сказав я. — Хочу тобі допомогти...

На мене глянули вирячкуваті очі, то були не очі, а два шматочки болю.

— Віть, — сказав я м'яко, навіть ніжно. — Давай тебе відв'язу.

— Я сам можу відв'язатися, — буркнув Віктор. — Але тоді мамка мене вб'є.

— Мені дуже жаль, що померла твоя сестра, — сказав я. — Хочеш, будемо дружити.

— Пшов вон! — ошкірився раптом Віктор, і його очі люто заблищали.

— Але я хочу тобі добре, Віть!

І тут знову сталося несподіване. Віктор раптом загарчав, мов пес, рвонувсь у мій бік, і я ледве встиг відскочити. Тоді він ніби вдавився ошийником, впав на руки й почав шалено на мене гавкати.

Вилетів я з їхньої хати кулею. Дикий жах охопив мене, я помчався через двір, топчучи розсипані квіти.

На лавочці біля своїх дверей сидів Георгій Ковальчук.

— Чого це ти так перелякався? — спокійно спитав.

Я розказав, тремтячи. Ковальчук розсміявся.

— Це він так з тобою пошутив, — мовив, спльовуючи.

— Хіба можна в такий день жартувати? — спитав я. — І по-моєму, він зовсім не жартував.

— Да, то сімейка ненормальна, — спокійно сказав Ковальчук. — У них і батько помер у дурдомі. І Стася була ненормальна.

— Стася була нормальна! — обурено вигукнув я.

— Нє, ненормальна, — впевнено сказав Георгій Ковальчук. — Я знаю. Я такой, шо усьо знаю, мене, брат, не проведьош! Я даже задачки в газетках із шашок печатаю. Повісті пишу і партрети рисую! Повір уже мені, я знаю!

— Нічого ви не знаєте! — сказав я сердито. — Стася була найкраща учениця в школі.

— А я о чом говорю. Нормальний человек такой красивый і такой способний не може быть, — сказав Георгій Ковальчук, випускаючи чудові колечка диму. — Нормальний человек — ето посредственность! — Шо н-нє?

— Значить, і ви ненормальний? — спитав я люто. — Ви ж портрети малюєте і повісті пишете. І газети вас друкують, і майстер спорту ви!

— І первий разряд по шахматам! — сказав, гордо поглянувши на мене, Ковальчук. — А ще я стіхи пишу. Я б і на інструменті грав, када був би інструмент. Але я нормальний. Знаєш почему?

Зирнув на нього неймовірно. Дивно, він зовсім не був уражений смертю Стасі.

— Я нормальний потому, — сказав Ковальчук, випускаючи колечка диму, — бо всьо ето віжу, всьо понімаю. При своїх талантах, мальчонок, пойняв? Але тобі того не пойнять!

Подивився кудись поверх моєї голови, і на його вустах заграла самовпевнена всмішка.

Я почув, що по сходах хтось іде: рипіли вони, чітко гупало. Вийшов на двір старший лейтенант міліції Гомзин. Пішов до хвіртки, виструнчений, в охайній формі і в чоботях, начищених до блиску. Я дивився, як ті чоботи впевнено топчуть розсипані квіти;

міліціонер кутив, із-за плеча в нього вився синій димок. Зрештою, й на небі з'явилася перша хмарка, біла й розхристана, ніби це аж туди пахнув димом міліціонер Гомзин. Решта неба й досі палала чистим блаватом.

— Не бойся смерті, пацанок, — сказав інвалід. — Смерть — ето так, вдарило по мозгам — і капець! А може, воно так і харашо виходить.

Я здригнувся. Цей чоловік знав, що я думаю і відчуваю. Адже в ту мить я жахливо, тоскно-нестерпно боявся смерті. Здалося мені, що й той міліціонер, котрий так просто й безцеремонно топче квіти, і ці квіти — також смерть, і прив'язаний на ланцюгу хлопець-пес — також смерть, навіть цей наївно самовпевнений інвалід — також смерть, як і дим з його цигарки, як оті колечка; зрештою, весь наш будинок і всі ми — із бацилами смерті в собі, як і ці дерева, що й досі неймовірно й холодно палають, ніби безголосо прохають собі в неба щадунку.

— Да, пацанок, — сказав Гергій Ковальчук. — Тобі ето ішо трудно понять!.. А от я понимаю!

5

У квартирі № 5 жив євангеліст Сухар. Про нього я вже немало оповідав, зате нічого не сказав про родину. Жили з євангелістом жінка й дочка.

Але трохи й про самого євангеліста Сухаря. Він зовсім не був баптистом, не ходив також, як і його родина, до церкви і взагалі з двору майже не виходив, днями пропадаючи в своєму сарайчику-майстерні, що її й сам збудував, а вечорами інколи сідав на чудово вирізьбленій лаві, на якій рідко хто сидів, окрім нього, й читав книжку у шкіряній палітурці — була то Біблія. Цю єдину книжку він, здається, й читав цілий вік. Здається, й на жодну роботу ніколи не ходив, до нього за це, зрештою, ніхто не сікався, бо мали ми в домі свого міліціонера, який якийсь навіть заявив: "Пока я тут живу, делайте хто шо хочет, но з умом!" Очевидно, щоб не бути "без ума", євангеліст Сухар зробив йому безкоштовно, як казала мати, шафу, комод, фігурні стільці, чим завоював собі повне покровительство. Інші наші подібні переступники законів так само потай виплачували мзду; здається, й Ольга щось заплатила, аби ведмідь-п'яниця міг приходити до неї і безборонно викидати з хати Івана Касперовича. Мати моя казала, що й Віктор через те ні разу не попався на злочинстві, бо Ващучка часом теж бігала до міліціонера, але я у все те не до кінця вірив, бо мати моя має звичку злостиво всіх осуджувати.

Жінка ж у євангеліста Сухаря була трамваєвожатою, я не раз, будиши в місті, бачив її за кермом трамваю: суху, строгу, із залізним профілем, а коли потрапляв на той трамвай, то їздив безкоштовно, сідаючи на передні двері і вітаючись із нею. Працювала вона позмінно, а коли бувала вдома, то це була не людина, а якийсь заведений автомат: постійно щось прала, варила (влітку в літній печі), поралась у городі, який сама скопала біля річки, викорчувавши дерн. Ніколи я не бачив, щоб євангеліст Сухар ніс від колонки воду, та й їхня дочка ніколи води не носила, а коли привозили вугілля чи брикет, то його тягала сама тільки Сухарева жінка. Звали її Клементина, отож ця Клементина весь вільний час щось тягала, копала, колола, полола, носила, вантажила,

перевозила; навіть дошки, які привозили євангелістові Сухарю для роботи, перетягувала в майстерню вона. Не ходила, а весь час бігала, ні на кого не дивлячись: носила сумки, набиті харчами, і я теж ані разу не бачив, щоб такі сумки носили Сухар чи їхня дочка.

Дочка їхня Марина була кішкоподібна, чистенька, із млосними очима, вона займалася тільки своїми кавалерами, які проводили її до нашого дому і з якими довго стояла біля хвіртки й хихикала. Десь вона працювала, але я не знав де, ходила розмлоєною ходою і на всіх зиркала із солодкою неувагою, але мала якесь таке щастя чи талант, що жоден з її кавалерів так і не зайшов у її квартиру, а десь вони швидко здимлювалися. Після чергової невдачі Марина зачинялась у хаті й ридала, я сам не раз чув із їхнього відчиненого вікна істеричні, завійні плачі — мати її при цьому заклопотано кудкудакала, а євангеліст Сухар ніколи ні на дочку, ні на її кавалерів уваги не звертав, його діло було в іншому: в безконечному струганні дерева, виготовленні всілякої меблі і в читанні Біблії. В хаті їхній мебля була, звісно, також Сухаревої роботи; здавалося, цей чоловік більше ні на що не був спроможний. А ще євангеліст Сухар любив усілякі бесіди з сусідами, говорив при цьому поважно й спокійно, не цурався балакати і з нами, дітьми, навіть брався навчати нас свого ремесла, але ми довго не витримували й тікали: і від тих бесід, бо вони бували солодкоточиво-божественні, а це значить — нудні, і від його рубанків, бо робота — все-таки робота. Здається, єдині люди в нашому домі, з якими євангеліст Сухар не вів бесід, — це були його рідні жінка й дочка, бо вони тих балачок давно не сприймали. Жили всі в одній кімнаті з кухнею; коли ставало тепло, Сухар удома не ночував, а в себе, в сарайчику-майстерні, жінка приносила йому туди навіть їсти в плескатому солдатському казанку із покришкою; Сухар тримав у сарайчику кілька полив'яних мисок і дерев'яних ложок (мене малим, пам'ятаю, це так захопило, що я почав канючити в матері, щоб вона й мені купила на базарі череп'яну миску й дерев'яну ложку, і коли мати цю мою забаганку задовольнила, пам'ятаю, мав немале завзяття їсти саме так). Сухар завжди ходив у робочій одежі, щось на зразок комбінезону, але мав він і костюма, я бачив його в костюмі лише в час похоронів, що в нас чи біля нас відбувалися, — це був чорний, мабуть, ще довоєнний, костюм, тоді взувався він у чорні лакові туфлі, мабуть, також довоєнні. Не пив і не палив, на обід їв тільки першу страву, і взагалі їжі потребував напрочуд мало; часто мочав у чаї чи молоці сухарі, через що його й прозвали Сухарем, бо справжнє його прізвище мало хто й знав, значно пізніше, коли виріс, довідався я, що прізвище його казкове — Підопригора. Лягав спати він із сутінками, а вставав зі світанком, отже, вогню в себе в майстерні ніколи не палив, через що всі, а це вже сталося значно пізніше, вельми здивувалися, коли його сарайчик згорів. Я про це оповім докладно далі, скажу тут тільки, що найбільше він боявся вогню і єдине дорікання, яке незмінно робив дорослим сусідам, — нагадував курцям, щоб вони, викинувши, розтоптували недопалки.

Так вони й жили: жінка робила всю чорну й нечорну роботу, він виготовляв меблю й усілякі столярські штучки (вікна, наприклад, чи двері), а дочка водила кавалерів,

потім гірко ридаючи, і так би тяглося хтозна-скільки, коли б інвалід Георгій Ковальчук не втрутився в їхнє життя, бо закохався в Марину.

Сидів на лавочці й майстерно пускав димові кільця, коли Марина вийшла після чергової невдачі з кавалером. Вже все своє виплакала, через що її млосні очі були трохи підпухлі, а проте личко із ластовинням коло носа й на носі ніби й невмите. Марина вийшла в двір просто так, бо вже не могла більше сидіти в хаті, а я в цей час гуляв на дворі з м'ячем, підбиваючи його ногою, чи ведучи рукою, чи б'ючи об стінку; саме випав той момент, коли Карасики десь повіялися, можливо, ходили з тічкою хлопців за божевільною Зіною, яка тепер у дворі з'являлася рідко — виходила з дому вранці, а приходила ввечері. Не було й моєї подружки Галинки, десь пішла, можливо, до Івана Касперовича на роботу, не було й дівчат міліціонера Гомзина, з якими я часом грав у волейбола; отож і мусив бавитися сам. Марина ж вийшла із хати й позіхнула, зовсім не прикриваючи рота. Потім пішла двором, недбало озираючись, а Георгій Ковальчук, наш інвалід, раптом розцвів до неї усмішкою, як вазон квіткою, і між ними зав'язалася балачка. Ковальчук сповістив Марині, яка нехотя біля нього спинилася, що він майстер спорту з шашок і має перший розряд із шахів, що його задачки друкують газети і коли Марина хоче, то він їй ці газети покаже.

— Це мені неінтересно, — недбало сказала Марина.

Тоді Ковальчук випустив якнайкращі кільця диму й сказав, що він пише "очень інтересні" повісті і міг би, коли Марина захоче, котрусь із цих повістей їй прочитати, найкраща ж його повість "Суета сует, ілі Баришня, надушенная едіколоном".

— Це, по-моєму, — сказала Марина, — мені тоже неінтересно.

— Може быть, — сказав Георгій Ковальчук, наш інвалід. — Но пізніше стане інтересно. Я іщо й художник, замічательний! — сказав Георгій Ковальчук, — і могу вас замічатільно намалювать!

— Да? — нарешті зацікавилася Марина. — І буду я на себе схожа?

— Даже лучше будете, як у житні, — сказав Ковальчук. — Но ви й так красива, але можна так намалювать, щоб було лучше, як у житні. Как на фотографії будете.

Це Марину, нарешті, й зацікавило.

— Правду кажете? — ще посумнівалася вона.

— Це й пацанок, шо в м'яча граїца, може сказать, — мовив Георгій Ковальчук. — Слиш, пацанок, скажи їй, як я умею малювать.

— О! — сказав я, беручи м'яча під пахву.

Марина подивилася на мене, ніби вперше побачила в нашому дворі, й невідь-чого хихикнула.

— Вопще я малюю сусідів за деньги, — сказав Ковальчук. — Але вас, таку красиву, нарисую бесплатно. Як на картинці будете...

— Да? — сказала Марина і звела ліву брову.

— Милості просим до нас і почнем сіянс, — сказав Ковальчук. — Прямо, коли хочете, січас.

Марина помнулася, глянула в бік сарайчика, де стругав дошки батько, — той стояв

до них спиною.

— Разві шо на мінутку! — сказала вона, і це стало їй приводом уперше переступити порога інваліда Георгія Ковальчука.

Здається, саме в цей вечір, або десь близько до нього, знову приволікся до Ольки, яка прийшла така п'яна, що під сходи почала лізти навкарачки ще від початку, не менш набуханий Ведмідь-Микола. Він героїчно поперся під сходи, але вони йому спротивилися, напружилися й хитнулися під Миколиними ногами, Микола не втримався і був би покотився вниз, але встиг схопитися за розхитане перило, чи поренче, як казала моя мати. Поренче затріщало й опинилося в Миколіних руках, ніби палиця; він подивився на нього тупо й раптом почав лупити сходи, приказуючи:

— А на, зараза, а на! Ви зо мной шуток не стройте!

Сходи, ясна річ, злякалися, і Микола, відкинувши перило, героїчно пішов далі, але сходи мали хитру й підступну вдачу, бо як тільки перестав триматися за них руками й випростався, вони пустили із себе слиз, об який Микола і посковзнувся, а може, той слиз був од густих плювків Ольки, яка перед цим дерлася по тих-таки сходах на чотирьох. Отож Ведмідь-Микола посковзнувся і, як колода, покотився, жахливо гримлячи, донизу, а сходи при цьому безгучно реготали й тішилися, що таки дістали того Ведмедюка. Микола внизу рикнув зовсім-таки як ведмідь, невідь для чого потрусив, звівши, кулаками і двинув знову на сходи, але цього разу використавши досвід своєї любаски, тобто твердо пішов на чотирьох, і сходи нічого вже не могли йому зробити. Отож на веранду вибрався (правда, пика в нього була подерта, волосся ще більше розпатлалося) нечупарний і неголений, він крутив очима, сорочка розпанахалася, виставивши брудну майку й лахматі груди. Отакий герой і постукався у двері до Івана Касперовича. Той і цього разу двері відчинив; до речі, я завжди дивувався, навіщо він це робить, адже простіше двері було просто не відчиняти; вікна нашого поверху зависоко, тож Ведмідь-Микола нівіки до нього не дістався б. Але Іван Касперович був, здається, із тих людей, які обов'язково відчиняють, коли до них стукають. Отож він і виріс у розчинених дверях, а що така картина для Ведмедя-Миколи була звична, то він звично простяг лахмате ручисько, щоб перепону зі своєї дороги відставити, адже вона завжди без проблем прибиралась. Але, очевидно, сьогодні для них обох був не зовсім звичайний день, а може, відчинивши двері, Іван Касперович побачив за спиною у Миколи шмат осіннього неба, по якому мчав табун чорно-білих коней, а може, він відчув на обличчі подих осені, а коні шалено мчали й тупотіли. І Іван Касперович раптом розмахнувся і вдарив здорованя, того Миколу-Ведмедя. І це було для того так несподівано, що здоровань похитнувся і вирячив очі на малу принду, яка вдруге тузонула його кулачком. Так, Іван Касперович ударив Ведмедя-Миколу вдруге, і то так дошкульно, що той заточився й захитався. Відтак із грудей Ведмедюка вирвався цілком ведмежий рев, а може, так кричать і горили, бо це ще питання: чи на ведмедя він більше схожий, чи на горилю, він розмахнувся кулаком-довбнею і спершу вгатив ним не в Івана Касперовича, а об двері, однак другий удар Івана Касперовича таки дістав, і той упав бездиханно на підлогу, розкинувши руки, а

Ведмідь-Микола переступив через нього і загорлав у відхлань одчиненої квартири — до речі, все це відбулося без жодного слова:

— Олька, почому ти ушла? Сlish, курва, почому ти ушла?

І в цей час сталася друга річ, яку можна назвати дивовижною: моя мати відкинула мене від причинених на ланцюжок дверей, розчинила їх і, могутньо двигаючи своїм поважним тілом, рушила туди, де лежав Іван Касперович, розкинувши руки й ноги, як комар, котрий звалився з дуба у відомій пісенці ("Як зірвалася Шуря-буря, комаря із дуба здула"); так само, як Ведмідь-Микола, переступила через нього, і я почув її громовий учительський голос:

— То це ти, п'янице чортівний, прийшов сюди людей калічити? Забирайся геть, і щоб я ноги твоєї тут не бачила!

І я уздрів, як моя мати, котра ні в які сварки ніколи не втручалася, залізним зажимом схопила за волосся Ведмеда-Миколу і потягла його через веранду, а він дибав, покiрно зігнувшись і навіть не пробував оборонятися. Мати підтягла його до виходу на сходи, відпустила, і не встиг він випростатись, як копнула його коліном під зад. Микола вдруге полетів зі сходів, як колода, жахливо торохкотючи й гупаючи і ще жахливіше волаючи, аж у просвіті нижнього отвору з'явилася купка Карасиків разом із Карасихою, однак, побачивши, що на них котиться якесь страховище, миттю розсипалися, як зграя рибок, бо й були вони з риб'ячого племені, а страховище викотилося з дверей і розпласталось, ніби жаба, на траві, в якій позаплутувалося осіннє листя. Але й земля не захотіла, щоб він на ній до якогось часу відпочив, спружинила й підкинула Ведмедем-Миколою, і він, якимсь недоладно мателяючи руками й ногами, кинувся бігти від нашого двору геть, а в дворі стояли Карасиха й четверо дрібних Карасиків, порозтуляли роти й вискотливо реготали, а зі своєї майстерні-сарайчика вийшов євангеліст Сухар і прорік:

— Дивні ви під цим небом, люди! Засліпив світ очі ваші, скам'янив серця, щоб очима не бачили й серцем щоб нічого не розуміли і не навернулися, щоб оздоровив вас Господь...

Я все це бачив і чув, бо скотився на хвилю наниз, щоб подивитися, що станеться із Ведмедем-Миколою, але з ним-таки не сталося нічого: ні голови не звернув, ні рук-ніг не поламав, а щасливо далі від нашого дому тікав. Тоді я повернувся на веранду і тільки тепер зрозумів, що нічого смішного в цій ситуації таки не було, а побачив перелякану й витверезену Ольку, яка стояла навколiшках над бездиханним Іваном Касперовичем і пирскала на нього з рота водою, а ще я побачив заплакану й перелякану Галинку, яка глянула на мене широко розверстими очима, уздрів і матір мою, що стояла тут-таки і, жорстко налягаючи на кожне слово, виказувала Ольці, а та набирала зі склянки до рота води й знову на Івана Касперовича пирскала.

— Принеси нашатирного спирту! — наказала мені мати.

Я миттю обернувся, захопив із собою й ватку; мати намочила її в спирті й приклала до носа Івану Касперовичу. Але й нашатирний спирт йому не допоміг, тоді мати моя важко приклала біля Івана Касперовича й приклала вухо до його грудей.

— Готовий! — сказала вона, важко зводячись. — Уже йому нічого не допоможе!..

І знову ридала біля нашого дому траурна музика, і знову сипалися на землю квіти й пахло смертю, тяжко ридала, припадаючи до гробу Олька, безперервно плакала й Галинка, і навіть мати моя впустила сльозу, а я ніколи в житті не бачив, щоб вона плакала.

Після того страшного випадку Олька доручила нам Галинку, а сама добровільно пішла лікуватися від алкоголізму. Ми з Галинкою тепер жили разом: разом їли, разом учили уроки, навіть спали в одній кімнаті, перед сном довго розмовляючи. Галинка призналася, що до неї уві сні часто приходять батько, якийсь зів'ялий, надмірно спокійний, бере її на руки, гладить по голові й каже, що йому тепер добре, і переконує, щоб не мала Галинка до матері серця, а щоб любила її й шанувала, бо мати її була більше нещасна, як винувата.

Але Олька вважала себе винуватою. Вона прийшла з лікарні, зробилася тиха й ляклива, стала бігати до церкви, часто відвідувала й цвинтар. Весною насадила на могилі Івана Касперовича квітів і щотижня вони ходили з Галинкою їх поливати. Влаштувалася на роботу, в церкві добровільно прибирала, а до моєї матері ставилася з підкресленою пошаною. Більше того, вона перестала говорити своїм жахливим суржилом, а перейшла на мову українську більш-менш чисту. Миколу засудили до страти і чи розстріляли, чи, як казали люди, послали на уранові рудники повільно погибати. До мене ж у сні несподівано почала приходити Стася, просила, щоб я їй казав, що задано на уроках додому, бо вона, Стася, єдине за чим шкодує в цьому світі, що не довчилася, адже вона найбільше любила вчитись. Отож, казала вона мені уві сні, якщо я її хоч трохи в цьому світі любив, хай би тепер узяв на себе обов'язок переказувати, що їм задано, бо вона хоче довчитись і закінчити школу із золотою медаллю. І я щоразу, коли вона приходила уві сні, виймав щоденника із портфеля, сповіщав, що задано, а Стася, старанно закусивши губку, переписувала все те у щоденника свого.

6

У квартирі № 5 жив наш інвалід Георгій Ковальчук. Мав він одну кімнатку й кухоньку, сам варив собі їсти, сам навіть дрова собі рубав. Його ближчими сусідами були Карасі, які купували йому в магазині їжу в той час, як і собі, замовляли й привозили брикет (коли це робили й собі), так само й дрова, а по воду й гас він часто посилав когось із дітей, зокрема мене, та й у магазин ми бігали з його доручення. Він же із двору виходив дуже рідко, бо це коштувало йому великих зусиль, а більше сидів у себе в кімнаті, пишучи там свої нікому не потрібні повісті, малюючи портрети чи будь-що: перемальовував із книжок картинки, робив натюрморти і так далі. Розігрував часто сам із собою партії в шахи й шашки, в ці ігри він грав заочно з різними людьми, пишучи листи, які також ми бігали кидати в скриньку. І справді, його задачки інколи друкувала місцева газета, і то був акт найбільшої його гордості. Сам він був жертвою післявоєнних жартів зі зброєю, було йому п'ятнадцять, коли вирішив розібрати якийсь набій, той набій вибухнув, руки тільки трохи покалічив, зате позбувся ніг і мав опалене, побите

чорними цятками обличчя, що мене трохи й дивувало: коли він щось там розбирав, мали б постраждати руки, а не ноги. Згодом він мені оповів, що в тій історії постраждав не тільки він, а було їх ціла компанія, вони натрапили на набої, і з тієї компанії залишився живий сам, а всіх інших розірвало на куснички. З дітей я найбільше йому допомагав, отож найбільше його і знав, він ставився до мене по-дружньому, але найбільше вихвалявся своїми талантами таки переді мною, до нудного повторюючись. Батько в нього загинув під час війни, а мати мала хворе серце, тож, коли почула про нещастя (а їй сказали, що всі хлопчаки загинули), дістала серцевий напад і відійшла. Був у нього ще дядько, але той знати його не бажав, був-бо неймовірно скупий, а через те трохи звихнутий. Отак і вийшло, що Георгій Ковальчук жив у цьому світі сам як палець. Було йому тоді, на початку 50-х років, десь під двадцять, отож він цілком міг закохатися, що й принесло йому купу гризот та переживань. Він, людина малоосвічена, говорив суржилом і так само писав свої "повісті", вважаючи однак, що пише "руським язиком".

— А чого ви не пишете українською? — спитав я у нього.

— Ну, відіш, — казав він. — Ніколай Островський тоже був інвалід і тоже з України, з Шепетовки, а Шепетовка то ще менший город, як Житомир, то що я — хуже його?

Логіка була дивовижна.

— Але чому писати українською — то хуже? — спитав я.

— Ну, на Україні немає таких великих пісателів, як рускі. І по-моєму, що руска, що українська — все одно.

— Ну да, — засміявся я. — Ми навіть у школі учимо: росмова, укрмова — і не все одно. А ви говорите й пишете і не так, і не сяк.

— Як ето? — здивувався Георгій Кавальчук — Я розгвариваю і пишу по-рускі.

— Суржилом ви говорите й пишете! — казав я немилосердно. — Слово російське і слово українське: каша!

— А я так спеціально делаю, — мовив поважно Георгій Ковальчук. — То-їсть я пишу так, як Ніколай Васільович Гоголь: слово руске і слово українске. А виходить, що руске і українске — все одно. А Ніколай Васільович Гоголь — великий рускій пісатель, йому й пам'ятники ставлять. І мені колись поставлять, коли поймуть, хто я такий. Бо там, у журналах, куди я свої повісті посилав, хто сидить? Шкурнікі і шарлатани: своє печатають, а со сторони не подходи, особливо, када талантлівий. Самі пишуть бузу, а талантлівих одкидають. Я їх харашо розкусив...

Георгія Ковальчука переконати було годі. І я перестав його переконувати, бо коли б він і захотів писати правильною мовою, або й зміг, то результат все одно був би той-таки. Отже, хай буде тим, чим є. І він був тим, чим є, принаймні не нудьгував, адже безконечно чимось був зайнятий. Малював він більше олівцем, фарб спершу не мав, а коли я йому купив на день народження акварельних та й трохи олійних, він, не знаючи техніки, скоро те діло закинув. Олівцем виходило краще, принаймні подібність моделі віддавав до такої міри, що можна було пізнати. Галинка, моя подружка, вважала, що він малює чудово, особливо їй подобався портрет її покійного батька, його Ковальчук

подарував їй після похорону. Вона поставила портрета біля свого ліжка і дуже з нього тішилася...

І от переступила порога квартири Георгія Ковальчука Марина й милостиво дозволила себе малювати. Пускала бісики, поводячи млюсними очима, хихикала, вряди-годи зіскакувала і бігла дивитись якусь річ, що належала Ковальчукові, інколи підходила до нього дуже близько; вони про щось там балакали; ясна річ, Ковальчук показав їй всі газети, де були його задачки із шахів та шашок; раз у нього навіть прибрала й вимила підлогу, після чого Георгій Ковальчук світився цілий день, як нова копійка; тепер, коли вона мала прийти з роботи, Георгій видибував на подвір'я і тоскно дивився на стежку, якою мала вона підійматись, а коли вона з'являлася, він махав їй рукою; вона знову ж таки легковажно сміялася й махала рукою й собі. Підходила до нього, заговорювала, а тоді йшла додому, сказавши, що не знає, чи сьогодні прийде. Часом і приходила, але більше ні; тоді Ковальчук сутенів, але забирався до кімнати тільки тоді, коли сутеніло й надворі, весь час позираючи в той бік, звідки вона з'являлася. Сам у себе почав частіше прибирати, в кімнаті принаймні стало охайніше. Вдягав чисту сорочку, коли сподівався на її прихід, щодня голився, хоч раніше робив це вряди-годи й часто досить сильно заростав, і тактяглося, поки не намалював Марининого портрета, а малював довго й старанно, може, навіть зумисне те затягуючи. Потім того портрета перемалював для себе, а оригінал урочисто Марині подарував із власним пишномовним суржиковим написом. Марина портрета взяла, сказала: "Спасібочки!" — й після того відвідувати Ковальчука перестала. Власне, вона перестала приходити вчасно з роботи, а вже пізніше, коли сутеніло, коли зморений чеканням та лихими думками Ковальчук заповзав у свій барліг, з'являлася не сама, а вже з черговим кавалером і стояла з ним в усіх на виду, хихикаючи й граючи очима. Я знав, що Ковальчук у цей час прикипав до шибки й тоскно дивився крізь скло на те легковажне її жирування, а Марина й думати не гадала про нього, поверталася додому наспівуючи; Ковальчук дивився на неї, і, здається, сльози текли йому по щоках, а може, це я тільки придумую, і може, він тільки безсило скреготав зубами, хтозна-що відчував у ту осінь. А листя світилось у сутінках жовтим полум'ям, і пахло в нашому дворі тліном, все якесь чудне ставало й нереальне; я заходив у майстерню до євангеліста Сухаря, і той м'яко починав мені розповідати про Бога, і про кінець світу, і про те, що всі біди земні від того, що люди Бога забувають, а кінець світу настане тоді, коли його забуде останній землянин, і вже недовго того чекати. Каятися треба усім, казав мені євангеліст Сухар, і від тих слів ставало тяжко на душі; я виходив із майстерні-сарайчика й бачив, як повертається додому божевільна Зіна в своєму незмінному капелюсі, уквітчаному, але вже подертому. На ній — халамидне плаття, йшла вона виструнчено й пружно, а на вустах лежала усмішка, в той час, як очі були сумні, втомлені й ніби розпачливі — ось вона, думав тоді я, людина вільна від Бога. Підіймався угору по сходах і стояв на веранді там, де любив стояти Іван Касперович, і мені уявлялися в не погаслому ще до кінця небі табуни біло-чорних коней, котрі шалено мчали степом; наче відчуваючи, що я тут стою; виходила на веранду Галинка, ставала

біля мене й говорила, що мати її щоденно плаче, майже нічого не їсть, а все нарікає на себе, бо це вона призвідниця батькової смерті. Я втішав Галинку, як міг, а тривога не покидала мене, бо не покидали мене слова євангеліста Сухаря про кінець світу і стукотіли мені в серце, аж воно стискалося їжачкастим кулачком.

— Чого не сидиш удома, чого? — гостро питала мати, розігріваючи мені їжу.

— Але ж я у дворі. І нікуди від дому не йду, — казав кволо я.

— Часом треба від дому й піти, — несподівано заявляла мати. — Хочеш завтра в кіно і на морозиво?

— Хочу! — казав я, і в мене невідь од чого поставали в очах сльози.

Мати пильно дивилася на мене, але я в цю хвилину її не боявся, був-бо переповнений не зрозумілими й собі почуваннями й передчуттями; був повний цим домом, пристрастями, смертями цієї осені, тривогою моєї подружки Галинки, тугою Георгія Ковальчука, розсудливою апокаліптичною мудрістю євангеліста Сухаря, обличчями всіх наших сусідів, усмішкою божевільної Зіни, коли вона поверталася зі своїх цілоденних блукань. І раптом я відчув, що материна рука пригортає мене до себе, й кинувся в широкий розлив її грудей і застогнав.

— Що тобі, синку?

— Не знаю, — сказав я, схлипуючи. — Мені всіх жаль... Всіх, всіх... І я страшенно боюся смерті!..

Якогось дня не прийшов, а ледве приліз додому тяжко побитий Віктор Ващук. Хотів черговий раз розігнати тічку хлопчаків, які волочилися за його божевільною сестрою Зіною, але цього разу це були не свої хлопці, Карасики чи їхні друзяки (Карасики, до речі, від Зіни вже відстали, власне, їх відігнала сильніша компанія хлопців із Любарської), отож саме вони люто напали на Віктора і, хоч той бився скажено, але осилити їх не зміг, його тяжко віддухопелили з усією хлоп'ячою жорстокістю. Зіна при цьому радісно реготала й плескала в долоні, потім повела переможну компанію в кущі, де ті втішались нею, скільки хотіли, а Віктор доповз до річки, обмив кров, потім ту річку з натугою перебрів, відлежався під деревом на острові, знову трохи пройшов і знову мусив відлежатися, аж доки не дістався додому, де мати його вже не біла, а тільки посадила на тиждень на ланцюга, незважаючи на те, що йому треба було ходити в школу.

Після цієї події до мене підійшли всі четверо Карасиків, розповіли, що сталося, і сповістили: кидати все на так не годиться, бо який той Віктор не є, але він їхній, тож мають тим любарським помститися, оголосивши їм війну; зрештою, сказали Карасики, Віктор мав право нападати на них, бо захищав честь своєї сестри, а вони на нього — ні. Карасики вже переговорили із Віктором, і той цього разу не кидався на них і не гавкав (значить, і на них він кидався й гавкав, подумав при цьому я), а згодився бути їхнім командиром. Запрошували, отже, й мене, було нас шестеро. Я, звісна річ, відмовитися не міг, хоч боєць із мене такий, як і з Івана Касперовича; Карасики сказали, що вони пошлють посланця до Вороновського з Павлюківки, який очолював там хлопчачу ватагу, щоб він нам допоміг, бо ті хлопці з Любарської напевне й собі покличуть

допомогу. Незабаром Карасики повідомили, що Вороновський з Павлюківки згодився нам допомогти, і Віктор запропонував свій план дій. Ми мали послати когось до тих із Любарської, щоб оголосив війну, сказавши, що будемо на нашій горі, а вони нехай наступають. Вороновський на гору хай не приходить, а чекатиме, щоб ті, із Любарської, підійшли під гору, тоді вдарить на них із тилу. Коли б любарські воювати відкрито відмовилися, ми оголошували, що нападемо на них, коли захочемо і як захочемо, адже вчинили безчесно не ми, а вони — Віктор захищав Зіну як рідний брат. Усі визнали умови за правильні й справедливі, парламентарем же послали одного з Карасиків, котрий найпрудкіше бігав, — на всяк випадок, бо, може, доведеться йому тікати. Хлопці з Любарської на відкриту війну згодилися й призначили навіть річинець — мало відбутися це через два дні після третьої, тобто коли поприходимо зі школи. Дівчата нашого дому викликалися підносити нам каміння — Галинка та дочки Гомзина, але ми від їхніх послуг відмовилися, в таке діло брати дівчат не годилося. Мені завжди здавалося, що Віктор недоумкуватий, але його стратегічний план був схвалений усіма, в тому числі самим Вороновським.

І от настав призначений день, ми шестеро вийшли на гору; перед цим Карасики послали ще й на Мальованку, але мальованські хлопці поставилися до нашої війни без ентузіазму, хоч і не відмовили в допомозі: їхній ватаг сказав, що сам він не прийде, а своїм хлопцям оголосить; отож, коли виявляться добровольці, він принаймні не заперечуватиме, коли вони до нас підійдуть. Мальованських прийшло тільки четверо, але, побачивши нашу малопотужність, а ще й таких дрібних вояків, як Карасики та я, відразу ж скисли, відійшли вбік і почали тихо між собою перемовлятися. В цей час на мості через річку ми побачили ватагу з Любарської, їх було з двадцяттеро. В руках тримали бляшані щити й круглі покришки від виварок, подібні щити й покришки від виварок були і в нас. Перед цим ми назбирали каміння й насипали їх кожен перед собою купкою; отож кожен стояв біля своєї купи. Мальованські хлопчачи в цей час підійшли до краю гори, а побачивши, що напасників удвічі більше, як нас, переглянулися. Віктор переконував їх, що за нас має постати ще й непереможний Вороновський з Павлюківки, але видно було, що мальованські вагалися і в поміч Вороновського не вірили. Ватага любарських, побачивши нашу малочисельність, помчала через вуличку до гори. Мальованські хлопці відразу ж розвернулися спинами й вдарили навікача.

— Будемо битися до останнього! — сказав крізь зуби Віктор Ващук, очі його палали.

Любарські із криком кинулися штурмувати гору, метаючи в нас камінням, яке, правда, до нас не долітало, а ми зустріли їх кам'яним градом. Каміння вдарялось об бляшані щити й покришки, кільком напасникам було розбито голови, і вони з ревом побігли донизу, — перша хвиля, таким чином, була відбита й відкотилася. Любарські зібралися внизу купкою й радилися, поранених перев'язували. Але на відбиття атаки ми витратили майже все каміння, отут би й справді нам знадобилися дівчата. Та брати дівчат на війну була б нам ганьба. Ми відрядили двох менших Карасиків на підноску.

Любарські миттю помітили, що нас уже не шестеро, а четверо, миттю розгорнулися лавою й кинулися на гору.

Вороновський на поміч не приходив. Підскочили молодші Карасики з повними шапками каміння, і ми знову мали чим відбиватись, але було очевидно, що цю атаку ми навряд чи витримаємо: любарські хлопці були вже оскаженілі.

— Б'ємося до останнього! — закричав Віктор, і ми почали шалено метати в напасників каміння. Вони ж лізли вгору вперто, хоч вряди-годи хтось із них зойкав і обливався кров'ю.

І ось саме в цей момент, коли любарські подолали більше як половину гори, а ми почали приходити у відчай, від Павлюківки почулося потужне: "Ура!" — з'явився довгожданий Вороновський. Ватага його була така численна, що любарські, озирнувшись, жахнулися і замість того, щоб рвонутися вперед і пробитися через наші рідкі ряди, побігли чимдуж із гори, сподіваючись проскочити на міст раніше, ніж Вороновський переріже їм шлях. Тут ми почули крик і поза нас — це вів мальованську ватагу їхній ватажок Рештиль. Ми злучилися з ними й помчали з криками з гори. Любарські зовсім змішалися, Вороновський таки перерізав їм дорогу до втечі. Вони метнулися назад, але побачили збільшені наші ряди, почали кидати щити й покришки і підіймати руки. Їхні ватаги, Рулька та Яшка, помчали чимдуж через бур'яни й верболози до річки, тут заслони не було, і вони прорвалися на той берег, обмочившись з голови до ніг. Решта здалась у полон, в них було відібрано ножі, самопали й уривки ланцюгів, а також усе цінне, що було в кишенях. Кількаро мало солдатські каски ще від часу війни, вони також були реквізовані хлопцями Вороновського. Любарські дали обіцянку, що ніколи не входитимуть на нашу територію, не чіпатимуть божевільну Зіну і взагалі визнали свою повну поразку. Під свист, крики та улюлюкання, опустивши голови, вони пройшли повз наші ряди й були пропущені на міст, а як тільки відчували свободу, щосили помчали геть, тоді як ми всі переможно закричали й стали жбурляти вгору щити, кепки чи просто здіймати руки — цього разу ми таки перемогли. Мальованці тим часом виправдовувалися за свою втечу, переконуючи, що вони не тікали, а тільки пішли по допомогу. Вороновський ходив гоґолом і хвалився, що коли б не він, то ми ніколи не перемогли б, а його ще не переміг ніхто, навіть пси-когути, не то що нещасні любарські (псами-когутами звали хлопців із найближчого села Псищ). Віктор Ващук при цьому зціпив зуби, він не хвалився, що план операції був його, тільки блиснув очима.

— Ми все одно билися б до кінця! — сказав жорстко він.

Карасики захоплено снували в хлоп'ячій юрбі й дзвінками голосами оповідали, як ми героїчно відбивали атаки.

В цей час на мості з'явилася монументальна постать моєї матері, яку всі чудово знали. Хлопці крикнули: "Атас!" — і подалися на гору ділити здобич, а я чкурнув додому, бо мав міцний і непорушний наказ — ні в які компанії не ув'язуватися; до речі, і досі цей її наказ виконую.

У квартирі № 6 жили Карасі, чи інакше їх звали Дрібнолюдки. Власне, сам Карась дрібний не був, навпаки, я вже його тут описував, — був це чоловік барилькуватий. Про нього ходила в домі легенда, що він колись хворів на сухоти, був худий, як тріска, але євангеліст Сухар порадив йому їсти собаче м'ясо й рибу. Хтозна, чи він жартував, чи, може, справді знав такий секрет, як лікуватися від сухот; факт той, що Карась, тоді ще й не Карась, а Вакулюк, йому повірив, бо ставився до євангеліста Сухаря з підкресленою пошаною, отже, й став потому гицелем-аматором та рибалкою. Виготовив собі довгу палицю із дротяним зашморгом на кінці й полював здичавілих собак або й таких, що відбилися від дому; шкури із них знімав і сам вичиняв, потім ніс їх до шапошника Фіми Гольдмана, який пошив йому дві хутряні шапки і дві кацавейки: для нього й жінки; Карасиків тоді ще не було, бо, як розповіла мені мати, вони вирішили дітей не мати — і то через те, що у Вакулюка були спадкові сухоти, а в його жінки, прізвище якої було Велет, — інша спадкова біда. Може, й справді якийсь її родич у давні часи був велетом, через що його так і назвали, але щось там у його генах учинилося, і нащадки його стали все меншати й меншати, сама Лизавета Велет росту мала метр сорок п'ять, такі ж були її брати й сестри, отже, жінка боялася, що, коли матиме дітей, ті будуть ще менші, принаймні так у їхньому роду було. Собак же, звільнених від шкур, Вакулюк з'їдав, хоч жінка його собачатиною бридила і навіть готувати її відмовлялася; Вакулюк же в собачатині ввійшов у такий смак, що й іншим її пропагував, особливо євангелісту Сухареві, а часом навіть жартував досить своєрідно: вгощав гостя собачатиною, а коли той добре поїсть, примружував око й хитренько питав:

— А знаєте, чим я вас пригощав? То-їсть, що то за м'ясо?

— По-моєму, свинина, — казав гість, трохи вже й турбуватися починаючи.

— Ге, свинина, скажете! Собачатина! Ось чим я вас пригощав!

І розтуляв рота, повного здоровенних зубів, а поросячі його очка висипали снопи щасливих іскор.

У більшості випадків, гості, на втіху Вакулюка, потрапляли в "шок", як він казав замість "шок", — бігли надвір, щоб вивергнути з'їдене, і тільки міліціонер Гомзин, поївши якось у Карася собачатини, спокійно мовив:

— Неплохое м'ясо. Вполне! Можна жрать! — І подивився на Карася із прижмурцем.
— Кстаті, ти патентік на отлов собак маєєш?

Як вислід міліціонеру Гомзину було подаровано собачу шапку, а його жінці — кацавейку, і це безкоштовно Карасеві не обійшлось, адже мусив заплатити Фімі Гольдману за пошиття. Скільки він таким чином з'їв собак, сказати важко, зголошував, що три, але, судячи з кількості пошитих кацавейок та шапок, собак мало бути принаймні вісім, а ще деякі шкурки в нього й позалишалися. Вакулюк, який пізніше став Карасем, пішов на рентген і рентгенка-лікарка здивовано спитала:

— У вас справді був туберкульоз?

— Самий настоящий! — сказав гордо Вакулюк.

— Але ж у вас зовсім чисті легені, чим ви лікувалися?

— Собак їв, — простодушно сказав Вакулюк, показавши свої таки схожі на собачі зуби і заіскрів поросячими очками.

Лікарка-рентгенка здивовано на нього подивилась і обережно сказала, що йому треба було б завітати до невропатолога, але він до невропатолога не пішов, а з тієї великої радості, що туберкульоз у нього пропав, прийшов додому, накинувся на свою вбрану в собачу кацавейку мікрожінку, перекинув її і, незважаючи на її несміливі протести, зачав у такий собачий спосіб першого Карасика, якого жінка його, котра носила в дівочтві прізвище Велет, щасливо і без проблем випустила невдовзі у світ. І він, Карась, завше був захоплений таким успішним дійством, що продовжував натхненно біля неї працювати, і вона щороку випускала на світ по Карасику, а коли з'явився четвертий, Вакулюк отямився, і то з тієї причини, що жінка йому вказала, та й він сам уже примітив, що старшенький дуже вже повільно росте, а меньшенький так само. Саме тоді він і сказав знамениту фразу, яка чомусь стала відома всім пожилцям дому:

— Це коли б і ти їла зо мною собак, то й твоя б болезня пройшла!

Собак уже після того рентгену він не їв постійно, хіба що якась дуже припадала йому до вподоби (наприклад, була добре вгодована чи мала пишну шкіру), то він її тихенько з цього світу прибирав, а коли в міліціонера Гомзина зносилася шапка (не все ж він і у формі ходив), а в його жінки — кацавейка, то міліціонер перестрів Карася, примружив ліве око і спитав:

— А што, Вакулюк, ти уже собак не ловіш?

Карась його натяку зовсім не зрозумів, а відповів наївно:

— На кой чорт мені ті собаки здалися, коли я свій тубукольоз ізлічив. Трошки я, знаєте, бояться став: а що, як попадеться скажена? Кажуть, що і од шапки чи од кацавейки сказ на людину може перейти — це мені врач сказав.

Цим він трохи налякав і міліціонера Гомзина, і той залишив його в спокої, а Карась, дивлячись на молодецьку спину міліціонера, беззвучно розкрив рота, повного жовтих, але міцних зубів, очі його при цьому сипнули віялом іскор.

Друга причина, чому Вакулюк покинув собак, була риба, а він уже вдався такий чоловік, що коли захоплювався, то віддавався захопленню цілком, так було, зрештою, і з собаками. Риба ж, як відомо, хворобі сказу не підлягає, окрім того, євангеліст Сухар радив йому їсти риби якнайбільше, а Вакулюк був особа, яка коли когось чи чогось слухається, то твердо, отож риба стала відтепер його основним інтересом. За цей час він погрубшав і став грубшати все більше, аж поки не набрав подоби Карася, а карасів з усієї риби він любив найбільше, особливо в сметані. Дивно було й те, що його діти також подобали на карасиків чи, точніше, на бекастиків: пузатенькі, з маленькими голівками, але напрочуд прудкі; вони бігали скрізь зграйкою й у всьому були однодушні, особливо у всіляких капостях. Карась став грубим, можливо й тому, що почав частенько зазирати в чарку, але не для того, щоб напиться, а щоб смачніше поїсти, отож із чаркою він з'їдав удвічі більше, і тут уже в пригоді йому ставала Червона Шапочка, одиначка-стара, котра жила на другому поверсі у прямому сусідстві

з міліціонером Гомзиним, а маючи таке корисне сусідство, анітрохи не боялася не тільки гнати самогонку, але й продавати її, ясна річ, з кожного гону підносячи міліціонеру Гомзину первачку, настоящего на мускатному горіхові, або й чистого — це коли мускатного горіха в Червоної Шапочки під рукою не було. Що Карась і справді користувався її послугами, свідчило хоч би те, що й Червона Шапочка стала носити собачу кацавейку, хоч Карась тепер собак начебто й не ловив; собачої шапки вона не мала, бо жінки в тій порі чоловічих шапок не носили, а ще тому, що в неї на голові незмінно стримів, схожий на зімнутий млинець, капелюшок увіч довоєнної моди, ще відтоді, коли жінки почали стригтись та й капелюшки носили без крис, а тісно приляглі до голови. Цей капелюшок із часом утрачав червону барву, але Червона Шапочка щось там йому, може, й по-відьомському, робила, і він знову яскраво розцвітав і, здається, не зношувався, хоч завжди виглядав зношеним.

Для того щоб догідніше ловити рибу, Карась улаштувався працювати охоронником на водокачці, а такі інституції, як відомо, ставляться біля води, там були й човни, що належали водокачці, через що свого Карась і не потребував; він ставив верші і ятері, запускав перемети, ловив і сіткою, але ніколи не вудочкою, бо вудочкою ловити, як він казав, — баловство, а не ловіння; ловив також хваткою, а весною — каламейкою, влітку пічкурував і ганяв рибу з сакм — для цього вже гукалися Карасики, які завзято бовтались у воді. Риба в них готувалася щодня: смажена, тушкована і в юшці, готувалися рибні котлети. Навіть узимку Карась ловив сіткою, прорубуючи довгі ополонки й запускаючи снасть під лід.

Якось, коли латав у сарайчику сітку, повз нього молодцювато пройшов міліціонер Гомзин; він зупинився біля Карася, погойдався на закаблуках і сказав, пильно глянувши на рибалку:

— Между прочім, хочу тіб'я предупредіть, шо тепер сетками рибу ловіть воспрещається. Ето я так, по-суседскі, щоб не попал в перепльот.

Зиркнув кудись над головою Карася, десь на поплавки, що бовтались під дахом сарайчика, і пішов. Карась почухав потилицю, зітхнув, і наступного ранку Карасиха побігла під галерейні сходи на веранду, на яку виходили двері міліціонера Гомзина й Червоної Шапочки, і в руках у неї була миска, покрита марлечкою. Подзвонила, звівшись навшпиньки, а коли в дверях виросла жінка Гомзина — кацапка, мов факір, зісмикнула з миски марлечку, і там заграла білою лускою риба: і плотвички, і ельці, і пічкурі.

— Ах, спо-осібо-о! — сказала Гомзинша. — Ми так бедно-о-то-о живьом, что-о нечем-то-о и деток-то-о нако-ормить-то-о!

— Їжте на здоров'ячко, їжте на здоров'ячко, — казала Карасиха, чекаючи поки Гомзинша поверне їй мисочку. Та пішла в квартиру, а за мить повернулася:

— Токие тяжо-олие вре-емена, что-о го-олову себе-то ло-маєшь, чем етіх-то деток ко-ормить-то. Спо-осібо, прино-осіте ещо-о!

Загалом, утрата від такого приносу в Карася була невелика, бо внизу вже стояв наповнений рибою кошик, а сама Карасиха так поспішала теж із певної причини: бігла

на базар, щоб ту рибу швиденько продати, бо як кажуть: свіженьке — дорогеньке!

Найцікавіше було дивитися, коли ця родина кудись виходила із двору: в кіно, якого вони були любителі, чи десь у гості. Попереду плив, одягнений у сірий костюм, у білій сорочці під сіру краватку і з сірим капелюхом на голові Карась, він спокійно й поважно ніс кругле черево, а ноги ступали на траву чи стежку обережненько, ніби й не торкалися землі. За ним пливла уже також достатньо кругленька Карасиха, здавалося, що сукня на ній була не вдягнута (до речі, також сіра), а натягнута, притому тканина напиналась аж так, що зусібч віддувалися округлі кавалки товщу: на грудях, на боках, на спині. Волосся в неї зачісувалося біля голови щільно, аж облягало голову, як пір'я у пташки, а ззаду віддimalася круто сплетена і скручена курдулька; личко Карасиха мала геометрично кругле із привішеним підгарлом, а з вух звисали золоті півмісяці-серпики. За нею ступали одягнені точнісінько в такі, як у батька, сірі костюмчики й білі сорочечки пузетенькі Карасики, краваток, звісно, в них не було, а замість капелюха кожен мав сіру солом'яну тубетеечку. І коли я зорив згори на цей урочистий похід, мені здавалося, що я на березі ріки й дивлюся у воду, і в тій воді спокійно пливе зграйка карасів: один великий, другий менший і четверо маленьких. І всі були під той час зосереджено урочисті, бо жили й пливли в своїй стихії — нічого їм у цьому світі не бракувало. Коли ж підпливали до майстерні-сарайчика євангеліста Сухаря, Карась статечно підіймав капелюха, бо він, як вже казалось, євангеліста вельми шанував, а той зупинявся на вході з рубанком у руці або з чашкою чаю і з розмоченим сухарем і дивився на похід голубими, лагідними очима, — здається, старому та вічно заклопотаному Сухареві також подобалося, що хтось його в цьому світі шанує.

У вільний час Карась таки любив заходити до євангеліста Сухаря, але різниця між ними була та, що Карась був войовничий атеїст і намагався повернути на своє безвір'я Сухаря, кажучи йому один і той же резон:

— Кажете, що є Бог, а я кажу, що нема. І знаєте чому? — на вустах зацвітала хитренька усмішка, а поросячі очка пломеніли. — А тому, що все в світі одне одного пожирає: гусінь жере листя, пташка — гусінь, кішка чи собака — пташку, малу рибу — окунь, окуня — щука, а все разом пожирає чоловік. Отож він ото і є у світі Бог, а над ним, щоб і його пожирало, нічо й нема, хіба смерть. А коли вже Бог я, — Карась реготав, аж ходором ходило його тіло, — то вже напевно знаю: ніякого Бога нема, це його попи вигадали, бо і їм тра їсти, помінаєш, а самі вони робити не дуже, ото й дурять дурних. А ніякого Бога не може бути, бо він би тоді поживав людей, як ми пожираємо курей, чи яловичину, чи рибку, чи свинину, чи часом, як оце я, й собачатину. От як я розсуждаю, і ви мене тут не перепрете, хоч вас і уважаю... Ну, переконайте мене, що це не так?

Спершу євангеліст Сухар пробував його переконувати, але Карась мав один спосіб суперечки: на кожен резон він повторював у скороченому чи розширеному варіанті той-таки свій монолог про всепожирання і блаженно сипав іскрами із поросячих очок; просто він ніякої думки, що суперечила б його помислам, не приймав, а подратувати співрозмовника любив. Через те євангеліст Сухар перестав його переконувати, і в

такий спосіб вони знайшли між собою порозуміння, тобто кожен залишився при своїй правді...

Одного разу покликав мене до себе наш інвалід Георгій Ковальчук і, давши мені гроші, по-особливому тремтливим голосом попросив сходити на базарчик і купити букета-вінка, які тоді торгівці квітів вибагливо укладали, притому найбільшого. Завдання було трохи дивне, і я спитав у Ковальчука: для чого йому квіти?

— Є один план, — загадково сказав інвалід.

До базару було недалеко, пройти трохи вгору по Кам'янці, там перескочити гребельку, видряпатися дерев'яними східцями на вщерть зарослу дерезою Замкову гору — от він і базар, де стояла чотирикутна цегляна будка для продажу гасу, до якої постійно тяглася черга: люди з каністрами й найрізноманітнішими бляшаними банками, а чи просто з відрами. В будці біля залізної, зрізаної вгорі бочки, в яку тоненькою цівкою лився гас і до якої був привішений набір також бляшаних черпалок (на два літри, літр, півлітра і чверть), стояв весь просякнутий, як мені здавалося, гасом продавець із сіро-червоним обличчям; вряди-годи він управно хапав черпачка за довгу ручку і занурював його в бочку, по тому виливаючи у лійку. За його спиною стояла залізна полиця, на якій рядком стояли пляшки із зображенням людського черепа і з фіолетовою рідиною всередині — денатурат; деякі п'яниці розпивали його, зовсім не вражаючись отим черепом на етикетці й написом: "Отрута!". Ще недавно, тут-таки за ятками, була й товкучка, але тепер її звідси забрали й перевели на Смолянку. З лівого боку вивищувався великий цегляний павільйон, де продавали м'ясо, молоко, сир і сметану. Між павільйоном та ятками й мостилися квіткарки з отими величезними, як вінки, букетами. Я поторгувався й купив найкращого, і тільки взявши в руки ту гору квітів, збагнув, що тягти його мені було зовсім соромно, тим більше, що на мене кинула оком гарнесенька дівчинка у напрочуд чистенькому платтячку, з рукавами-ліхтариками, яка тягла прямокутну бляшанку з гасом. Я попросив тітки, щоб букет біля неї трохи полежав, а сам метнувся до кіоску, купив кілька газет, тоді в кущах резеди ретельно його загорнув і поволік додому — розбирала мене цікавість, що Ковальчук із тим букетом має зробити і чи не надумався він здуру дарувати його Марині, адже іншого адресата для квітів я не знав.

Підійшов до нашого двору, вичекав, щоб там нікого не було, тобто щоб пішов Карась, який стояв біля свого сарайчика, — роззявив пащеку із жовтими зубами й позіхав, причому очі його зникли з обличчя зовсім. Потім почухмарив потилицю й пішов у сарайчика до євангеліста Сухаря, а я шмигнув із загорнутим у газети букетом до Ковальчука. Георгій сидів у білій сорочці, правда, не прасованій і перед дзеркалом начіплював собі на шию кравата.

— Усе я вмію, усе можу, — сказав мені, — а галстуха, чорт би його забрав, красиво не зав'яжу. Глянь, чи красиво мені в галстуху?

Я зирнув, крават і справді був зав'язаний криво, через що стримів, дивно вигинаючись набік.

— Нормально! — сказав я й почав розгортати газети.

Букет був не першої свіжості, очевидно, його тримали в продажі з ранку; Ковальчук подивився на нього кисло, але я переконав його, що купив справді-таки найкращого, бо інші були ще гірші. Георгій вирвав кілька примнутих чи зів'ялих пелюстків, від того букет покращав, а я знову спитав, для чого йому квіти.

— Є один план, — мовив він, примружуючись. — Спасіба, ти уже мені не нужен!

Я образився. Ганяти мене по базарах, то був "нужен", а тепер уже й не нужен. Засопів і пішов до дверей. Ковальчук, очевидно, збагнув свою нетактовність.

— Слиш, пацанок, — тепло сказав він. — Ти, конешно, звіни, що я тебе наче й проганяю, але, розумієш, я тебе й не проганяю. Нужно мені зара дещо приготувить. Діла! — сказав він і якось печально розсміявся.

"Ну, що ж, — подумав я. — Діла, так діла!"

І якось мені стало аж зовсім невесело від усього цього: білої сорочки, краватки і прив'ялого букета. Стало мені чогось жаль Георгія Ковальчука, аж не хотілося й підглядати за ним, хоч я таки, мушу признатися, добрячий підглядаймо. Але цього разу мені хотілося піти з двору геть, принаймні видряпатися на гору, де недавнечко ми воювали з любарською ватагою; до річч, нагорі я знайшов цікавий камінь, в який було вкраплено кристали, один із них я приносив нашому вчителеві хімії, і він назвав його турмаліном.

Отож я пішов до євангеліста Сухаря і розповів йому про чорні кристали, попросивши молотка та зубило, бо в нас, правду кажучи, було тільки щось схоже на молотка, яке немічно бовталось на ручці, а зубила не було — це вже точно. Євангеліст Сухар молотка й зубило мені дав, попросивши показати йому ті кристали, отож я поліз на гору; осінь була тепла, й гарна, й печальна. Погідно, просторо й смутно було в мене на серці. Я вибивав із каменя турмалін, а сонце копошилося мені промінням у чубі, і пахло десь так, як той прив'ялий букет, що його я притягнув із базару. Я таки й справді не хотів бачити, як Ковальчук даруватиме букета Марині, бо кому б він його дарував іще?

Але я знав інше: Марина до нього ось уже скільки часу не заходить, вона вже відхихотіла своє із черговим зальотником, той також зник; Марина вже відплакала по ньому свою пієту, але й по тому до Ковальчука не зайшла. А зараз у Марини був кавалер новий, і вона саме тепер найзакличніше до нього хихотіла біля хвіртки нашого двору, отже, що собі думає той жалю гідний Ковальчук?

Отак думав я, длубаючи камінь і вибиваючи з нього чорні кристали турмаліну, сонце ніжно плакало в мене над головою й копошилося у моїм волоссі, ніби й мене за щось жаліючи, але мені здавалося, що я був серед усіх єдиний, котрий не потребував жалощів, і то з простої причини — я єдиний серед них був ніхто. Тобто не мав ніякої за собою історії, ніякого дивацтва, ніяких захоплень чи стремління; був я ніби правдешній брат отієї нещасної Стасі, брат безназваний, але й Стасі я не міг дорівнятися, бо та своєю дочасною й раптовою смертю раптом виросла в щось, у ангела, як сказав євангеліст Сухар; адже то й справді була істота без гріха та вад, ясний світлячок у нашому дивному й химерному світі. Тобто, як виявилось, і вона в цьому світі жила, а я

— ні, був-бо в ньому ходячими очима, що все бачать, за всім підглядають, стежать, все вимічають, — це ніби поза волею своєю, і все для того, щоб потім, у далекому майбутньому, десь через сорок років потому, коли все це відбувається, раптом відчути, що мене не покидає привид мертвого дому і що він ніколи мене не покидав. Що в мене, може, місія така у світі, а може, й призначення: тягти за собою це привиддя, носити його в серці, в душі, в голові; бачити постійні його візії, бачити обличчя колишніх людей, які в моїй уяві та пам'яті ніколи не тьмяніють, і діставати жахливе переконання, що я єдиний носій пам'яті про пожильців мертвого дому. Та це тепер він мертвий, тоді ж він мертвий не був, а був, за філософією Карася-Вакулюка, пожирачем людей, отже, ніби їхнім Богом. І він справді жер своїх пожильців одного за одним: зачавив чадом родину Федоруків, зжер янгола нашого маленького світу Стасю, зжер другого найдобрішого серед нас — Івана Касперовича, й пожирати тих пожильців, як доведеться мені розказати, не покидав: спершу добріших, потім зліших, а зрештою, й усіх. І мені здається тепер, що я єдиний залишився із тих пожильців живий лише тому, що не мав з-між них свого "я", що насправді не жив серед них, а був біля них лишень присутній, що я між них, може, був перший мертвий, через що Смерть — цей другий людський Бог, за філософією Карася-Вакулюка, — і не захотіла мене забирати. Так, я був ходячими очима, що все доглядають, але ні до чого у світі не здатний... Ці застереження даремне пишу, адже тоді, відмовившись дивитись, як нестиме букета Георгій Ковальчук у білій, випраній, але не прасованій сорочці, в краваті, якого він не подужав до ладу зав'язати, я по-своєму зраджував своє призначення, отже, починав ніби з нічого ставати чимось. Жаль великий пік мою душу, а де пече жаль, байдужого "ніщо" не буває.

Довго сидів я на горі, довбучи й длубаючи камінь. Вибив десь зо п'ять кристалів, чорних, як ніч, гарних, лискучих, чудово огранених — ніби міцні, закам'янілі згустки п'тьми. Побив молотком пальці, аж вони зуділи, і сонце вже не плакало наді мною й не копошилось у моїй чуприні, не гладило, не співчувало мені — похилилося на захід і вже готувалося приплющити очі. Сидіти на землі мені стало холодно, хоч я й підмостив трави й бур'яну, адже осінь уже прийшла, уже треба було повертатися додому, бо при цих пристрастях не повідомив матері, що йду на гору, а вона таких речей не терпіла, отже, мені сьогодні вдома влетить. Я звівся, розпрямляючи закляклі коліна, висипав кристали в кишеню і почав спускатися крутосхилом.

Але доля часом дивно жартує з людей, бо саме тоді, коли я вступив у двір, побачив, що від своєї галереї рушив, волочачи ноги й налягаючи на костури, Георгій Ковальчук. Під пахвою в нього було затиснуто величезного букета, якого я ж і купував, одягнений він був у костюм з білою випраною, але не прасованою сорочкою, на шиї в нього стримів, вигнувши спину, як вуж чи гадюка, крават; волосся — змочене й гладко зачісане, навіть зализане, а обличчя біле, ніби алебастрове. На ногах у нього бовталися насаджені на протези лискучі туфлі; у дверях свого сарайчика-майстерні стояв євангеліст Сухар, в одній руці тримаючи полив'яну чашку, а в другій — розмоченого сухаря; біля сходів-галереї нашої стояла Вашучка з мітлою в руці, а біля сходів-галереї

другої — Карась. На лавочці неподалік Карася сиділи дівчата міліціонера Гомзина Людка і Фанька і весело блимали очками, а Георгій Ковальчук ішов, власне й не йшов, а волочився чи повз, як тварина із перебитим хребтом, і той засунутий під пахву букет був жалюгідний, ще більш зів'ялий та недоладний. А на лобі в інваліда Георгія тремтіло кілька крапель поту, а зуби прикушували долішню губу, а очі пострілювали на всі боки, ніби Ковальчук когось побоювався чи остерігався. Двері квартири № 4 були відчинені, і з них вийшла жінка євангеліста Сухаря, суха, строга і з залізним профілем, в неї на боці стояла миска зі скрученою у вальки білизною. Поставила миску на траву біля протягнутої від галереї до дерева, що росло край двору, шворки, але раптом побачила Георгія Ковальчука і на хвилику завмерла, бо і їй здалося, що цей похід із букетом під пахвою — щось чудне. Він же був неподалік від неї і ніби й всміхався їй назустріч, але жінка євангеліста Сухаря тієї усмішки не прийняла, нагнулася, взяла скручене простирадло, струснула його й почала кріпити до шворки дерев'яними прищепками, які виймала з кишені хвартуха, до речі, геть мокрого. І ось коли вона розвісила цього першого свого білого прапора, Георгій Ковальчук спинився біля неї, перевів подих і спитав:

— Звиніте, а Марина ваша вдома?

— А що ви хотіли? — спитала через плече строга жінка євангеліста Сухаря.

Сам євангеліст перестав пити чай, поставив полив'яну кварту чи дзбанка й пішов через двір до своєї жінки та Ковальчука — обличчя його було стурбоване.

— Хотів би поговорити із вами й Мариною, — сказав Ковальчук.

Жінка євангеліста Сухаря нагнулася, стряснула ще одне простирадло й повісила, прищеплюючи. І тільки тоді кинула так само через плече:

— То заходьте в хату!

— Нє, хай би Марина вийшла, — сказав Ковальчук. — Бо в мене ні від кого секретів нема.

Жінка здвигнула плечима і гукнула, як ворон каркає, Марину, та з'явилася на порозі зі здивованими млосними очима, щось іще пожовувала, здається, її відірвали од вечері.

— Що таке? — спитала вона, жуючи.

— Тут до тебе... Кавалер... — сказала жорстко жінка євангеліста Сухаря і нагнулася, щоб узяти чергове, скручене у валька простирадло.

— Це ви? — байдуже сказала Марина, не перестаючи жувати. — Щось хотіли?

— Да, — сказав Ковальчук, розпрямлюючись, наскільки це йому вдавалося, обличчя ж лишалося цілком серйозне, навіть поважне. — Я приніс вам цвіти...

Узяв з-під пахви букета й подав Марині. Євангеліст Сухар підійшов до цієї групи і став, безмовно на все дивлячись. Його жінка розвішувала білизну, а Марина стояла, і її рот на один бік усміхався.

— Ах! — засміялася вона раптом. — У честь чого?

Квітів не брала, тож Ковальчук стояв перед нею з простягнутим букетом.

— В честь того, — сказав він, — що я вас, Марино, люблю і прийшов оце вам

зробить придложеніє.

Тоді Марина перестала жувати.

— Придложеніє? — перепитала вона.

— Да, придложеніє, — твердо сказав Ковальчук. — Я не просто собі, ви ето знаїте, в міня первий разряд по шахматам і я майстер спорта по шашкам, даже задачки в газетах печатаю. А ще я харашо рисую і всякое такое друге!

Марина ковтнула те, що жувала, якомсь грубо хихикнула, але миттю обірвала сміх, смикнула плечима, і її конопата фізіономія стала напрочуд холодна.

— Ну, це уже звиніть! — сказала, розвернулася і побігла в двері, все-таки гублячи по дорозі хихоти.

Букет випав із рук інваліда, і він весь похитнувся, євангеліст Сухар підхопив його під ліктя.

— Ну, ну, все добре! — сказав він. — Тримайсь!

Але Ковальчук триматися не міг: сів на траву, й костури розлетілися навсебіч. Жінка євангеліста Сухаря при цьому продовжувала розвішувати й не оберталася, вихоплюючи з мокрого хвартуха прищепки і прикльовуючи ними білизну — все, що відбувалося, ніби її не стосувалось.

— Я січас... я січас, — сказав інвалід, лапаючи руками за костурами. — Я січас устану. Не безпокойтеся!

— Ходи на лавку, поговоримо, — м'яко сказав євангеліст Сухар, подаючи йому костури, а тоді допомагаючи звестися.

Я кинувся вгору на галерею, бо там нагорі було відчинено вікно, і звідтіля чудово мало бути чути, що балакали на лавці євангеліста Сухаря, і ледве не збив Ващучку з мітлою, бо та, замість стояти на місці, двигнула мені навпереріз. Махнула мітлою, та я її оминув чи, властиво, обігнув і поторохкотів сходами.

Лавка євангеліста Сухаря була, як уже говорилося, найкраща в нашому дворі: витесана охайно з грубої дубової дошки й покрита палітурою. Спинка в неї різьблена, фігурна, і от саме до тієї лавки й поволочився, підтримуваний Сухарем, Георгій Ковальчук.

— Що це ти собі надумав? — спитав євангеліст Сухар, коли Георгій усівся.

— Думав зробити добре, — відповів плаксиво Ковальчук. — У неї всіда з її кавалерами не виходить.

— Ну, ти й дурний, — мовив євангеліст Сухар. — Хіба не бачиш, що вона пуста? Через те її кавалери й не тримаються...

— Не, вона хороша, — сказав Ковальчук. — То-їсть, я думаю, що вона хороша.

— А вона й нехороша, — м'яко мовив Сухар. — Через те й не тримається біля неї ніхто. Чого ти зі мною спершу не порадився?

Букет і досі лежав на траві. Жінка євангеліста розвішувала білизну. Вже більша половина шворки була зашпиlena, м'який вітерець, що повіяв, м'яко те мокре шмаття тріпав.

— Я ж хотів по-хорошому, — плаксиво сказав Ковальчук. — Шоб усьо було відкрито

й откровенно...

— Знаю, що ти добрий хлопець, — відказав Сухар. — І хотів по-хорошому. Але тут таке діло, що по-хорошошу не можна. Тут не по-хорошому тра, а по-розумному...

— Ну да, я ж інвалід, — мовив Ковальчук. — Але я подумав, що када вона до мене часом заходить...

— Ну, заспокойся, — поплескав його по плечі євангеліст Сухар.

— Подумав, що, може, і я зможу жениться, — сказав Георгій. — Бо в мінія тільки того, що з ногами. В остальном я нормальний.

— Ясне діло, що нормальний, — сказав євангеліст. — Нормальний, але нерозумний. Думаєш, всі знають, що внутреннє важніше зовнішнього, а не всі те, хлопче, й знають, бо ока не мають — для тіла світильника. Отож, темні вони й мають усе темне в собі. Знаєш, як Христос сказав фарисеям: "Тепер ви, фарисеї, он чистите зовнішність кухля та миски, а ваше нутро повне здирства і кривди..." Пойняв, що я хочу сказати?

— Ні, — печально озвався Ковальчук. — Я пунімаю інше: може, я шось дурне й задумав, но хіба можна з мінія сміятися?

— Посміялася з тебе не вона, — сказав євангеліст, — а нерозум'я твоє... Зберися з духом і відкинь од себе дурне, бо той, хто тебе зміг би полюбити, сам до тебе прийде і дасть знать, а ти його не шукай. Подасть тобі милостиню з унутрішнього — і все буде тобі чисте. Пойняв, що я хочу тобі сказати?

— Ні, — печально сказав Ковальчук. — Вона ж до мене приходила?

— Приходила не з любові, а з дурного інтересу... А ти мужній і розумний будь.

— Да, мені це не вперво, — сказав Ковальчук. — Я, дядьку, не простака, ви це знаєте, я майстер спорту по шашкам...

— Ну й маладець! — сказав євангеліст Сухар і поплескав його по плечі. — Бачу, що ти мене пойняв...

Я стояв угорі й дивився на криваву пляму букета на траві. І мені раптом стало страшно, як буває страшно, коли проливається кров...

А кров у нас таки справді пролилася. Тепер, часом цілком ареально, мені здається, що той мертвий дім, котрий так ненастанно привиджується, був розумний, а може, й хитрий у затятій ненависті до пожильців своїх. Бо він, здається мені, вижерши повністю родину Федоруків, тобто зачавивши їх чадом, збагнув: так діло далі не піде. Знав, що він хворий, дім, йому надходила пора вмирати й перетворитися згодом у привида, але знав він інше: коли нищитиме пожильців тої чи іншої квартири повністю, то так йому спокійно не вмерти, бо на звільнене місце прийдуть пожильці нові, легше ж йому буде, коли люди не змінюватимуться, а умалюватимуться частково й поступово. Отож він почав вихоплювати з тієї чи тієї родини по одному. Наступною його жертвою став наймолодший із Карасиків...

Ні, я верзу казна-що! Цілком щось дурне, ареальне ж — це і є дурне. Ніякого свідомого акту у виборі жертви, ясно, не могло бути, та й будинок тут ні при чому: будинкові немає діла до хробаків, що сидять у його тілі, він живе своїми вимірами і своїм часом, а хробаки, люди в тому числі, — у своєму. Отож не треба вигадувати, кажу

собі я, нічого несусвітнього, досить, щоб зафіксувати бачене мною й почуте — воно й так непомірно хвилює мій розум та уяву. Жах буття не в непередбаченій таємничості існування з його законами та антизаконами, жах буття — у відсутності глузду. Бо не лише ареальне — дурне, реальність також зумовлюється відсутністю глузду, що переконливо, як мені здається, свідчить: не ми керуємо світом і не наші речі правлять бал, але ота вища мудрість, що витікає з нічого і назва якої — абсурд. Тільки той, хто може це збагнути, спроможеться збагнути часточку Бога, а може, й не самого Бога, а тільки його тінь. Самого ж Бога збагнути нам, поки живемо, неможливо, бо, коли б це сталося, ми б уже в світі жити не могли б. Чому? Не знаю. Так мені здається.

Так-от, яблуком розбрату став у Карасиків дитячий пістолет. Це був якийсь не наш пістолет, а як потрапив до Карася — гаразд невідомо, сам Вакулюк-старший казав, що знайшов його на березі річки, коли ловив уранці рибу. Факт той, що іграшка цілком імітувала пістолета справжнього, тільки маленького. Переконавшись, що він несправжній, Карась приніс пістолета дітям, і от вони, завше єдині та завше дружні, збурилися й пересварилися між собою, ледве не побившись, — не могли розсудити, кому пістолетик має належати. Карась навів поміж них лад, давши іграшку старшому, але тільки на день. Завтра пістолет мав перейти до підстаршого і так далі. Отже, найменший Карасик мусив чекати аж три дні, поки іграшка перейде до нього.

І він спокусився. Викрав пістолетика у старшого і вперше за весь час свого існування од братів одірвався, просто втік, щоб на самоті втішитися й награтися іграшкою. Пішов він у парк, дорогою граючись, тобто розстрілюючи бур'яни, кущі й перехожих, і його засікли двоє хлопців із Любарської — Роман Надудський і Михайло Бернайзеншвейн, підлітки, років по чотирнадцять. Вони наскочили на малюка, забрали в нього іграшку, а що Карасик був завзятий і з відчаю покусав їх та подряпав, вони його побили, кинули у бетонний риштак і закидали камінням. Там, у риштаку, найменший Карасик і віддав Богові душу, а перелякані хлопці дали драла; згодом, правда, злякалися ще більше і самі себе видали міліції.

І знову плакали в нас у дворі мідні труби, та в той день уже не було сонця, бо осінь стояла пізня, і хоч не дощило, але дув сильний холодний вітер, рвав волосся у чоловіків, мотав спідницями й краями хусток у жінок; осінні пишні квіти вже майже відійшли, ото ж найбільше люди принесли морозу, хоч були й айстри, й жоржини, і ці квіти тоскно пахли. Карасиха була пририта і вряди-годи починала натужно вити, як поранена тварина. Карась стояв біля труни, і в нього потоками текли з очей сльози, не перестаючи, і це було так дивно бачити! Троє осиротілих Карасиків стояли в своїх сірих костюмчиках із червоно-чорною стрічкою на рукаві, наче неживі: однакові, виблідлі, перелякані, а спокушений маленький грішник лежав спокійно в труні, і його обклали квітами аж так, щоб не було видно проломленої голови, через це й здавалося, що він у квітчаному вінку. І знову-таки якось нестерпно-тоскно пахло, як завжди пахне при покійному, і моя мати в чорній сукні та хустині вийшла у двір і зупинилася, похмура й рішуча.

— Ні, це найгірше, коли помирають діти! — сказала вона.

А музика ридала, а музика квила, і знову всі сусіди в повному складі зібралися разом: дивно вихудла Ольга, в якій обличчя тепер було не червоно-сизе, а сіре, майже чорне, очі ж великі й сумні; і моя подружка Галинка, яка підійшла до мене й притислася плечиком до плеча мого.

— Дивлюся на нього, — шепнула мені, — і мені здається, що він зараз скочить, засміється і скаже, що всіх нас обдунив. Чи може таке статися?

— Не може, — відповів я пошепки. — Бо він нас не обдунив.

Стояли тут Ващуки: Віктор із матір'ю і навіть божевільна Зіна, яка з величезною цікавістю розглядалася по людях, а побачивши, що сусіди підходять і кладуть на труну й покійника квіти, побігла за дім, зірвала кропиву та поклала й собі. Ващучка хотіла ту кропиву забрати й викинути, але Карасиха раптом ніби отямилася і сказала:

— Не чіпайте, бо вона, бідолашненька, од щирого серця. А його, мого синочка, доля така кро-пив-няна! — І вона знову заголосила й забилася головою об труну.

Я помітив, що божевільна Зіна з напруженою увагою стежила за матір'ю, а коли та залишила її кропиву в спокої, ніби відтерпла. Віктор стояв обіч неї цілком байдужий, його борлак гостро витинався, а вирячкуваті очі були погаслі.

Стояли тут і євангеліст Сухар із жінкою; дочки, правда, не було. Але згодом вийшла й вона: зовсім без трауру, в пальтечку, накинутому на халата. Обличчя її, як і у Віктора, було цілком байдуже, вона покидала туди-сюди млосними очима, а що осіб чоловічої статі її віку тут не було, трохи постояла та й пішла, позіхнувши, додому.

Міліціонер Гомзин стояв у всьому блиску чобіт та форми, обличчя мав поважне.

— Невже не знайдуть тих клятих убійників? — спитала його підлесливо Червона Шапочка, шморкаючи червоним носом.

— Найдут, — поважно сказав міліціонер; до речі, на той час убійники ще не заявили на себе. — У нас реб'ята работают харашо... Не таких накривалі.

Червона Шапочка тільки недавно оновила барву свого капелюшка, і той червоно палав між навколишньої сіризни. Гомзина з дочками стояли купкою і про щось перешіптувалися.

Георгій Ковальчук сидів на своїй лавці, поклавши обіч костури. Йому в цій історії випала трохи більша роль, через що й тепер він сидів гордий. Як виявилось, Карасики не мали жодної фотографії, тобто ні разу в житті не фотографувалися, і Карась, коли хлопчик лежав ще в хаті, прийшов до інваліда й попросив, щоб той його сина змалював на пам'ять. Мертвому Карасикові підклали під голову подушки, щоб його ліпше було видно, одягли на голову солом'яну тюбетеечку, і Георгій Ковальчук старанно хлопця замалював. Карась хотів йому заплатити, але Георгій грошей брати рішуче не захотів, навіть образився трохи. Всі Карасі з Карасиками однодушно визнали, що портрет вийшов напрочуд, менший Карасик на ньому був ніби викапаний і цілком живий, тим більше, що хлопчика Ковальчук намалював із відкритими очима, для чого використав, ніби модель, третього Карасика, і це було правильно, бо всі вони на одне обличчя, тобто подобали на батька. Забігаючи наперед, скажу, що Карась після тієї події одягнув свою родину, як тут описувалося, й повів усіх до фотоательє, де вони, звісно, без найменшого

Карасика, урочисто завмерли, навіки відбившись на папері "для пам'яті", як заявив Карась. Того ж портрета, що його намалював Ковальчук, уставили в рамку, і зараз він стояв, обіпертий об спинку винесеного стільця, його також майже засипали квітами. Я помітив, що Ковальчук весь час гордо на портрета позирав, бо той справді йому вдався; наймолодший Карасик виглядав на лице, як живий, але й викликав до себе співчуття та жаль — художник трохи його ангелоуподобив.

Евангеліст Сухар, як завжди, стояв біля труни, сухий, високий і виструнчений, його голубі очі палали, а вітер кошлатив і шарпав довге й сиве волосся; мені тоді здалося, що саме так мають виглядати святі чи апостоли, про яких я, правда, знав вельми небагато; просто чував, що такі колись були.

8

У квартирі № 7 жив міліціонер Гомзин зі своєю жінкою, яка, говорячи, сильно окала, ще й протягуючи те "о"; цікаво, що її дівчата говорили російською мовою помісцевому і вільно володіли українською, як і всі ми, притому без найменшого акценту. Хто був за походженням сам Гомзин, установити було не так легко, бо хоч говорив він російською, але часто вставляв українські слова, правда, вимовляв їх смішно, як це роблять росіяни. Чим він займався в міліції, ніхто не знав, але вряди-годи до нашого двору під'їжджала вантажівка, завжди інша, з кабіни вивалювався цілком теплий Гомзин; із кузова вантажівки йому подавали якісь пакунки, чи пару зв'язаних курей, чи й гуску; курей він брав за лапи головами донизу, а гуску встромлював під пахву і брів через двір, видимо похитуючись. Його дівчата, невідомо в який спосіб (може, стежили з вікна) обов'язково на цей момент вискакували із жерла галереї, кричачи: "Папка приїхав! Папка приїхав!" — Гомзин при цьому зупинявся, дівчатка кидалися його обіймати, а він незмінно казав:

— Да, папка своїх деток не забиваїть. Папка всіда своїм деткам что-то да привезьот. Держі! — І вручав їм зв'язаних курей чи пакунка, а коли була гуска, що також траплялося не раз, її він дітям не доручав, і це робив так після того, як одна із таких приречених боляче вщипнула Людку, вдарила крильми в обличчя Фаньку, вирвалася й почала з диким гелґотом бігати подвір'ям, а потім змахнула крильми і, так само страшно гелґаючи, полетіла на річку, і потім вони всі четверо, на превелику втіху не тільки пожильців дому, а й сусідів дальших, ганяли понад річкою, льопали по воді, намагаючись ту гуску зловити, а та розпачливо гелґала, біла крильми, злітала й так їм до рук не далася. Роз'ятрений міліціонер Гомзин попроганяв із матюками з берега жінку й дочок; жінка при цьому йшла і хлипала:

— Про-о-опало-о-то-о гусо-о-очко-о-то-о! То-око-о-я жір-нінько-о-я гусо-о-очко-то-о!

А міліціонер Гомзин сів на каменя й запалив цигарку, давши не тільки гусці заспокоїтися, але й собі. По тому вийняв револьвера, прицілився і з одного пострілу зніс гусці голову. Тоді спокійно зайшов у воду, схопив бунтівницю за крило й поволочив додому, засіваючи гусячою кров'ю траву. Гомзина широко розчахнула вікно на другому поверсі дому, побачила, що гуска без голови, і зарепетувала:

— Го-оло-овочку ти чего-о-то-о по-отерял-то-о! По-оді-ка принеси-то-о!

Гомзин зирнув на неї так, що мені здалося: в нього виникло бажання вдруге видобути пістолета і послати кулю вже в другу репетливу голову.

— Замолчі, дура! — ревнув він і поволочив безголову гуску, з якої й досі крапала кров (вельми кров'яниста була) в галерею сходів.

Гомзина, однак, втрати витерпіти не могла, побігла на річку, лазила там по воді й відірвану голову гуски таки знайшла; потім несла ту голову в долоні, а Карасисі, яка їй по дорозі зустрілася, заявила, що її чоловік п'яниця й марнотратник, а вона така бідна, що не знає, як нагодувати діточок і що вони майже завжди сидять голодні, а голодним і гусяча голова "хо-оро-ошо-о", принаймні з неї можна буде зварити бульйон.

Карасиха слухала її, змруживши ліве око, а праве широко розплющивши, і обличчя її аж розпливлося від чемної усмішки.

Гомзина була скупа феноменально. Ходила в сірих лахах, її дочки були так само одягнені в ганчірки й розбиті туфлі, а при кожній зустрічі з сусідами Гомзина скаржилася на нестатки, при тому таким пронизливо-рипливим голосом, що той долітав до кожної квартирки нашого дому. Я вже казав, що майже всі наші пожильці робили їм приноси, за винятком Ковальчука та моєї матері. Ковальчук був інвалід, і з нього нічого не візьмеш, бо нічого він не мав, а моєї матері Гомзини, як, зрештою, всі, побоювалися. Сама Гомзина інколи побори брала і в інший спосіб: заявлялася до когось додому і, голосно скаржачись, просила чи пару цибулин, чи картоплі, чи трохи борошна, клятвенно зобов'язувалася все це віддати найближчим часом, але, здається, не було випадку, щоб вона щось сусідам повертала. Сусіди для спокою харчі їй позичали, як-то кажуть, "на вічне оддання", а речі (бо просила вона й їх) давати перестали, зрештою, просила вона стару одягу, старе взуття, стару кастрюлю чи надщерблену тарілку — все, що завгодно. Вдома в неї ніхто ніколи не бував, а ті, що робили приноси, приймались у тісному передпокійчику і там, що хотіли, віддавали. Гомзини ніколи не приймали гостей і не влаштовували гулянок, хоч сам міліціонер, здається, був не проти того, бо таки часто повертався додому п'яний "у дим", та й дома пив чарку із приносів Червоної Шапочки. Зате він часто казав, виходячи надвір у пасматій піжамі, що хоча й любить жити із сусідами "по-братські", очевидно, поняття братства в нього, як і в його народі, трактувалося своєрідно, і це, здається, не була його особиста вада, а риса, мабуть, історична. Можливо, те, що в нашому домі були пожильці двох квартир од нього незалежні, в яких навіть Гомзина не могла нічого вижебрати, певною мірою його дратувало, отож якось він заявивсь у своїй піжамі до Ковальчука саме тоді, коли в нього сидів я: Ковальчук таки загітував мене прослухати в його читанні "Повість о нещасних влюбльонних, ілі Страшное самоубійство". Він саме розгорнув зошита і вже почав читати, а я готувався спокійно під ту читку передрімати, коли ж без стуку розчинилися двері, і в них всунувся пасматий чорт, як мені спросонку уявилося. Але то був, звісно, не чорт, а міліціонер Гомзин, який обдивився нужденне й захирачене мешкання Георгія Ковальчука і сказав:

— Да, ти тут завйол бардак.

— Живьем, як умеем, — незворушно відповів Георгій Ковальчук, він у певних

випадках любив виявляти незалежність.

— Што єто ти читаїш? — спитав Гомзин, сідаючи на заваленого лахами стільця.

— То вам не интересно, — мовив Ковальчук.

— Не антисоветчина? — зімружив очі Гомзин.

— Не. "Повість о несчастных влюблённых, или Страшное самоубийство".

Назва міліціонера Гомзина не зацікавила. Він позіхнув.

— Знаїш, чо я к тібе прішол? Проверіть, врьош лі ти, шо мастер спорта в шахмат?

— Я майстер спорта по шашках, — сказав Ковальчук, — а по шахматам у міня первый разряд.

— Неважно, — сказав Гомзин. — Сиграїм?..

Це було щось неймовірно цікаве, адже ніхто ніколи з Ковальчуком у нашому домі ні в шашки, ні в шахи не грав: хто умів, боявся, бо надто часто Ковальчук свої титули афішував. Відверто кажучи, я також сумнівався, що він і справді такий визначний шахіст та шашкіст.

Георгій криво всміхнувся. Відклав повість, сказав мені, що я можу йти, почитає він мені потім, але я і з місця не рухнувся. Ковальчук не наполягав. Спокійно вийняв дошку, а міліціонер у піжамі підсунувся до столика.

— В шашки чи в шахмати? — спитав Ковальчук.

— Я лучше іграю в шахмати, — сказав Гомзин самовпевнено.

Ковальчук розклав шахи, дав Гомзину грати білими і за кілька ходів його розгромив. Гомзин підскочив.

— Постой! Я не так пошол!

— Давайте ще раз, — сказав інвалід.

Цього разу грав білими Ковальчук. Результат був такий самий.

— Може, в шашки? — іронічно спитав Георгій.

— Ты какой-то чорт! — підхопився Гомзин і притьма кинувся з кімнати.

Ковальчук сидів блідий і сердитий.

— Пойняв? — звернувся до мене. — Він думав, що я про перший розряд і про майстра спорта брехав. Ні, ти пойняв? А я нікада не брешу! Я і в газетках пічатаюся, показать тобі?

— Я ж бачив!

— В мене й документи є. Показать тобі?

— Та я вірю, — мовив я (до речі, це вперше побачив Ковальчука таким сердитим).

— Не, ти тільки подумай! — кипів він. — Мене за брехло взяв! Сам брехло і драч!

— Паскуда! — підкинув і я.

— Отож-то, паскуда! Не, ти подумай! Він сумнівається, що я майстер спорта і маю первый разряд. Шкода, що я йому газетки не показав із задачками. Я й документи можу показать. Не, ти пойняв? Може, вернуть його й показать газетки?

— Та хай він здохне! — сказав я.

— І це правда, — мовив Ковальчук. — Мене ще ніхто за брехло не щитав. Як я його розделав под орех?

Я розсміявся:

— Це було здорово! Раз, раз — і мат!

— Не таких роздєливав, — мовив Ковальчук, і обличчя його стало недобре. — Нє, ти пойняв?..

Десь під зиму божевільна Зіна розігнала хлопчаків, які за нею ходили тічкою, — про це мені розповіли Карасики. Хлопчаки, як звично, тяглися за нею, коли ж вона раптом повернулася до них і сказала жорстко:

— Всьо! Більше я вам давать не буду!

— Брось, Зіна! — мовив один із хлопців, старший. — Чо ти?

Тоді Зіна раптом заверещала й кинулися на них. Схопила того старшого за волосся, кинула його собі під ноги, а тоді метнулася на інших. Хлопці розбіглися, а разом із ними й Карасики.

Після того Зіна розшукала собі великого, лахматого пса і ходила тільки з ним: хлопці вже до неї наближатися не зважувались. Увечері той пес проводжав Зіну додому, вона цілувала його в морду і весела, усміхнена, випростана, у незмінному солом'яному капелюшку, обвислому старому пальті, з-під поли якого виглядала відірвана підкладка, дефілювала додому. Пес якийсь час стояв за хвірткою й дивився їй услід. Там його й засік Карась, і очі його вперше після смерті молодшого сина радісно засвітилися. Він лагідно покликав пса, підійшовши до хвіртки, але той у відповідь загрозово показав йому зуби.

— Ну нічо, нічо! — сказав Карась. — Погуляй! Все' дно будеш мій! Цю-цю-цю!

Вранці пес приходив під хвіртку по Зіну і та з'являлася в усій своїй красі та радості, цілувала пса, і вони рушали в свої щоденні мандри. Карасики казали, що божевільна Зіна почала красти, але не для себе, а для пса. Вона заходила в їдальні, зливала в банку недоїдки і забирала хліб, заскакувала навіть у м'ясні лавки, хапала шматок м'яса чи кістку й тікала, за нею гналися розлючені м'ясники з ножаками, але ніколи догнати не могли, і то через те, що проти них раптом вискакував великий псюра з такою люттю, що м'ясники не зважувалися вступати з ним у двобій навіть із ножакою. М'ясники заявили в міліцію, і божевільна Зіна обов'язково попалася б зі своїм псом на гарячому, коли б пес раптом не зник. Карасики, очевидно, могли б оповісти мені й про те, але вони лише стєнали плечима й загадково відводили очі. Але на зиму в усіх трьох з'явилися вушаночки, які мастю подобали до того пса; Карась же не виглядав таким сумним та прибитим, він уже свій траур відбув. Зате щось неймовірно почало чинитися із божевільною Зіною. Вона згубила свого капелюха й бігала з розпущеним та розпатланим волоссям по вулицях, з очей їй лилися сльози; зрештою, як розказали мені Карасики, вона наскочила на одного із м'ясників, який поважно й самовпевнено ніс своє черево, набите краденим м'ясом, на роботу, де те м'ясо й крав, впізнала його й, дико заверещавши, вціпилася йому у волосся, збивши хутрянну шапку, яка за дивною грою долі також була тієї ж масті, що її пес. М'ясник був здоровий, як бугай, бо добре роз'ївся на м'ясах, і пробував боронитися проти худенької Зіни, але нічого проти неї не міг удіяти, і коли б не вискочили з магазину інші два роз'їдені на м'ясах м'ясники в

таких самих хутряних шапках, хтозна, чи вийшов би він із Зіниних рук живий. Але втрюх вони змогли Зіну скрутити, викликали швидку, яка замчала її в божевільню. Однак, навіть їдучи в машині, вона тримала намертво зціплені кулаки, в яких було затиснуто два добрячі жмути густого й кучерявого і вже трохи сивого м'ясникового волосся...

Карась же, вилікувавши свою тугу в такий своєрідний спосіб, зважився на дві дії: про одну я довідався відразу, а про другу здогадався потім. Отже, Карась пішов на чергову балачку із євангелістом Сухарем, а почути її зовсім нескладно: стіни сарайчика-майстерні прослуховувались елементарно; євангеліст же Сухар продовжував там працювати, незважаючи на холод.

Карась сів на ослінця й шумно видихнув повітря.

— Не прийду до тями після смерті мого бекасика, — сказав він і замовк.

— Усе у волі Божій, — мовив євангеліст Сухар, якимось не задумуючись, що прирікає себе на атеїстичний монолог сусіда. Та з Карасем і справді сталися певні зміни, бо він монолог таки проголосив, але дещо іншого змісту.

— Розкажу вам, що теперички думаю, — мовив він, — а думаю те, що проти Бога, може, казав неповажительно, то чи не за те він мене покарав?

— Може, й так, — згодився євангеліст Сухар. — Бо все у Його волі, хочете ви того чи ні, а ми часто про те забуваємо.

Карась сидів, опустивши голову, обличчя його було набрякле.

— Дурний я був, як казав: людина все жере чи пожирає, а її нічо. А людина не все й пожира. От, приміром, котів не їсть, хоч, може, десь котів хтось і їсть, — очевидно, він натякає на своє індивідуальне собакоїдство, — мишей не їсть, пацюків та й мало чого. А коли так, то вона й не Бог, от як я теперички думаю.

— І правильно думаєте, — спокійно сказав євангеліст Сухар, тешучи планку; до речі, труну для малого Карасика, як і для інших наших покійників, виготовив він-таки, грошей за те не беручи.

Карась знову замовк, дивлячись, як Сухар працює.

— Все ви в роботі, — мовив. — І не холодно вам?

— Трохи вже й холодно.

— Я вам кацавейку хутряну подарую, — ентузіастично сказав Карась. — І ще таке подумую, скажіть, чи правильно. Людина й справді не все в світі пожирає, от і бур'яну не їсть і трави, а її щось таки й пожира. І всіх до одного, думаю, пожерти нас має, і ми всі це знаємо. Отак начебто не їсть, як ми, курей, чи свиней, чи яловичину, а в землі об'їдає нас до кісточок. Кажуть, гние людина. А я думаю, що не гние, а пожирається. Чи через хробацтво, чи й без нього. От кусок м'яса полежить. Дивіться: і хробаків нема, а його щось починає пожирати, чого не знаємо й не бачимо. То це і є Бог? — спитав Карась, якимось дивно зокругливши очі.

— Одна з видимостей його, — сказав євангеліст Сухар, зупиняючи рубанка і, як це умів, засвічуючи блакитним вогнем очі. — Та він не тільки в смерті нашій, але й у народженні. У насінні, з якого росте дерево, і в потрусі, в яку те дерево

перетворюється. Дерево чи жива плоть — все одно. Він у тому, що одне одного їсть і з того живиться, і в тому, що трава лікує хворобу, бо він і в траві, і в хворобі. Він у всьому, що живе й умирає, і в тому, що це життя тримає, а світ захоче в ладі. Він у повітрі, яким ми дихаємо, й у воді, яку п'ємо, й у вогні, яким гріємо та світимо, й у землі, яка нам харч родить і нас та все живе у гній перетворює.

— Отже, це він забрав мого бекасіка? — з боєм у голосі спитав Карась.

— Він, — мовив жорстко євангеліст Сухар.

— Але ж чому?

— Цього я вже не знаю, — сказав євангеліст Сухар. — Це вже ви, як собі хочете, своїм розумом судіть. Може, для того, щоб ви, я чи там хтось у цьому світі розумніші й добріші були. А може, й не для того, а для того, чого ми й зрозуміти не можемо.

— Да, я так і подумав: дурний був, коли казав, що людина все жере. І її жере. Ще й як жере! Спасибочки, що мені розтлумачили. Я вам обізательно кацавейку хутряню подарую.

— Та не турбуйтеся, — сказав євангеліст Сухар. — Мені від думок моїх завжди тепло. А в мене тих думок: не розказати й не переслухати...

— Нє, подарую, — сказав Карась. — Я тепера начий...

І справді подарував. Але масті хутро було цілком відмінної, ніж той пес, від любові до якого знову потрапила до божевільні Зіна...

Про другу його дію я довідався, як казав, пізніше. Здається, саме в цей час Карась і вирішив поповнити свою втрату у сімействі, принаймні на весну це було вже на Карасисі достатньо видко. Під літо вона розпухла так, що перетворилась у кулю на двох карачкуватих ніжках і з мацюпенькою головою над тією кулею. Було вельми кумедно дивитись, як вона ходить: хутесенько, аж миготіли ніжки, одне слово, чеберяла. Карасики захоплено говорили, що тепер їм додасться ще принаймні три, а може, й чотири братики, притому вони були рішуче переконані, що то будуть хлопчики, бо сестри їм ні до чого. Отже, міркували Карасики, коли в них буде ще три чи чотири брати, вони зможуть скласти сімейну ватагу, бо мене вони в свою компанію затягти не змогли, надто я був не стадний, а Віктор Ващук, як-то кажуть "з-за вугла мішком прибитий"; окрім того, він злодій, а вони зі злодіями знатися не хочуть, бо хлопці чесні.

Ціле літо по нашому дворі туди й сюди перекочувалася, власне, чеберяла на малих карачкуватих ніжках жінка-куля; цікаве в цій ситуації було те, що вона була роздута не тільки спереду, що зрозуміло, а і ззаду, а може, це так пухирила в неї на спині собача кацавейка, яку чомусь Карасиха не скидала і в спеку. Сам Карась коментував євангелістові Сухареві оцю кулеподібність своєї жінки зовсім інакше, як Карасики, він вважав, що має народитися якесь вельми велике дитя, бо надто потужно гатить п'яточками в того живота із середини.

— Воно може бути, — казав Карась євангелісту, — бо знаєте, яке хваміліо було в моєї жінки до заміжжя? Велет. Колись то були дуже здорові люди, а потім вивезлись. В природі таке буває: і ягода виводиться в дрібну, і картошка. А буває, що з малої картошки виростає здоровецька. Оце моя жінка, — показував він зуби, — така мала

картошка і є.

Отож не тільки Карасі, але й ми, решта пожитців мертвого дому, з нетерпінням чекали, чим усе те закінчиться. Міліціонер Гомзин, коли бачив Карасиху, щоразу зупинявся, дивився на неї захоплено й бурмотів:

— Ну й разбухла, ти, бабка!

— Не від тебе, то заткнись! — не зовсім чемно відрізала Карасиха, хоч загалом із міліціонером, з огляду на чоловікові сітки та браконьєрство, була чемна до улесливості. Та тепер вона стала дратівлива і спалахувала, мов сірник.

Від такої рішучої відповіді міліціонер Гомзин розтулив захоплено рота і ледве себе стримав, щоб не плеснути їй фамільярно по задній округлості. А не зробив він це не тому, як мені гадається, що боявся Карася чи Карасихи, а тому, що твердо знав: у вікно в шибу вмерзла пара, а може, й три пари жіночих очей, вічно жадібних і ненаситних, хоч він щодня волочив додому якісь приноси, аби закидати ту голодну прірву, але закидати їй ніяк йому не вдавалося... До речі, я бачив, як Гомзина їсть, було це на котрихсь поминках: очі її тоді по-вовчому палали, вона горнула до себе все, хапала рукою хліб і мотала, мотала, аж головою покивувала, а її дочки із нею — так само. Я думав, що міліціонер Гомзин таки тримав їй у голоді, все пожираючи сам, але потім мені Фанька, яка була в мене закохана, сказала, що їхній папка вдома майже нічого не їсть, з того я втямив, що не Гомзин тримає її у голоді, а вони його. Чомусь це викликало в мене містичний жах, і я почав боятися запалених до мене любовно Фаньчиних очей, а вона й справді тепер дивилася на мене так, ніби хотіла мною поласувати. Зрештою, я мав подружку — Галинку, яка, до речі, терпіти не могла Фаньку, бо чудово призріла її голодні в мій бік очі й дико мене до них ревнувала, отож я по змозі намагався Фаньки уникати. Дівчата разом із матір'ю, не задовольняючись батьковими приносами, ходили на той бік річки, де крали в колгоспному саду яблука, а в полі — картоплю й капусту, і їх ледве не підстрелив там сторож, але вони були, як вовчиця з вовчєнятами, звинні, хитрі й хижі, весь час щось тягли звідтіля додому; вискубували навіть у приріччі весь дикий щавель, але власного городу завести й не подумали, як це робили інші жінки нашого дому.

Якось Гомзина проокала сусідкам, цілком наївно, скажу до речі, бо це стало притчею во язицех:

— Что-о ж, привью-о-з, Со-ошко-о-то-о, тельо-о-ночо-чко-о-то-о. Но-о ето-о нам на дво-о-то-о дня!..

Десь уліті Карасиха, нарешті, розродилася. Перейми почались у неї вдома, Карась викликав швидку, яка відвезла її в лікарню.

Згодом Карасиха, сидячи на фігурній лавці євангеліста Сухаря із Сухаревою жінкою, розповіла, а мені все чудово було чути на веранду, що всі чотири Карасики вискочили з неї, як корки з шампанського, а з цим Олегом їй не повелося — був він такий великий, що довелася робити кесаревий розтин. Подібних дітей у лікарні ще не з'являлося, всі лікарі й сестри, казала Карасиха, прибігали дивитись, а був він на п'ять кіло і триста грамів і вельми головатий. Спершу думали, що він виродок, сказала

Карасиха, та Олег зовсім не виродок, а тільки великий. "І знаєте, — мовила вона, — сусідко, я з того дуже рада, бо хвамілія моя Велет, і колись, як оповідали дід та баба, а їм їхні дід та баба, а може, ще далі, в роду нашому були дуже великі люди, які все дрібніли й дрібніли, аж поки не стали такі, як оце ми є і як мої бекасики". Бо й бекас, сказала та невгамовна жінка, — це теж не що інше, як вироджений карась, але це тільки вона так думає. А тепер вона дуже рада, бо в її роді знову заявився велет, а то вона вже почала боятися, що в її бекасіків діти будуть уже ліліпутами. Воно й ліліпути якось живуть на світі, та все одно, знати таке неприємно.

— Мій тоже радий, — сказала тарахкотливо Карасиха, — бо він із того, що діти такі малі, знаєте, гризеться, а тепер він такий радий, такий радий!

Вона навіть хоче, й Карась не проти того, щоб і прізвище синові записати своє: Велет. Отаке проторохкотіла ця жінка сусідці, тримаючи на руках нового героя цієї повісті, який щасливо замінив Карасика-молодшого, отже, немає лихого, щоб на добре не вийшло — всі були щасливі й задоволені.

Та лихо не дармувало, воно прокралося до нашого дому з іншого боку, а почалося з того, що євангеліст Сухар вирішив перевиховати Віктора Ващука. Він до нього почав лагідно заговорювати, закликав до себе в сарайчик-майстерню, пригощав цукерками й чаєм, ділився з ним обідами, що їх приносили йому чи жінка, чи дочка; саме в цей час він робив на Карасеве замовлення колиску для Олега Велета, бо та, в якій виросли четверо його братів, одне, — була замала, а друге, — чотирма бекасиками цілком розгепана. Отож євангеліст Сухар стругав, різав, з'єднував частини, а біля нього вовчням сидів Віктор Ващук і слухав його безконечну проповідь про праведне життя і добрі вчинки, добро і зло у світі й про те, що зло руйнує людину, а добро її вивищує і наближає до Бога, бо тільки добро витворює в людині дух. Отож люди на землі, казав євангеліст Сухар, є двох гатунків та виміру: не бідні й багаті, не сильні й кволі, не гарні й бридкі, все це не має значення, а духовні чи бездуховні: духовним уготоване царство небесне, а бездуховним, коли грішитимуть, уготовано горіти у вогні пекельному, а коли вони не грішники, то просто перетворюються у стерво, як кожна тварина, бо душі в таких людей нема.

— То, значить, у тих, що підуть у вогонь пекельний, — спитав резонно Віктор, — душа є?

Це питання трохи заскочило євангеліста Сухаря.

— Мудру річ ти спитав, — мовив він. — Давай подумаємо разом... Людина в пекло чи рай не тілом відходить, а духом. Отже, дух є і в доброго, і в злого, його немає в ніякого: ні доброго, ні злого. Але дух також не однакий: є світлий, а є темний. Отож, у вогні пекельному горить той, хто духом чорний.

Я був при тій розмові Віктора з євангелістом Сухарем і побачив, як дивно, жовто спалахнули при цьому Ващуківі очі.

— А по-моєму, все це ерунда, — сказав він. — По-моєму, чоловік і пес — все одно те саме стерво, — він сплюнув на долівку жовтою слиною. — По-моєму, дядя, ви од книжок трохи не того... От ви захотіли тута воспітувать, а чого свою дочку не

вспітали? Вона ж у вас блядь, дядя!

І тут сталося щось страшне. Євангеліст Сухар ніби палицю ковтнув: випростався, поблід, голубі його очі запалали, і хоч досі він мухи не зачавив, нікого не образив і нікому лихого слова не сказав, тут раптом схопив якусь неотесану планицю і уперішив нею Віктора по спиняці.

— Ах ти гаденя! Геть! — крикнув він, і Віктор кумельгом викинувся із сарайчика-майстерні, а потім обернув у бік роз'ярого євангеліста Сухаря ошкірене лице — по-сатанинському безгучно зареготав. Я також вискочив із майстерні, бо роз'юшений євангеліст міг би згарячу огріти й мене, хоч я завжди бував із ним чемний, а євангеліст Сухар там, у прочілі сарайчика, раптом похитнувся, схопився рукою за серце й безвладно звалився на ослінця.

— Старий дурак! — крикнув Віктор Ващук. — Класти я хотів на твого Бога. І ти мене ще вступиш! Заплатиш мені!

Сховався у своїй квартирі, сердито хпяпнувши дверима.

Євангеліст Сухар у цей день був сутінний і розбитий. Але він завершив колиску для Олега Велета і сам відніс її до Карасів. Карасиха від колиски поохала в захопленні, але довго в Карасів Сухар не просидів, а повернувся у майстерню і ліг на отоманку. Пролежав так до вечора, а тоді, здається, заснув. І ось близько дванадцятої його сарайчик-майстерня спалахнув і запалав. Усі сусіди вискочили напівроздягнені у двір, кинулися тягати воду; до річі, найзавзятіше чинив це Віктор Ващук. Але сарай був дерев'яний, у ньому накидано було трісок і стружок, отож він палав нестримно. Примчала пожежна, сарай розтягли й загасили і видобули з-під дощок обгорілі останки євангеліста Сухаря.

І знову в нашому дворі плакали мідні труби, і біля труни, яку довелося купити, бо вже нікому було її робити, стояли всі наші сусіди. Сухариха не плакала, а обличчя мала залізною непорушне. Марина хлипала, хоч увіч нещиро. По-справжньому щиро ридав біля покійного один лише Карась, ридав, як жінка, чим трохи сусідів дивував, але я не дивувався, бо відав, що Карась позбувся свого найліпшого радника і друга. Віктор теж був на похороні, обличчя мав просвітлене, а дивлячись, як ридає Карась, криво всміхався. Зрештою, це було б і справді смішно, коли б не відбувалося при таких страшних обставинах. Віктор підійшов до мене і, так само криво всміхаючись, сказав, власне, повторив слова євангеліста Сухаря:

— У вогні пекельному горить той, хто духом чорний!

Я зирнув на нього й раптом побачив, що він божевільний. Тобто, що в нього таке ж безживне обличчя, як у його сестри, і такі самі мертві, втомлені очі. Я відсахнувся, бо сам, хоч до релігії й усяких божественних речей ставився іронічно і вважав це ознакою темноти людської, євангеліста Сухаря чорнодухим ніколи не назвав би. Тепер же, коли пишу ці рядки, розумію, що поміж нас, окрім Стасі, це була, здається, найсвітліша душа...

Ковальчук розшукав між своїх паперів портрета євангеліста Сухаря, намальованого кілька років тому, і той стояв біля труни на стільці, труна ж цього разу була закрита.

Сухаря поховали, а тоді зійшлися на поминки, на яких із сусідів не було тільки Віктора Вашука, але цього разу всі були пригнобленіші, ніж звичайно. Тільки Гомзина з дочками не переймалися смутком, вони активно накладали на тарілки їжу і швидко її вимотували, накладали знову і знову мотали, отже, їм ніколи було сумувати. Сам Гомзин майже нічого не їв, тільки пив. Здається всі, в тому числі і я, знали, чия це робота, той підпал; більше того, я був певний, що Віктор зараз сидить удома на ланцюгу. Вашучка була з нами, вона ще більше посіріла, голова втяглась у плечі, вряди-годи поводила по сусідах очима, зляканими й розширеними; можливо, саме тому про причину смерті й не говорилося за столом. Галинка сиділа біля мене, притискаючись плечем, їжі, покладеної їй Олькою, й не торкнулася. Сухариха лишалася так само залізною нерушна; за весь час вона не промовила й слова, не припрошувала гостей частуватися як господиня, — очі в неї погасли. Марина уже не плакала, а сиділа байдужа й відсторонена. Ми швидко з цих поминок розійшлися, і Галинка, яка ні на хвилику не відставала від мене, сказала, стискаючи мені руку:

— Чи не забагато в нас умирають?

Я не знав, що їй відповісти, натомість запропонував піти на пожарище. Сарай згорів дотла. Я побачив, що в купі попелу щось чорно блищить, нахилився й підняв кристал турмаліну, який я колись євангелісту Сухарю подарував, а що свої кристали давно порозгублював, поклав цей собі в кишеню на пам'ять про Сухаря; він у мене, до речі, зберігається й досі...

Із Віктором же сталося таке. Коли його мати повернулася додому з похорону, вона, здається, хотіла свого сина побити чи просто завела з ним гостру балачку — що там було, добре ніхто не відав. Знаю лише, що Віктор кинувся на матір і відкусив їй шматка носа. Вона вискочила з квартири з жахливим криком, обличчя в неї було закривавлене, і знову всі сусіди опинилися на дворі, хто в чому був. Викликали швидку, і Віктора повезли в товариство до сестри. Відтоді його вже ніхто не бачив, хоч божевільна Зіна згодом додому повернулася. За нею знову ходила тічка хлопчаків, і вона водила ту тічку загадково усміхнена і щаслива. На голові в неї красувався солом'яний капелюшок із червоною штучною квіткою, поверх якої було накладено вінка з бур'яну. Часом я чув, як Зіна співає. То були трубні звуки якоїсь дивної тональності, часом веселі, а часом і сумні. Інколи ті звуки приходять до мене у сон і тепер, і це майже завжди буває, коли оживає в мені й починає непокоїти привид мертвого дому. Але в снах таким голосом співає не Зіна, а її прегарна, наче порцелянова лялька, сестра Стася. Уві сні Стася примушує мене сідати за фортепіано і акомпонувати їй. Я виконую це бажання, а вона співає. Трубним, дивної тональності голосом.

Дім був приречений, як і люди, що в ньому жили. Зрештою, люди приречені фактом свого народження, як і будинки фактом свого зведення. Але в цьому випадку, мені здавалося, було щось особливе і не до зрозуміння. Ніякої містики, Боже борони, але я не можу позбутися переконання, що незбагненна печатка була прикладена до стін того дому та його мешканців. Недарма він, той мертвий дім, не покидає мене і сидить у мені,

як забитий у серце цвяшок. Недаремно й ті люди приходять до мене в мої сні і в мої яви й турбують: що вони від мене хочуть чи вимагають? Того не знати, але в спокої мене не полишають. Часом мені здається, що причина ясна: усі, й живі, і мертві потребують співчуття, адже жити без співчуття — це пробувати у неприкаяності. Мертві ж співчуття потребують особливо, недаремно за спокій їхніх душ колись молилися, та й тепер часом моляться. Молитва за спокій душі — це і є висловлене співчуття до мертвого. Чи є позагробне життя, чи його немає, люди не зникають, як я вже казав, аж доки живе на землі пам'ять про них. Відтак я не дивуюся, що пожилці мертвого дому і сам дім турбують мене, минуле кожної людини — це і є мертвий дім у ній. Я нічим не ліпший від тих, про кого пишу, але залишився єдиний з-поміж них живий, отже, на мене єдиного у них надія. Саме тому й пишу цю повість, хоч, може, певною мірою уподібнююся до Георгія Ковальчука з його графоманією. До речі, саме пам'ять про нього весь час утримувала мене від писання, хоч до того не раз мене поривало. Але тепер я збагнув, що між його писанням і моїм є істотна різниця: він писав про життя, якого ніколи реально не існувало, і його герої не мали живої плоті, бо лишалися виплодом не вельми вигадливої, навіть примітивної фантазії — бліді копії героїв інших книг, отже, то було вигадане з вигаданого, а через те й анемічне; моя ж повість — це не гра фантазії, а спроба подати співчуття тим, котрі колись були живими людьми, жили, як уміли, а тепер, ніби прохачі, ходять по голих коридорах моїх снів із прохально простягнутою рукою. Це ж, здається, єдине, що я можу їм подати; так принаймні вони проживуть трохи довше, як зі мною чи в мені, — поки триватиме цей папір, на якому мережу рядки. Розумію дочасність і такого вирішення, та ліпшого нічого придумати не зміг.

Можливе й інше. Може, я трохи хитрую сам із собою та й з ними; можливо, в такий спосіб хочу звільнитися від привида мертвого дому та його мешканців, сподіваючись, що, коли задовольню їхню потребу в співчутті та пам'яті на лоні земнім, вони заспокояться чи упокояться і перестануть тривожно блукати і прохально зазирати мені у вічі, та німо про щось просити, і бовваніти тінями у снах та явах, і являтися мені в обличчях незнайомих людей, — я звільнюся від них і полегшено зітхну або ж здобуду почуття виконаного обов'язку, що одне і те ж, і вони покинуть мене, відійшовши спокійно у мертво-синій простір, якому нема ні кінця, ні краю, бо відтоді, як отак задовольняються, місія їхня — безконечно іти по безкрайїй дорозі, а що дорога та без кінця, то йдуть вони для того, щоб не прийти нікуди.

Це так у мені говорить моє егоїстичне "я". Альтруїстичне моє "я" вістить інше. Не я їм потрібен, а вони мені. Адже вони — частина моєї пам'яті, притому найяскравішої, тобто я маю у них потребу не меншу, ніж вони в мені. Бо самотні й неприкаяні не вони; ті, котрих нема, самотніми не бувають, — а я, адже самотність — це приречення живих. Отож, коли переді мною розквітають сцени життя мертвого дому, починаю відчувати, що моє життя не було в'язанкою пустопорожніх днів, які не полишили після себе й сліду, скибами мертвого часу, а таки частиною моєї живої присутності серед інших, може, ліпших, а може, гірших, як я, але раз назавсідги неповторних. Отже, та рука, яку

я протягну до них, уже відійшлих у вічність, не обов'язково щось має їм давати; можливо, вона хоче взяти у них те ж саме, чого просять і вони, — співчуття.

Отак ми єднаємося, знову сходимося, розійшовшись, і знову творимо свій дім, який хоч і є привидний, але аж ніяк не мертвий. Принаймні поки не землі існую я.

Гадаю, мова моїх обох "я" має підстави, отже, можливо, одне одного й не заперечує.

10

У квартирі № 8 жила Червона Шапочка. Я думав, що її так прозивають через те, що носила червоного капелюшка (я підозрював, що вона в ньому навіть спить), але, як сповістила мені мати, котра була агітатором під час голосувань, отже, мала обов'язок обходити всі квартири і знати паспортні дані пожителів, прізвище в сусідки й справді було Червона Шапочка, власне, писалося воно Червоношапочко; річ цілком вірогідна, що ця жінка одягла так стаціонарно на себе червоного капелюшка, пристосовуючи до свого прізвища. Є інша гіпотеза щодо генези цього капелюшка, її висловила Галинка, очевидно, через чисто жіночу здатність до фантасмагорій; річ у тім, що Червона Шапочка мала пристрасть не до вовків чи їхніх родичів собак, як про це вістить звісна казочка Шарля Перро, а до півнів, власне, одного півня, притому яскраво-червоної барви. Сумнівно, правда, щоб один і той же півень жив так довго, бо скільки себе пам'ятаю, Червона Шапочка завжди тримала в себе в хаті півня, часом і гуляла з ним, тримаючи в руках, зрідка пасла, випускаючи, але завжди зі шворкою, прив'язаною до лапки, — і це вона почала робити після того, як півень (чи один із півнів), котрий жив у неї, бувши випущений, кинувся навікача, наскочив на сусідських курей, скільки хотів їх поскуб і помчав далі вздовж річки Кам'янки, роблячи жажливий рейвах у курячому царстві, аж уся околиця раптом заквакала, закудакала, а півень скуб курей і мчав далі, як символ любасного вогню, і після того більшість курей на околиці, за винятком фригідних, поставали квочками. Так-от Галинка наївно, а може, по-жіночому проникливо, що часом буває одне і те ж, вважала, що Червона Шапочка носила капелюшка, щоб уподобитися курці й тим самим подобатися півневі, тобто викликати до себе, як сказала Галинка, приємні почуття. Третя гіпотеза, яку висунув один із Карасиків, на мою думку, найменш правдоподібна, пояснювала пристрасть Червоної Шапочки до червоного капелюшка, а може, й до півня, причинами конспіративними, тобто всі знали, що вона самогонниця, отже, переступала певною мірою існуючий закон, через це червоний капелюшок демонстрував її суспільні червоні переконання, звісна річ, маскувально. Георгій Ковальчук, який часом жартував, а бувало — й непогано, заявив, що це в Червоної Шапочки зовсім не капелюшок, а наріс так гребінь, що сталося після довготривалого співжиття із півнем, бо вона, сказав Ковальчук, хитро мені підморгнувши, давно перебуває із півнем у статевому зв'язку, тобто дозволяє скубити себе в тім'я, отож у тому місці й виросла ота червона шкіряна складка. Отже, це була четверта, хай і жартівлива, гіпотеза; правда, Ковальчук цілком серйозно мене переконував, що він зовсім не жартує, а в тому, що говорить, серйозно переконаний, а що Георгій жартував і справді вельми рідко, я йому певною мірою повірив, власне, подумав, що такий погляд — результат його недорозвиненого мистецького бачення.

Про те, як легалізовувала Червона Шапочка своє самогоніваріння, уже мова велася, а для тих, хто забув, повторюю: Червона Шапочка платила данину натуральним продуктом міліціонеру Гомзину. Цей акт відбувався так.

Червона Шапочка гнала самогон не з допомогою виварки, в яку заливалася бражка, у ту бражку ставився триніжок, на триніжок — миска, котра могла у виварку вільно влізти, зверху на виварку ставилася миска велика із холодною водою — ця миска була дистилізатором. Знизу виварка підігрівалася, пара осідала на дні великої миски з холодною водою і крапала в миску меншу, поставлену на триніжку, — ні, такий примітивний спосіб самогоніваріння годився для домашнього вжитку. Червона ж Шапочка, маючи державне сприяння з боку міліціонера Гомзина, правда, не офіційне, а нелегальне (до речі, різниця між цими поняттями завжди залишалася для Червоної Шапочки незбагненна), дозволила завести собі справжній куб поважної величини, який стояв у неї на кухні; принаймні так вважала моя мати, мені ж не випало ні разу переступити її порогу; до дітей Червона Шапочка ставилася з чималою засторогою, навіть бридливістю, особливо до хлопчаків, отже, її порогу, здається, ніколи не переступав жоден мужчина, признаюся, я сам відчував, що від неї відходять якісь античоловічі й антидитячі флюїди, бо коли опинявся близько неї, мене від неї аж відштовхувало... Так, от, як із рурки куба набігала перша півлітра самогонки, Червона Шапочка її відставляла, а коли з'являвся вдома в усій своїй, як писав колись Шевченко, "ослячій величі" Гомзин, покірливо вгиналася, притискаючи ту плящину до грудей, і малюсінькими крочками чалапала величезними капцями, бо мала ногу, як у поліського злодія, через веранду до дверей міліціонера Гомзина (таке мені розповів один із Карасиків, який ту сцену, як ближчий, ніж я, сусід, підглянув), делікатно стукала зігнутих чорних пальців і отак смиренненько чекала. Міліціонер Гомзин той смиренний стукіт уже знав, через це рвучким рухом розчиняв двері й поставав у всій своїй, повторимо визначення Шевченка, "ослячій величі".

— Что, бабка? — питав голосно і владно, як імператор Петро Перший.

— Первачку вам принесла, щоб покушали, — солодко казала Червона Шапочка. — Самого, що не є, першого, що не є, крепкого.

— Што-то слабінкий твій первачок став, бабка! — казав голосом імператора Петра Першого Гомзин і дивився на Червону Шапочку, з'їдаючи її поглядом.

— Ну, це вже не скажіть, це вже не скажіть! — солодко жебоніла Червона Шапочка. — Для вас я вже стараюся найлуччєний. От, підпаліть, коли є сірничок.

Стара наливала в долоню трохи первачку (а може, Карасик брехав, що в долоню), а міліціонер Гомзин запалював сірника й підносив до наливої горілки. І вся долоня Червоної Шапочки спалахувала синім вогнем, і вони пильно придивлялися до того вогню, бо горіла самогонка таки справно, і таку пробу стверджував міліціонер Гомзин:

— Да, водочка, кажеца, подходящая!

На моє заперечення, що вогонь мав би обпалити долоню Червоної Шапочки, Карасик, котрий мені це оповів, викруглив і без того круглі оченята і сказав:

— Ти шо, не знаєш, що вона відьма? Я сам бачив, як вона на мітлі літає. Хочеш,

забожусь... Я навіть бачив, як вона з каструлею на голові ходила!

На відьму Червона Шапочка схожа була. Висока, худа, кощава, із темними пронизливими очима, з ротом, із якого визирали два зуби і який міг стягуватися ворочком, зі здоровенними ногами, на яких стриміли ще більші капці, ніби вони були для літання, як у казках, в отому незмінному прирослому до голови червоному капелюшку — вона часом мені снілась, але не в образі чарівної дівчинки з казки Перро, а в образі її бабусі, і мені видавалося, що то зовсім не вовк перебрався в бабусю, а була то справжня людоджерка, яка могла не тільки Червону Шапочку, але й вовка заїсти. А що старі жінки часом вельми химерно чепуряться, то, перш ніж ковтнути свою любу внучку, вона здерла з неї червону шапочку й насадила на голову собі.

Ота чудна химерія часом крутилась у мене в голові, коли я бачив цю жінку. Та хоч була достатньо страшненька, виявляється, і вона мала свої страхи, принаймні виразно остерігалася своїх покупців, бо то були здебільшого околичні п'яниці, адже виготовляла вона горілку не тільки для них, а частіше для людей порядних, наприклад, для частих поминок, які траплялися в нашому домі... Так-от, щоб часом котрийсь п'яниця не посягнув на її честь, вона замовила у євангеліста Сухаря, щоб той у дверях вирізав їй квартиру, яка зачинялася б із середини, притому таку, щоб пляшку можна було б через неї просунути, а самому п'яниці влізти — ні. Євангеліст Сухар, коли те робив, спробував її навчити чесного життя, як оповів мені один із Карасиків, той самий, що вважав Червону Шапочку відьмою і саме через те не спускав із неї ока, але вона заявила євангелістові Сухарю, що чеснішої за неї жінки і в світі нема, що от держава гонить і продає горілку і її за це нечесною не вважають; що та держава бореться із самогоніванням не тому, що хоче, аби люди не пили, а через конкуренцію, а вона, женучи самогонку, на її думку, добро чинить, бо горілка в неї найкраща, карболки й тютюну вона до неї не домішує, хоч і могла б, іще жоден покупець на її продукт не скаржився, навіть той чортяка, — вона махнула в бік дверей міліціонера Гомзина, — а це вже такий контроль, що вже й контроль; а продає вона дешевше, ніж казёнка; а що там верзуть про всякі сивушні олійки, то вона купує в аптеці таблетки активованого вугілля і горілку від тих поганих оліюк вичищає. Він, євангеліст Сухар, щось тут трошки недокумекує, бо коли хтось робить на горілчаному заводі, із залізною логікою сказала Червона Шапочка, то він через те, що там робить, тоже безчесний?

— Хе-хе! Я вам свої горілочки не нав'язую, хочете — пийте, не хочете — не пийте, — мовила Червона Шапочка, — а моєї честі не чіпайте, бо вона, як моя горілочка, чиста, а горілочка в мене не сивуха, а мов сльоза. От!

І євангеліст Сухар її честі більше не зачіпав; вирізав квартиру, узяв за те плату й пішов додому цілком присоромлений, як вважала, очевидно, та рішуча праведниця. Казав Карасик, що двері в неї зачиняються на три замки і два важкі засуви, і вона, перш ніж вийти з хати, відчиняла квартиру, визирала через неї, чи нікого на веранді нема, і тільки тоді виходила.

Мала Червона Шапочка й подруг, яких було п'ятеро, — все старі жінки: одна худа, одна товста, одна висока, одна низька, а п'ята без одного ока і з чорною перев'язкою,

наче морський розбійник. Із них тільки оця остання була з околиці, решта приходили з міста. З'являлися вони регулярно раз на тиждень, у неділю, десь так о третій годині, приходили завжди поодиночі. Ота, що без ока, була особа героїчна, її чоловіка повісили німці, прізвище його було Степанчук. Видав його німцям сусід Ковальський, який став поліцаєм — і то, кажуть, для того, щоб помститися Степанчукові, бо вони вели довголітню непримиренну війну за клаптика городу, який так і не змогли поділити. Ока Степанчучка позбулася в тих-таки городних баталіях, його виштрикнула пальцем Ковальська, яка дуже вже темпераментно ним тицькала, доказуючи, що латка городу належить таки їм, а не Степанчукам. По смерті Степанчука Ковальський забрав латку землі собі, і Степанчучка не могла й писнути супроти того. По війні Ковальські майнули в Німеччину, де за ними загубився слід, а латку городу знову захопила Степанчучка, отже, хоч ціною пожертви чоловіка, свого вона таки доп'яла. Рішуче відмовилася вставляти собі скляне око, а ходила з чорною перев'язкою та круглою накривкою на оці й усім та скрізь оповідала, що її чоловік був партизан, що він виготовляв листівки і завзято боровся проти німців і що око їй виколов багнетом німець, бо вона також виготовляла листівки і завзято боролася проти німців. І хоч сусіди чудово знали, як все було насправді, ніхто Степанчучку на чисту воду не виводив, — хай собі баба казиться, як хоче. Вже в пізнішому часі вчительки водили до неї дітей, і Степанчучка показувала їм льох, де раніше тримали свиней, і розказувала, що саме там стояв друкарський верстат, і саме там вони з чоловіком друкували листівки. Решту жінок я знав недостатньо, отож описувати їх утримаюсь.

Коли ця чесна компанія збиралась у Червоної Шапочки, вікно при цьому, як правило, відчиняли, жінки пили самогонку й закусували, що Бог послав, а потім починали всі разом співати. Співали вони чудово, аж так, що всі пси на околиці починали їм підвивати, а кури навісніли й імітували, що несуть яйця, а котра була з яйцем, ті яйця губили в бур'янах, а потім дуже голосно кудкудакали, рекламуючи, що той символічний акт відбувся. Коти ж прожогом кидалися з двору геть, наче навіжені, а півень Червоної Шапочки, який сидів у цей час на вікні, прив'язаний на шворці, після кожної пісні махав крильми, витягував шию і урочисто-радісно кукурікав, від чого жінки верескливо сміялися, знову випивали й заводили нову пісню. Одне слово, гульня в бабусь була весела; я не можу переказати їхніх балачок, які велися при цьому, бо їх не чув ніхто. Правда, часом у вікні виростала урочиста постать у червоному капелюшку, брала півня в руки й пильно оглядала світ, ніби перевіряла, чи ніхто за ними не стежить; коли ж вона випивала, то ніс у Червоної Шапочки так само полум'яно розквітав, як і гребінь у її півня...

Тим часом у нашому дворі помалу виростав новий його мешканець Олег Велет. У два роки він уже був, як найменшенький з Карасиків, але не мав тієї вітряної прудкості, що нею відзначалися всі Карасики, а ходив повільно, перевальцем, ніби й невправно. До компанії братів він поки що не приставав, та й не пристане ніколи, скажемо наперед, зате чудово й чисто говорив, вимовляючи і "р", і шиплячі; часто його можна було побачити заляклого в траві, де він пильно розглядав усіляких кузьок, часто із

ними балакаючи. Очі мав дивні, вони дивилися й ніби не дивилися на співрозмовника, а коли довше затримати зіткнутим із ними погляд, з'являлося неприємне відчуття. Олег мав невситиму жадобу до пізнання: ловив жабок, метеликів, мух, кузюк, жуків, хрущів, але ніколи їх не вбивав, а, добре розглянувши, випускав. Коли ж метелики, втративши в його пальцях із крилець пилок, не могли летіти, він тупав грубою ніжкою й кричав:

— Ну, лети, лети! Я ж тобі нічо не зробив!

Одне слово, дитина була трохи чудна, але ніхто не сказав би, що ненормальна. Він приходив до батька в сарай і, тицькаючи пальцем на ту чи іншу річ, питав: "Що це?" — і так могло тривати до безконечності, а коли Карасю набридало, і він відсилав сина додому чи погуляти, той червонів, знову-таки тупав ногою і казав:

— Чому не хочеш казати мені, що то? Я хочу знати, що то, а ти не хочеш казати!

Олег був негарний: головатий, із вайлуватим тілом, проте лазив скрізь, де тільки міг, до всього придивлявся, все пробував пальчиком, але навіть коли познайомився з кропивою чи десь різав або проколював собі того цікавого пальця, ніколи не плакав, а проказував поважно:

— Болить! Пожалій мене, мамцю!

Мати ту ручку обціловувала, і того було досить.

Коли ж калічився до крові, так само прибігав до матері й казав:

— З мене шось червоне тече!

Мати його ранку зав'язувала, що неймовірно йому подобалось.

У три роки він догнав середульшого Карасика і навчився від братів читати, причому читав чи не ліпше Карасиків; до речі, його ніхто Карасиком не називав, а тільки Олегом, або Велетом, бо він на карасика чи бекаса й справді не подобав.

У чотири роки він навчився писати й розв'язувати задачки, при тому до решти розбалував Карасиків, бо робив за них усі їхні домашні завдання, навіть найстаршому, який був у п'ятому класі; насправді ж Карасики були старші, бо вчилися важко, і кожен із них кількаразово сидів в одному класі по два роки, а старший Карасик — двічі, отже, за літами він мав би бути у сьомому. Одне було дивне в Олега Велета: він ніколи не сміявся. Завжди поважний та серйозний, а очі його дивилися на світ трохи й сумовито. Всіх знав і до всіх заходив додому, навіть до відлюдкуватої Ващучки, що ходила тепер з відкушеним носом і майже ні з ким не розмовляла, навіть до Гомзиних заходив, лише одна Червона Шапочка його за свій поріг не пускала, хоч він пробував зав'язати добрі стосунки і з нею. Найбільше любив бувати в нас і в Георгія Ковальчука, бо в нас були книжки, над якими він уперто сопів, а Ковальчук раптом знайшов у ньому вдячного слухача своїй повістей, Олег слухав їх як найцікавіші казки і захоплено світив очима, від чого Ковальчук був на небесах, бо ще не траплялося жодного випадку, аби хтось та й вислухав до кінця його повість. Ковальчук же почав вчити його гри у шашки та шахи і, здається, знайшов собі достойного суперника, принаймні до семирічного віку вони грали з перемінним успіхом, але більше вигравав таки Ковальчук. Був од свого партнера в захопленні і, коли я заходив до нього, казав:

— От ви пацани, разві ви пацани? Вот ето пацан, хоч іще малий. Це якийсь не

пацан, а чудо. — Вунтеркіт.

— Вундеркінд, — поправляв його я.

— Да, унтеркіт. Он усіх вас за пояс заткн'ють. Тільки по-руські розговарувать научиться не може.

— По-моєму, і ви не дуже можете, — казав я. — У вас же суржик.

— Я ж тобі говорив, що ето спеціально. Як Ніколай Васільович Гоголь, Ну ти нікак не можеш понять, шó Гоголь по-руські не умів розговарувать? А не, він мішав і то, і друге. А чому? А потому, що рускій і український все равно.

Я вже був у той час, коли відбулася ця розмова, старший, уже в дев'ятому класі, через що ставився до Ковальчука поблажливо. Та й пора це вже була в мене така, що цікавився я не так іншими, як собою, з інших мене хвилювали хіба дівчата. Принаймні тільки тепер я збагнув, що Галинка не просто моя подружка, але й істота, повна таємниць своєї статі, ото ж і вона ці таємниці починала по-своєму демонструвати. Я захоплено вчив напам'ять печальні любовні вірші Генріха Гейне і полюбляв пробувати більше на самоті, ніж у компанії. Більше, я й Галинку почав побоюватись. А причина була в тому, що з товаришки-сусідки, з якою бачився щодня, з якою міг і любив потеревенити, навіть мав секрети, вона раптом, просто на очах, перетворилась у вельми милу дівчину; виразно округлилися перса, а тіло набрало гнучких та принагідних форм; чи не через те вона від мене відчужилася, почала дивитися ніби і звисока, я б сказав, із погордою; навіть ходила тепер інакше, граційно похитуючи тілом, і вперше прийшла в мої сні гріховно: побачив її уві сні оголеною, був сам оголений, ми притискалися одне до одного й спрагло цілувались, а раз уві сні я увійшов у її тіло; коли ж прокинувся, то відчув під собою мокроту.

Ось чому я почав побоюватися Галинки і навіть певною мірою її уникав, але вона постійно була в мене на очах, і я чомусь не міг одвести від неї погляду, коли ж довший час її не бачив, з'їдала мене нез'яснима туга, я неприкаяно блукав на самоті понад річкою, уже тільки вряди-годи вступаючи з нею в розмову, та й ті розмови у нас ставали нещирі, адже й вона мене почала сторонитися. Водночас неземне щастя відчував, коли бачив її віддала, мені тоді здавалося, що від неї струмує світла енергія, через це мене до неї неймовірно вабить, а коли я не бачив її, то вона все одно була зі мною: відчуття гострого, б'ючого її погляду, присутність її теплої й ніжної тіла, яке я вже пізнав, хай і вві сні. Я почав навіть писати незугарні любовні вірші, наслідуючи розчарованого коханням Генріха Гейне, але вони були настільки погані, що я їх щиросердно нищив, відчуваючи від того похмуре задоволення, так ніби це було часткове самознищення.

Отже, ми з Галинкою ставали дорослі, але ця наша дорослість віддаляла нас одне від одного, і я від того страждав, бо мені увіч здавалося, що між нами не тільки виросла прозора стіна, а що з кожным днем та стіна грубшає. Більше того, мені думалося, що вона теж тепер закохана, але не в мене, а в когось іншого, я навіть підозрював, що в нашого молодцюватого відмінника Юрку Кравчука, якому я трохи й заздрив, бо він таки був ліпший за мене, — ці мої підозри змучували мене й приневолювали ще більше

замикатись у собі. Коли ж ми стикалися з Галинкою поглядами, то між нами ніби іскри спалахували — несила була того довго витримати. Я перший відводив погляд та й тікав геть, боячись обезуміти. Я почав гірше вчитися, за що діставав від матері гострого словесного прочухана, але тепер її начебто й не боявся, а раз навіть дозволив собі пхикнути зневажливо і не менш зневажливо grimнути дверима, самовпевнено прорікши при цьому:

— До твого відома, я уже цілком дорослий і сам дам собі раду! Сам добре все тямлю!

Такого я ще ніколи не відважувався казати матері, й вона ніби язиком поперхнулася, а що я з хати пішов, то й не змогла виказати все, що вона з цього приводу думає, хоча мене те чомусь і не цікавило. Коли ж я повернувся додому, сподіваючись на грім та блискавку, вона була зі мною незвично лагідна, і саме це примусило мене усовіститися: навчання своє я поправив.

Десь приблизно в цьому часі, а точніше влітку між моїми дев'ятим та десятим класами над нашим містом пронеслася жахлива буря, подібної до якої ніхто зі старших людей не пам'ятав. Тій бурі судилося зіграти деяку роль у житті нашого будинку, через це я її й описую.

Буря зірвалася вночі, так блимало, гримало, ревло, стогнало, стугоніло, вдаряло вітром, що ніхто тієї ночі не склепив очей. Здавалося, розчинилося небо і з нього злився океан води; наш дім аж похитувався і ніби також постогнував, покректував, — блага покрівля не витримала, й ми з матір'ю почули, як дзюркоче і в нашій кімнаті. Вмикнули світло, в кількох місцях стелі таки справді дзюрило. Мати почала підставляти миски, але це мало допомагало: боронило стелі сусідів унизу, а не нашу. Я вирішив полізти на горище, взявши ліхтарика.

— Не треба! — сказала перелякано мати, озираючись на черговий несамовитий спалах за вікном. — Ніч же!

Вперше побачив її таку безпомічну, і саме це надало мені відчайдушності й сили. Я вискочив на веранду, тут уже стояли перелякані, в халатах поверх нічних сорочок, Ольга та Галинка. Це стало ще одним стимулом, щоб мені таки не відступати, бо я вже був не сам. Я наказав їм подавати миски й відра, а сам героїчно поліз на горище. І тут Галинка теж зважилася на героїчний вчинок, вона полізла на горище й собі, ми під струменем світла з ліхтаря, якого я повісив собі на шию, почали розставляти, сміючись, відра й каструлі, миски й дека, які тут валялися ще з часів, коли люди самі собі пекли хліб, і нас обляпували і оббризкували струмені, під які ми потрапляли. А буря гула, скаженіла, наче била по блясі отими громами й блискавицями, і ми, гасаючи горищем, ніби обезуміли. Тепер усі струмені голосно тахкотіли по підставленому посудові; мати моя була внизу й підносила той посуд до драбини, Ольга стояла на драбині й виставляла його на горище, а ми підхоплювали і підставляли, де тече. І от коли я гукнув: "Усе, досить!" — і коли Ольга сховалася, спустившись на веранду, сталося те, чого я ніколи не думав робити, цілком несвідомо, навіть механічно простяг руки, і невідь, як у них опинилося тріпотливе Галинчине тіло, і ми, як у тому сні, котрий у

мене методично повторювався, притислися одне до одного міцно-міцно, і я відчув її пекучу плоть, яка приклеїлася до плоті моєї, і наші губи спрагло черкнулися, відтак ми перелякано розскочилися, а ліхтар у мене на грудях погас.

— Ти де? — спитала мене пошепки Галинка.

— Тут, — відповів я. — Чогось ліхтар погас.

І ми пішли назустріч одне одному вже в цілковитій темряві. Злива гриміла об бляху, довкола нас дзюркотіло, ніби йшли ми між дзвенячих потоків у теплому лузі, повному сплячих квітів і шамотливої трави, йшли, шукаючи одне одного в темряві, вимацуючи її, як сліпі; ми не могли розійтися в цьому просторі, бо нас вела одне до одного магнетична сила; сила, перед якою стають марні усі страхи, сумніви та стіни, котрі виростають при денному світлі між людьми. І ми знайшли одне одного, спершу зустрілися пальцями рук і сплели їх, але нас і далі нестримно тягло одне до одного, так нестримно, що тіла наші знову приклеїлися між собою, я тицяв вустами їй в очі, носа, вуста і відчув, що обличчя її мокре.

— Чого ти почав цуратися мене? — спитала вона похапливо.

— Того, що й ти мене, — сказав, знову жадібно обціловуючи її обличчя. — Любиш?

— Люблю, а ти?

— Жахливо, — сказав я, задихаючись і ніжно проводячи руками по її тілу, яке під сорочкою було наге.

Тоді вона від мене раптом відсахнулася.

— Ходім, нас чекають, — сказала, я торкнувся ліхтаря, і він сам від себе засвітився.

Нас і справді чекали матері, і ми навперебій почали розповідати про дірки у даху і як їх багато. За вікном миготіло, і дивний світловий ефект з'являвся від того: ми у тому світлі на мить завмирили, неймовірно чітко освітлені, але наступної хвили поринали в темряву і саме тоді відчували, як здригається під ногами підлога і як похитується весь будинок, ніби разом із дощем та бурею, блискотами та громом був і землетрус.

— Це якась кара божя! — зойкнула Ольга. — Ой найде вона на нас, ой нас знайде!

— Яка там кара! — атеїстично і по-вчительському зауважила моя мати. — Стихія, та й усе!

— Але ви колись таке бачили? — спитала Ольга.

— Не бачила, то бачу! — сказала мати й звеліла мені: — Ходімо спати!

Була чомусь сердита. Чи не провідчула того, що відбулося між мною та Галинкою на горищі, — жінки в таких справах бувають вельми чутливі. Але тепер мене те не обходило, я був повний вогненної радості, бо чудово знав, що такою ж радістю переповнена й Галинка. Ми з нею ще жахливо юні, але стіну між собою зуміли звалити одним поштовхом, навіть у цілком романтичний і незвичайний спосіб, отже, "Слава життю!" — як писав Михайло Коцюбинський, повторивши оптимістичний вигук стародавніх римлян.

"Viva vita!" — хотілося сказати мені вголос, і я аж губу до болю закусив, аби розумно стриматися при матері й не виглядати ідіотом.

Ця буря мала ще два наслідки. Річки наші розлилися, як ніколи, вода стала барви

кави з молоком і неслася зі скаженим стрімом, зносячи всіляке сміття, гілля та колоди, пригнало навіть зовсім новий нужник. І Карась із міліціонером Гомзином витягли його на берег і замінили ним нужник свій ветхий; було їх у нашому дворі два: з нашого крила — добрий, зроблений євангелістом Сухарем, а з їхнього — ветхий, напіврозвалений; вода несла уламки меблів, вирвані дерева, які виловлювали жителі околиці, проплив навіть стосик порубаних дров, принесло також і кілька розбитих човнів. Потому вода очистилася від сміття, її прибуло ще більше, аж залило острів, дерева там мокли десь на метр від кореня. Відтак діти околиці придумали собі розвагу: вони кидалися у стрімку, теплу і світлобрунату воду, течія мчала їх аж до острова, де вони чіплялися за стовбури і бродили там по груди в воді. Потім пливли вниз, власне, їх зносило і прибивало до берега вже тетерівського. Батьки гримали й виганяли дітей із води, але вони плавали, як риба, тож знову й знову кидалися у воду, ніби керовані безумним поривом.

Саме тоді втопилася менша дочка міліціонера Гомзина, Фанька, вона закричала й почала розпачливо махати руками; ми стрімголов кинулись її рятувати, але потужна течія пронесла нас мимо, дівчина махнула кілька разів, виринаючи й потопаячи у воді, і зникла. Тоді кинулись у воду дорослі, вони зуміли підхопити Фаньку й витягти на берег, викликали швидку, робили штучне дихання, але даремно. Вражені, майже непритомні від страху діти повилазили з води і більше не входили до неї, аж поки не спала. У річці щороку хтось топився, для нас не була це дивина, але ні разу ні в кого ні до того, ані опісля не топилися діти околиці — цей випадок був тим більше разючий.

Ще ніколи я не чув, щоб так плакали, як плакала за Фанькою Гомзина. Вона вила, ніби вовчиця, у котрої забрали і вбили вовченят, і той крик був аж такий, що ним був повен весь дім ущерть. Сам Гомзин ходив ніби зачмелений, правда, саме йому довелося бігати й організовувати все, що зв'язано з похороном, бо жінка його стала ніби безпам'ятна. Вона сиділа біля мертвої дочки, не відходячи, не їла й не пила, інколи западала в оціпеніння, з якого виривалася, ніби з болота, і знову починала лементувати, виливаючи потоки сліз. Ми вже бачили в нашому домі не одну смерть, але такої ще не було. Гомзина не давала покласти дівчину в труну, і чоловік змушений був тримати її обома руками — вона ж билася й нестерпно при цьому вила. До речі, це вперше ми зайшли в цю квартиру й побачили в ній сервізи та кристаль, ошатну меблю, зроблену євангелістом Сухарем, і важкі пишні килими на підлозі — паркетній, навощений. Зі стелі звішувалися кристалеві люстри з привісками, які при русі повітря ледь подзвонювали, — сусіди всім тим були вражені. Гомзин на похорони не скупився; Червона Шапочка з цієї нагоди вигнала великий бутель самогону, і Гомзин цього разу їй заплатив, хоч вона від плати відмовлялася; зрештою, трохи поцеремонившись, гроші таки взяла. Поминальний обід готували Червона Шапочка, Карасиха та Ващучка, — і тут Гомзин не поскупився, — сама Гомзина була до всього байдужа. Поринула в меланхолію, але напрочуд швидко отямилася й кинулася по сусідах позичати, бо на похорон, як казала, пішли всі "деньги", і вони тепер сидять голодні, бо не мають що покласти в тарілку. Люди подачки давали, бо жаліли її, а в неї в очах загорілися знову

голодно-пожадні вогники.

Друга подія на тлі цієї якось пригасла, і на неї мало звернули уваги. Нещастя сталося з Олькою, матір'ю Галинки, а нашою сусідкою. Після бурі було обірвано багато дротів, і Ольга на один із них наступила. Її потужно двигнуло, вона впала, примчала швидка й відвезла її до лікарні, з лікарні вона вийшла цілком здорова й неущождена, коли не брати до уваги певної дивакуватості, яка в неї з'явилась. Отож невдовзі після похорону Фаньки вона обережненько постукала до нас, крадьки зайшла, сіла на кінчика стільця і заявила, що хоче поговорити з матір'ю як з людиною, як вона сказала "бразованою", котра не вірить ні в яку чортівню, а все вміє тверезо розсудити. Я в цей час сидів за уроками в сусідній кімнаті, вона про це не знала, отже, вважала, що балачка в неї з матір'ю конфіденційна, до речі, вона попросила, щоб про те, що вона скаже, не знала жодна душа.

Розповіла вона про речі справді вельми дивні: коли дивиться тепер на людину, їй "мерещаться" всілякі тіні та образи, але тільки тоді, коли людину чекає нещастя. Про Фаньку вона також знала, мовила Ольга, але собі не вірила, боялася того знаття, через це й мовчала. Зрештою, коли б вона про це Гомзинам повіла, то вони, навіть повіривши їй, нічого вдіяти не змогли б, бо долю не відвернеш, навіть коли знаєш про її ходи й переходи.

— І знаєте, що я вам скажу, — мовила тихо Ольга, — тільки не беріть мене за чокнуту. Наш дім проклятий. А може, й не проклятий, а мертвий, — вона замовкла на хвилю. — Нам тра з нього тікати... подалі тікати... Ніколи сюди не приходить... не дивитися на нього... Да, тільки тікати... Бо він мертвий. Знаю це, бачу, чую, і мені так страшно, Ніно Семенівно!..

— Це ви трошки перенервували, — спокійно сказала моя мати, — і вам треба відпочити й заспокоїтися. Може, й справді десь поїхати, в будинок відпочинку, щоб не думати марних думок. Дім, шановна, — це купа цегли, дощок, балок, бляхи — і не більше! А ви ту купу наділяєте розумом, так я вас зрозуміла?

— Не, ви просто не знаєте, — мовила зовсім тихо Ольга. — А я знаю. В ньому недобрый дух, я відчуваю це.

— Не смішіть людей, Олю, — сказала владно моя мати. — Це у вас галюцинації.

— Галюцинації? — стрепенулася Ольга. — А що це?

— Дивно, що такого не знаєте, — сказала моя мати. — У хворих людей бувають привиддя, тобто бачать вони речі, яких нема, тільки вони їм ввижаються. Нездорова психіка, от і все пояснення. А може, й не психіка, а просто організм нездоровий. Машина й та зношується, а що ви хочете з людини? Тому вони й бувають, галюцинації...

— Може, ви лучче за мене знаєте, — сказала тихо Ольга. — Я вчилась мало, а ви багато... А може, коли все, як ви кажеться, що ввижається... ну, як вам сказати... може, воно й справді є. Ну, здоровий того не бачить, а больний бачить, бо він уже трохи й начий... А начий, то наче й бачить... От і я бачу, багато такого, що й сказати вам не можу, але ж бачу і боюся, ой як я боюся, ви собі не представляєте!

— А боятися нічого, — твердо мовила моя мати. — Бо те, що є, таки є, а чого нема, то й нема!

— Ви так щитаєте?.. А скажіть, ви бачите свої кості чи кості іншого? Не! А вони є. Рентгеном просвітять — і побачите... Чи не може так бути: інакше бачиш, то й не те, що другі.

— Те все наука пояснює, — терпляче сказала мати. — То все закони природи, а ви про дурне заговорили. Забобони й бабські байки.

— А може, є такі закони природи, що їх наука ще не знає? — вперто вела своєї Олька.

Я був вражений цією розмовою. Попри все, Олька говорила розумно, більше того, розумніше від свого розвитку. Ні, вона безумна не була. Та мати моя вважала інакше. Хоч я й не бачив співрозмовниць, але добре відав, яким поблажливим, навіть знищувальним поглядом моя мати дивиться на знічену, розгублену, хоч зовсім не дурну Ольку.

— Вам треба було б показатися лікарю, — мовила мати. — Дасть вам яких треба таблеток, і все дурне вам з голови вийде. Ви ж боїтеся, правда?

— Боюсь, — сказала Олька. — Страх, як боюсь! Він же пожирає нас помаленьку, цей дім!

Мати розсміялася.

— Це ви вже щось зовсім дурне сказали, — мовила. — Не дім пожирає, а життя. Всім рано чи пізно, а померти треба. І, на щастя, ніхто не знає коли.

— А я от знаю, — зітхнула Олька.

— Не кажіть дурниць, — владно обірвала її мати. — До лікаря підіть. Ніхто цього не знає, і це велике щастя, що не знає! Бо інакше люди побожеволіли б. Отож тримайте себе в руках, Олю!

Олька встала. Я чув, як дернув підлогу ніжками стілець.

— Щось таке зі мною, не знаю що, — сказала, скаржачись і ніби винувато. — І так мені часом страшно стає, заснуть не можу.

— Мине, — сказала мати, й собі встаючи. — Хай лікар випише, які треба, таблетки, снотворні, чи що... Потім зі своїх страхів сміятися будете.

— Але ж ми загинемо тут усі, — тривожно сказала Олька. — Усі, крім вашого сина!

— Хоч це добре, — засміялася мати, але швидко сміх обірвала. — Ідіть, Олю, до лікаря і не тривожте душі ні собі, ні мені. — І раптом додала несподівано. — Ідіть, бо і я, Олю, не залізна...

Рівно через рік, улітку, скінчивши школу, я подався до Києва вступати в університет. Агітував до того й Галинку, але вона такої сміливості не мала, через що вирішила вступати в місцевий педінститут. Нам обом поталанило, і ми стали студентами, тільки я вже вдома не жив, а вона залишилася при матері, яка за цей час стала ледве не професійною гадалкою — гадала на картах, а міліціонеру Гомзину, щоб мати собі спокій, сплачувала певну пеню, бо тими гаданнями таки заробляла,

покинувши навіть роботу. Галинка скаржилася, що життя вдома стало неможливе, бо там весь час товклися люди, які конче хотіли довідатися, що їх чекає в майбутньому, — слава про Ольку як гадалку розійшлася ледь не по цілому Житомиру. Я ж уже не мав змоги стежити за життям у нашому домі, отож про все, що там відбувається, довідувався через листи, які писали мені мати й Галинка, тобто сприймав те життя уже не через своє, а через їхнє бачення. Дещо вони мені розповідали, коли я приїжджав додому, ну, й канікули, звісно, я проводив там, через що розповідатиму далі фрагментарно, тим більше, що з моїм від'їздом люди в домі вмирати перестали й жили спокійним, навіть одноманітним життям, без особливих пригод та подій. Тривогу викликало інше: дім почав поступово валитись. Ольга говорила після кожного нового обвалу, що це їм усім попередження, а валитися дім став трохи й дивно: якось через нього пройшла тріщина, причому всі, хто був у домі, почули якийсь тріск і двиготіння. Заявили у ЖЕК, прийшла комісія, дім обстежили й прийшли до висновку, що він, звісно, аварійний, але не настільки, щоб людей відселяти, та й відселяти було нікуди через гостру житлову проблему. Зрештою, всі заспокоїлись, а в ЖЕКу знову про них щасливо забули. Вдруге обвалилася цегла під вікном Червоної Шапочки саме тоді, коли там зібралася чесна компанія, тобто п'ятеро її подруг, і почали співати в такій дивній тональності, що дім удруге здригнувся, по всій Долині джерел тривожно замекали прив'язані кози, які вічно там паслися, і та обвалена цегла ледве не прибила Олега Велета, котрий у цей час стояв під стіною. Олега врятувало те, що ним кинула якась сила, тобто він відскочив од стіни, коли почувся тріск, і на те місце, де стояв, градом покотились уламки. Подруги Червоної Шапочки перестали співати і здивовано визирнули у вікно. Посеред двору стояв схвильований Олег Велет і розповідав сусідам, які вискочили на ту подію, що сталось і як він врятувався. Під цеглою стіни дому виявився дощаний каркас, отже, будинок наш зовсім не був цегляний, а дерев'яний, тільки обкладений цеглою, а дерево під нею, виявляється, зовсім струхлявіло. Приїхала комісія з ЖЕКу, згодилася ще раз, що будинок аварійний, і постановила: дірку закласти новою цеглою, на що пішло місяців зо три, тобто через такий час з'явилися майстри, поставили пожильцям вимогу вистарати їм, як вони казали, "по грамулі", — це вчинила Червона Шапочка, адже обвалилося під її вікном. П'яні майстри вивалину сьак-так заклали, замазюкали розчином чи, як вони казали, болотом і спокійнісінько відійшли — до речі, все це відбувалось у моїй присутності, бо я саме на той час навідався додому.

Третій випадок був не такий невинний і стався з моєю матір'ю. Вона була нівроку важка, отож поки підіймалося по сходах, ті раптом під нею завалилися — зламалася гнила балка, яка їх тримала. Мати моя відтоді ходила з паличкою, щастя ще, що падати випало не вельми високо.

Олька після тієї події ходила мов несамовита, говорила, як у гарячці, що дім усе-таки чесний, бо попереджає пожильців, що їм треба звідсіль якнайшвидше тікати, інакше впаде біда, але сама також не тікала, а спокійнісінько жила тут далі, приймаючи пацієнтів, як вона називала своїх відвідувачів, і віщуючи їм лиху долю. Галинка писала, що їй часом буває страшно, і не раз просила, щоб я приїжджав. І я

кидав усе і мчався у Житомир, а коли це траплялось у теплу пору, ми йшли геть від дому, переходили дощатого моста й опинялись у кущах ліщини та грабчаків, якими поросли схили горбів. Але тут не затримувались, а рушали в поле, де пахло травою та квітами і де ми самі просякалися цими запахами, відтак і тіла наші починали пахнути полем. Сідали в якомусь закамарку: я на траву, а Галинка мені на коліна і надовго завмирили в обіймах. І тільки тоді, коли наші тіла починали дихати однаково і в унісон, коли відчували, що в світі, окрім нас, більше нікого нема, я починав цілувати її обличчя: вуста, очі, щоки, носа, підборіддя, вуха, а коли й того ставало мало, розстібав гудзики її сукенки і гудзики станика, який опадав і оголював її сліпучо-білі груди; вона ставала проти мене на колінах із тими вигорненими білими, осяйними персами, і я цілував їх, а вони справді пахли травою і квітами, а може, й молоком: м'які, теплі й ніжні на доторк; я припадав до тих грудей обличчям, торкаючись вустами жолобка між ними і купаючи лице в тих білих і теплих хвилях. І дівчина при тому тихо й задоволено й рокітливо сміялася, і я починав розуміти, що переді мною відслонилася перша дівоча таємниця — був до неї допущений, тож спрагло припадав до сочків, і мені здавалося, що в горло тече нектар, і пив я його, тепло хміліючи, був-бо вже не хлопчаком, якому сниться сон про дівчину, у котру він уперше закохався, ні, був я уже певною мірою чоловік, бо перша таємниця жінки світилася переді мною у всій своїй цілком збагненній розкоші. Дозволяв Галинці впорядковувати одіжку, бо хотів до того священнодійства повертатися знову й знову, ще раз і ще — хай навіть сотню разів, адже пізнати таємницю — це сотню разів повторити акт пізнання. Я знову садив дівчину собі на коліна, боком до себе, і її ноги витікали з подолу спідниці чи сукенки й текли в траву, як молочний струмок, власне, два молочні струмки, і я гладив ті ноги, м'яко, неспішно, боячись відстрашити її чи скаламутити довіру до себе, і спершу тільки на цаль, а тоді все більше й більше оголюючи ті ноги, бо мені було мало їхньої відвертості. І так поступово пізнавав я другу жіночу таємницю — вічну таємницю текучих, як струмки молока, ніг. Її рука зупиняла мою, котра мимовільно просувалася все вище й вище, і я м'яко й ніжно з нею, тією рукою, боровся, але вона тут була тверда й непоступлива. Від того я мав зрозуміти й розумів, що дійшов туди, де струмкам початок; надто швидко все не здобувається, нам ще треба по тій дорозі пройти, переступити ще одну заказану межу, тож не поспішав, добре-бо знав, що рано чи пізно ту межу переступлю, її тверда рука безвільно впаде і звільнить мені дорогу, і я ступлю в третю жіночу таємницю без грубого посягання. Але це станеться тоді, коли ми обоє будемо до того готові, бо таємниця ніколи не буває цільна, вона сама складається з часточок, і я щоразу пізнавав, приїжджаючи до Галинки, нову й нову її часточку і так до вичерпу, часом мені наївно здавалося, що це моє юначе пізнавання не матиме кінця-краю, адже йшлося про речі, дотичні до вічності. Може, це була якась смішна моя ілюзія, але ми обоє розуміли, що коли нам призначено заглиблюватися все далі в себе, власне, одне в одного, — це маємо чинити так, щоб не порушити нашої гармонії та злагоди.

Отож прийшов момент, і рука, яка боронила моє подальше просування, раптом ніби зламалася й опала, і я торкнувся заповітного. Трем пройшов мені по тілу, трем

пройшов і по тому, що тулилося до мене, і я попросив її тихо звільнитися від одержі й там.

— Ти мене не образиш? — спитала вона так само тихо.

— Чи ж багато я тебе ображаю? — відказав я.

І вона раптом встала й звільнилася від одержі, яка мені перешкоджала. Тоді я відчув, що потрапив у густий ліс, і почав запаморочено блукати там, і моє тіло ще більше бив нервовий дроз, так само, як тіло її, бо звідтіля, із того трикутного лісу, струмувало такою енергією, якої я ще не мав сили витримати, — воістину, джерело було там. Ми відштовхнулися одне від одного й лежали в траві обіч, руки наші стискались, а очі тонули в глибокому небові, і я подумав раптом, що пізнання кожної таємниці чи частини її — це своєрідне народження в собі, а водночас і наближення до кінця. Тобто я відчував, що народжуюся як чоловік, а вмираю як дитина чи юнак, і це так само конечно, як і все у світі. Те ж саме відбувалося і в ній: вона вмирала як дитина й дівчинка, а народжувалась, як жінка. І я хотів, щоб цей обряд, чи процес, чи дійство, яке мусить відбутися кожна жива істота на цій землі, не були нічим осквернені, а щоб усе відбулося, може, трохи й урочисто, а коли вже не урочисто, то принаймні погідно і шляхетно. Хотів не тільки самому бути готовому до цього обряду чи дійства, але щоб готова стала й та, котру я любив. Окрім того, мені не бажалося поспішати, та й вона, по-моєму, того не бажала. Отож сіла й натягла на коліна подола.

І тут я помітив, що за нами підглядає місяць. Помітив, що навколо вже зовсім не день, а справжня ніч. Провів рукою по траві, була вона зарослена. І так дивно мені стало, що я вимкнувся на якийсь мент із часу. Галинка вже впорядкувала одержу, і ми повільно побрели по сутінному полі, де чулися таємничі шелести і де відбувалося не одне, а сотні, а може, й тисячі таких же, яке ми щойно відбули, дійств. Ішли вичерпані й переповнені одне одним, хоч обоє знали, що це ще не край нашому зближенню, але обоє знали, що до того краю ми підступили впритул, і нам таки доведеться з тієї кручі стрибнути — отоді-то наше чудо зближення й поєднання завершиться остаточно. І я раптом незвідь од чого застрашився, бо мені здалося: в нас надто мало часу. Застрашився, бо подумав: я відтягую, вона відтягує, і ми віддаляємо той момент, а навіщо? Навіщо тратимо час, адже не відаємо, що буде з нами завтра. Не відаємо, скільки нам відпущено того часу. Ці думки вдарили мене раптово, як потік води чи град.

— Галинко! — сказав я, схвильований, і зупинився.

І обійняв, і притиснувся до неї, і пригорнув її до себе, і відчув її притулену до моєї, тільки відділену одержею плоть.

— Давай сьогодні, — видихнув я, — станемо чоловіком та жінкою.

— Як так станемо? — трохи злякалася вона й відсторонилася від мене.

— Так, як всі люди стають. Будь моєю, Галинко. Сьогодні, мені здається, такий момент настав.

Але вона вже була від мене далеко. Я це відразу ж відчув. Уже ми йшли побіч, проте біля нас, між нами виросла прозора стіна. І я пізнав якийсь відчай за те, що такі

поспішив і, здається, недоладно. Відчай за те, що злякався часу, і за цю стіну, що між нами знову постала.

— Чому мовчиш, Галинко? — спитав я. — Станемо чоловіком та жінкою?

— Станемо, — мовила вона, — але не зараз. Я не готова.

— А коли будеш готова?

Вона мовчала. Якось глухо й безнадійно мовчала. Може, я щось тут не розумів?

Знову її зупинив і почав цілувати. Вона задихалась.

— Галинко! — прошепотів я. — Хочу з тобою побути ще.

— Пора вже йти, — сказала вона тремтливими губами.

— І мені пора, — сказав я, — але сьогодні не можу так просто від тебе піти.

— Дурненький, — засміялася вона ніжно. — У нас же є завтра й післязавтра. І взагалі, в нас безліч часу.

Та я не був у тому впевнений, тривога з'їдала мене. Я раптом згадав темне пророкування її матері, і мені гостро повірилося, що немає в мене з нею часу, немає!

Знову кинувся до неї, почав цілувати, але вона вивернулась.

— Ти й так забагато сьогодні мав, — мовила, і то таким тоном, що я почав пригасати: погодження і взаєморозуміння з нею в цю хвилину не мав.

Такі дисгармонійні хвили в нас бували, але нечасто. Зрештою, як покаже подальша оповідь, мав рацію я, а не вона, — нам губити часу таки не випадало.

Чинилося все те, про що оповідаю, влітку, коли я був удома на канікулах, коли наше кохання буяло, як і тодішнє літо, повне сонця, зелені, гроз, дощів, радісних ранків, повне тепла, спеки, рясних плодів на городах, у полях і садах...

Несподівану перепону в своєму любовному святі я зустрів з боку своєї матері. Галинка їй чомусь перестала подобатись.

— Як на мене, — сказала вона безапеляційно і владно, — такий хлопець, як ти, міг би знайти собі кращу дівчину.

— Але кращої мені не треба, мамо!

— Небагато в житті знаєш, отож послухайся матері.

— Що значить послухайся?

— А те, що тобі Галинка не пара. Вона з поганої сім'ї.

Це мене ошелешило. Стояв і мовчки на неї дивився.

— Нічого витрішки на мене ставити, — сказала мати. — Кажу те, що є, і хочу тобі добра.

— Хіба Іван Касперович був погана людина? — спитав я.

— А Ольга, її матінка? — відрізала мати. — Колишня п'яниця, а тепер гадалка. Тоже мені ще! Ні, я не хотіла б, щоб ти брав дівчину з такої сім'ї. Не хотіла б, щоб ти навіть ходив із такою. Правильно кажуть: коли хочеш взнати дівчину, подивися на її матір.

— Але ж дівчину маю вибирати я, а не ти! — обурено мовив я.

— А мені отак спокійно дивитись, як вона тебе обкручує? Ну, вибач! Раджу тобі від неї відійти. Ну, не зразу. Такий хлопець, як ти, вартий кращої дівчини.

— Якої це кращої? — не зрозумів я.

— Інтелігентнішої, — мовила вона категорично. — Хіба в Києві мало гарних дівчат?

Мати вразила в найболючіше місце. Галинка, хоч і вчилася в інституті, розвитку була невисокого, книжок не читала, більше любила шити й в'язати, а інтелектуальним співрозмовником мені взагалі не могла бути. Я пробував її підтягти: водив на гарні фільми, давав читати чудові книжки, пробував говорити про музику й поезію, але тут у нас погодженості й справді не було. Однак те, що це сказала мені мати, а ще й так прямо, мене обурило і викликало протест. Я розсердився й грюкнув дверима. Вийшов на веранду, розчинив вікно й побачив Олега Велета, який стояв серед двору й тримав у долонях випале із гнізда пташа, ніжно до нього приговорюючи.

Олег усіх нас дивував. Щороку він виростав сантиметрів на п'ятнадцять, а в дев'ять років рости перестав, дорісши до двох метрів. У сім років він рішуче став перегравати Георгія Ковальчука у шашки й шахи; в школу його відправили вчасно, але там він не затримався: писати й читати вмів чудово, а задачі розв'язував для старших класів, чим завзято користувалися Карасики. Його навіть хотіла обстежити якась комісія, але він від неї втік.

— Мені, мамо, — сказав він Карасисі, — школа не потрібна, бо я й так усе те знаю!

Моя мати зацікавилася незвичною дитиною і принадила Олега до себе. Як учителька математики вона навчала його вдома й казала, що він вільно засвоює курс вищої математики. Але в нього було погано з мовами: українська давалася легко, російську засвоїти не міг. Зате запоем читав книжки, їх постачала йому знову-таки моя мати, яка вважала Олега геніальним. У місто він ходити не любив, бо там на нього зглядалися, а іноді чіплялися гурти хлопчаків, зате любив блукати в полі над річкою — інколи його поривало, і він ішов незвідь-куди: в ліси, до річок Гуйви та Гнилоп'яті й ще далі, намагаючись не потрапляти людям на очі. Довіряв лише двом: Георгію Ковальчуку та своїй матері. Мене сприймав трохи насторожено, однак коли я йому показав кілька поетичних книжок, скажу, дуже добрих, і розтлумачив, що таке поезія, він нею захопився, а через кілька днів приніс кілька своїх надряпаних дитячим почерком віршів, які мене вразили метафориною. Та законів ритму й римобудування він до кінця не збагнув, і я йому розтлумачив і це. Після того він легко пізнавав, де ямб, а де амфібрахій чи хорей. Я тоді був меломаном і вирішив прилучити Олега до класичної музики. Але тут легко не пішло, до музики він залишився байдужий і нею не зацікавився. Це було тим більше дивно, адже музику природи він сприймав, бо й сам був її дитям. Книжки читав у якийсь дивний спосіб: не рядок за рядком і слово за словом, а відразу вбирав зміст усієї сторінки, через що поглинав книжки з великою швидкістю. Але був маломовний і думки формував максимально коротко та сконденсовано. Через великий зріст мав незручності побутові: мусив спати на підлозі, а що квартира в Карасів була мала, то з теплом переходив у сарай, який перебудували навмисне для нього; до речі, в цій перебудові брали активну участь усі Карасі. Вони зробили там дощаний настил, подібний до полу в сільських хатах, — отам він до холодів і спав. Коли хтось заходив у наш двір незнайомий, він ховався, а так почав робити після тієї комісії, яка хотіла його перевірити і вивчити. М'яса й риби не вживав, бо це, казав

він, "було живе". Характер мав незлобивий і спокійний, а коли бачив щось собі невідоме, очі його запалювалися. Возився з підбитими воронами, хворими курчатами, випалими із гнізд пташенятами, приволік якось пса із перебитими лапами й ніжно його доглядав; цікаво, що старий Карась на пса не спокусився, хоч той мав гарну шерстину. Мати його віддано любила й цвірінкала біля нього, як пташка біля зозулення. Олег міг завмерти на лавочці чи в траві, задумуючись, але своїх думок не висловлював і ні з ким ними не ділився; здавалося, що для вислову мав небагато слів — чи не тому мови йому не давалися. Тепер я думаю, що мені треба було звернути на нього більшу увагу, але в те останнє літо я був надто захоплений Галинкою і своїм з нею зближенням, тож на Олега зважав таки мало. Ми щодня виходили з Галинкою із двору й пропадали часом аж до ночі, забуваючи про їжу. Мали якесь невситиме прагнення бути разом і коли навіть на трохи розлучалися, то ці кілька годин здавалися нам вічністю. Стужені й осмугнілі, ми знову рвалися одне до одного, і тільки коли бували разом, нас ніщо не гнітило. Забивалися в захований куточок; я любив блукати пальцями по її тілу, в нас уже не було заборонених місць, вона так само любила блукати по тілу моєму; ми притискалися і могли лежати так годинами. Єдине, до чого Галинка ще не допускала, — до остаточного злиття. Вона того злиття чомусь боялася, я ж, хоч нестерпно хотів того, інколи навіть принижено просячи, але шанував її волю. Вона ж хитала заперечно головою і шепотіла незмінно:

— Я буду твоя, тільки не зараз!

І тільки в останній день канікул (на завтра я мав їхати) вона здалася. Власне, не здалася, та коли зустрілися того дня — був це чудовий іскристий, сонячний ранок, — обоє збагнули, що час настав. І ми вирішили піти в ліс, що ледь-ледь бовванів на обрії. Треба було довго йти, і ми йшли годин із п'ять. Потім вступили під сосни і довго йшли лісом, бо й там пригожого місця не знаходили. Так вийшли до річки й побачили порослу квітами, замкнуту зусібіч кущами галявинку. І саме тут Галинка пролила свою дівочу кров — так ми вбили разом із нею свою юність, а народилися чоловіком та жінкою. Там-таки, на галявинці, ми домовилися, що як тільки запалає над землею осінь, я приїду і ми одружимося. Голі і юні, ми уклакнули й поклялися на вічну любов та вірність. А щоб обряд відбувся до кінця, ми зайшли у річку й обкропили одне одного водою...

Оце і все. Я хотів би закінчити на цьому, бо те, що учинилося після того, мені й досі болить і не дає спокою. Тридцять п'ять років я тікав від привида мертвого дому, але він скрізь і завжди мене знаходив. Я не раз пробував не думати про нього, не згадувати, погасити навек його образ у своїй свідомості, як і образи його пожильців, хотів, признаюся, таки звільнитися; часом мені здавалося, що я цього досяг, часом я заспокоювався і вже був певний, що мертвий дім покинув мене, але наставав день чи вечір, ніч чи ранок, і я застигав черговий раз уражений: він раптово виростав перед моїм зором, зависав у повітрі чи починав проявлятися, як на фотоплівці, чи ступав до мене на могутніх ногах, чи раптово стрибав на мене й опинявся на карку, чи ставав на моїй простягненій долоні, як макет, чи раптово виростав із площини мого письмового

столу, чи спускався до мене на шнурку зі стелі, чи маячив у хмарах, витворюючись із блискучих їхніх площин, і сяяв, світився, палахкотів до мене моторошним вогнем, і я знову від нього тікав, знову ховався у нетрях найбільшого на моїй землі міста, бо найліпше сховатися можна в нашому часі не на безладді, а саме в надмірному велелюдді. Забував його, руйнував його в собі й перед собою, перекреслював нервовим рухом ручки чи олівця, заливав темною фарбою свого лихого настрою чи ясною фарбою настрою доброго, але однаково даремно — звільнитися від нього так і не зумів. Тоді я упокорився й вирішив написати цю повість, щоб визнати його перемогу; більше, я збагнув, що мені тікати від нього й забувати його не потрібно, бо він, може, частина мого "я", а що він мені постійно болить — переконливе тому свідчення. Минуле своє ми покидаємо у прірві часу й гадаємо, що воно навіки безповоротне, тому й мертве, та це жахлива наша помилка, бо мертві ми стаємо лише тоді, коли те минуле вмирає, а поки воно є, то й ми є, поки ми живі, то й воно живе, а живе вимагає життя, а не смерті. Через це не треба нам воювати з минулим, як Дон Кіхот із вітряками, бо не вітряки від того страждають, а войовники. Тому хай усе нами пережите залишається із нами, так само, як і пережите предками нашими, хоч ми їх у пам'яті вже й не тримаємо. Це я зрозумів добре тільки тепер, тому й зібрався на мужності, щоб стати віч-на-віч із мертвим домом, не лякаючись його, а щоб поспівчувати йому, простягти руку й ніжно погладити, як гладить батько дитя, котре нашкодило, наробило казна-яких недоладностей та дурниць, але все одно біжить до батька, бо відчуває страх більший страху від батьківської покари, адже батько покарає й простить, тобто виявить співчуття. Ось чому я перестав ховатися від привида мертвого дому й іду безбоязно і спокійно йому назустріч...

Невдовзі потому, як я поїхав на навчання після палкого літа свого кохання, мати мені сповістила, а потім те саме описала в листі й Галинка, що помер Олег Велет. Він прийшов до матері на кухню, сів біля неї й мовчки довго сидів. Мати була заклопотана обідом, через це не вельми на нього і зважала. Але коли глянула, то злякалася: дивний він був.

— Що тобі, синку? — кинулася вона.

Тоді Олег звів на неї великі, розумні й завжди сумні очі та й сказав.

— Я, мамо, здається, уже все пізнав.

— Що ж ти пізнав, дурненький?

— Все, що зміг, мамо. І я вже помру.

Мати перелякалася, кинулася до нього, схопила руками його велику голову й почала цілувати.

— Не кажи так, синку, не кажи! Не можна такого казати...

— Добре, мамо! — покірливо згодився Олег. — Не буду такого казати.

— Ну, й розумничок, — зітхнула мати. — Може, хочеш поїсти?

— Ні, мамо, я не голодний. Піду до себе полежу...

— Може, тобі погано? Може, захворів? — забідкалася Карасиха.

— Ні, не захворів, — сказав Олег і звівся.

І вона вразилася раптом, який він величезний, бо тепер він здався їй ще більший, як був. Дивне обличчя в нього стало: печальне, але внутрішньо освітлене. І так ніжно подивився він на матір, як розповідала вона потім, що сльози вибилися їй на очі.

— Полеж, синку, — сказала вона. — А я упораюся й до тебе прийду.

Пішов у свій сарай і ліг на ложе. Мати прибігла до нього хвилин через п'ять, але він уже не жив. Лежав величезний, заспокоєний, голова його була повернена до дверей, ніби дивився на небо. Обличчя лишилося просвітлене й мирне, одна рука лежала на грудях, а друга простяглася вздовж тіла.

Прислав мені листа й Георгій Ковальчук. Перше, що впало у вічі, він був написаний майже чистою українською мовою.

"Мені зараз дуже тяжко, — писав Ковальчук, — бо ця втрата чи не найбільша з моїх втрат, хоч він був мені, можна сказати, ніхто. Я цілком переконаний, що ми втратили генія не меншого, ніж Миколай Васильович Гоголь, а може, даже більшого. Бо Гоголь був тільки писатель, а Олег був геній в усьому. Але ми його проморгали. Саме це мені найбільше болить. Раньше я генієм считав тільки себе (із живих), а тепер бачу, що я, може, й не геній був, а тільки талант. Генієм був Олег, а я перед ним у підметки не годжусь. Я його розвивав, та все пішло собаці під хвіст. Жаль! Через це я тепер у поганому настроєнні, бо якось реально пойняв, що в світі є одна річ, яка все може потоптати і з усього великого зробити гівно, — це смерть. Через це я тепер думаю, що треба передати свої сочинення в якийсь архів на збереження. Не можна ніколи забувати, що та костомашна стоїть у кожного за плечима. Вона робить із нас гной, а ми, дурні, про це забуваєм. Не забувай про це ніkada!"

Цей лист якось дивно мене вразив. Хоч звучав він у певних моментах і смішно, але мені сміятись не хотілося, — від листа повіяло холодним духом. Цей настрій покріпив у мене другий Галинчин лист. Вона писала, що після похорону Олега Велета її мати ніби в нестямі впала, бо того-таки вечора почала кидатися на стіни й кричати:

— Ти знову починаєш нас жерти? Хочеш усіх нас ковтнути, всіх! Жери швидше! — кричала вона. — Всіх жери!

Галинка писала, що починає незвідь-чого нервувати й боятися, а боїться, що з матір'ю станеться те, що з Віктором Ващуком.

Ще через якийсь час написала, що вона, здається, завагітніла, їй від цього тривожно, але більше радісно. Турбує її хіба те, що моя мати чомусь змінила до неї ставлення: вітається крізь зуби й майже ніколи не заговорить.

"Уяви собі, в якій обстановці я живу, — писала Галинка. — З одного боку моя напівбожевільна мати зі своїми страхами, а з другого — холод і неприйняття матері твоєї. Не розумію, за які гріхи я втрапила їй у немилість".

Саме тоді я прочитав "Кассандру" Лесі Українки і раптом збагнув: поведінка Кассандри й Галинчиної матері була майже тотожна: це мене, скажу відверто, жахнуло. Саме тому я вирішив поїхати додому, заспокоїти Галинку, вгамувати свою матір, а загалом, подати з Галинкою заяву на одруження, бо тепер тягти було нічого. Жити нам доведеться спершу порізну, але такий акт я мусив учинити, щоб засвідчити

дівчині свою порядність, зрештою, я її щиро любив. Як на зло, наш декан саме в цей час почав репресивні акції проти прогульників, і я зміг виїхати лише в неділю, домовившись зі старостою, щоб він мене в понеділок не вимічав, як відсутнього, а на вівторок рано я обіцяв на лекціях бути.

І ось знову він переді мною: наш дім. Якийсь ніби трохи нахмурений, ще більш облізлий, як був, і посірілий. Коли я йшов ще до мосту, зустрів Вашучку, яка завзято мела хідника, огорнувши себе хмарою куряви. Привітався до неї, але вона не відповіла, була надто заглиблена в собі. На мості я озирнувся й побачив, що Вашучка повільно рухається хідником разом із тією хмарою куряви — здавалося, ніби вона замкнута в прозору капсулу. Зійшовши з мосту, я зіштовхнувся з Карасем. Побачивши мене, він сказав.

— Знаєш, нема вже мого Олега, такого розумничка, такого...

І заплакав.

Ми поговорили про дивовижні Олегові здібності.

— Чому смерть не забрала мене, чому його? — спитав старий.

Я сказав щось про невгадність і немилосердність долі, на що він мовив:

— Раньше я думав, що це Бог нас жере, а знаєш, що нас пожирає?

Я того не знав, тож він додав переконано:

— Абсурд нас жере, пойняв, абсурд!

Я вразився, що він знає про поняття абсурду, очевидно, як і євангеліст Сухар, був мудра людина.

Вікно в Червоної Шапочки було відчинене, сидів у ньому червоний півень, а з самого вікна лунав загадково тонічний спів. Звіддала підвивали пси, нервово кудкудакали кури, збуджено мекали й кози, а може, весь цей живий світ по-своєму підхоплював ту чудну, дикувату й трохи несамовиту мелодію, яку витворили підхмелені баби. Після кожного куплету півень витягував червону шию й горлав своє рефренове: "Ку-ку-рі-ку!" На лавці поблизу того вікна сидів смутний Георгій Ковальчук, і я здивувався: на Ковальчукові була хутряна безрукавка увіч із собачої шкури, а на голові стриміла, хоч іще й не так холодно було, собача шапка-вушанка.

— Привіт, — сказав він мені. — Капітально баби ревуть, не?

— По-моєму, нам до цього не звикати, — сказав я.

— Так кажеш, бо тут уже не живеш, — сказав Ковальчук, — а по-моєму, це початок якогось всесвітнього казу.

Я вразився ще раз: Георгій Ковальчук сказав стільки слів, але без жодного русизму. Тоді я жахливо любив помудрувати, тому відразу ж увійшов у ту розмову:

— Чому початок? Початок казу, чи точніше, божевілля, почався тоді, коли з'явився homo sapiens, тобто людина розумна, назвемо її Адамом. А вже справжнє божевілля прийшло, коли Каїн убив Авеля, відтоді й покотилось. А ми вже докочуємося. До чого?

— До отакого співу, — сказав Ковальчук. — А ти не помітив, як я тепер говорю? Це в мене останнє відкриття, останнє переконання.

І справді чудо! Ковальчук говорить так багато і знову без жодного русизму.

— Я перейшов до переконання, — мовив він і гордо на мене глянув, — що Микола Гоголь був звихнутий, тобто людиною з розполовиненою душею. Його одурманили кацапи і, зрештою, вбили його дух. Він же відірвався від свого ґрунту: своїх хуторів, Миргородів і Тарасів Бульб і пішов у світ мертвих душ. Утяв (Так в оригіналі. — Прим. верстальника): кацапських мертвих душ!

Я став, мов громом битий. Ні, це було щось дивовижне. Чи не вплинув хто на Георгія Ковальчука, адже він виповідав теорію найзавзятіших українських патріотів — це я вже знав і в той час.

— У вас завелися нові знайомі? — спитав я обережно.

— А ти звідки знаєш? — аж підскочив Ковальчук, але відразу ж обм'як. — Да, тут познайомився з одним. Пенсіонер, колишній учитель. Носить мені книжки: Грінченко, Винниченко — все заперещоні...

— Заборонені, — поправив я.

— Да, заборонені, — згодився Ковальчук. — Ти мене тепер поправляй. Хочу добре знати рідну мову. Бо досі я був сліпий... Я все пойняв, — радісно сказав Ковальчук, — пойняв, у чому була моя ошибка... помилка. Я писав свої повісті чорт-зна по-якому. І був звихнутий, як той-таки Ніколай... Микола Гоголь. Тепер я перепишу по-українському, і вони зазвучать... Тепер я пойняв!..

Над головою в нас продовжували вити п'яні баби. Здається, десь такий звук видавали труби під Ієрихоном. Я зирнув на Ковальчука, він радісно світився.

— Це вам кацавейку й шапку Карась подарував? — спитав я, болісно його жаліючи.

— Да, він, — відказав Ковальчук. — Казав, що збирав шкурки на кацавейку Олегу, а шапку уже пошив. Вона на мене трохи велика, то я її підігнав. Класна шапка, правда? А кацавейку він уже послі. Спеціально для мене. Є ще добрі люди на світі.

— Таки є, — сказав я і пішов, бо мене вже добивало виття бабусь.

Із матір'ю домовитись виявилось не так складно, як я сподівався. Прямо їй заявив, що хочу з Галинкою одружитися. Мати глянула на мене перелякано.

— Добре подумав? Тобі ще вчитися треба, а не сім'ю заводити, — мовила вона.

— Річ у тім, що сім'я вже в мене заведена, — сказав я і повідомив, що Галинка вагітна.

— Таки окрутила вона тебе, — сумно мовила мати. — Потім жалітимеш, я ж добре бачу...

— Дозволь це вирішувати мені, — обірвав я її. — Ми любимо одне одного, і я вважаю своїм обов'язком...

І розповів матері, що порядна людина в подібних випадках мусить чинити порядно, тобто так, як чиню я. І вона упокорилася. Може, згадала себе в молодості, як і те, що мій батечко зовсім не був такий шляхетний.

Галинка зустріла мене з криком радості й повисла на шиї. Ми, замість розмовляти про речі конечні й поважні, замкнулися й під однотонне та всепрймаюче виття п'яних бабів, які сьогодні чомусь співали сумних, шалено відлюбили одне одного, аж

перестали чути й той спів. Коли ж, виморені й спустошені, відкинулася й затихли, щось нас у домі вразило: баби не співали. Собаки в глибині околиці вили, кури кудкудакали, кози мекали, ніби продовжували той спів, а баби мовчали. Не співав і півень, тільки якось глухо й тужно кокохкав.

Старі мовчали аж до вечора, але ніхто з квартири не виходив, отож здивований Гомзин, який сьогодні мав уразу, що Червона Шапочка забула піднести йому недільну півлітру, вирішив постукати у двері й делікатно нагадати сусідці про її забудькуватість — Гомзина сьогодні трохи пекло і млоїло, і він уже починав звірити проти тих баб, які самі горілкою накачуються, а про нього подбати забули. Але двері виявилися відчинені. Гомзин був цим не просто зчудований, а й уражений, тож пройшов у квартиру і на порозі кімнати, де засідали п'янички, вражено затерп: такого йому, як оповідав опісля сусідам, бачити не доводилося. За столом, ніби святі на Тайній вечері, сиділи Червона Шапочка і п'ятеро її подруг, але на відміну від святих обличчя їхні й руки були цілком чорні, мов у негрів, та нерушні. Одежа була ціла, навіть пов'язка на оці Степанчучки, ціле було в них і волосся на головах, а тіла навечно перетворились у вугілля. На столі, крім порожніх пляшок з-під самогону, стояли дві також випорожнені пляшки з-під денатурату. Міліціонер Гомзин нюхнув склянки, з яких пили старенькі, і професійно визначив, що останнє, що пили баби, був таки денатурат. Отже, саме в той момент, коли ми були з Галинкою на найвищій хвилі своєї любові, старенькі вирішили, що самогону їм мало, і одна з них, тепер годі сказати яка, дістала із сумки ці дві фатальні пляшки, запропонувавши їх спорожнити, щоб більше сміятись, а відтак голосніше поспівати. Баби розлили денатурат, так мені уявляється, і одночасно, залпом випили. В цей час із рота однієї з них, а може, в усіх одночасно, вирвався синій племінь і за кілька хвилин вони звугліли, діставши, нарешті, вищий ефект у своїй пристрасі до трунків.

Ми всі ходили на них дивитися. Видовище й справді було жахливе, я б сказав, апокаліптичне: вони сиділи виструнчені й заляклі, ніби закам'яніли, і їхні чорні обличчя зоріли вираженими й закам'янілими очима.

12

Мертвий дім завалився через місяць після цієї події — це сталося вночі, й поховав під своїми уламками всіх його пожилців, які там залишилися, за винятком одного, мене, бо я жив тоді в Києві. Ніхто вже не міг мені описати, як те сталося, тож я можу тільки ту картину собі уявити. Дім мусив завалитися раптово, бо ніхто не встиг із нього вискочити, навіть із долішнього поверху. А оскільки нікого не залишилося, щоб мені повідомити, преса й радіо про такі речі тоді не повідомляли, то я довідався про те не відразу. Галинка, вже тепер моя дружина, писала мені листи щодня, найбільше через день, і от кілька днів од неї листів не було. Я затривожився. Ще кілька днів — ані листа. Я почав думати казна-що, але не те, що сталося насправді, хоч мав би, бо в останніх листах, які я одержав, Галинка писала, що її мати стала неможлива, проганяє її з дому, хоче, щоб вона в домі не ночувала, однак згодом затихала й говорила, що все одно нікому із них не вберегтися, бо все призначено й приречено, і починала тяжко плакати. Галинка переконувала її піти показатися лікареві, але та й слухати про те не

бажала.

— Я нічим не можу допомогти! — скімлила Ольга. — От бачу нещастя, а допомогти не можу!

Читаючи це, я не міг не згадати Кассандру.

Галинка ж вважала, що цей материн неспокій — наслідок ураження від електрики, що його перенесла мати, а до того додався ще стрес після самозапалення бабусь-пиячок. Сподівалася, що з часом у неї все мине.

Я, признаюся, також поставився до того опису легковажно, бо мав тоді багато роботи: працював по бібліотеках, а містично настроєний ніколи не був, навіть навпаки. Тут я себе виню, бо, зрештою, не в містиці річ, а в елементарній зношеності нашого дому. Той дім своїх мешканців не раз попереджував, частково завалюючись.

Отже, мене ніхто не міг про нещастя звідомити, бо сусіди дальші, хоч і чули, що ядесь у Києві навчаюся, адреси моєї не знали, й де моє місце навчання, не відали.

Пробув у невіданні днів десять, а що листи від Галинки не приходили, вже не міг знайти собі місця, кинувся на автобусну станцію й поїхав додому. Отоді я й побачив на тому місці, де був наш дім, купу лому й нагромадженої цегли. Дерев'яні частини сусіди вже порозтягували, зрештою, розібрали й руїну, коли витягували звідтіля жертви. Сусіди мені про все оповіли, сповістили також, де поховано загиблих, я пішов на цвинтар і в заціпенінні просидів там цілий день. Ночувати в рідному місті тепер я не мав де, тож увечері повернувся до Києва, і тепер тільки зрідка туди приїжджаю, щоб упорядкувати могили рідних і покласти на них квіти.

Post scriptum

Нас було двадцять п'ятеро, коли не числити чотирьох Федоруків, котрі загинули від чаду, тоді я не мав ясної свідомості, через що й пам'ять про них у мене напівзатерта, і п'ятеро подруг Червоної Шапочки. Коли ж докласти до пожильців мертвого дому і їх, бо й вони були з ним тісно пов'язані, було нас тридцять четверо. Всі ці тридцять п'ять років я ношу в собі той мертвий дім і його пожильців, як цвяшок у серце вбитий. Вже не одружувався вдруге, не заводив дітей та родини, бо не міг та не можу й досі. Як той дім являвся до мене зі своїми жертвами, я вже казав. Зараз же, коли завершив це писання, ні вони, ні мертвий дім мене не покинули, хоч я, оприлюднивши їхню історію, на те сподівався. Але тепер вони приходять до мене інакше: не щодня і не завжди, а тільки вряди-годи, як і раніше. Відбувається воно так: я ходжу, щось роблю, чимось клопочуся, все тече начебто нормально. Але це до часу. Приходить день, і вони починають проявлятися. Будинок, як я вже писав, може вирости на письмовому столі, чи висунутися з нього, як шухляда, чи з'явитися в повітрі; привішений на електричному дроті замість люстри, чи привидітись у якийсь інший спосіб. Обличчя ж пожильців починають миготіти в юрбі, в трамваї, тролейбусі, на хідниках, в телевізорі, коли його дивлюся: мигне — одне, друге, третє, ніколи, правда, всі разом. І я вже знаю, що вони до мене прийдуть уночі.

Спершу цього лякався, але згодом перестав, навіть відчував певне задоволення (ввісні і наяву), що з ними все-таки спілкуюся. Це й зрозуміло, адже серед живих тільки я

один утримую про них пам'ять. І от перед тим, як заснути, чи вже й задрімавши в першому сні, або ж уранці, перед тим, як прокинутися, також у напівдрімці, я виразно бачу безмежну просторінь, бурунисте поле, цілковито схоже на накописько хмар, коли дивитися на них не із землі, а згори, з літака, що летить над ними. Це поле задимлене, зі срібними кучугурами будівель та міражних споруд, а по тому полю йдуть до обрису свого мертвого дому (який маячить углибині й весь час від них лишається на однаковій відстані, хоч скільки б вони йшли) всі тридцять четверо на чолі зі мною. Йду, всіх трохи обігнавши, тримаючи в руці вузол, від якого врзнобіч розходяться, як промені, нитки чи шнури, і до кожної нитки чи шнура прив'язано тіні людей, що бредуть отарою. В тій отарі я ледве розрізняю Федоруків, але досить чітко бачу Івана Касперовича, його дружину Ольку, тестів моїх, дружину свою із розбухлим животом — Галинку, свою матір, євангеліста Сухаря, його невсипущу жінку із залізним профілем та дочку Марину, сімейство Ващуків: Стасю, божевільну Зіну — до речі, Зіна теж тоді загинула, — Віктора, який помер у божевільні, Георгія Ковальчука, інваліда, який іде, важко налягаючи на костури, — усі малюнки його й повісті пропали разом із ним, і вже ніхто не зможе розсудити: чи був він генієм, чи тільки марно бавив себе писанням та малюванням. Ідуть Карасі: старий і стара, за ними четверо Карасиків, що тримаються, як зграйка рибок, між них нема лише Олега Велета, як нема між Ващуків їхньої матері. Ідуть Гомзини: міліціонер, його жінка і двоє дочок, іде зі своїми приятельками Червона Шапочка, і всі вони чорнолиці й чорнотілі. Ці люди ступають за мною отарою, зв'язані нитками, кінці яких у моїй долоні; трохи відставши від них, бреде, збиваючи піну хмарного шляху, Олег Велет, якій і там, у царстві тіней, продовжує рости. Він уже такий великий, що всі інші з отари здаються ліліпутами, особливо Карасики. Часом він нагинається й бере всю ту отару, але без мене, собі в долоні й пильно їх розглядає, як розглядав колись випале із гнізда пташа. Тоді знову згинається, обережно випускає з долонь отару на волю й спокійно бреде далі, вряди-годи зітхаючи. Останньою ж простує стара Ващучка із мітлою. І тут вона замітає, завзято махаючи своєю метілкою, і тут вона здіймає куряву, але це не курява, а дим, і поринає в тому димі, напіврозтоплюючись. Я знаю її призначення, своє призначення знає й вона, а воно просте: замітати за тими людьми, згрудженими в отару, сліди. І робить вона те старанно і невтомно.

Я ж маю у руках пастушу свиріль, яку вряди-годи прикладаю до вуст, тоді лине музика. Вона нагадує стародавні релігійні псалми, співати які люди розучились. Отож коли я, пастух цієї отари, граю, всі зводять голови й дивляться на свій дім, який бовваніє попереду, збудований зі срібних площин. Тоді всім їм і мені здається, що до нього стало на цаль ближче. Але і я, і вони знаємо, що це тільки марна ілюзія, бо ми добре відаємо: то мертвий дім, а все, що мертво, — те не для життя.

1992 р.

Конча-Озерна — Київ

VOX другий

Зачинені двері нашого "Я". Історії зі сну

Крізь сонні повіки
Дивлюсь навколо себе:
Чи світ сну частина,
Чи я?..
Слова, невідомо чиї,
записані на жовтому
клапті паперу
Ти сон істинної твоєї людини.
Г. Сковорода
Історія перша.
Велика до стелі драбина

Не, відаю, чому саме ця невелика історія так міцно запала мені до пам'яті, та й чи була вона насправді, чи це тільки історія зі сну; зрештою, все наше життя минуле — сон, і те, що від нього залишається, ніби уривки привида. Світ котить свої хвилі, тільки частково нас покриваючи, і з нами живе не цілий світ, а його клаптик, і ми освітлюємо його своєю свідомістю й присутністю, але досить нам піти чи поїхати з того місця, і воно вже перетворюється в сон, в образ, що тільки ледь-ледь у нашій пам'яті бовваніє, в решті ж світу ми відсутні — ось у чому перша ознака непевності будь-якого існування. Спогади — це і є висвітлення отих місць і часу, в яких уже нас нема, через те усілякі спогади сумні, і де вже тут дітися!

Отже, й це видження, яке незвідь-чому мене не покидає (до речі, в пам'яті не завжди залишаються речі конче важливі, конче значущі, більше їх принагідних), прохлюпується до мене з глибокого мороку: бачу споруду, переобладнану в будинок народної творчості чи щось таке — все відбувалось у порожній залі, яку щойно побілено; вапно вже висохло, підлогу помили, але не внесли ще стільців чи сидінь, ще й не зроблено підвищення для сцени, було лишень видовжене порожнє приміщення, і стояла в ньому драбина, власне, її намагалися встановити три замацьорені чоловіки, які мали на головах кепки, один із них не поголився, в другого попідпухали очі, а в третього лице було червоне й кругле, із відвислим підгарлом. Обличчя в чоловіків поважні й трохи набурмосені, бо виконували вони вкрай важливу роботу; драбина — височезна, і вони конче хотіли її поставити, щоб оперлась об стелю (ну так, не об стіну, а стелю), саме в тому місці, де був невеликий отвір-люк, як і стеля, забілений, люк урізувався у стелю, а робітники намагалися вставити драбину саме в той лаз. Ніяк не могли потрапити, бо драбина хиталася, її треба було підтримувати, щоб не впала, отож тримали її ці три чоловіки в кепках на звісі. Підводили вершка драбини до отвору в стелі, голосно покрикували й лаялися, але драбина ніяк не хотіла ставати, вершок її коливався, а мала стати вона навкоси, була-бо вища стелі.

А ще при цьому щоразу відчинялися двері, заходив чоловік чи жінка, байдуже, мов тіні, проходили повз цих трьох, не звертаючи на них жодної уваги; коли проходила жінка, то голосно розлунювався стукіт її закаблуків — робітники припиняли роботу, затримували драбину і всі разом озирались: один їв очима жіночі литки, другий те, що

було вище, а третій — усю її разом.

— Хе-хе! — сказав Вовка Паразит, той, який не поголився; я його добре знав, прізвище мав Вовк, а Паразитом охрестила рідна жінка, бо грошей додому ніколи не приносив, однак нахабно вимагав, щоб жінка його годувала, а часом і чаркою пригощала. Отож саме цей Вовка Вовк-Паразит сказав сакраментальне "хе-хе!" і з'їв очима жіночі литки, які продефілювали повз нього.

— Класна бабка! — сказав другий, я його також знав, звали його Юрко Ворона, бо прізвище в нього було Вороновський, — це той, у якого попідпухали очі, а чого, хто й зна. Він з'їв очима те, що було в перехожій вище литок, отож і пішла вона далі наполовину з'їдена, тобто в порожньому просторі колишнього костелу рухався жіночий верх, одягнений у білу кофточку, крізь яку просвічувалася дужка станика, на шиї в неї був гудзик, що застібав блузку, а біля гудзика — виріз, а вище — чудова шийка, заросла легенькими кучериками, а ще вище — голова із закрученою курдюлкою — все оце кучмом зжер третій — отой червонолиций, я його не знав, але ці двоє називали його Петя.

— Чо' баньки виставили, — сказав Петя. — Ану тримай! Так ми цю лесніцю до вечора не поставимо!

— Заводь лівіш, — сказав Вовка Паразит.

— А по-моєму, тра правіш! — мовив Юрко Ворона.

І вони повели драбину, як гранд-даму, до того єдиного отвору в стелі, а в цей час у великі вікна увірвалося сонячне проміння і провисло в повітрі, як золоті ризи, — і все заграло, стіни дивно засвітилися, але й цього разу в лаз драбиною дядьки не потрапили, бо, може, в них звідучора тремтіли руки, коли вони в бур'янах наливалися горілкою, а може, не так легко було тією драбиною маніпулювати...

Розчинилися двері, ввійшов чоловік у тенісці навипуск, у капроновому капелюсі з дірочками, з квадратним підборіддям і з чорними густими бровами, під якими поблимували також чорні круглі очка.

— Тримай! — гукнув Вовка Паразит.

— По-моєму, це тобі тра тримать, — обіззався Юрко Ворона. — Бач, не ставиться.

— Сама не поставиться, — спокійненько сказав Петя.

Чоловік з густими бровами йшов через залу й ворухив тими бровами, як тлустими п'явками. Іронічно всміхався, а кроки його лунко гучали. Він озирнувся перш ніж сховатися в інших дверях, і його білі зуби засвітилися. Саме в цей час зайшов ще один, власне, не зайшов, а прослизнув у двері — маленький, утленький, з рідким чубиком, із заячою губою, з блакитними очима, а чубик його зализувався на грушоподібній голівці, ніби був приклеєний до лисини. Чоловічок став, розтулив рота, задивився, повіки його закліпали.

— Проходьте, гражданін, — сказав Петя. — Не мішайте, пожалуста!

— Так ми її не поставимо, — мовив Вовка Паразит. — Тра вірьовку.

— Яку вірьовку? — спитав Юрко.

— До верху, знайш, прив'язать. — Ти такий, шо начебто й не понімайш.

— Да! — сказав Петя. — Кладімо, тра віршовку, без того не обійдешся. Проходьте, громадянин.

Чоловічок пішов, озираючись. На його вустах також грала усмішка, але він не насміхався з цих трьох, як той п'явкобровий, а просто мав хороший настрій, а може, просто йому сьогодні всміхалося, а може, він трохи співчував дядькам, — вони тим часом поклали драбину на вимиту підлоту, просто в сонячну калюжу, розлику по ній, і калюжа та майже перестала лискотіти.

— Перекурим, — сказав Петя. — А ти, Ворона, чеши за віршовкою.

— До кого? — спитав, кліпаючи рудуватими повіками, Юрко.

— В завхоза спросиш, — сказав Петя.

Ворона слухняно подався до дверей, куди зайшли дівчина, чоловік у капелюсі й "громадянин" із заячою губою й приклеєним до лисини волоссячком, а дядьки витягли по "Прибою" і закурили, пускаючи звивисті клубені диму, і той дим, потрапляючи в сонячні стяги, в оті золоті, розвішані по залі ризи, просвічувався, вигинався, творячи сині зигзагоподібні пасма, які мінілися в промінні й грали жовто-синьо.

Зайшла дамочка з волоссям, вибіленим до мертвого і химерно закрученим у подовгастий рубець, з губками-бантиком, в білому піджаку й чорній спідниці, яка приховувала низько опущене осіддя, з коротенькими ніжками, взутими в білі на високому підборі туфлі.

— Тут ніззя курити, — сказала дамочка. — Ви що, не розумієте?

— А чому? — спитав Петя, мружачи око, бо на нього наплив синій дим.

— А тому, що я так вам говорю! — сказала владно дамочка.

Вовка Паразит і Петя знімаковіли і сховали недопалки в кулаки.

— А де ж нам перекур робить? — спитав Вовка Паразит з підхлібними нотками в голосі.

— На двор ідіте, — сказала дамочка і владно потупотіла коротенькими ніжками.

— Це що — начальство? — спитав Вовка Паразит.

— Та напевно, хрен їй під хвіст, — сказав Петя, витяг хустку й висякався з таким звуком, що луна аж сахнулася від стін.

Прийшов Юрко Ворона. Вони прив'язали віршовку до вершка.

— Хай за віршовку трима, в кого руки не трусяться, — сказав Петя, — бо в мене вони щось як не мої.

— Юрка хай трима, він у нас не п'ють і не курить, — мовив Вовка Паразит.

— Ну, давай, узяли! Пі-дій-май!

— Акуратніше, мати-перемати!

— Ти що, Юрка, спиш? Тягни!

Йшла через залу маленька жіночка в окулярах. Мала на ногах схожу на капці взувачку і не йшла, а пливла. У ручці в неї був солом'яний кошичок, а на правій, на безназванному пальчику світилася величезна шлюбна обручка. Жіночка подивилася на дядьків, і її губенята презирливо скривилися.

— Це що, вам сонце голову пече, що ви в шапках? — спитала вона презирливо і аж

захиталася, запишавшись.

— Га? — спитали Петя й Вовка Паразит, спиняючи драбину.

— Питаю, чи вам тут сонце голову пече, що ви у шапках? — спокійно повторила жіночка.

— Нє, це щоб нам на голови глина не сипала, — сказав Петя.

— То це ви такі мастера, що нову нам побілку поколупать хочете? — ще спокійніше спитала жіночка і знову аж захиталася, пишаючись.

— Не мішайтеся, женщина, йдіть своєю дорогою, — сказав Петя.

— Гм, піду директорші скажу, — мовила зневажливо жіночка і попливла, майже не торкаючись взувачкою-капчиками підлоги. — Тоже мені мастера! Гнати б вас одсюда!

— Стій! — сказав Вовка Паразит. — Ну, не дають зарази работать!

— Да, це таке уїдливе, що й мене розволнувала, — сказав Петя і раптом визвірився на Юрка. — Ти не тримайся за віршовку, а підтягуй. Тоже знайшов лафу!

— А я й підтягую! — ображено мовив Юрко Ворона.

— Ге-ге! — засміявся, показуючи жовті зуби без кількох спереду, Вовка Паразит. — Недаремно його Вороною звуть. Ну шо, взялися?

Вони знову повели драбину, як гранд-даму, але й цього разу в отвір люка вона не потрапила.

— Тримай, чого гав ловиш! — крикнув Петя на Юрка.

— Безрукий, чи шо! — озвірився й Вовка Паразит.

— По-моєму, це ви безрукі, — сказав ображено Юрко Ворона. — Я роблю як следує!

Драбина хиталася біля стелі. Височенна драбина біля височезної стелі. І у стелю врізано люка, і люк той зачинено, і дядькам конче треба було в нього потрапити. І вони старалися, але поки що даремно, і сонце лилося потоком у вікна, і грали на підлозі сонячні калюжі. І проходили вряди-годи через залу якісь люди. Отак відчинять вхідні двері, гримнуть ними і йдуть мимо, розвертаючи до дядьків голови. І обличчя в цих людей — як маски, а може, в них немає облич, а тільки розгладжені площини без очей, носа та вуст. І всі вони перебрєдають через сонячні калюжі, прямкують до других дверей, щоб зникнути в них. А в одній із калюж знову зупиняється той із заячою губою, з благими очима і з ріденьким, приклеєним до лисини чубчиком на грушоподібній голові — дивиться на трьох дядьків, і очі його стають ще благіші, бо він цим трьом, може, й співчуває, а може, хоче допомогти їм та не зважається. І невідь-звідки і від чого з'являється в залі пилюка, яка сяє в сонячних стягах, між золотих отих риз, крутиться й грає разом із нерозвіяним димом, бо в зубах у Петі та Вовки Паразита знову куряться цигарки.

— Да, роботка в нас — не мйод! — сказав Вовка Паразит.

— Проходьте, гражданін, не мішайте! — мовив чоловічку Петя.

"Гражданін", однак, мов і не чув. Сяяв тільки до цих трьох благими очима і сумовито всміхався. Повільно хиталася біля високої стелі драбина. Три обличчя серйозно напружені, замурзані три обличчя під трьома кепками — три сірі маски.

— Підтримуй з-під низу! — каже Юрко.

— А ти краще за віршовку тягни! — огризається Вовка Паразит.

— Тримай ти, чорт забирай! — кричить Петя, і луна злякано б'ється об стіни, як пташка, котра залетіла в храм.

Чоловічок стоїть у сонячній калюжі, розтуливши рота, так же тужаться ці люди, так стараються, і так нічого в них не виходить. В чоловічка зморщується лоб, підводяться брови — так же вони тужаться, і так він їм співчува! А може, й не співчува, а чогось од них хоче? А може, хоче їм допомогти?

Розчиняються двері, входять нові люди і йдуть через залу. Йдуть і озираються на цих трьох. Але не зупиняються, бо поспішають сховатись у дверях навпроти. А коли проходять через сонячні калюжі на підлозі, сонце просвічує їх наскрізь, і мені здається, що вони або неживі, або голі. І йдуть вони голі й мертві, а коли проходять жінки, ті троє дядьків незмінно зупиняють драбину, повертаються і їдять очима тих голих жінок, і зуби їхні ошкірюються, але це зовсім не приносить їм веселощів, бо й вони також ніби не з цього світу, і також часом просвічуються, ніби мертві чи голі. І я все це бачу, а може, мені тільки уявляється? Дядьки недовго роздивляються жінок, бо вони таки заклопотані, бо їм таки треба приставити цю кляту драбину до стелі, власне, не до стелі, а до люка в ній, і вже раз їм це майже вдалося, але поставили близько до краю — шматок тиньку відірвався і з виляском плеснув об підлогу. Тоді ахнув вражено чоловічок із заячою губою і з благими очима. І пилюка тепер стоїть у залі синім маревом: пилюка, сонце і тютюновий дим.

Чоловічок підходить ближче до чоловіків.

— Чого ви тут крутитесь, громадян? — кричить на нього Петя. — Про-хо-діте!

Чоловічок із заячою губою хоче щось сказати. Розтулилися й затулилися вуста, збрижився лоб, підбилися брови, закліпали повіки.

— Ну, що ви мішаєте нам работать? — каже сердито й Вовка Паразит.

— Це через нього ми й одбили ту глину! — каже понуро Петя. — Одчаливай!

— Я того... — каже чоловічок, і його заяча губа посмикується. — Ви мені вибачте... Але я того... Може, поможу?

Чоловічок дивиться на дядьків благими очима — дивак якийсь чи дурник? А може, з-за вугла мішком прибитий, даремно у нього заяча губа.

— Я тобі як вумному об'ясняю, — сказав Вовка Паразит. — Через тебе ми ото глину одбили і нам буде наганяй, пойняв? Тож я тебе, як чоловіка, прошу — вшийся з глаз, бо так ушью, що косточки розсипляться.

Миршавий чоловічок видимо злякався. Відступив і знову опинивсь у сонячній калюжі. Власне там, де вона досі була, бо тепер немає вже сонячних калюж — підлога покрита білим накіпом глини. Чоловічок од того ще більше ніяковіє, адже виходить, що це через нього так тут накурено, й задкує до вхідних дверей, які саме в цей час відчинились, і у них увійшов чоловік-барило у гігантських штанах, таких широких, що в них улізли б не тільки троє цих робітників, але й чоловічок із заячою губою. Здоровенний пузяка пер могутнє тіло із зовсім лисою голівкою, такою маленькою, як у бронтозавра, і зовсім без вола, а навпаки — якоюсь аж рожевою, ніжною, ніби

манекенною.

— Так, хлопці, — сказала та голівка. — Накурили й підлогу напудрили. Що ви тут робите?

Голос у чоловіка-барила був справді ніби з барила — сипкуватий, низький, справжній бас.

— Драбину ставимо, — сказав зніяковіло Петя. — Ніяк не попадем у точку.

— А ви попадіть у точку, попадіть, — прогук чоловік-барило. — І щоб не було тут мені нерашливості, ге ж!

— Все буде як у лампочці, начальник, — сказав підхлібно Вовка Паразит.

— А це що за безобраззя? — показав на розсипаний на підлозі тиньк чоловік-барило.

— Іздержка проізводства, — сказав підхлібно Вовка Паразит.

Чоловік-барило задер бронтозаврячу голівку до стелі.

— Да, директорша вас по голівці не погладить, — прогук він. — Нехарашо!

— Будем стараться, начальник, — сказав Петя.

— Старайтесь, — мовив барило. — І щоб не було мені нерашливості, пойняли?

Від дверей дивився благими очима чоловічок із заячою губою та з грушоподібною головою. На ньому — потріпаний піджачок, сорочка без краватки, застібнута на горішнього гудзика, патинки із задертими носками, ніколи не чищені й потріскані.

— Давай, хлопці, ще раз, тільки акуратно! — сказав Петя. — Це все через тебе, Юрка. А ти, Вовка, знизу підтримуй. І не спішіть.

Двері після чоловіка-барила залишилися незачинені. В них уривався шум вулиці: авта, трамваю, мигали перехожі світлими чи барвистими латками — миг і нема! Ніби в калейдоскопі. Чоловічок із заячою губою навшпиньки підійшов до дверей і ретельно їх причинив. В той момент і сталося перше чудо цього дня: драбину поставили.

— Га-га-га! — засміявся Вовка Паразит. — Ми її, як лялечку, вмостили.

— Це тра було мені раньше прийти, — сказав чоловік-барило й попер своє могутнє тіло через залу.

— Лізь, Петь, — сказав Вовка Паразит. — Ти старший, тобі й почот.

Петя зняв кепку, голова його була лиса, як і в чоловіка-ба-рила, тільки зовсім червона.

— Я то старший, — сказав він непевно, — але хай перший Юрка лізе.

— Давай, Юр, чеши! — показав щербаті зуби Вовка Паразит. — Ти не пйош і не куриш.

Юрка Ворона несміливо підійшов до драбини й почіпав її рукою.

— Лізь, ми потримаємо, — сказав Петя.

Юрко поліз. Всі задерли голови. Глибока тиша раптом запала в залі. Чутно було тільки, як потріскує під Юрком драбина.

— А люка як відчиню? — спитав він, коли доліз до середини.

— Натиснеш і зсунеш убік, — мовив Вовка Паразит.

Юрко поліз далі. Чоловічок із заячою губою підступив ближче і задер голову й собі.

— Шо, гражданін, интересно? — добродушно спитав Петя.

— Так, — сказав чоловічок, дивлячись благими очима. — Але мені вас жалко...

— Себе жалій, а не нас, — показав щерблені зуби Вовка Паразит. — Мо', з нами полізеш?

— Ге-ге-ге! — засміявся Петя, а його підтримав Вовка Паразит, — То шо там, Юр?

— Я січас, — відгукнулося згори. Юрко натис головою на люка та обережно його зсунув. — Порядок!

Схопився за край люка й підважився. За мить зник.

— Тепер ти, Петь! — сказав Вовка Паразит. — Я потримаю.

Петя поліз і собі. Ліз повільно, випробовуючи кожен щабель.

— Лізь із нами, гражданін, — іронічно сказав Вовка Паразит.

— У мене діла, — відповів чоловічок з благими очима і з заячою губою.

— У всіх діла, — мовив Вовка Паразит і виплюнув на підлогу недопалка. — Да, голова чось макітриться. Вчора я так урізав, що й сьогодні макітриться. Літра два садонув...

— Так, — сказав чоловічок. — Я знаю...

Петя доліз до люка, підтягся на руках і зник у проїмі.

— Теперички моя очирить, — зітхнув Вовка Паразит. — Потримаєш драбину, гражданін?

— Так, — сказав чоловічок. — Я й прийшов сюди для того, аби вам допомогти.

Вовка Паразит поліз. Він ліз і сопів. Драбина порипувала, внизу стояв чоловічок із заячою губою і обома руками ту драбину тримав. Вовка Паразит зупинився на півдорозі.

— І ніхто не напише, — проспівав він, — і ніхто не згадає... Лізь із нами, гражданін, — показав він зуби. — Буде компашка для карт.

— Ні, — сказав чоловічок. — У мене діла.

Вовка Паразит поліз далі. Рипіла драбина. Вовка дістався верху і так само, як його приятелі, зник у виямі. Чоловічок ще дивився якийсь час угору: в люк світило синє небо. Чотирикутний вирізаний шматок неба, що сяяв неземним світлом, від якого в чоловічка із заячою губою аж сльози на очі вибивались.

Він одпустив драбину, подивився собі на руки і витер їх об штани.

— Я б із вами поліз, — сказав він, і його голос з виляском відбивсь од стін, хоч говорив він неголосно, — але в мене справді діла. Я не закінчив садити виноград... Ну, і ще там дещо...

Ще раз зирнув у чотирикутну проїму: сяяло в ній безмовне, безконечне, вічне небо. Сяяло неземним світлом, рівним, непалахким і, здається, також вічним. Чоловічок опустив голову і, обережно ступаючи, пішов із зали. Великої, порожньої, недавно побіленої й насвіжо отинькованої, в якій навіть його обережні кроки віддавалися луною із прихлипом. Підійшов до вхідних дверей і обережно їх розчинив. Двері голосно зарипіли, і чоловічок боязко завмер. Ще раз озирнувся на той осяйний просвіт у стелі і югнув на вулицю — двері з повільним, пронизливим рипом зачинилися.

Посеред порожньої зали стояла височезна драбина. Довкола не було ані душі. Але неправда, був там присутній я. Був я ще малою дитиною, мати моя теж із тих, котрі переходили цю залу, сховалась, як і інші, у внутрішніх дверях, а мене посадила в кутку на малому стільчику-ослінці й звеліла чекати. Отож я сидів і дивився, мене ніхто з тих людей не помітив, зате я помітив усіх. А може, і я спрозорів десь так, як ті люди, пронизані сонячним промінням, що падало з великих вікон, а може, на тому ослінчику я заснув, і все це мені привиділося — не відаю, відаю тільки одне, що тоді мені стало смутно. Бо після того, як зник чоловічок із заячою губою, мені випало ще довго сидіти в тій порожній залі, довго дивитися на світло, що й далі вливалось сюди через люк, але після того, коли робітники сховалися в проїмі, ніби щось приключилося. Вже не відчинялися двері, не входили люди, не виходили і з тих дверей, куди поховалися, не з'являлися й робітники, не приходила моя мати, і мені здалося, що я все більше й більше поринаю в дивний сон, у якому мені нічого не сниться, бо нікого й нічого навколо мене нема. Я злякався, схопився на ноги і почав кликати маму. Але голос мій відбивався від стін, хлипала й передражнявала мене луна, і ніхто на мій печальний зов не відгукнувся.

Цей напівфантазмагоричний епізод навіки загус у моєму мозку й до сьогодні не покидає мене, продовжуючи хвилювати відчуттям якоїсь таємниці, якої я не розумів, не розумію і, здається, не збагну ніколи. Але я відав і відаю, що той епізод навіщось був посланий у моє життя, він завжди проявлявся в мені у важкі хвилини. Від того мені не важчало й не легшало, та я знав, що двері можуть відчинитися і в них увійде той чи та, кого я чекаю.

Історія друга.

Чистилище

1

Так, спогад про порожню, свіжопобілену залу і про те, як робітники ставили в ній драбину, став найяскравішим спогадом мого раннього дитинства, притому, як я вже казав, настільки віддаленим, що його ліпше прийняти за сон. Але я завжди його осмислював; зрештою, значно пізніше, вже в дорослі літа, мені дійшло, що цей епізод нагадує біблійну історію про Яковову драбину, лишається тільки неясним, у який спосіб відбулася ця накладка, адже до релігії в нашій родині ставилися цілком байдуже, й Біблії в мене вдома не читали та й не могли читати. Можливо, первісний спосіб мислення, думається мені, відбитий у Біблії, близький до дитячого, через що міг витворювати історії чи образи типологічно подібні — не знаю. Інколи мені здається, що врізалася ця історія мені в пам'ять, перш за все, тому, що це було моє перше образне розуміння смерті, а такі речі глибоко засідають у душу дитини.

Загалом, я не ідеалізую свого дитинства, більше того, мені про нього важко згадувати; зрештою, й історії, які збираюся тут викласти, мені внутрішньо неприємні; менше про те, що їх повито сивим димом: коли починаєш згадувати, ніби попелищем ступаєш. Щодо цього, можливо, варто пригадати для порівняння один сюжет, який я прочитав не пам'ятаю вже в якій книжці: Олександр Македонський потрапив на

цвинтар, де лежав його батько. Там він застав філософа Діогена, котрий ходив між кістками умерлих і розгортав їх. "Що тут робиш?" — спитав його майбутній грізний завойовник. "Шукаю, царю, — сказав той, — кості твого батька, але ніяк не можу розрізнити, де царські, а де прості. Подивись, царю, — сказав Діоген, показуючи на поле, засіяне кістками. — Все тут змішалось. Скажи, де тут убогий, а де учений, або де багатий?"

Так от, коли я згадую своє дитинство, бачу щось на зразок того античного поля для мертвих, де все змішалось: радощі й смуток, добрі й лихі мої вчинки, а більше лихих. Моє дитинство бачиться мені, ніби болото, в яке я щоразу падав, і потопав, і ледве вибехкувався з твані, а потім знову падав і потопав — ні, це зовсім не була рожева ідилія, від якої в старих писунів при згадках тече солодка слинка. Моє дитинство — це був *purgatorium*, тобто чистилище, і я впевнений, що кожен із нас у цю пору пожинає ниву гріхів, а не пахучих квіточок — принаймні будьмо чесні!

Почав це писання, щоб розчинити двері свого "я", а коли брехатиму сам собі, то навіщо ті двері відчиняти? Інколи мені він сниться той двір, у якому я виростав, той двір, якого вже не існує, бо його стерли з лиця землі громохкі машини, натомість збудували сучасну коробку. Тоді ж це був типовий київський дворик — яма з цегляним підворіттям, пристосованим для в'їзду карет і візників; на стіні того під'їзду, обдертій машинами, двірничка написала червоною їдкою фарбою сакраментальне: "Туалету нет" (зберігаю ортографію оригіналу), очевидно для того, щоб у наш двір не забредали сторонні особи. Тут жило з десятків родин, було три парадних і один окремих хід до квартири тієї ж двірнички Любки, високої, кістлявої, широкої кістки з великою кінською головою, телячими очима, й повільним протяглим голосом, казала вона замість "л" "в": ходива, робива, бува. Чоловіка не мала, а тільки єдиного сина Михайла, мого найпершого друга, з яким я припинив стосунки тільки недавно, та й то не знаю, чи назавжди. На другому поверсі будинку-флігеля жив у родині слюсаря-наладника (хоч ми й поняття зеленого не мали, що він наладнує) ще один наш ровесник Борис — отакі три мушкетери, бо інші діти були або дівчата, або іншого віку. Ми сходились у невеличкому підвальчику, де Любка тримала двірницьке причандалля: лопати для снігу, лом, шланги, побиті відра, мітли; там стояв ще старий диван із випнутими пружинами, а ключа до комірчини ми роздобули просто: Михайло позичив його в матері, заніс до майстерні на Бессарабці, і там його легко підробили, тобто виготовили ще три — для кожного з нас. Я вступив до тієї компанії останній, Борис із Михайлом уже знюхались. Якось до мене підійшов Михайло, був я тоді ще в першому класі, і, зирнувши, як вуж на жабу, сказав:

— Хочеш бути в нашій компащі?

— А хто ваша компашка? — спитав я.

— Борис і я, — мовив Михайло.

— Хочу, — відповів я, бо таки хотів, бо знав, що ті двоє дружать, бо приятеля не мав собі, бо до мене вже приходив у сон чортяка і їв мені серце, нашіптуючи найжахливіші речі, бо хлопчака таки потребує компанія, якщо він не гутаперчевий. А я не бажав бути

гутаперчевий, з іншого боку, не мав сміливості підійти до когось і сказати: "Хочеш бути в моїй компащі?" Отож я зрадів, коли вони захотіли мене до себе покликати.

— Але в наше кодро, — сказав Борис, — треба вступити. Членський внесок — тридцятка.

Це вже було складніше, бо з грішми в нас завжди було туго, мати рахувала кожную копійку, з батьком вона була розлучена, а вітчим пив, і не тільки пив, але часом і лупив мене й матір. Украсти в матері тридцятку (на старі гроші) — це значило бути миттю викритим, що було б донесено вітчиму і той мене так вичистив би, що я до мокрих віників пам'ятав би. Михайло, до речі, про це міг знати, та й Борис також.

— Я пас! — мовив мій дерев'яний голос. — Пока, хлопці!

І я пішов од них, хоч мені жахливо боліло серце, неймовірно хотілося бути в тій "компащі".

— Чекай! — гукнув Михайло. — Можна інакше. Когось тобі треба вбити.

— Як убити? — з жахом спитав я.

— А так, — Михайло показав руками, ніби скручував голову. — І чвак! І діло в шляпі, пойняв? Кота, ворону, пса — що хочеш.

— А горобця можна? — спитав я, був-бо чудовим стрільцем із гумки.

— Горобця й дурний уб'є, — сказав Михайло, — Треба щось більше.

— А ви що вбивали? — спитав я.

— Я ворону, — відповів Михайло. — На вудочку зловив. А потім раз — і чвак! — Він показав, як скручують голову.

— А я пса, — сказав, самодоволено всміхаючись, Борис. — Пам'ятаєш в Настурції?

Настурція була стара діва з першого поверху з таким широким задом, що його не обміряєш і рулеткою. Вона садила у виставленому з вікна ящикуві настурції, бо в нас вечорами не вельми шляхетно пахло, як вона казала, особливо влітку. Пса в неї і справді минулого року (був то білий кудлатий домашній песик) було вбито і підкинуто їй на поріг; Настурція тоді лементувала й проклинала всіх хуліганів світу, але я й подумати не міг, що це Борисова робота.

— Хоч — влупи кота, — сказав Михайло й примружився.

Це вже було щось реальніше, ніж здобути тридцятку, а я так хотів із ними подружитися, що й сам не зчувся, як згодився.

— Три дні тобі строку, — сказав Борис. — Матимеш хрещення кров'ю...

І от наступного дня стояв я серед двору й думав, як виконати мені таке страшне завдання. Проводив поглядом по вікнах, блукав очима з одного кутка двору до іншого, в руці тримав шматка хліба і без апетиту його кусав, бо те, що мав учинити, страшило мене й відштовхувало. Але я добре знав, що без того не ввійду в компашку, без того Борис із Михайлом подивляться на мене, як на зневаги гідного, отож ходив я двориком і виглядав рудого кота, який часом до нас навідувався. Цей облізлий рудий котяра, (а може, й кішка), приходив до ящика з відходами та сміттям, рився в покидьках і щось їстівне звідти вибирав. Хліб, який я тримав, був помазаний маслом, але в кишені мав ще один шматок, политий валер'яною, — саме так надумав привабити до себе кота. З

парадного вийшов Борис, ішов розвальцем, підступив до мене й попросив хліба. Я відломив йому шмат, і ми той хліб повільно жували.

— Як діла? — спитав Борис. — Ще тобі залишився день.

— Знаю, — сказав я, дивлячись повз Бориса.

— Цю руду кішку хочеш зловити?

— Моє діло! — сказав я.

Борис поплентав далі, а я подивився йому вслід із тугою. В роті в мене було кисло. Вийшла на балкончика й почала розвішувати білизну Ася Миронівна. Це були гігантські речі, в кожную можна було вгорнути п'ятеро таких, як я, і я, коли хотів поліпшити собі настрій, уявляв, як п'ятеро таких, як я, влазить у білизну Асі Миронівни і в ній товчеться. А ще потім зайшла до під'їзду Борисова мати, чорна, суха, з вусиками, з гарячими й лютими очима, з вузлуватими важкими руками, в якійсь халамиді замість плаття.

— Драсте! — сказав я, а вона, як завжди, мені не відповіла.

В одну з ночей, пам'ятаю, мені снилося, що вона з хуркотом вилітає з нашого двору на мітлі, а може, воно й не снилося — може, вона й справді літала на мітлі.

А ще потім зайшла Борисова сестра Людка, повільно пройшла двором, вимахуючи портфелем. Завжди так дивно на мене дивилася, аж мені в п'ятах кололо. Ми з нею не віталися, отож вона пройшла повз мене байдужісінько, тільки знову кинула такими ж, як у матері, відьомськими очима. Я уявив, як вночі вони разом з матір'ю літають на мітлах, і мені стало веселіше.

— Чого либишся? — спитала Людка. — Щось веселе з'їв?

— Вареника, — сказав я, і мені раптом захотілося ляпнути щось дурне. — З жаб'ячою ікрою.

Людка зневажливо смикнула плечиком, пхикнула й пішла в під'їзд, з якого сьогодні густо пахло горохв'яною юшкою. Я відчув, що незвідь од чого починаю сердитися. Кішки не було, та й мені жахливо не хотілося її ловити. Ну, просто жахливо не хотілося! Через це я й ставав злий.

Вийшла зі своїх дверей із відром Михайлова мати, тітка Люба, обличчя в неї було пласке, як у скіфської баби. Висипала сміття й пильно подивилася на мене.

— Мішу не бачив?

— Пішов у кіно, — сказав я.

— Це ж на які гроші? — спитала двірничка.

— На ваші, — сказав я і незвідь-чого засміявся.

Двірничка зирнула на мене, а я відчув, що добріший не став. Що в мені, як чорна ніч, збирається поганий настрій, бо зовсім не хотілося того кота ловити. Двірничка була в старому залатаному й запаному халаті, а де гудзики, були витерті плями. Вона пішла назад, і я побачив, які важкі в неї, ніби стовбури, ноги, широчезні, аж розлиті в литках ножиська, взуті в шкарбани, — аж нудко мені стало.

Отут і з'явився кіт. Шмигнув до ящика й сторожко засвітив у мій бік очима. Я відламав шматок хліба, политого валер'янкою, поклав на асфальт і покликав. Котяра

обережно світив очима, але не йшов. Я відступив у куток двору, кіт стрибнув до хліба й, жадібно вуркочучи, його пожер. Тепер він був мій. Знову відламав шматок і поклав біля своїх ніг. Кіт побіг до мене вже без застережень. Він зжер і цей шмат і почав, вуркочучи, тертися об мої ноги.

Я озирнувся, в дворі було порожньо. В горлі в мене застряло щось коструbate, а в грудях почав прокидатися звір. Я вдарив кота ногою. Він нявкнув, але знову поліз до мене. Тоді я вдруге вдарив його — хотів усе-таки, щоб він од мене відв'язався. Але кіт ліз до мене вже нахрапом. Жадібно нявчав і аж стрибав до кишені, звідкіля пахло валер'янкою. Тоді я кинувся від нього геть. Кіт стрімголов помчався за мною. Я вибіг у дальній закуток двору, тут мене принаймні не могли побачити.

— Гаразд! — сказав я хрипко. — На, жери!

Вийняв рештки хліба й кинув котові. Кіт зжер його з жадібним гарчанням. Тоді я закусив губу, схопив тваринку за хвоста, вона різко розвернулася, щоб драпонутися мене, заверещала, а я бахнув нею об стіну.

Кіт упав на асфальт. У нього була розбита голова, крапала кров, кіт звів повіки й жалібно кавкнув. Потім звівся на ноги й знову кавкнув. Я тремтів. Дивився на свою жертву широко розплющеними очима. Кіт захитався й знову звалився на асфальт. Смикнувся кілька разів і завмер.

І тут я побачив над собою гігантську тінь: на мене жаско насувалася величезна Михайлова матір.

— Що це ти, зараза, зробив? — заверещала вона.

Я кинувся пробоем, намагаючись прорватися повз неї, але мене було схоплено, затиснуто грубесними коліньми, а по спині й задниці посипалися удари.

— Бандюга, об'ясник, катюга! — кричала Михайлова мати.

Я вкусив її за коліно, і вона на мент випустила мене — я рвонув у під'їзд...

Відбіг недалеко: стало мені якось порожньо й самотньо. Перед очима стояла ошкірена котяча морда, і я тікав геть од неї, намагаючись позбутися цього видива й навадження.

Зупинився біля газавтомату й налив води. Бульбашки прозоро тріскались у склянці, я видув воду одним махом — було мені паскудно. І тоді побачив Бориса. Він ішов навпроти, якийсь скособочений, ліве плече вгору, а праве вниз, голова схилена, якісь на ньому лахи — дивно, подумав я, чому мені хочеться з цим хлопцем подружитися? Він підійшов до мене, пильно дивлячись.

— О'кей? — спитав.

Я хитнув головою.

— Де? — спитав він.

— У нашому дворі, — сказав я.

— Біжу дивитися, — мовив Борис і засміявся.

Він справді побіг дивитись, а я відчув, що не можу рухатися. Що в мене підламуються ноги — зовсім паскудно мені стало. Пішов на Бессарабський бульварчик і звалився на порожню лавку. Тут я й дочекався Бориса.

— Все в порядку. — сказав він. — Закуриш?

Я взяв шматок сигарети й припалив від запаленого Борисом сірника. Кутив я також уперше, гіркий дим заповнив мене всього.

— Тепер ти хрещений і тепер ти наш, — сказав, видихуючи дим, Борис.

— Так, — сказав я, намагаючись подавити в тілі дрож...

Повернувся додому ввечері. Кота на асфальті вже не було, але залишалася руда пляма. Я пішов розбито сходами нагору, думаючи: знає моя мати про те, що сталося, чи ні? В під'їзді гостро пахло смаженим м'ясом. Я розчинив двері й почув із нашої кімнати крики: вітчим, очевидно, лупцював мою матір. Я вискочив назад у передухіддя і знову помчав із двору геть. Тротуаром пливла юрба, і я між тих людей замотався — пішов туди, куди юрба мене потягла. Місто було розтривожене в передчутті близького футбольного матчу...

Цей "подвиг" дався мені важко. Очевидно, я не мав природної жорстокості — зрештою, це був один із найжорстокіших уроків мого життя. Той кіт довго мені привиджувався, пролазив до мене в сні: тільки заплющував очі, як вимальовувалася його хижка пичка, він люто світив срібними очима, вкрадався до мене в кімнату, а то й стрибав просто в обличчя, намагаючись видерти мені очі. Я кричав, аж мати приходила з-за ширми, де вона вовтузилася з вітчимом, будила мене, штурхаючи, і тваринка тікала геть із мого сну, щоб потім знову й знову повернутися і знову мене мучити. Зате мене прийняли до "компашки", ми разом лазили по Бессарабському базарі, інколи пульнувши там помідора, хурму чи абрикосу; ми ходили в "Стереокіно" на Хрещатику і, надягши на очі спеціальні окуляри, із захопленням дивились, як рибалка висовує з екрана вудку або як через зал перелітають міражні пташки; не менше ми любили "Панораму", бо там створювався справжній ефект руху, ніби ти сам мчиш на авто, і це було так здорово! Ми полюбили кататися на трамваї "А" чи "Б", бо вони ходили по колові й за один квиток, якого ми не брали також, можна було їздити скільки хочеш; ми ганяли у футболу на шкільному спортмайданчику, потім залазили до підвальчика й різалися там у карти, аж доки ці пристойні розваги й ігри не набридали Михайлові чи Борису; здебільшого Борис кривив губи і казав:

— Баста, пацани! Треба покупатись у смолі. Аж шкіра болить, так хочу покупатись у смолі!

При цих словах у мені все зіщулювалось, адже це означало, що ми мали вчинити черговий переступ.

Але я не міг постати проти них, бо їхня дружба мені була дорога. Вперше в житті збагнув, що значить, коли біля тебе вірний приятель, коли за тебе він піде на все, так само й ти за нього, через те я й не відмовлявся й собі покупатись у смолі черговий раз чи напитися її; зрештою, це нас значною мірою консолідувало. Один злочин я вже зробив, убивши кота, і мені в хвилини слабкості здавалося, що, вчинивши другий, я тим самим пригашу враження від першого — прожену зі своїх снів мстиву, бридку й жахку істоту.

Ми зібрались у підвальчику, запалили свічку, яку притяг Борис із дому, схилилися

над нею, щоб торкатися один одного лобами, а тоді розвелися й відкинулися до стіни — така була наша форма клятви.

Цього разу вирішили щось украсти. Розійшлися кожен, куди хотів, і кожен мав принести щось здобуте, але не дрібне (помідора чи хурму), а більше, що складало б реальну цінність.

У мене терпло тіло, коли я брів Хрещатиком і ламав голову, що і де мав поцупити: чинити це мені також не хотілося, бо чомусь не відчував, як Михайло, а особливо Борис, романтики ані вбивства, ані злодійства; єдине, що мене гріло, — не міг я перед ними оганьбитися.

Сів на лавці на Хрещатинському бульварчику, біля мене завмерла якась парочка, вони щось муркотіли одне до одного й час від часу мазалися; біля дівчини лежала недбало кинута сумочка, я зирнув на ту сумочку, а тоді на під'їзд, біля якого був кіоск "Союздруку", — під'їзд вів до громадського туалету. Двір був прохідний на два боки — до кінотеатру "Дружба" й до Бессарабки. Я міг схопити сумочку й дременути геть, але ніяк не міг на те зважитися. Знову зирнув на парочку: сиділи, притулившись одне до одного й очі позаплющували. Я взявся рукою за сумочку — ніякої реакції. Відсмикнув пальці й обдивився: ішли люди, безліч людей — ні, не міг я того вчинити на очах безлічі людей. Коли бігтиму з жіночою сумочкою, кожен мене засіче й залюбки перехопить.

Важко зітхнув і встав із лавки, ще раз кинувши скося оком на сумочку. Ні, той бевдзь, який муркоче біля дівчини, сильний хлопака, він одразу ж скочить і наздожене мене. Обличчя моє облилося холодним потом — я йшов геть од тієї небезпечної парочки. Зайшов у під'їзд, проскочив повз туалет і подався вгору до кінотеатру "Дружба. Дорогою в мене визрів інший план: візьму квитка у кіно й подивлюся: може, вдасться щось поцупити в темряві. В магазинах красти я боявся, бо там є своя система нагляду, якої я не знаю, окрім того, коли мене зловлять у магазині, то кара за те може бути, вважав я, більша, ніж коли прихоплю те, що погано лежить. Душа моя й досі чинила тому шалений опір, але я себе пересилив і таки пішов до кінотеатру.

І тут я побачив, що на стільці біля туалету лежить пакунок: хтось зайшов у туалет, а пакунка нерозважно залишив. Я сів біля пакунка й хвилину посидів: ніхто на мене уваги не звертав. Тоді я взяв пакунка під пахву й пішов у протилежне фойє — там якраз запускали глядачів. Квиток у мене був до іншої зали, але я зайшов сюди, контролерки не було видно, тож пішов просто до виходу з кінотеатру. Двері тут було відчинено, бо ними щойно вийшла публіка. Весь мокрий зі страху й сорому, я вискочив на вулицю й помчав, як навіжений, униз — отямився тільки на Бессарабському бульварчику. Тут я розгорнув пакунка: були то книги. Одна — "Консуело" Жорж Санд, велика, у зеленій палітурці і з дамою із віялом на палітурці, а друга також зелена, з "Бібліотеки роману й повісті", називалася вона "Кам'яна душа" Гната Хоткевича.

Я сидів і просихав, поступово перестав тремтіти і вже якось проковтнув гіркого клубка, який стирчав у мене в горлі; сонце било крізь листя дерев, грало в мене на ногах і на обличчі; я знову загорнув книги і подумав, що відтепер я не тільки вбивця, але й злодій, — і це знову не викликало в мені ніякої радості, хоч, аби вчинити це, я

немало пережив. І от тепер ішов порожній, тіло було ніби палицями побите, і тільки одне мене гріло: не зганьбився я й цього разу, отже, в нашій "компашці" залишуся повноправним членом.

Ми зібрались у підвальчику, як домовлялися, о шостій вечора. Борис поцупив гаманця з грішми, було там дванадцять карбованців (уже на нові гроші) тридцять п'ять копійок. Я показав свої книги, на які мої приятелі подивилися без належного інтересу, а Михайло приніс оту саму сумочку (брови мої при цьому полізли вгору), на яку ласився і я. В сумочці були помада, дзеркальце, пуделок пудри, маленький гаманчик з трьома карбованцями і носовичок. Чемпіоном був проголошений Борис, друге місце присуджено Михайлові, а мені — третє, книжки мої поцінувалися найнижче.

Ця подія відбулася, коли ми були в другому класі, у тисяча дев'ятсот шістдесят першому році; я й сам не міг оцінити тих дорослих книжок. Потім заніс їх додому, мати якось не спиталася, де я узяв їх, а прочитав уперше в десятому класі; особливе враження справила на мене друга книжка "Кам'яна душа", хоч була написана гуцульським діалектом, читав я її з натугою, але вона потрясла мене так, що я вирішив тоді стати філологом, притому філологом українським...

Ми сиділи біля запаленої свічки в підвальчику, горді зі своїх подвигів, й оповідали, як кожен промишляв, я навіть забувся, як важко мені було зважитися на крадіжку і які муки сумління пережив, і от саме тоді, а може, пізніше, до ладу не пам'ятаю, Михайло сказав, виявивши немалу мудрість як для пацана:

— Хлопці, ми зробили це не для того, щоб стати злодіями. Ми і вбивали не для того. Борис презирливо сплюнув.

— Що ти мелеш? — сказав він. — Погано, що в нас завелися гроші?

— Ми це зробили не для того, щоб стати злодіями, — вперто сказав Михайло.

— Гроші не пахнуть, — сказав Борис. — Глянь, які цяці! — Він вийняв свій здобуток і любовно перебирав пальцями.

— Ми це зробили, щоб не бути боягузами, — сказав Михайло.

— Я теж! — вигукнув і мій тоненький голосок.

Борис зневажливо скосив у мій бік око, але я на нього цього разу вже не зважав, досить було того, що так, як я, думав і Михайло.

2

Не всі свої переступи я вчиняв спонукуваний приятелями, братами-спокусниками, як пізніше їх для себе називав; згодом, згадуючи цей час, я навіть думав, що ми, не знаючи, порушували всі можливі християнські заповіді. Але світ вузький, а світ зла тим більше. Я, наприклад, не міг шанувати свого батька, бо він покинув нас із матір'ю (мати моя була продавщицею в "Продтоварах" на Пушкінській вулиці), зв'язавшись із якоюсь фіфою, яка його й окрутила. Фіфа мала окрему квартиру, забрала туди мого батька, одружила його на собі, народила йому одну й другу дитину (хлопчика й дівчинку — вони були нібито мої брат і сестра), начиняла його ситними обідами, вечереми й сніданками, і мій батько (працював на номерному заводі на Солом'янці, а що саме він там робив, я так ніколи й не довідався) став круглий, пряжка паска на штанях у нього

сиділа аж у паху, очиці дивилися сонно, а біля шиї звисало добряче воло. Був він чоловік елементарний, цікавився лиш футболом, пивом та пивними й футбольними компаніями, а ще залюбки забивав у дворі, в якому жив, козла. Я його зроду-віку й не відвідав би, але він, окрім того, що справно платив аліменти, балував і мене, всунувши в руку якусь дещицю, інколи й карбованця, а для мене це були не просто гроші — я з ними міг виявити самостійність у своїй "компащі" або ж мав на що принаймні піти в кіно. Батько мій із мачухою мали одну спільну пристрасть: вони начиняли свою мікроквартиру найрізноманітнішими речами, щоразу стягуючись на них і скаречно економлячи; притому, треба визнати, батько викроював кілька карбованців і для мене. Але вдячності я до нього не відчував, бо мати таки зуміла наповнити мене до нього зневагою, отож бездушно стягав із нього викуп, а він до того ставився, як до потреби сплачувати внески за якусь придбану річ.

У мене був ще один кандидат на батька — вітчим, але це особистість мерзенна. Був він, як казала мати в пориві злості, "кацап", його виперли з армії за скороченням, жінка в нього вмерла, чи він її затовк, дітей не мав, тож приліпився до моєї матері, незвідь-де з нею познайомившись. Мав кімнату в комуналці й часто туди від нас тікав, але потім знову з'являвся, принизливо просив у матері вибачення — все починалося спочатку. Його звали Іван Філіповіч, мав він невеличку пенсію, на роботу влаштовуватися не збирався, днями грав у шахи в парку Шевченка з пенсіонерами, їздив по рибу в Кончу-Заспу, тобто до тамтешніх озер, восени збирав гриби і вряди-годи безпробудно напивався — запої в нього тривали не більше тижня і траплялися не частіше як раз на місяць, часом раз на два місяці. Він тоді прилазив до матері, вибираючись під сходи на чотирьох, губа в нього відвисала, з-за тої губи сипалися матюки, правда, якісь невиразні, бо він ледве язиком ворочав. Перше, що його дивувало в нас: де взявся я і хто, зрештою, такий.

— Убірі яво, — казав він матері крізь ту відвислу губу. — Он мня ррздражает...

— Забирайся сам, п'яного нещасний! — верещала мати, тоді він стягував зі штанів паска і тим паском починав лупити матір і мене, поки ми з вовчим виттям не вивалювалися, на превелику втіху сусідам, із квартири.

У маленькому п'ятачку нашого двору мати репетувала й махала руками, до неї сповзалися звідусіль жінки й радили викликати міліцію, але мати викликати міліції не бажала; вона брала мене за руку й вела геть — ми йшли в комунальну кімнату вітчима (до речі, й удома ми жили не самі, а з сусідкою, товстелезною Асею Миронівною, яка працювала касиркою в ощадкасі, була самотня і весь вільний час читала романи, які брала в бібліотеці, згодом позичала почитати їх і мені). Ми заходили до кімнати вітчима, мати мала свої ключі, й осідали тут, поки вітчим панував у нашій хаті, а коли прилазив сюди, то ми благополучно тікали, діставши знову кілька разів ременем, до квартири своєї, тоді вже двері заціпали на ланцюга й просили Асю Миронівну дотримуватися цього порядку.

— Ах, Зоя, — зітхала Ася Миронівна, — зачем ви такого бандіта держіте?

Мати, однак, тільки мені пояснила, для чого вона тримала цього "бандита" — вона

елементарно хотіла, щоб я, одружившись, мав власне гніздо, тобто вітчимову кімнату, бо наша з нею й справді мацюпусенька. Була то одна з її ідей-фікс, але цілком марна, бо у вітчима незабаром віднайшовся син від третьої жінки, що жила також у Києві, й він прописав його туди, але мати досягла й свого, вона вмовила прописати мене в себе батькову матір, мою бабусю, яка, до речі, завжди осуджувала нестатечний учинок мого батька і жаліла мене, як сироту, хоч ніякий я не був сирота. Я й справді любив до неї приходити, бо й вона мені давала кілька карбованців, а після грошової реформи — копійок, а ще незмінно годувала чудовим борщем і варениками, при цьому дивилася на мене лагідним поглядом і вряди-годи погладжувала по голові. Вітчима ж я ненавидів усією юною душею, і от, будучи в третьому, здається, класі, я вчинив таке, про що й досі згадую із замиранням у душі.

Була в нас пляшечка з бензином для чистки плям чи ще для чогось. Я вилив той бензин на вітчимову одіжку, коли він, п'яний, хропів на канапі, як завжди лежачи долілиць, і кинув на нього запаленого сірника. Одіжка запалала, вітчим із риком підірвався і почав із виттям качатися по підлозі, прибігли мати й Ася МIRONІВНА, накинули на нього ковдру й ледве той вогонь збили, а я в цей час непомітно вислизнув у двері так, що мене ніхто й не побачив. Але мати шляхом дедуктивного аналізу допетрала, що це моїх рук робота; цього разу бив мене не вітчим, бо його забрали лікувати опіки, а вона. Потім мати охопила мене руками й ридала разом зі мною, заливаючи мене слізьми й просячи-молячи, щоб я більше такого ніколи не робив, що я щиросердно пообіцяв, бо подія й мене непомірно жахнула.

Вітчим повернувся із лікарні якийсь присмирілий, йому мати сказала, що це він кури́в п'яний, заснув із цигаркою, отже, сам себе підпалив, але він щось там щодо мене підозрював, принаймні після того вже ніколи мене й матір не бив, а в часи запоїв зачинався у своїй комунальній кімнаті й подихав там, аж доки мати не відвідувала його, зжалившись — воістину, "кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями", — і не приводила сьак-так до тям — що там між ними відбувалося, я, відверто кажучи, не знав.

Урвалася моя стежечка й до рідного батька, бо мачуха застала, як він всовував мені трояка, вчинила скандал і виперла мене з їхньої хати, наказавши, щоб я їхнього порогу не переступав, — це було вже в четвертому класі, і я йшов додому, добре переплакавши на Солом'янському цвинтарі, а потім звідти пішов із такою затятою тугою в серці, що не зичив би її переживати й ворогам. Відчував себе прошаком, притому зганьбленим, і вирішив ніколи в світі не переступати того порога; зрештою, він завжди був мені важкопереступний. Батько, однак, вважав, здається, що ті його скромні подачки — це і є його обов'язок переді мною, бо розшукав мене сам, власне, дочекався, тупцяючи біля нашого під'їзду, повів мене в погребок на Хрещатику, де були старі зацвілі дзеркала і де чадолюбиві мами й тати (більше мами) начиняли морозивом своїх пущьверінків. Батько купив по двісті грамів собі й мені, і поки їли те морозиво, оповів, що його Света непогана жінка, але часом її кусає гедзь — це буває в усіх жінок, навчав мене батько, а зараз вона кається і хоче, щоб я заходив до них як раніше, вона нічого проти мене не має — з цих слів я прийшов до висновку, що в них там був щодо мене скандальчик і що

мачуха таки поступилася. Але я відмовився. Батько зітхнув.

— Хоч, поведи тебе на футбол? — запропонував він.

Це було заманливо, бо мене ніхто ніколи не водив на футбол, однак я розумів, що батько до мене підлещується, тож і від цього відмовився. Тоді він знову зітхнув, вийняв ручку й написав на серветці, яку вийняв зі склянки тут-таки, телефона, сказавши, що це його робочий телефон, що я можу ним користуватися, тобто щоб я дзвонив йому раз на тиждень, ми домовлятимемося про зустріч, ходитимемо в зоопарк, на каруселі, в кіно — куди, сказав він, захочеш.

— Ну, і якогось рубля тобі дам, — завершив він.

Це вже було настільки спокусливо, що я вирішив телефона взяти, дзвонитиму — не дзвонитиму, то діло десяте; зрештою, не він же мене зі свого дому виганяв! Однак я був певний, що в їхньому домі панує не він, а ота кляча з вибіленим волоссям, а її я вік би не бачив. Ми розійшлися, помирившись, але любові до батька все одно я не відчував — був він мені чужий. Куди ближчі мені були Михайло й Борис, а з ними все було гаразд. Було б узагалі з ними чудесно, та на Бориса вряди-годи нападало, тоді він промовляв своє: "Хочеться в смолі покупатися", — і ми йшли чинити дрібні капості: щось потягнем на базарі, спробуємо пролізти безплатно в кіно, раз Борис придумає плювати в спину перехожим, не раз ми влаштовували в кінотеатрі крик та гам і так далі — все це було дрібне, але потрібне Борису, бо по тому він заспокоювався; ми знову ставали мирні й грали в карти, лазили по кручах і дворах; раз на нас напали хлопчаки з іншої вулиці, і ми ледве відбилися. Почали більшу увагу звертати на осіб протилежної статі й чимало про те говорили.

І от якось прийшов Борис, викликав мене, ми спустились униз, захопивши з собою Михайла.

— Хочеться в смолі покупатися, — сказав Борис, але якось загадково, навіть підморгнувши нам.

— Щось придумав? — спитав Михайло.

— Переговорив із Людкою, — мовив він (Людка була його сестра, молодша на рік).
— Вона нам дасть.

— Що дасть? — спитав наївно я.

Борис із Михайлом засміялися.

— Ти дурний чи придурюєшся? — спитав Михайло.

— Предки на роботі, — сказав Борис. — Хто хоче, йде, а хто дурний чи придурюється, залишається.

Відверто кажучи, я хотів залишитися, був-бо тільки в п'ятому класі, й дівчата та жінки більше лякали мене, як вабили.

— То як, Миш? — спитав Борис.

— Іду, — сказав Михайло.

— Макс?

— Іду, — мовив я, бо нічого іншого не міг сказати.

Ми пішли в парадне флігеля й піднялися на другий поверх. Людку я знав добре,

вчилася вона в нашій школі, інколи дивилася на мене чудним, притомленим чи примлоєним поглядом, від якого, як уже казав, в мене аж шкіра терпла. Борис відчинив двері, квартира також була комунальна — жило тут дві родини. Але зараз, здається, і справді нікого не було. Борис завів нас у кімнату, була вона нечупарна, завалена лахами, що висіли на стільцях і на бильцях ліжка. Саме ліжко абияк застелене, Людка сиділа на стільці в домашньому халатику і спокійно на нас дивилася.

— Вони прийшли, Люд, — лагідно сказав Борис.

Ми ніяково топталися біля порогу.

Людка встала.

— Двері зачинив?

Двері Борис не зачинив. Він мотнувся й накинув защіпку. Тоді поліз у шафу й витяг ватяну ковдру. Розстелив її на підлозі. Людка спокійно підійшла і лягла.

— Спершу будем падать, — сказав Борис. — Кого хочеш, Люд?

— Хай Міша, — сказала Людка й заплющила очі.

Михайло впав на неї, вона обхопила його руками, і вони лежали так якийсь час.

Потім Михайло встав — був червоний, мов рак.

— Тепер Макс, — сказала Людка.

Я відчув, що мене всього трусить.

— Дивись, як його трусить, — засміявся Борис. Михайло засміявся також, хоч, здається, трусило і його. Борис мене підштовхнув.

Я впав. Відчув під собою щось м'яке, мене обхопили Людчині руки, і я обпалився її диханням. Зуби мої зацокотіли. Я вирвався з її обіймів і був, певне, червоний не як рак, а як буряк.

Тепер падав Борис. Ми повторили це кілька разів; зрештою, розвага була невинна, і мені починала подобатись.

— А тепер другий тайм, да, Люд? — сказав Борис.

Але тепер Людка охопила лице руками й захитала заперечно.

— Ти ж обіцяла, Люд, — сказав Борис.

Але Людка все ще трималася руками за обличчя. Тоді Борис нагнувся, заголив її ноги, я побачив її пах і маленьку тріщинку. Мене замлоїло, і все попливло ніби в тумані. Ми знову по черзі падали на неї, тулячись лопуцьками до тієї тріщинки; все було ніби в мороці, перед очима мигали червоні іскри, обличчя набрякло, та й голова, яка готова була розірватися...

Ясна річ, що це була тільки гра, по-справжньому жіночих чи дівочих таємниць ми тоді не пізнали, але я вийшов звідтіль, наче в хмелю. Незвідь-чому було мені бридко, тіло ломило й нило, обличчя продовжувало палати, і знову, як тоді, коли я вкрав книжки, відчував якесь несвідоме розкаяння. Тому покинув своїх друзяк (ми вийшли разом) і шмигнув у свої двері. З туалету, як монументальна тумба, поверталася Ася Миронівна. Вона на мене, на щастя, уваги не звернула, і я сховався у душовій (ванни ми не мали). Мене нудило й млоїло, і я ледве втримувався, щоб не зблювати. І тут з моїх очей раптом покотилися сльози, великі й пекучі: хтозна-чому мені хотілося

провалитися під землю. Я вмився, прихилився до стіни і стояв, аж поки охолов. Все тіло мені боліло. Я вийшов з душової, зайшов до своєї кімнати і звалився на ліжку.

Більше ми такого з Людкою не робили. Хтозна-чому, можливо, слідували Михайловій заповіді, що все недобре треба чинити тільки раз. Коли ж я зустрічався з Людкою у дворі, ми одне на одного не дивилися, ніби між нами нічого й не було. Зрештою, між нами нічого й не було, але й доброго почуття це чомусь у мене не залишило. Мені неприємно й досі про це згадувати теж хтозна-чому, адже я вперше, хай і по-дитячому, доступився таємниці жіночого єства, а це річ загалом природна й не може не хвилювати. Але, хоч не пішли ми далі дитячої гри, щось у тому епізоді очорнило мені тайну. Всяка таємниця чорна, коли п'єш із неї невчасно і коли відчиняєш її чужим ключем.

3

У школі я вчився чудово, пам'ять мав блискучу — був управний з усіх предметів. Власне, моє різке просування у відмінники почалося не зразу, а тільки з шостого класу — доти був як усі, і то, мабуть, тому, що вдома мене не вчили, а мої ровесники прийшли до першого класу здебільшого підготовлені: вміли читати й писати. Отож з'явилася спершу інерція відставання, а щоб побороти її, пішло чотири роки. Зрештою, вже в четвертому та п'ятому класах я був серед перших.

Чомусь запам'ятався один епізод, може, після того вчителі мене, як-то кажуть, і примітили, а може, так здається, адже й учителі, буває, створюють міт про того чи сього учня, а потім твердо у нього вірять.

Пам'ятаю, вчителька російської літератури викликала мене до дошки, задала питання, а Борис вистрілив мені в лоба з гумки, ще й ошкірився при цьому.

— Я не знаю, — сказав сердито.

— Що не знаєш? — спитала русачка.

— Уроку...

— Хіба це складно? — спитала русачка. — Ти читав вірш "Тучки небесные"?

— Хто його не читав? — сказав я.

Тоді вчителька пустилась у прозорі розумування, що, можливо, ми ще замалі, щоб тямити такі проникливі речі — (вона сказала: "про-ник-но-вен-ные", смакуючи кожен склад — всі русачки схильні до велемовності, а ще й вважають, що чинять нам, учням української школи, милість, викладаючи таку "вибрану" літературу, і відчують просто щастя, коли потім котрийсь із нас іде на російську філологію).

— Да, — сказала русачка. — Вам это ещѐ слож-но. Ви ещѐ деті...

Тоді мене щось заїло. Я розсердився й розказав урок, а розсердився я тому, що вона погано про нас подумала, а ще мене заїло за її російську пиху — вже й тоді такі речі відчував, можливо, сприяла цьому моя неґація до вітчима. Вчителька здивувалася й поставила мені четвірку.

— Ти добре знаєш урок, — сказала вона. — Чого ж відмовлявся відповідати?

— Бо я не вчив.

— Але ж ти розповів.

— Подумаєш, — сказав я, — велике діло "Тучки небесные". Це елементарно.

— Да? — спитала вчителька й подивилася на мене уважно.

— Хмари — це як життя людське, — сказав я. — Пливуть і зникають. Примітивна алегорія...

— Знаєш, що таке алегорія? — ще більше здивувалася вчителька.

Клас незвід із чого засміявся. Але я був серйозний. Вчителька також.

— Сам до цього додумався? — спитала вона.

— Ясна річ, — сказав я. — Це елементарно.

Я вже тоді здобув собі словника іншомовних слів і задоволено зубрив звідтіля складні й химерні словечка, а що пам'ять мав добру, то й чимало їх засвоїв, а потім тим хизувався — це для мене був "шик".

— Запишіть тему нового уроку, — сказала русачка. — Художній та ідейний зміст вірша "Терек".

Я натяг на пальці гумку й пустив "снаряда" Борисові в потилицю. Той підскочив і завив.

— Хоч ти й вундеркінд, Макс, а нам заважаєш, — сказала вчителька. — Чи, може, скажеш, що й вірш "Терек" — елементарно.

— Ясна річ, — сказав я. — Хочете — розкажу.

Я мав одну звичку: любив читати підручники й хрестоматії наперед, тобто те, що ми ще мали вивчати.

— Ну, розкажи, коли такий мудрий.

Я встав, звів очі до стелі, закинув голову і чітко побачив перед собою той вірш. І прочитав його слово в слово, завиваючи десь так, як це любила чинити русачка, тобто увіч її перекривляв, але так делікатно, що клас це помічав, а русачка — ні. Клас задоволено похихикував, а вчителька була захоплена. Вона навіть гримнула кулаком по столі:

— Тіше, остолопи!

"Остолопи" радісно завмерли з розтуленими ротами.

— Отже, Терек — гірська річка, — сказав я. — А гірська річка скована камінням. Вона рветься, пиниться, б'ється об скелі, але безсила їх зруйнувати. Камінь твердий, — сказав я, — а вода м'яка, але непомітно точить і валить те каміння. Тут алегорія і, по-моєму, цілком елементарна.

— Продовжуй, — сказала вчителька.

— Річка — це ніби людина, яка прагне волі. Закута з усіх боків, але повна руху й енергії. Вона — як народ, а каміння — як самодержавство, — майже урочисто сказав я.

Учителька дивилася на мене захоплено — я вривав, здається, таки незле. Клас замовк і теж затих. Хмільна, радість забивала мені груди — сам дивувався, що до такого додумався.

— Але боротися треба, — сказав я, улягаючи ідеологічним настановам підручника.

— Звідки ти все це знаєш? — спитала русачка. — Ми ж не проходили цього матеріалу.

— Чи учень знає тільки те, що проходили? — не без самозадоволення спитав я.

— Інтересно, — сказала вчителька. — Садись!

Я сів червоний і гордий. Михайло мені підморгнув і наставив пальця: "Во!"

На перерві русачка підійшла до мене. Я стояв біля вікна в коридорі.

— Любиш читати книжки? — спитала вона.

Я хитнув.

— І любиш Лермонтова?

Лермонтов мені тоді й справді подобався, але в мені й досі горіла ураза за її російську пиху.

— Люблю Шевченка, — сказав я.

— Да? — звела розчаровано брову вчителька й подала кисло: — Ну што ж, ето тоже хороший поет. Но слішком прост. Народний.

— А ви його читали? — гаряче спитав я, хоч сам тоді Шевченка знав п'яте на десяте.

— Конешно, — сказала вчителька. — Но русская література более ізящна.

— Англійская ещо более ізящна, — сказав я.

— Ти знаєш англійську літературу? — знову здивувалася вчителька. — Нуда, ти ж вундеркінд.

— Ніякий я не вундеркінд, — сердито сказав я, бо вже знав, що з її почину це словечко прилипне до мене, — зрештою, так воно й сталося: до кінця навчання мене прозивали Вундеркіндом. — Просто мені часом хочеться знати те, чого не знають інші.

— Це добре, — сказала вчителька. — Але не будь такий самовпевнений. Ти багато чого не знаєш.

— Але Шевченко глибший за Лермонтова, — вперто сказав я.

— Це в тобі говорить дух суперечності, — сказала вчителька, всміхнувшись. — Ти ще пізнаєш велич російської літератури. Принаймні я рада, що в тебе є духовні інтереси.

Я ще не дуже тямив, що таке "духовні інтереси", але був гордий із того, що вони в мене є. Зрештою, вона була людина не зла, хоч і хворіла російською пихою та й зациклилася на російській літературі, і саме вона ствердила про мене міт як про особливо здібного учня. Це мені було не без користі, бо відтоді вчитися мені стало ще легше: вчителі були до мене поблажливі й ставили мені п'ятірки механічно.

Зрештою, та розмова і той маленький вибрик мене так схвилювали, що я втік з уроків і довго тулявся по вулицях. А ще я взяв у бібліотеці "Кобзаря" Тараса Шевченка і вперше спробував його прочитати. А ще була тоді осінь, чудова, сонячна осінь, листяна, жовто-синя осінь, яка пахне терпко й печально. А над головою в мене висло тривожне і безкрайно-здивоване небо, я й сам був здивований, бо переді мною розгорявся манливий і такий ще незнайомий світ. Саме тоді я вперше засумнівався: чи моя хлопчача компанія така мені бажана й потрібна? Михайло вчився цілком задовільно, а Борис просто-таки кепсько. Він усе більше пропускав занять, зрештою, й сам почав нашої компанії сторонитися, тим більше, що його нові пропозиції

"покупатись у смолі" нам якось не припадали до смаку: пропонував же він, наприклад, витягати в тролейбусі гаманці, або спробувати ограбувати кіоска десь на краю міста, або піти красти коней за містом — одне слово, майже все красти.

— Красти — це вже було, — казав Михайло, а я йому підтакував. — Придумай щось нове.

Але, крім краж, Борисовий мозок нездатний був нічого придумати, і ми з Михайлом, переговоривши, вирішили, що Борис уже давно займається крадіжками сам, а може, й зв'язався з якоюсь бандочкою — навряд чи добре він закінчить. Його заарештували, коли ми вчилися у сьомому класі — зловили на гарячому в тролейбусі, де він тягнув гаманця. Спершу його випустили батькам на поруки, взявши на облік. Ми гаряче переконували Бориса це діло зав'язати.

— Зробив раз, — казав розсудливий Михайло, — і в кущі, ніхто тебе і не знайде.

Борис курих сигарету й криво всміхався. Ми вже теж тоді курили, але не з таким шиком, як Борис. Зрештою, він проголосив таке, що не тільки нас здивувало, а ще більше відвело від нього.

— Ви, дураки, будете цілий вік укалувать, а я грошики загірбатиму лопатою. І без ніякого хорошого мозольчика...

У восьмому класі його зловили знову, судили, і він пропав із нашого світу назавжди. Зрештою, в цей час ми з Михайлом мали інтереси інші: були запійними читачами пригодницьких книг: Дюма, Купер, Майн Рід, Колінз — все це полилося на наші мозки, як злива. Саме тоді мені почали снитися несамовиті сни: я скакав на коні по прерії, воював з індіанцями або за них, літав у повітрі, ніби птах, ганяв футбол (бо ми з Михайлом стали палкими вболівальниками київського "Динамо") і забивав м'яча з будь-якої точки поля — воротар ніколи не міг мого м'яча взяти. Ми горлали біля жерел телевізора, а були гроші, бігли на стадіон, де я зустрів якось батька, відтоді батько почав брати квитки й для мене; Михайло вже пробирався, як міг: ми горлали, свистіли, крутили тріскавками, і це було так здорово, коли живеш одним диханням зі стадіоном і ти одностудний з усіма цими тисячами.

Але тут у мені почало народжуватися щось суперечне, я поступово перестав сам горлати й свистіти, а позирав скося на сусідів, і мені раптом прийшла до голови думка, що ці люди прийшли сюди зовсім не задля гри, в суті вона безглузда: здорові дядьки ганяють м'яча, щоб загнати його в сітку; просто цей акт збуджує ціле місто, і юрби йдуть, плывуть на стадіон, і зупиняється транспорт, і в усіх такі збуджені обличчя та нервово блищать очі; люди прикипають до телевізорів — вони хочуть бути юрбою, отаким єдинозлитим тілом, що живе вибухами радості чи розчарування; тобто всі ці люди, думав я, а було це у восьмому класі, втомилися бути собою; бо їхнє життя, як і життя мого батька, елементарне, номерне, зрештою, і всі вони номерні, бо вправлені в одне коло, в один потік, бо їх немилосердно дурять сильні світу цього — ось чому вони прагнуть утопитись у юрбі і хоч на якийсь час у ній пропасти. Звісно, я не міг далі викласти цих резонів, як викладаю оце зараз, але щось подібне думав, відчував і переживав, — так у мені почав народжуватися гріх гордині. Я зробився відлюдний,

блідий, наче Чайльд-Гарольд, читав поезію, дивився на дівчат притомленим поглядом, і вони почали приходити до мене у сні, а раз прийшла в сон освітлена істота, яка ступила через лутку вікна, і я відбув з тією істотою дивну розмову, яка запам'яталась аж так, що й досі можу її відтворити — було це, коли навчавсь я у дев'ятому класі.

І це сталося, і розчинилося вікно, хоч було зачинене, і крізь нього, відхиливши завісу, ступила осяйна постать, і він не міг запам'ятати її обличчя, він запам'ятав тільки сяйво, яке від істоти струмувало; не міг сказати, якої була вона статі, очевидно, жіночої, а може, й зовсім без статі, але йому захотілося раптом упасти перед нею на коліна й помолитися, хоч не вмів він молитися й не вірив ні в що ареальне.

— Чи знаєш, що у світі є люди юрби і обранці неба? — спитала осяйна істота.

— Знаю, — відповів. — Думав про це не раз.

— Чудово, — мовила істота. — А знаєш, чим різняться люди юрби і люди неба?

— Тим, що одні розумні, а інші дурні.

— Ні, — похитала головою істота.

— Тим, що одні працюють, а інші панують, — промовив хлопець ідеологічний постулат із підручника, був-бо, ніби капустою, начинений подібною еквілібристикою.

— Ні, — сказала істота. — Люди влади можуть бути ще більше людьми юрби, як безвладні.

— Тим, що одні мислять високо, а інші про високі матерії не думають, навіть бридяться ними.

— Теж ні, — сказала істота. — Бо й це може бути облуда.

— Тоді я не знаю, — мовив хлопець.

— Гаразд, — сказала істота. — Ти ще надто юний і таких речей можеш не розуміти. Так знай: людина неба — це людина духовна, людина юрби — це людина земних пристрастей.

— Що таке людина духовна? — спитав хлопець.

— Та, яка пронизливо розуміє й бачить світ. Та, яка чітко розрізняє, де добро, а де зло й облуда, і яка ніколи не підмінить цих понять одне одним. Це людина, яка розуміє марність усіх принад, а честь ставить вище вигоди. Це людина шляхетних пристрастей і тонкої душі, котра не опускається до світової малості й ніколи не піддається гордині. Зрозумів?

Ясна річ, що хлопець, не зрозумів, але відчув, що може зрозуміти. Від істоти відходило неземне світло, очі в неї були великі й сумні, і з них також точилося світло.

— Чому ти навістила мене? — спитав хлопець.

— Бо ти повернешся, — сказала істота.

— Повернуся куди? — спитав хлопець.

— Не куди, а до чого...

— До чого?

Але вона не відповіла — відпливла. І тоді йому вперше приснилися люди-манекени...

І йому приснилися люди-манекени, вони йшли вулицями, стояли у вітринах, люди-

манекени сиділи в автах, летіли в літаках, сиділи на лавках, розкладалися, як звичайні, на жіночу й чоловічу стать, вони схилялися над столиками, лежали на канапах та ліжках у будинках з прозорими стінами (і я летів у космосі, а був то сон, сон); люди-манекени копали хмари, засівали їх зерном, і з хмар виростали напівпрозорі рослини; люди-манекени стояли біля станків, щось вантажили й розвантажували, носили колоди й палили вогонь (а я летів у космосі між зірок, пролітав відомі мені й невідомі сузір'я, бачив небесних зоряних звірів та героїв, які мовчки дивилися на мене). Люди-манекени їли морозиво, а може, тільки вдавали, поливали шлангами асфальт хмар, а десь там унизу, де спав хлопець, ішли дощі, торохкотіли по дахах, підвіконнях та піддашках, а навколо панувала рідка тьма, і в тій пітьмі вовтузилися постаті, в тій пітьмі плавали напіврозмиті обличчя і блукали костюми різних епох: без голів, рук та ніг — це були манекени-модельєри різних епох. І хлопець побачив велике світло, яке стулилось у гігантську кулю, й наблизився до неї — була то велика зала, схожа на грецький амфітеатр, і сиділи там фігури з воску, які найточніше відбивали образи знаменитих людей землі, вони схиляли голови й підперли їх руками — думали (я ж летів у космосі, між зірок і обсипався їхнім пилом, я — бідна, маленька істота, хвора на гординю, що все-таки хотіла стати духовною людиною). Люди-манекени йшли юрбами, курили цигарки, тримали в руках течки, сумки та портфелі, люди-манекени заповнювали прозорі хмари-доми й розсідалися на стільцях. І хлопцеві раптом стало їх усіх неймовірно жаль, йому стало жаль і себе, бо він стояв перед жовтим дзеркалом і дивився на себе, а на нього із того дзеркала дивився таки манекен...

4

Щоб завершити цей розділ, хочу розповісти, як помер мій батько. Був тоді в десятому класі, коли від мачухи надійшла поштою листівка: батько лежить у лікарні, він у важкому стані й хоче мене побачити: лікарня № 7 на Солом'янці, терапія, палата № 30. Я поїхав на Солом'янку в той-таки день, похмурий, весняний, сніг уже розтав, дув пронизливий вогкий вітер. Я їхав восьмим трамваем і думав, що останнім часом ніби й забув про батька. Власне, він ніколи не займав у мені багато місця, наші контакти принагідні, зустрічі випадкові, а загалом, я вважав його людиною недалекою, хоча й не лихою, принаймні щодо мене. Вітчим мені тим більше батька замінити не міг, та й не мав такого бажання, отже, я законно міг вважати себе за типового безбатченка. Але безбатченком я не був — все-таки, коли бути чесним, батькову присутність я відчував, твердо знав, що він у цьому світі є, зрештою, ходив до нього на день народження, при зустрічах він цікавився моїм навчанням, а коли я сповіщав, що в мене немає жодної навіть поточної четвірки, а все п'ятірки, то його обличчя якось нерозумно розквітало, він розчулено кліпав очима й тихо, майже пошепки казав:

— Молодець! Молодець! Я гордий за тебе!

Я підсміювався з цієї його сентиментальності, бо мені таки чесно здавалося, що він мені приший кобилі хвіст. Ось про це я й думав, їдучи в торохтливій вісімці і дивлячись на сірі краєвиди, а швидше — звично вихоплюючи з тротуару зграбненькі дівочі постаті. Не відчував я й особливої тривоги, бо всі люди в цьому світі хворіють, і нічого

особливого в тому нема.

Я зійшов і рушив шукати потрібну мені палату. Почав мжичити дощ, сіре повітря бовталось між білими корпусами, здавалося, що воно набивається в рота, ніби вата, й чавить горло.

Батька я не впізнав: переді мною лежала його тінь. Де поділася огрядність, воло біля шиї — обличчя неголене, зі щік витиналася сива щетина. Побачивши мене, він раптом заплакав:

— Ти прийшов, сину, ти прийшов! — сказав він.

— Таж прийшов, — сказав я. — Чого б мав не прийти?

— А я буду вмирати, сину, — сказав батько.

— Що ти таке кажеш?

— Вони від мене ховають, але я знаю. Як довідався, що я тут?

Я розповів.

— Вже давно її про це прошу, — мовив батько. — Я такий радий, що ти прийшов.

— Що у тебе?

— Болить мені усе... Кінчаєш школу?

— Кінчаю, — мовив я.

— Буде золота медаль?

— Обов'язково, — мовив я.

І знову побачив, що батькове обличчя, оте змучене, заросле обличчя засвітилося й стало горде.

— І підеш в інститут? — спитав він.

— В університет, — сказав я і побачив, що він аж задихнувся, так вразив його мій намір: очевидно, поняття університету було для нього фантастичне.

— Шкода, що я тебе не побачу студентом, — сказав він і делікатно погладив мені руку: очі його щасливо палали.

— Чого це не побачиш? — мовив я легковажно. — Тебе тут підлатають...

Але він нічого не відказав, тільки дивився на мене, і мені аж незручно стало від того розглядання.

— Побрий мене, Максе, — попросив він. — Я сам не можу.

Я взяв з його тумбочки електробритву й виголив йому щоки, бороду, підборіддя й піднісся. Вряди-годи його лице кривилося, очевидно терпів біль. Одеколоном він помазався сам.

— Зробили операцію, — сказав пошепки, відкинувшись утомлено після всіх маніпуляцій. — Розрізали, але нічого робити не стали... Я хочу тобі сказати одне, не знаю, чи так це тобі треба, але хочу... Я любив тебе, Максе, з усіх своїх дітей найбільше... Бо ти з них найбільше мій...

Замовк і заплющив очі. Я сидів біля нього по-своєму вражений і не знав, що казати.

— У тебе все тут є? — спитав я. — Може, щось принести?

— Нічого не треба, — сказав батько. — Нічого, Максе... Одне тільки хотів, щоб ти приїхав... Дякую, що поголив.

Я посидів ще трохи, ми говорили вже малозначні речі, вперше за весь час він запитав про матір та вітчима і чи вітчим і досі буває в запоях? Виявляється, про те знав, хоч я йому про наше сімейне життя нічого не розказував. Знав більше того: про материні плани прописати мене в бабусі, його матері, і, виявляється, сам того бажав. Із того всього я зробив висновок, що з моєю матір'ю він вряди-годи мав ділові зносини; може, якимось їй матеріально допомагав — не знаю. Ще одне я відкрив, сидячи біля його ліжка: ця людина зовсім не була черства. Навіть тут, на смертному ложі, він думав про найбільш обійденого, як вважав, сина свого — мене...

Вийшов із лікарні зворушений, навіть уражений. Не вірив, що він справді помре — був-бо ще не старий чоловік. Хотілося думати, що видряпається; очевидно, й мені треба було виявляти до нього більше уваги. Я не пішов до трамваю, а рушив у зворотній бік, де був невеликий лісок, до якого впритул прилягала лікарня. Дув холодний вітер, я блукав між голих дерев, і мені якимось так дивно було на душі. Зрештою, я змерз і, щоб дістатися трамваю, пішов на сходи, які вели на Батийову гору. Звідси я дивився на місто, воно тонуло у сивім мареві. Знову почав моросити дощ, обличчя у мене було мокре, його припікав холодний вітер...

Батько вмер через два дні. Волею мачухи його спалили в крематорії. Ми зайшли в холодне бетонне жерло, труну поставили на спеціальній підставці, мати моя теж пішла на похорони, були якісь не відомі мені люди, очевидно, оті номерні із заводу; жінка із вибіленим волоссям та сірим обличчям прочитала сірим голосом похоронне слово; труна з батьком опустилася в отвір, і той отвір зачинився.

Це було все. І тільки тоді, коли ми вийшли з бетонного жерла, коли спускалися вулицею між цвинтарних мурів, я відчув, який порожній навколо мене зробився світ. Відчув якусь несвітську вичерпаність, ніби з мене було вирвано щось конче необхідне, ніби це я сам якоюсь частиною ества помер. Стало важко волочити ноги, і я знову мався так, як тоді, коли грішив: начебто мене поколотили палицями. Мати біля мене тихо плакала, я ж не плакав, але це було гірше, ніж плакати: мені бракувало повітря, холодний вітер гуляв по всьому тілові, видуваючи з нього рештки тепла, і я також ставав порожній, як ця вулиця між цвинтарних мурів і той трамвай, що червоно котився по рейках, щоб нас із матір'ю звідсіля відвезти.

5

У той день я вперше напився. Й раніше пробував того зілля, принаймні кілька разів пригощав нас Борис у підвальчику ще до того, як заgrimів, і я знав, що це таке, коли в тобі грає хміль, але тепер мені того просто-таки захотілося. Почалося з того, що нас удома зустрів цілком ласкавий вітчим, він висловив мені співчуття і заявив, що Вовка (тобто мій батько) був чудовий хлопець (я здивувався: а звідкіля він його знав?). Загалом, відзначив, що вітчим "на зводі", тобто вже легко піддавався, у такі хвилини він і бував ласкавий.

— Да, — сказав він мені, — я твого батька уважав.

Почав звично варнякати, заявивши, що зовсім не засуджує батька за те, що він покинув матір мою, бо всяке в житті трапляється — це як у кого складеться, але батько

мій був "парень шо нада", і він пропонує нам усім випити за його упокій. Ми на поминальний обід до мачухи не пішли з цілком зрозумілих причин, отож вітчимову ініціативу мати зустріла цілком поблажливо, хоч сторожко блимнула оком, це означало, що у вітчима міг початися запій. Ми зібрали сяке-таке до столу, а вітчим бахнув на скатірку півлітру горілки, заявивши, що й мені треба випити, бо в мене сьогодні горе, і він це розуміє. Мати не заперечувала, і я випив повну чарку горілки. Відразу ж ударило в голову теплом, вітчим щось варнякав, мати сиділа з кам'яним обличчям, згодом вітчим почав приставати до неї, вимагаючи сказати, хто в неї був кращий чоловік: він чи Вовка (тобто мій батько), мати на вітчима розкричалася, він образився, гупнув дверима і пішов у свою комунальну кімнату. Власне, потеліпався, був-бо вже добряче упитий. Пляшку з горілкою він не забрав, мати заплакала і сказала:

— Отаке в мене життя поламане! — а що так казала не раз, я на те не звернув уваги, в мене було чорно на душі, все в мені ніби заціпеніло, і я молив Бога, щоб на сьогодні вітчим полишив нас у спокої. Мати пішла вмитися, в коридорі її спинила Ася МIRONівна, і вони почали балакати високими голосами, я в цей час був сам, налив ще одну чарку й випив. І мене захитало: від чорної туги, якою був пронизаний, від хмелю, бо дві чарки для мене, непитушого та юного, було забагато, але я хотів якось забутись, дививсь у вікно, бачив шматок неба, і сльози котились у мене по щоках. І крізь ті сльози небо бачив я не блакитне, а чорне, і хмари були чорні, хоч іще світило сонце.

Прийшла мати, запросивши до нас Асю МIRONівну, і та почала висловлювати мені співчуття, мати налила їй, собі й мені, сказавши, що сьогодні мені випити можна, і я випив третю, правда, неповну чарку. Випила й моя мати, Ася МIRONівна тільки пригубила, і мати почала жалітися на своє життя, а я сидів, випростаний і самотній, і в мені грав, наче дуда, хміль, тобто я чув, що хтось десь грає на кларнеті, і хоч добре мав знати, що то грає музикант, що жив навпроти, мені здалося, що я чую віщий голос із чорного неба, на яке дивлюся; і мені здалося, що я в цьому світі зовсім не прожив дитинства і юності, а таки пройшов через чистилище. Я слухав тужливу материну мову, а вона розповідала, як їй тяжко було самій з дитиною і як спокусилась вона, прийнявши в дім отого латрака, мого вітчима, отого Івана Філіповича, а тепер не може його спекатися — не відає, за що на неї впала така кара Божа. Ася МIRONівна її утішала і, може, утішила б, коли б не приліз (очевидно, знову на чотирьох) вітчим і не став грюкати в двері, бо мати передбачливо накинула ланцюга. Вона вийшла в коридор і почала кричати, щоб він забирався геть, вітчим вимагав видати йому недопиту горілку, вимагав відчинити, обіцяючи нас покалічити з тією клятою "жидовкою", тобто Асею МIRONівною. Ображена й уражена Ася МIRONівна зачинилась у себе в кімнаті, а я відчув, що мене підпирає, нудить, тож пішов, рівний, як струнка, і печальний, як музика кларнета, котра й досі звучала за вікном, у туалет і щасливо виригнув із себе всю горілку й те, що сьогодні їв. Стривожена мати кинулася до мене зі склянкою води, а вітчим все ще рвав двері, виригаючи прокляття й лайки. Я сказав матері:

— Віддай йому ту горілку, бо повішуся!

Перелякана мати кинулась у кімнату, винесла недопиту пляшку й сунула в отвір

дверей, не відкидаючи ланцюга.

— Ви тут, суки, пілі без міня! — зарепетував вітчим. — Водкі било більше!

Але мати заплеснула двері, повернула замка, ще й поставила на запобіжника. Вітчим затих, певне, пив, а я прийшов у кімнату, сів посеред неї на стільця і почав дивитися на небо. І небо з чорного стало смугасте: смуга темна і світла, і я побачив у тому небі срібного літачка, який борсався між хмар, як метелик у павутинні, й мені стало жаль і літачка, і себе, і матір, і Асю Миронівну, а найбільше батька, бо його, саме його зараз у цьому світі нема, і це слово "нема" видалося мені таке страшне, що я засичав із болю. Потім зайшла мати, постелила постіль і повела мене до ліжка. А може, й інакше було, може, вона зайшла до Асі Миронівни перепросити за брутальні лайки свого непутящого чоловіка, і вони по-жіночому розговорилися; здається, так воно й було, бо я дістав змогу спокійно вийти в коридор, розчинив вхідні двері й побачив біля них скуленого на підстільці, наче пса, вітчима — він спав, тримаючи в руках пляшку. Мені навіть здалося, що за цей час його обличчя й справді перетворилась у песячу морду, а може, це він був такий неголений. Я переступив через сонного пса, замкнув двері, повернувши двічі ключем, і пішов зі сходів, а коли вийшов у двір, побачив, що навколо вже ніч, притому така глуха, що не світилось у нашій ямі жодне вікно.

Я вийшов із двору й опинився на порожніх, безлюдних вулицях: ні машин, ні людей — горіли тільки ліхтарі. Пішов вулицею, звернув на іншу, а тоді ще на іншу. Мене хитало. І раптом страшно стало: а що, коли місто таки спорожніло і я в ньому залишився сам? Але то була надто чудернацька думка, і я тихо розсміявся. В цю хвилину не вірив у кінець світу, хоч у мене й помер батько, а це значить, що й сам відчув над головою залізне лезо коси.

Спинився біля якоїсь освітленої вітрини і завмер. Побачив жінку й двох чоловіків. Жінку й одного чоловіка я не знав, а другого десь бачив, хоч це був манекен. По-моєму, цього другого я бачив уві сні тоді, коли мені снилися манекени, тоді, коли всі люди стали манекенами, тоді, коли я став біля дзеркала і, зазирнувши туди, побачив...

Ще раз придивився до манекена, сумнівів не мав — це таки була моя подoba, власне, я в образі манекена, відбитий у дзеркалі. Мені здалося кумедним, що я схожий на якогось манекена, але чого не приверзеться, коли ти випив три чарки, будиши непитуший, і заснув а чи блукаєш порожніми вулицями?

І я знову пішов порожньою вулицею, опустивши голову і відчуваючи в тілі гнітючу втому. Я думав про батька, власне, відчував його відсутність у світі, а передусім у собі. Я думав: дивні трапляються речі: ніколи батько не був для мене реальністю, ніколи не відчував я у ньому особливої потреби, ніколи не мріяв про нього і не ідеалізував. Тобто, коли він жив, то був для мене як міраж. Реальним же він стає для мене тільки зараз, по смерті, коли в грудях відчувається оця чорна порожнеча, коли в мені віє й пахне тліном вітер цієї порожньої ночі, коли я чую на серці рану, ніби звідти вирвано щось дороге й конче мені потрібне; я збагнув раптом, що світ — це не тільки наше про нього уявлення, а що він більший за нас, бо знаємо й бачимо ми тільки тінь світу, а його справжній ще треба пізнати. Так само я знав тільки тінь свого батька, і так само тільки

тепер починав його пізнавати, адже батько — це теж світ наш.

Я брів порожніми вулицями, опустивши голову, сонний чи п'яний, а може, те й те одночасно, і несподівано мені прийшла до голови зовсім дивна думка: це місто — і є чистилище, і я його маю зараз покинути, і я вибредая з нього, з чистилища життя, через смерть батькову, а маю потрапити в рай чи пекло.

Історія третя.

Зустріч на дорозі

1

Всі історії, які тут записую, мені не хочеться видобувати на світ, бо вони належать до сокровенних житейських подій, про які неохота розповідати, може, через те, що вони по-своєму фатальні; я суджу про це по тому, що пропечатані вони в мені невідмивно. Був я тоді студентом Київського університету, нас послали в колгосп, очевидно, вважаючи, що це поглибить наші спеціальні знання, хоч моя спеціальність до сільського господарства не має жодного відношення, я — філолог та й, бувши киянином, навряд чи коли працюватиму в селі.

Село було біля Макарова, звалось Наливайківкою, ми приїхали туди в чудовий вересень, із сонцем, жовтим листям на деревах поміж зеленого, з тихим настроєм умирання, що приносило мені меланхолію й тиху печаль, тим більше, що дівчина, з якою я давненько почав ходити, не була моя однокурсниця, отже, потрапила в інше село, котре звалось Людвинівка, — розділяло нас тоді близько дванадцяти чи п'ятнадцяти кілометрів. Відвідати за місяць я зумів її тільки раз, проїхав чотири кілометри від Макарова до Житомирського шосе, а тоді рушив пішки дорогою на Бишів, а коли прийшов, студенти саме обідали; мене нагодували також, дівчина була зворушена моїм подвигом, адже стільки прочалапав пішака; вона в той день чергувала на кухні, і я допомагав їй мити алюмінієві миски й ложки, виделок не було, ми брязкали тим металевим начинням у масній, брудній воді й тихо розмовляли; мені тоді здалося, що дівчина моїм приходом була не тільки зворушена, але й ніяковіла — тим самим я нібито виставив її напоказ. На нас і справді поглядали трохи із завищеним інтересом чи, може, був такий настрій того дня, сонячно-примарного, коли хотілося говорити й рухатися уповільнено, коли цвіркуни аж горла розривають, так натхненно цвірчать, коли пахне стиглими яблуками, бур'янами, що в'януть під тим сумним сонцем. Ми вийшли за межі села, пройшли повз отару худоби, яку випасали діти, вони щось нам почали кричати, очевидно, дразнилися, але ми не звертали уваги, а йшли і йшли польовою дорогою, доки не дісталися переліска, власне, круглого заросту кущів, і тут, на траві, чи, власне, у траві, яка пахла відстояним літом, медом і сумовитим віддихом прив'ядання, ми, нарешті, змогли усамітнитись. Я цілував дівчину, хоч вона цього разу чомусь і попручалася, не гаряче, але й не холодно, — хотів зберегти собі і її протяжний ритм і печальну настояність. І так було того дня у мене на душі прозоро і просторо, що я не поспішав, адже губи моєї дівчини були на смак цієї трави, що похитувалась у нас над головами. Коли ж моя рука потрапила на атласну м'якість її ніг, я не відчув, як завжди, поривного жадання, бо мені хотілося насолодитися теплом

наших сокровенних дотиків. Зрештою, виморившись ласками, запахами, сонцем, смутком і неможливістю втриматися від заключного акту, я ввійшов у її гарячу плоть і неквапно поплив по теплих хвилях, пильно вдивляючись у прегарне обличчя, що розцвіло переді мною — дівчина тільки інколи розплющувала очі, обливаючи мене лагідним і млосним світлом, а націловані губи при тому розхилялися — дівчина з присвистом вдихала повітря. Руки її безвладно трималися моїх передпліч, вона також не виявляла ані більшої пристрасті, ані, навпаки, бажання швидше все закінчити.

Потім ми лежали біч-о-біч, хоч земля вже віддавала холодом, і дивились у небо, на якому густо розклалися сріблисті хмари зі своїм темним підспуддям, між них сокровенно сяяли бездонні голубі озера і заплави. Хилило вже до вечора, принаймні сонце просвічувало зелень збоку.

— Тобі треба повертатися, — сказала дівчина, голос у неї був грудний, теплий, я її навіть полюбив через цей голос, — бо коли доберешся?

— Доберусь, — сказав я легковажно, все тіло моє співало, як і оці цвіркуни навколо нас. — Знаєш, що мені хочеться?

— Вже все мав, — сказала дівчина теплим, грудним голосом.

— Я про інше. Хочеться в якусь неділю втекти з тобою до Києва. Отак сісти в автобус і поїхати.

— Нащо? — спитала вона.

— Люблю Київ у цю пору. Поблукаємо по Вічній алеї, хочеш? Або переїдемо на Труханів острів.

Ми з нею вже не раз блукали алеями київських парків, бо наші стосунки почалися позаминулого року. Отже, мали змогу блукати й по осінніх алеях. Тоді якось дивно наповнюєшся, а що може бути прекрасніше, коли цілуєш кохану, а під ногами жовте лапате листя, коли сидиш на лавці й повільно випалюєш сигарету, а коло тебе складає листяного букета людина, яка відповідає на твою любов, — був я тоді, здається, таки досить сентиментальний.

— Не знаю, — мовила вона. — Треба відпрошуватися. Ми не завжди у неділю вихідні.

— Ми також, — сказав я. — Але коли раз утечемо, нічого вони нам не зроблять.

— Хіба десь під кінець, — сказала дівчина. — Коли глибша стане осінь.

Я теж про це думав. Коли пройдуть вересневі дощі й природа зробить оту перекличку з тепла на холод. Коли знову з'явиться сонце, але то вже буде інакше сонце — наливатиме листя своєю барвою, і воно зацвіте, запалахкотить, — саме тоді найліпше й блукається алеями київських парків.

Ми вийшли на дорогу, що вела з Бишева до Житомирського шосе. Була вона порожня.

— Чого твої однокурсники так дивилися на мене? — раптом спитав я. — Хіба вони не знають, що ми з тобою давно ходимо?

Вона ніби трохи зніяковіла.

— Ну, може, тому, що ти стільки пройшов пішки.

— Дванадцять чи п'ятнадцять кілометрів — це ж дурниця, — самовпевнено, а може, трохи бахвалячись, сказав я.

Вона засміялася, хоч я, здається, не казав нічого смішного.

— До таких речей у людей підвищений інтерес, — сказала.

— Дурний інтерес, — мовив я. — Жахливо не хочеться з тобою розлучатись. Я тебе проведу.

— Ні, — сказала дівчина. — Звідси тобі ближче. І тобі вже пора, ще довга дорога.

— А не можу я десь тут переночувати? — спитав я.

— Ні-ні, — покvapливо мовила дівчина. — Йди...

Але мені жахливо не хотілося, щоб сьогоднішній день кінчався. Був я повний сонця, вересня, ще не пізнього, а майже літнього, був я повний дівчиною, запахом і смаком її вуст, відчуттям її юного тіла, її тепла, грудного голосу, світла її очей, відчуттям рідності й спорідненості з нею — від усього того я розчулювався, казав-бо, що був тоді сентиментальний. Разом із тим я був повен непоясної печалі, бо немає вересня без такої прекрасної печалі; я притулив її до себе й обцілював лице; дивно, що й тепер вона спробувала від мене відсторонитися, чи може, в такий спосіб хотіла, щоб я знову запалився, спонукуваний її опором, а це, за моєю сентиментальною настроєністю, цілком могло статись.

— Ні, ні! — сказала вона, миттю відчувши мій настрій. — Тобі треба йти.

Я зітхнув і впокорився, тобто відірвався від неї й пішов, вона ж стояла на порожній дорозі й дивилася мені вслід, а коли я повертався, зводила на прощання руку. Зрештою, пішла й вона, і я опинився сам на порожній дорозі, яка, ніби прозорий повітряний коридор, тяглася попереду, по ній мені довго й довго треба було йти, а коли ти такий наповнений коханням, чудово завершеним днем та й юністю своєю, тобі по такій дорозі не тільки легко, але й просто йти. Я йшов і співав, і мені здавалося, що життя — це чудовий сон, бо його можна собі придумати, отож я йшов, співав і марив, що йду не в якусь донедавна не знайому мені Наливайківку, в якій я потім навряд чи побуваю, а вертаюсь у Людвинівку, де мене чекає дівчина, а може, в Київ, де знову ж таки чекає вона, вже приготувала мені вечерю, м'яку постіль і себе; що всюди, куди б я прийшов, у кінцевій точці моєї дороги стоятиме дім із білими стінами, а на порозі — вона, і мені завжди буде радісно від того; і це моє марення тим більш було нереальне, бо я дитина міста і дім мій — це квартира в якійсь коробці, одна із тисячі нір чи кліток, у які нас загання життя.

Навмисно так докладно описую той день, бо ніколи ні до того, ні після не переживав я такого наповнення світом, такої щирої й безхмарної радості, навіть щастя, і цей мій настрій не порушився, коли одна й друга машини, що мене наздогнали, і не подумали зупинитися, щоб підвезти мене хоч би до шосівки. Хай собі їдуть, думав я, прошкуючи дорогою, мені чудово й на самоті. Сонце вже зайшло, і над полями простелилися ніжноткані сутінки, стало прохолодніше, гайки серед полів здавалися оазисами, цвіркуни підняли свій дзвін на тон вище, і повітря від того аж тремтіло. Я виспівав усі пісні, які знав, і почав декламувати вірші, а коли й вони були всі прочитані,

продовжував мугикати, вряди-годи промовляючи чи проспівуючи ім'я своєї дівчини: "Та-ма-ра, ра-ма-та, ма-ра-та, ма-та-ра, та-ма-ра, та-ма-та-ма-ра, ра-ма-та-ма-ра". Уже світив у мене над головою місяць, повний, соковитий, освітлював дорогу, бо ліхтарів тут не поставлено, ліхтарі були тільки біля Житомирського шосе, і я віддаля побачив їхнє сяйво. Небо засипалося міріадами зір — широке й просторе. Ніколи не бачив я такого неба в Києві, бо там воно гаситься тисячами ламп. Через це тільки міський житель може мене зрозуміти, що значить побачити над собою отаке небо хлопцеві, який несе в своєму розширеному серці образ коханої дівчини, коли він ще не забув її теплого, грудного голосу і коли відчуває в усьому тілі її присутність, адже так недавно був із нею не просто близький, але й нероздільний.

2

Очевидно, та дорога і моя нею проходка залишили чимале враження, бо я став бачити її уві сні, тобто почав снити один і той же сон, який періодично повторювався, продовжуючись і розвиваючись, але при цьому захоплюючи частину старого сну. Не щодня мені цей сон снівся, інколи не снилося нічого, інколи щось зовсім із тим не зв'язане, але він не покидав мене проздовж двох тижнів від тієї моєї з дівчиною зустрічі. Наступної неділі я її відвідати змоги не мав, бо нас і в неділю впрягли у роботу, ще й пригрозили, що симулянтів витурять із університету, отож ми, як люди підневільні, змушені були сідати біля куп цукрового буряку і зрізати гичку. Настрій у мене був паскудний, можливо, через те й привиджувався мені отой безконечний, мандрівний сон.

А снилася хлопцеві дорога від Житомирського шосе на Бишів, він ішов нею, наспівуючи: та-ма-ра, ра-ма-та і так далі, і йому назустріч виходив (це в снах неодмінно повторювалося) високий, худий чоловік років десь так під тридцять, обличчя якого хлопцеві напрочуд знайоме, але він ніяк не міг згадати, де його бачив. У чоловіка на ногах були парусові туфлі із загнутими носками, шкарпетки посповзали до п'яток, а голова напівлиса. Першого разу він застеріг, щоб хлопець не йшов у Людвинівку.

— Бачиш, Максе, — сказав, — це таке село, що ліпше тобі туди не ходити. Кожне село чимось хвалиться — це село самогонників, село конокрадів, хоч коней тепер майже нема, те село — бандитське, те — міліцейське, тобто хлопці з нього всі йдуть у міліцію. — Чоловік при цьому звів пальці руки і загадково всміхнувся. — Людвинівка, до твого відома, село бандитське, принаймні люди з нього не терплять, щоб хтось відбирав їхніх дівчат. — Чоловік підняв зігнуту в коліні ногу й підтяг сповзлу шкарпетку, потім повторив це і з другою ногою. — Отож, коли не хочеш біди... зрозумів мене? — Чоловік загадково підморгнув хлопцеві. — Привіт! Радію, що ми зустрілись.

Отаке сказав йому чоловік зі сну, з яким хлопець зустрівся на Бишівській дорозі, обличчя якого він добре пам'ятав, але, хоч убий, не відав, де його бачив.

Як правило, все, що сниться, швидко забувається після пробудження, тобто після переходу, як вважаю, з однієї дійсності в іншу, але все, що сказав отой дивний чоловік із зсунутими до п'яток шкарпетками, мені напрочуд чітко пам'яталося.

Я прокинувся радий, що все відбувалося таки вві сні, а не насправді, і чомусь довго

над тими словами та застереженням думав: чи не сталося там чого із Тамарою? Тільки тепер надав значення і тим поглядам, якими проводили нас селяни, і особливому ставленню до моєї персони Тамариних однокурсників, і отим крикам у наш бік пастушків, коли ми йшли любитись у поле. Зрештою, розсердився сам на себе, бо надаю значення казна-чому; можливо, це в мені почала заговорювати туга за дівчиною, адже вже й не дівчина вона мені була, раз мали ми з нею сакраментальні стосунки, а таки жінка. Моя і нічия більше жінка, хоч я її взяв не невинною, вона знала чоловіка й до мене, про що розповіла якось зі сльозами, — був то якийсь негідник, що спокусив її й покинув; власне, й мета в нього була така — спокусити, і він, як вона довідалася згодом, вже не одній отак зіпсував життя. Я Тамару щиро пожалів і не робив з того проблем — не в середньовічні часи ми, слава Богу, живемо; зрештою, негідник спокушав дівчат ґречно: дітей він їм не зачинав.

Продовження того сну я побачив через два дні, але цього разу мені випало пережити жахіття.

І знову снилася хлопцю дорога на Бишів з Житомирського шосе, він вийшов на дорогу й зустрів, певна річ, того чоловіка, що його застерігав. Цього разу все відбувалося вночі при місяці, і перш ніж сказати своє слово, чоловік моторошно засвітив до хлопця очима, навіть сказав би, що засвітився у чоловіка над лобом німб, — підійшовши ближче, хлопець уздрів, що світяться двоє срібних, лискучих у місячному світлі ріжок. Те, що чоловік сказав, також звучало дивно:

— Не слухаєшся мене і знову йдеш у село. Знімаю із себе зобов'язання оберігати тебе — це моє останнє тобі попередження! — Голос його при цьому звучав сердито.

Хлопець сів серед дороги на стільця, який незвідь-де взявся, довкола стелився порожній простір полів з круглими острівцями кущових заростей, які в темені були чорні й непроникні й ніби загрозливо дихали.

— Хочу вас послухатися, — сказав хлопець, а може, тільки подумав. — Але Тамара — моя дівчина, нас закинули в цей край незалежно від нашої волі, побудемо тут місяць і поїдемо: ні я до тутешніх людей, ні вони до мене не маємо ніякого діла.

— Це тобі тільки здається, — сказав чоловік, обличчя якого було хлопцеві напрочуд знайоме; звісно, оті срібні ріжки та й лискучі очі були манюю — чоловік як чоловік. — Та ще й зовсім невідомо, чи та дівчина твоя...

Відвів очі, ніби йому про те незручно було казати, а в хлопця аж подих перехопило:

— Що ти мелеш, що ти мелеш! — перейшов і він на "ти", хоч співрозмовник увіч був од нього старший. — І взагалі, хто ти такий? Що від мене хочеш, чому на дорозі мені стоїш?

Тоді він зіступив з дороги, й очі його знову моторошно засвітилися; ні, не була це мана, але ріжок цього разу хлопець не побачив.

— Прошу дуже! — мовив чоловік, схиляючись перед хлопцем й розводячи рукою. — Моє діло попередити, а твоє слухати чи ні. Дорога вільна, сер!

"Сер, сер, — думав натужно хлопець. — Хто це мене так називав? Знається, Анатоль Малецький, англоман, закоханий у Діккенса".

Але цей чоловік на Анатолія Малецького зовсім не подобав. Тоді хлопець подумав, рушаючи далі голою, залитою місячним світлом дорогою, що дійсність сну і дійсність реального світу — це ніби система кривих дзеркал, тобто образ людини інколи живе в своєму тілі, а іноді настільки змінюється, що його впізнаєш тільки за специфічними ознаками. А ще хлопець подумав, що перебуває в якомусь іншому світовому вимірі, і це зовсім йому не сниться. І цей світ побудовано на антилогії відносно логіки реального, і це його зовсім не вражало б, коли б не існувало двох речей: все, що відбувалося з ним, було підвладне реальній вірогідності, а друге — прокинувшись, нічого з того, що снилося, не забував. Зрештою, й реальність марення була відносна: звідки, наприклад, міг узятися на дорозі Анатоль Малецький, який зроду-звіку в селі не бував, жив у своїй міській клітці, ходив на зовсім не англomanську роботу — працював у бібліотеці в оточенні цілком фантасмагоричного сонму найелементарніших жінок з освітою (бо є найелементарніші жінки без освіти), а у вільний час варив собі гріг, кутив люльку, ходив кімнатою, приставивши до короткозорих очей том Чарльза Діккенса, і читав уголос, навіть коли не мав слухача — приміром, цього-таки хлопця. Саме Анатоль Малецький єдиний у цілому світі казав до нього "сер", ось чому прийшла підозра, що цей так сильно знайомий йому чоловік з дороги і Анатоль Малецький якось містично між собою пов'язані. І поки він так думав, пройшов шмат дороги, а коли озирнувся, то нікого на тій дорозі не побачив, тільки порожню шосівку, на відшліфованих кам'яних лобах якої грало місячне проміння, а ще порожні поля й острівці кущових заростей. І от з однієї із цих заростей, що підступала майже до дороги, вискочив чоловік із хижою оскаленими зубами та з іграшковою мисливською рушничкою і почав стріляти в хлопця, як це роблять діти, імітуючи звук пострілу голосом; відтак з інших острівців та хаш почали вилазити якісь темні невеличкі людиноподібні й щосили побігли в хлопцевий бік. Він метнувся з дороги в поле, довкола чувся голосний тупіт ніг, попереду з'явилася нова група чоловічків; хлопець метнувся вбік, тоді назад, мчав, петляючи, бо таки хотів проскочити й дістатися села... Дехто з його переслідувачів був озброєний ножом чи шаблею, але більшість мали іграшкові пістолети й автомати і стріляли в хлопця, імітуючи звук пострілу голосами. Він же метався, як загнаний заєць, туди й сюди, аж доки уздрів, що біля якогось кущового острівця оті чорні людиноподібні почали між собою битися; вони збилися у "малу купу невелику" й верещали, але тільки хлопець до них наблизився, купа миттю розпалася — всі дружно кинулися проти нього; і він знову метнувся вбік, і ті людиці зуміли таки його догнати. Однак сталося щось зовсім несподіване, людиноподібні промчали повз нього, хіба що попахкали зі своїх іграшкових автоматів та пістолетів. Тоді хлопець став ніби вкопаний і подумав: "А може, вони не за мною ганяються, а це така в них гра — танець тіней, як писав Михайло Яцків, танець нічних, розбуджених місячним світлом духів — те саме явище, бачачи яке чи вві сні чи в часи нічного неспання, людина й витворила в своїй уяві мітологічних істот, а що не могла збагнути механіки такого творення, стала їх боятися".

Хлопець спустився на мокру траву, набрав повні пригорші роси й умився, бо лице

йому пашіло. Сидів на горбку, й перед ним розкладалася невелика долина, вщерть засипана юрливими постатями, вони тягли великі прямокутні дзеркала в рамках і ставили ті дзеркала проти місяця — дзеркала спалахували при тому жовтим вогнем.

Отаке мені приверзлося, і я потім цілий день ходив сонний, мені хотілося покинути все це: роботу, викладачів-наглядачів, яким тільки нагая бракувало, щоб нас поганяти, та й майнути в ту кляту Людвинівку, бо мене туди тягло магнітом, — якусь невідомому тривогу відчував, хоч і заспокоював себе елементарними резонами: коли так уже довіряти снам, то можна й звар'ювати: насправді є те, що є, а сні мої — похідне звичайної туги за дівчиною, а може, простіше: результат моєї чоловічої невтоленності, адже ця дівчина вже жінкою мені була.

3

Так, вересень того року був чудовий, щедро теплий, наповнений світлом, яке обливало світ, аж тремтіло повітря, з присмаком, який мають уста коханої, коли вона не користується помадою, із хвилями золотих запахів, що їх висотувала земля й зело, але з другої половини місяця, як я й передбачав, стався злам — пішли дощі. Саме тоді мені приснився третій сон, що його я зв'язую з цією смутною історією, яка настільки вразила мене, що й дотепер відчуваю, од того, може, й не біль, а щось таке, як смак розжованого полинового листка.

І знову хлопець вийшов на Бишівську дорогу, сипав дощ, бо коли засинав, той тахкотів по шибках, шелестів і шамотів, — хлопець побачив у тому дощі розмиті постаті чоловіка, якого прийняв минулого разу за перевтіленого Анатолія Малецького, — зараз він почудувався, що таке могло прийти в голову, цей чоловік нагадував швидше Тевеля Шустермана, єврейського хлопця, з яким трохи дружив колись хлопчаком і мати якого була переконана, що він писаний красень ("Мой Толя такой красивый, ну, посмотрите, какой красивый, ну, просто замечательно красивый"); згодом його зрідка хлопець зустрічав на вулиці, він працював у друкарні, і вони перекидалися непотрібними словами. Але це, звісно, був і не Тевель, бо що йому робити на сільській дорозі, та й ніколи не говорив він українською мовою; зрештою, сон є сон — і там можливі найдивовижніші комбінації. Цього разу чоловік сказав хлопцеві:

— Вернися, Максе, дуже тебе прошу. Все одно до неї не дістанешся, а тугу душевну матимеш. Вернися й навіки забудь і цю дівчину, і це село,

— А коли я тебе не послухаю? — спитав хлопець.

— Знаю, що не послухаєш, — сказав чоловік, обличчя якого хлопцеві було напрочуд знайоме, але не Шустерман то був і не Малецький. — Просто, жаль мені твоїх зусиль...

Він мав рацію, бо ж до села хлопець не дійшов. Ходив полями, путівцями, стежками, але на тому місці, де напевне мала лежати Людвинівка, не було нічого, хіба заросла кущами долина, саме та, де позаминулої ночі чорні людиноподібні тягали й підставляли до місяця дзеркала; цього разу не було ані дзеркал, ні людиноподібних, хлопець блукав у заростях якогось високого бур'яну чи конопель, знайшов струмка, з якого напився і водою якого вмився. Трохи далі паслися корови, вони повертали в його бік голови й співчутливо дивилися, а коли він підходив ближче, сахались, як навіжені, в

кущі. Хлопець підійшов до того місця, це була хата, в якій студенти обідали й де пообідав був і він, на тому місці стояла велика калюжа і дощ дзюбав її, і невідомо, чи ніч була, чи вечір, чи день, але все мокро лискотіло, і коли він підійшов до калюжі, в неї дружно плеснулося кілька жаб. Вони висунули з води голови й засміялися із хлопця, як з дурного. І він пішов собі геть, відчуючи смуток, а може, й тугу, бо той чоловік з дороги мав-таки рацію: ніколи й нікого він, хлопець, не знайде. І він повернувся на дорогу, щоб розпитатися про все, що треба, в того чоловіка, однак нікого й там не знайшов, хіба що кілька корів, які повернулись у його бік і смутно дивились, а коли підходив близько, налякано сахалися. І відчув не так тугу, як відчай, бо вже не знав, куди йти, щоб повернутися хоч би в Наливайківку, отож пішов аби йти і простував, облитий місячним світлом, ніби сновида, — дощ сипався йому на голову, але зовсім не мочив — це був сухий дощ.

З цим відчуттям я прокинувся. Не треба бути аж надто проникливим, щоб збагнути: оті сні (до речі, в них я себе бачив ніби збоку, як сторонню особу, через те так і записую) — образ моєї туги за дівчиною, з якою був розлучений і до якої рвався. І, може, я б ніколи цих дурниць не переоповідав, коли б подальші події не ствердили мене в думці: все у світі дивовижно пов'язане, і вгадати секрети того зв'язку не завжди буває легко резонуючому розумові. Признаюся вдруге: нікому цієї історії не розказував і навіть тепер, коли викладаю її на папір, відчуваю, як важко це робити, — ніби видираю зі свого нутра якусь сокровенність, а навіщо? Однак усе сховане на споді душі чомусь просить вивільнення, хоч від такого вивільнення нелегко буває й самій душі. Ні, не про якийсь моральний переступ ідеться, а про зачинені двері нашого "я", вони є у кожного. І не через якусь важливість, чи виключність, чи закритість людина не хоче розчиняти своїх закамарків, а тому, що такі історії надто індивідуальні, а через це й зарослі зіллям сокровенності й межі її означаються не суспільними категоріями, а фактором власної до тієї чи іншої історії причетності. Те, що для світу ніщо, дрібниця, банальність, нікчемні пристрасті, індивідуально може стати фатально невідворотним, причиною драми й цілком порушити чи навіть зламати її життя, або ж повернути в якийсь несподіваний бік. Те, що для загалу елементарне, для окремої людини може стати причиною катастрофічного вибуху; мені здається, що це й був у моєму житті такий вибух, хоч колізії історії, яку розповідаю, по-справжньому таки банальні: не в одного так бувало. Саме цей дисонанс і притримував мій язик, а зараз перо, щоб усе те виповісти, бо історія та цікава тільки мені, мені! (чую в собі внутрішній голос), бо вона небанальна не своїми колізіями, а наслідками.

Так, я рвався до Тамари, думав про неї, згадував, марив, уявно любився, проклинав начальство, яке забирає в нас, рабів-студентів чи кріпаків-студентів, навіть неділі; в мені виростала така напруга, що й сні оті чудні в мене з'являлись, я був сповнений тоскноти, неспокою, не раз хотілося плюнути й на своє студентство, й на обов'язки і жити так, як бажається, хоч раціонально тямив: не можна жити в світі так, як багнеться, а лиш так, як можеться; коли б я був вільний, кинувся б у дощ і пройшов ті дванадцять чи п'ятнадцять кілометрів, однак і дощ знущався тоді з мене, він ішов уночі,

а вдень переставав, і нас благополучно виганяли, як худобу, на роботу, і ми копирсалися в мокрій землі, вона ж ставала в'язка, розчинена, дороги покритися калюжами, які мертво світили до неба, наше взуття покритися кіркою багна, та й усі ми, бо помитися до ладу було ніде. Я перевалювався із дня у день, як машина з калюжі в калюжу, в мені наростало роздратування, і я навіть увійшов у конфлікт із викладачем, сказавши йому:

— Дядьку, а може б, ви, замість бути наглядачем, сіли на якусь купу буряків — ви ж свідомо людина?

Викладач побагровів і пішов геть, а потім почалось, як це буває: обговорення поведінки, і мої однокурсники залюбки виливали на мене власну жовч; я покаявся, вибачився, бо чекав неділі, бо хотів утекти, вирватись із полону цієї землі й нелюбої роботи, бо я ставав ніби звір у клітці, а мусив би бути слухняним виконавцем виданих мені й таким, як я, наказів, ще й понад вимогу дбати в ім'я похвали собі та користі ближнім; ні, коли наступної неділі я не звільнюся, не жбурну свою тугу і злість у пащу тим дванадцяти чи п'ятнадцяти кілометрам, що віддаляють мене від дівчини, я колись скажуся або нап'юся так, що сам себе не знайду в цьому закапелку. Отож я молив Бога, щоб у неділю пішов дощ, мені дощ уже був не страшний, аби тільки не гнали на роботу.

І тут доля мені всміхнулась, а може, навпаки, помстилася, адже їй так любо погратися з роз'ятреним, розтуженим і знавіснілим від любовної туги бевдзем, — дощ було послано в неділю під ранок, а вранці так розкішно плескотіло, що я засміявся, аж мої колеги подивилися на мене здивовано. Так, дощ був розкішний, льопав, тахкотів, чмакав, сякався, плювався, лив — чудовий був дощисько! Прийшов наш староста, загорнений в офіцерського плаща-намета (перед університетом був у армії, але його звідтіля списали через хворобу) і сповістив те, чого молив у Бога я, — вихідний!

У мене була стара чорна материна парасоля, яку вона мені всунула в останній момент (для села зійде!), і я, наче принц данський чи якийсь інший дивак, розгорнув її над головою і, не чекаючи сніданку, рушив у залитий водою світ, світ розкішних калюж і чмакотливого багна.

— Все, — сказав я вголос, зирнувши в небо з-під свого чорного дашка. — Можеш переставати, доще! Вже ніякий чорт мене з цієї дороги не заверне!

І дощ мене знову послуховався, бо коли я пройшов кілометрів два-три, він почав сіятись, а тоді й ущухати. Я чимчикував під старою, чорною, материною парасолею з обліпленою багном узувачкою, з мокрими штаньми і співав своє улюблене: "Та-ма-ра-ра-ма-та, ма-ра-та-ра-та-ма!" — і мені здавалося, що вирвав, витяг себе, як вуж з линовища, із тих темних і занудних днів, ступав, по-ідіотському либлячись, бо вже був людиною, а не кріпаком, людиною, перед якою чудово стелиться оката від калюж дорога.

Коли ж увійшов до Макарова, дощ ущух, машини й вози розбивали й без того розбиту дорогу, всі тяглися на базар чи ярмарок, ніби тяж, як і я, чудово знали, що цей дощ не на цілий день. Я хльопав по чорній тванюці, відскакував до парканів, коли проїжджала машина, щоб не зальопатись по вуха (все-таки до дівчини йшов!), і в мені

грала музика, я не втомлювався проспівувати все те ж дівоче ім'я, бо воно було до біса музичне: оті "ра", і "ма", і "та", розсипане, як "ре", "мі", "фа"; так, чого доброго, думав я розбишкувато, в мене дар оперного співака проріжеться; отоді я й заспіваю вам, шановні пани-товариші, аж у вас барабанні перетинки тріснуть.

Я сів до автобуса, який мав провезти мене всього чотири кілометри до Житомирського шосе, і кондукторка в мене не взяла, а видерла плату, хоч я активно не бажав платити. Причини до такої економності в мене були серйозні, адже сьогодні я думав умовити Тамару поїхати до Києва, а на це треба грошей, хай і невеликих: два квитки туди й назад, а ще щось і поїсти. Але відьма є відьма — кондукторка позирала на мене з тією ж таки підозрою й ненавистю, ніби я й досі їздив без квитка, а коли зійшов, полегшено зітхнула, їй, певне, жакливо хотілося, щоб я заплатив ще раз. Я помахав їй рукою, і вона за склом аж плюнула спересердя.

— Щасливого тобі відьмування! — сказав я не вельми ґречно і вийшов на Бишівську дорогу.

— Тепер, Максе, ша! — сказав я вже сам собі. — Досить бравади, тепер спокій, тиша і порожня й самотня, як і ти, дорога!

І я рушив на ту дорогу, дощ знову мерхотів, я героїчно тримав над головою свою архаїчну парасолю, біля держака вгорі була дірка, отже я міг милуватися й на небо й перевіряти, чи йде дощ, а ще мені подобалося, що парасоля резонувала звук, коли я співав оте: "Та-ма-ра-ра-ма-та", — ноги в мене були допряма мокрі — це чудово: принаймні, бредучи, не треба вибирати сухіших місць. І от саме в цей час, коли я ще не позбувся своєї бравади, коли ще радів від того, що таки йду Бишівською дорогою, коли спочивав оком по залитих сивим серпанком полях, я, відставивши на мить парасолю з очей, раптом побачив, що навпроти, в глибині сірого киселю мірно коливається сіра, напіврозмита постать. Відкинув парасолю назад, поклавши її на плече, бо це вже було цікаво, коли взагалі в цьому світі ще не перевелось цікаве.

Ми зближувалися поволі, й чим ближче підходила постать, тим гулкіше билось у мене в грудях серце, бо я все більше й більше переконувався: був це той-таки чоловік, котрий тричі мені являвся у снах. Я не забобонний, скоріше навпаки, а коли б хтось розказав мені подібне, я просто з того посміявся б, як з брехні чи казки, і тим більше було моє зачудування, адже не помилився: був це той-таки чоловік, дивовижно мені знайомий, але зовсім не Анатоль Малецький і не Тевель Шустерман; його очі, звісно, не відсвічували моторошним вогнем, а на голові не срібні ріжки були, а лежала звичайнісінька, які носять на провінції, кепка. Ми здаля ще почали всміхатись одне одному, ніби й справді були хтозна-які приятелі.

— Де ти тут узявся? — спитав чоловік знайомим мені голосом.

— Підіймаю сільське господарство, — сказав я. — А ти?

— Це мої рідні місця, — сказав чоловік. — Хіба не знав?

— Яюсь призабулося, — мовив я ухильно. — Не боїшся йти на дощ?

— Не боюся, — показав зуби чоловік. — А ти в Людвинівку?

— Ну да, — сказав я.

Чоловік пильніше зирнув на мене, але не сказав нічого, тільки знову всміхнувся, і ми розійшлися; і я йшов, мучений нестримним бажанням озирнутися, і не втримався, й озирнувся, і побачив, що він також стоїть обернений до мене, і ми підняли на привітання один одному руки, і саме в цей час знову припустив дощ, і постать подорожнього покрилася ще більшим туманом, і я раптом розсердився на самого себе, адже, певне, в мене в голові шиз чи заскочили ролики за шарики: по-перше, нічого мені обертатися й дивитися тому чоловікові вслід, по-друге, в снах, коли я так чинив, він завжди зникав, по-третє, чому не може приснитися те, що має потім статися, по-четверте, я напевне раніше цього чоловіка бачив і, натужившись, міг би згадати, хто це такий, по-п'яте, я переконався, що це не Анатоль Мелецький і не Тевель Шустерман, по-шосте, чому маю віддавати стільки уваги якійсь елементарній зустрічі? Та все-таки ця зустріч напрочуд мене вразила, і я все-таки, йдучи дорогою, не міг не думати про те і не згадувати: ну, де я з ним зустрічався? Але всі мої зусилля виявилися марні — не міг я пригадати цього чоловіка, хоч убий. Тобто, я певне знав, що ми з ним зустрічалися, що він так само впізнав і мене, що ми з ним колись спілкувались, адже був упевнений, що я знаю: він із цих місць; та всі мої, якісь і справді ненормальні, зусилля не дали жодного результату: я не міг вставити його у власне минуле, не міг приєднати його обличчя й голосу до подій колишнього життя — мені аж голова заболіла від напруги, і я сплюнув сердито: хай йому грець! Адже в мене зараз куди більший інтерес: я йду дорогою у Людвинівку і через кілька годин зустрінуся зі своєю дівчиною, хай би тільки припинився цей дощ, хай би просвітлило небо, бо дівчата такий народ, що в дощ не витягнеш їх ні в яку мандрівку. Мене надила ця дорога, і, щоб врівноважитися, я знову заспівав, але з дурної цікавості не зміг утриматись і ще раз озирнувся. Цього разу все було, як треба, тобто чоловік з очей моїх зник, очевидно, сховався за одним із кущових острівців, якими поросли тутешні поля.

Дощ сьогодні був напрочуд слухняний, через годину він раптово припинився, я склав своє чудо-парасолю, а коли через немалий час вступив до села, небо розірвалося й засвітило по землі голубим оком. Зустрів кількох студентів з Тамариного курсу, в них сьогодні завдяки дощу також був вихідний, ми трохи попатакали, та, як і того разу, дивилися вони на мене дивно, ніби хотіли щось сказати, але не зважувались. Я покинув їх, легковажно подумавши, що так завжди буває: хлопці до залицяльників з інших курсів ставляться стримано або з певною опінією — це якийсь предковичний атавізм: кожен чоловік відчуває право на будь-яку жінку, навіть коли він до неї й не думав підбивати клинці.

Більше здивувало, що зустріла мене стримано сама Тамара, відразу ж сповістила, що я трохи незручно прийшов: їй надійшла телеграма, що її сестра Клавдія, з якою давно не бачилася, завтра переїжджатиме Київ, отож сьогодні Тамара має туди поїхати — вже й відпросилася на кілька днів.

— Це саме те, чого мені треба, — сказав я. — Я теж відпросився на кілька днів.

Нагадав їй нашу домовленість поїхати поблукати по осінніх алеях київських парків, але й це чомусь не викликало в неї ентузіазму.

— Сестра приїжджає зранку, — сказала вона. — На жаль, не буде в мене часу блукати алеями.

Вела себе також якось не так, обличчя мала сумне й майже не дивилася на мене; можливо, були в неї сімейні клопоти, зв'язані із сестрою, я знав, що Клавдія живе з чоловіком погано і збирається його покинути.

— У нас є сьогоднішній день, а до ранку ціла ніч, — оптимістично сказав я.

— Ніч відпадає, — сказала тихо Тамара. — На жаль, я зараз хвора.

— Те діло? — спитав я.

Завжди соромилася повідомляти мені, коли в неї "те діло". Це вже була звістка сумніша. Але я не втрачав ентузіазму, тим більше, що ніхто мене на кілька днів не відпускав, — наш наглядач після конфлікту ставився до мене вкрай погано, отже я вранці щасливо повернуся відбувати панщину: і вівці будуть ситі, і вовки цілі.

— Чудово, — сказав я. — У нас є сьогоднішній день і вечір. Підемо відразу?

— Так, — сказала дівчина, — коли ти не втомився.

— Ти ж знаєш, — сказав я героїчно, — можу бути на ногах цілий день.

— Тоді чекай, — сказала Тамара, зітхнувши, і я сів перед її двором на лавочці, безжурно дивлячись на гусей, які скубали траву, і відчував, що на мене звідусіль дивляться, але не бачив хто: можливо, дивилися з вікон, а можливо, з садків.

Приїхав, чвакаючи багном, віз, на ньому сидів неголений дядько, я привітався, бо так водиться по селах, але дядько тільки окинув мене важкими, очевидно, з перепоею, очима. Село було й справді якесь непривітне, і я знову згадав свої сни. Тим часом надійшли двоє студенток, вони привіталися й подивилися на мене зовсім так, як і ті хлопці, цього я вже не розумів, бо дівчата до залицяльників із чужих курсів та факультетів ставляться приязно.

— Тамару вже кликали? — спитала одна.

— Вже, — сказав, показуючи зуби. — Як, дівчата, трудові подвиги?

— Так, як і у вас. У вас що, буряки?

— Буряки й кукурудза, — сказав я. — Мені вже вони сняться.

— Онде й Тамара, — мовила друга, і дівчата рушили; ні, вони сьогодні до мене зовсім холодно поставилися.

— Ходім, — сказала Тамара, і ми пішли. І я страшенно захотів покинути це село аж так, щоб ніколи сюди не повертатися, — незатишно тут було. І це ніби відповідало моїм снам та застереженням того чоловіка з дороги; взагалі, якось так сталося, що ті сни ніби вливались у мою реальність, при тому напрочуд щільно з нею з'єднуючись.

— Тебе справді відпустили? — спитала Тамара.

— Що це з тобою? — спитав я майже обурено. — Ми ж домовлялися! Минулого тижня не міг прийти, бо нас погнали на роботу, сьогодні виручив дощ. Ніколи так не радів дощеві, як сьогодні. Скучив за тобою, Тамаро.

Я людина не вельми балакуча, та з нею в мене ніби язык розв'язувався. І я почав говорити; звичайно ми говорили навзаєм, але сьогодні говорив я, а вона мовчала; зрештою, я на це не дуже зважав, бо в неї траплялися напади дівочої меланхолії, коли

ні з чого заговкала й ніби в темну яму провалювалася. Це було єдине, що руйнувало наші загалом непогані стосунки, тим більше, що ми були близькі повною мірою; отож, коли на неї це находило, я починав говорити й щось оповіщати, часто її й розговорював, а потім розтоплював її меланхолію поцілунками й пестощами. Зараз я оповів про того чудного чоловіка, якого зустрів на дорозі й про те, що перед тим він мені снився і що я аж ніяк не можу пригадати, коли з ним зустрічався раніше, що він мене вві сні переконував не ходити в це село, бо тут не вельми привітні люди, і взагалі, щоб я остерігався, бо мене може чекати тут небезпека.

— Аж так? — спитала Тамара— По-моєму, тобі нічого не снилося і ти знову вигадуєш.

Недаремно сказала ту фразу, я не раз, намагавшись розговорити її, таки й справді вигадував. "Ну що ж, — подумав я. — Хай собі думає, як хоче, головне — розбити їй той темний настрій". — Дуже вже хотілося мені наблизити її до себе, по-справжньому стужився за нею!

Ми вийшли із села, але попрямували не дорогою, якою завітав я, а іншою, як її сказали, ближчою до автобусної зупинки. Сонце швидко розганяло хмари з неба, трава, листя із кущових острівців, зілля, незібрана кукурудза й буряки лискотіли. Дорога тут була ґрунтова, і з калюж пострілювали веселі спалахи; з'явився прохолодний, пронизливий повів, який забирався під сорочку й нагадував, що вже не літо; це було тим більш неприємно, що був я й досі мокрий. Листя ж сяяло зеленню і тільки подекуди жовто чи червоно палало.

— Уявімо, що це одна із київських алей, — сказав я не без штучного патосу.

— Маю тобі сказати одну річ, — почув я біля себе холодний голос, такий холодний, що цей зимний продув здався теплим — принаймні ніколи я не чув ще такого від своєї дівчини. — Але не знаю, чи зараз, чи потім...

— Коли це річ неприємна, то потім, — сказав я легковажно. — Перед тим, як знову розійдемося по своїх селах.

Вона йшла мовчки. Я скосив око: якась ніби чужа, відсторонена, якась ніби й не моя.

— Глянь, який світ! — сказав я й прокрутився на п'яті. — Диво — не світ!

— Ні, я скажу зараз, — мовив той-таки крижаний голос. — Може, ти тоді не схочеш іти далі...

— Як це — не схочеш іти далі? — здивувався я.

— Ну, повернешся в Наливайківку.

— Що з тобою?

— Нічого, — вона знову заговкла.

Тоді я схопив її в обійми і спробував поцілувати. Але вона випручалась.

— Не треба цього, — сказала свистячим шепотом. — Ми повинні розійтися, Максе! Чуєш, ми повинні з тобою розійтися, бо я вже більше не можу!

І я відчув удруге, як і тоді, під час отієї загадкової зустрічі з чоловіком на дорозі, що починаю втрачати реальне відчуття світу, що сни і те, що відбувається зараз, якась

одна сув'язь; у мене запаморочилося в голові, а звідкілясь із глибини цього простору, а може, із кушового острівця, прилетіла раптом випущена з дитячого пістолета чи автомата куля, невидна й нечутна, і врзалася мені просто в серце, а той, що стріляв, невидимий, але понікуди задоволений, вишкірив щасливо зуби і щасливо поблискував очима.

— Що сталося? — спитав я десь таким голосом, яким говорила й вона.

— Я тут... зустріла іншого, — сказав її зимний голос. — І то так, що ми з тобою маємо розлучитися.

Той невидимий і задоволений понікуди виставив іграшкового пістолета й вистрілив удруге. Але цього разу це була куля справжня, бо й пістолет виявився справжній. Я раптом упав. Отак, на траву й дорогу, у непрозорі яму, хапнув болотяної води, якою повна була яма, а коли випірнув, побачив біля себе приляклу Тамару, обличчя її було злякане, але так само цілком холодне.

— Скажи, що це неправда! — попросив я.

— На жаль, правда, — сказала вона.

— Чому, на жаль?

— Бо так вийшло. Вставай, тут мокро.

Але мені не хотілося вставати. Мені не було анінайменшої потреби вставати, адже блукання по київських алеях все одно не відбудеться. Не буде вже ні снів моїх про цю дівчину, ні туги, ні радості, ні марень про неї, бо її, здається, вже й на світі цьому нема.

— Іди, — сказав я. — І залиш мене самого.

— Не можу залишити тебе самого. Вставай, тут мокро.

— Чому не сказала мені зразу?

— Не могла.

Я заплющив очі й замотав головою.

— Ні, ні, ні! — сказав. — Цього не може бути. Не може цього бути, Тамаро!

Вона мовчала. Тільки звелася й стояла, як кам'яна баба, непорушна, холодна, негарна, з якимись водянистими, холодцюватими очима. Я все ще лежав, відчуюючи, як волога просочується крізь тканину одержі.

— Вставай! — сказала вона байдужно. — Дійдемо до шосе, а там як хочеш.

Подумав: очевидно, я ідіот. Кому й навіщо потрібні оці сцени й оце падання, й оце лежання — не в мелодраматичному ж я фільмі граю. Я встав, хоч у мене цілком немелодратично тремтіло тіло, а в голові таки макітрилося.

Ми знову пішли дорогою, але вся краса її померла. Мене побивав трем, і я ніяк не міг його побороти.

— Візьми себе в руки, — жорстко сказала Тамара. — Так повинно бути, і тут уже нічого не вдієш.

— Чому? — по-дурному запитав я.

— Тому, що в мене з тобою все скінчилася, — так само різко мовила вона.

Ми знову йшли мовчки. Я поступово отямлювався, принаймні перестало у мене тремтіти тіло.

- Скажи, що це неправда, — знову попросив я.
- Правда, — немилосердно сказала Тамара.
- Що ж мені робити?
- Нічого, — мовила вона. — Знайдеш собі іншу.

Я іншої ніколи, окрім неї, не мав. Вона ж мала, це я знав напевне. Хтозна, чи й так в неї відбувалося, як оповідала. Взагалі, що я, зрештою, про неї знаю; вона навіть про свою родину оповідала тільки загальні речі. Її життя до мене, життя в родині, де було троє дітей від різних батьків і жодного чоловіка, — це все для мене було зачинено, тим більше, що й не київська вона була. Зрештою, я не дуже хотів у те вникати. Але ніколи не думав, що вона може отак кількома реченнями, ніби пострілами, розправитися зі мною. Чітко, просто, коротко й холодно.

Уявив, що знову йду самотній у свою Наливайківку, і мені зробилося страшно. Ні, не можу я отак відірватися від неї й піти, надто сильно вросла вона мені в душу й тіло. Говорити щось було марно, і я мовчав. Мовчала й вона. Ми просто йшли. Відсторонені, чужі й холодні. Між нами виросла прозора стіна, а в голові моїй, як зловлені пташки, металися найдурніші думки. Хоч це жорстоко звучить, мені хотілося схопити її за волосся і вдарити. Я хотів кинути її на землю й згвалтувати. Я хотів кричати й лаятись. Але нічого того не мав сили вчинити — мене таки вцілено в серце. І я йшов, наче бевдзь, розтерзаний, розшарпаний, безсилий щось вирішити чи й сказати. А над головами в нас пливли розколошкані хмари, які затягували чи розширяли сині озера, а коли туди проривалося сонце, то весь простір починав загадково грати, був-бо наповнений міріадами крапель. Водночас ззаду навідувався досить беручкий і зимний пролив, і моя мокра одежа не тільки не захищала від нього, а ще більше студила тіло. Однак усе це були дрібниці й дурниці, адже вирішувалися для мене речі куди важливіші, ніж застуда. Та й застудитися було б не зле.

Тамара йшла біля мене мовчазна, як статуя, навіть не позирала в мій бік — ніколи не подумав би, що може бути мені така чужа. Але це була неправда: не була вона мені й зараз чужа.

- Хто він? — спитав я.
- Учитель того села, — сказала Тамара.

І мені раптом почало в голові прояснятися. Отой чоловік на дорозі, що мені зустрівся, чи не той це вчитель? Чи не вчився він колись на нашому факультеті, і чи не тому таке знайоме мені його обличчя? Чи не тому почав з'являтися мені у снах, застерігаючи, щоб я не йшов у Людвинівку? Коли так, то все, здається, кладеться на належні полиці і стає зрозуміле. Але яке гірке мені це розуміння! Я кілька разів стис пальці в кулаки.

- Він не вчився на нашому факультеті? — спитав я обережно.

Вона хитнула.

Я замовк уражений, тіло мені знову почало тремтіти, та не від нервового струсу, а від холоду. Сорочка на плечах здавалася бляшаною, так само й штани на ногах. А може, мені стало холодно від іще однієї думки, неймовірної, майже божевільної, але від

неї я не міг відкинутися.

— Ти його раніше знала?

Тамара мовчала. Я побачив, що вона плаче. Власне, обличчя в неї було так само мертво незворушне, як у кам'яної баби чи статуї, по щоці, повернутій до мене, текли сльози. Я проковтнув спазму й собі.

— Він ходить у кепці, високий, худий, у сірому костюмі?

— Що ти від мене хочеш? — спитала вона зі схлипом. — Дай мені, будь ласка, спокій.

— Нічого я не хочу, — мовив я. — Просто мені не все ясно.

— Що тобі неясно? — спитала з мукою в голосі.

— Неясно, як воно могло статися. По-моєму, в нас було все нормально. Принаймні я нічим не провинився, завжди любив тебе й шанував.

Вона мовчала.

— Я чекаю відповіді, — мовив я.

— Нічого в нас не було нормально, — роздратовано сказала вона.

— Аж так? — здумів я. — По-моєму, ти до мене не мала ніяких претензій.

— Ти нічого не знаєш, — буркнула вона.

— Ми з тобою зустрічалися десь півтора року, — мовив я, дивлячись на неї впритул. — Коли люди так довго зустрічаються, — продовжив я, — то в них одне щодо одного з'являються зобов'язання. Принаймні вони одне одному вірять. Коли ж не так, то навіщо такі тривалі й такі сердечні стосунки? Я щось сказав не так?

На її устах лежала майже презирлива всмішка. Але ні, це мені здалося, просто її уста негарно скривилися.

— Чого мовчиш?

— Бо нічого говорити, — мовила Тамара. — Я тобі сказала все.

Але вона не сказала мені все. Тільки повідомила мінімум інформації, потрібний, щоб відшити мене від себе. Та я не міг, фізично не міг розвернутися, покинути її на цій порожній, побитій більмами калюж, оцій окастій дорозі. Осінь мені стукала в душу, отже, й відчай відчував і неприкаяність, і розлам. Бо вже починав потроху вірити: те, що сталося, — не просто черговий напад меланхолії у дівчини, це те, що мало статися, бо коли можливі такі сні, які мене навідали, можлива й віра у фатум. І тут удруге мене освітило, ніби ясна хвиля покрила голову й видобула звідти ще один силогізм: а чи не той це негідник, котрий свого часу звів був Тамару, спокусивши її; той, у якого й мета була така — спокушати; той, який не одній зіпсував, як казала вона, життя?

— Ти його раніше добре знала? — спитав я.

Вона хитнула, але так невиразно, що мені могло б здатися. Я вирішив далі не розпитувати, адже була вона вдачі хованої і не любила, коли їй влазили в душу. Саме тому я так мало знав і про неї, і про її родину.

— Гаразд, — сказав я. — Мені не все зрозуміло, але, мабуть, і не потрібно все розуміти... Можу я одне в тебе попросити?

Вона повернулася ледь-ледь у мій бік.

— Тільки не кажи відразу ні, — сказав я з проханням у голосі. — Не можу так відразу отямитися... Надто довго я мріяв, що ми поїдемо до Києва і побродимо там по осінніх алеях... Мріяв багато про що, але тепер це не має значення. Подаруй мені ще цей день, вечір і ніч. Коли вже справді нам треба розлучитися, то давай... розлучимось як друзі.

Це було сказано як у мелодраматичному кіно. Мій язик солодко віщав оці милі, мирні речі, а в глибині моєї істоти, під отією бляшаною сорочкою, заморожений і через це й сам холодний, жив притлумлений звір. Він ще тільки прокидався, ще тільки розплющував очі, але я уже зримо відчув його присутність. Ще не знав, що вчинить той звір і на які діяння мене штовхне, та саме він велів мені сказати ті мелодраматичні слова; зрештою, це й була ота соломинка, за яку, єдину, міг я ухопитися. Жінки, в принципі, жалісливі, їхня жорстокість буває вражаюча, але виникає вона часто від того, що вони не вміють поділити своєї жалісливості та узгодити її зі своєю елементарною, жіночою практичністю. Правда, я тоді ще не був такий мудрий, щоб це розуміти, але зіграти на її здатності до жалісливості по-чоловічому хотів.

— Не знаю, — мовила вона, — чи я зможу.

— Давай спробуємо, — сказав я.

Вона йшла побіч мене мовчки. І це вже була моя перемога, принаймні не сказала "ні", а раз так, я був на вивіреному шляху. Хай там що, але одного досяг напевне: мандрівку до Києва ми таки відбудемо.

4

У цей час ми й вишли на Житомирське шосе. Справді, в цьому місці була автобусна зупинка, яка звалася "Проліски". Хилило вже на вечір, в мене гули ноги, адже я пройшов не менше двадцяти кілометрів, не мав сьогодні в роті ані ріски, одяга на мені хоч і підсохла, але ще була вогка, тіло хоч перестало тремтіти, але було зціплене від холоду й розпачу; ні, в такому стані мені й справді не можна було лишатися самому. Тамара, здається, це відчула також, бо вперше ковзнула по мені поглядом.

— Ти хоч сьогодні щось їв? — спитала.

— Ні, — мовив я задерикувато, бо першу шпарину в її холодній неприступності було пробито. — І яке це має значення?

Тоді вона вийняла з сумки бутерброд — був то хліб, перекладений салом.

— Давай переїмо...

Але ми встигли тільки відкусити по шматку, коли приїхав автобус. Був напівпорожній, і ми, завалившись на сидіння, закінчили бутерброда. Я відчув біля себе тепло Тамарину ногу, і від неї вперше за сьогодні потекло в мене тепло.

— Ти холодний, — мовила вона.

— Змок, — відповів, відчуваючи, що тіло терпне й розслаблюється. — Цілий ранок ішов дощ і я в ньому.

Однак я, здається, пересолив при натиску на її жалісливість. Вона раптом відсунулася від мене і знову поринула в чорну прірву меланхолії чи, може, відчуження.

Проте я тримав випущену ниточку і не збирався її покидати. Присунувся ближче до

неї і знову відчув тепло.

Автобус мчав рівною дорогою, на узбіччях відчайно палало жовте й червоне листя, поля поволі наповнювалися драглистими сутінками, і я пізнав раптом дивну суголосність себе й сьогоднішньої погоди, себе й цих драглистих сутінків; побіч мене сиділа нещодавно моя дівчина, та це не була вона — був то манекен, статуя, тепло від неї поступово зникало, і холодом я наливався. Хтось неймовірний, очевидно, той чорт із моїх снів, учинив пакість: вийняв із тіла моєї дівчини її тепле єство, рідне мені й дороге, а всадив туди кавалок криги. Мені здалося, що він сидить на відкидному сидінні біля шофера, і скалить червоні зуби, і світить великими очима, в яких відбивається морочне місячне світло, і це світло просвічує малі срібні ріжки в нього на голові. І мені раптом захотілося зникнути зі світу, розчинитися в цей сутінок чи туман, злитися з ним, напиться багрянцю з осінніх пожеж і п'яним вернутись у ті безмежні поля з кущистими острівцями. Вже знав, хто ті людинята, які висипали були з них і кинулися ловити мене (сцена також зі сну), — це була темрява, розкладена на певні сполучення, розділена на всіх нас — кожній істоті по кавалку. А коли в людини трапляються нещастя, пропорції зміщаються — на неї суне ліс темрявних істот, і не завжди віднаходиться сила їх перемогти. Це і є запорукою нашої смертності — бідні ми всі, бідні.

— Чи можу я ще запитати? — мовив я, бо обов'язково хотів вийти із цього заціпеніння, в яке потрапив.

— Ліпше не треба, — сказала вона тихо, сиділа, скулена в грудочку, якась їжачкувата, насторожена. — Хай буде ліпше так, як є...

Але я відчув її ослаблість і не хотів аж ніяк пропускати цього моменту.

— Скажи, він не той, з яким ти була до мене?

Вона хитнула. Це, зрештою, й було останнє, що мені хотілося довідатися від неї. Отже, все було правильно: не вона мене зраджувала, а зі мною. Мені стало трохи легше, єдине, чого я не міг витримати, — це зрада. Саме тоді й прокидався у мені той звір, і я міг наробити відтак казна-що. А може, й справді, хай буде так, як у мелодрамах: ми проведемо останній спільний вечір, останню ніч, а ранок хай навіки нас розлучає? Може, й справді в цьому є щось красиве й логічне, бо який смисл нам ставати ворогами? Мій звір знову розплющив очі: я сам собі брехав. Відверто й цинічно, хоч цією брехнею й намагався врятуватися. Ми знову поринули кожен у своє: і я, і вона, були холодні, мимовільні доторки нас не зігрівали. Не бажав думати, що має бути далі; здається, не хотіла думати про те й вона. Але вона поділила зі мною свій хліб, одже не до решти від мене відторгнулася, згодилася на цю спільну поїздку і спільний вечір, тим і надії мої не всі ще втрачені.

Автобус в'їжджав у Святошин, тут була й автостанція. Палали ліхтарі.

— Ти додому? — спитала вона, не дивлячись на мене.

Я почув запах осіннього листя. Прилетів вітер і приніс мені його, змішаного на бензиновому перегарі.

— Проведу тебе до гуртожитку, — сказав.

Ми сіли в міський автобус і поїхали Окружною дорогою. Слів не було, але поруч із нею було мені легше, хоч аж зовсім не затишніше. Бо між нею і мною уже сплелось немало пов'язаних ниток — ми обірвали їх тільки кілька.

Я взяв Тамарину руку, холодну й неживу — вона руки не відібрала.

— Тамаро, — сказав я з тугою. — Невже все так безнадійно?

Мовчала. Автобус впускав і випускав людей. Ми сиділи кожен у своїй оболоні, а обое — в спільній. І не існувало нічого, окрім того світу. Були ми роз'єднані, але й сполучені однією печаллю. Бо все, здається, і справді було безнадійно...

Йшли дорогою до гуртожитку. Я чув, як дівчина дихала, так само дихали навколо жовті дерева. Ось вони, київські алеї, по яких ми хотіли поблукати. Але сумне наше блукання.

Я тримав її за руку, а тоді обійняв за плечі. Вона напружилась, однак руки моєї не скинула. Ми йшли, як ходили не раз і не двісті, і наші тіла випромінювали ті струми, що нас завжди хвилювали та єднали. Але зараз було по-інакшому. Зараз на нас була бляшана одежа і дув у вічі холодний продув.

— А тепер іди, — шепнула вона, коли ми, нарешті, зупинилися біля гуртожитку.

— Ні, — сказав я вперто. — Цей вечір і ніч мої. Розлучимося завтра.

— Навіщо це тобі?

— Маю на те право, — сказав так само вперто, бо таки не міг зараз з нею розлучитися. Вона це відчула. І згодилася мене пожаліти. Я це нутром відчув: таки зумів пробити її холодну, бляшану неприступність. Ні, я ні на що не сподівався, прагнув тільки одного — поки що не піти.

— Ти мене мучиш, Максе! — сказала вона. — Ну, зрозумій!

Я стояв на певній відстані від неї і тяжко дихав — мені бракувало в цьому холодному вечорі повітря. Дух осіннього листя забивав мені горло.

— Це ти повинна мене зрозуміти, — сказав я.

— Не можу сьогодні. Я хвора! — майже зойкнула вона.

— Я знаю, — сказав. — Прощу в тебе не тебе — подаруй мені тільки ніч.

— Ти божевільний!

— Ні, я маю на те право, — мій голос набирал загрозових ноток. — Інакше... цілий вік шкодуватимеш...

Зирнула на мене перелякано — це говорив із мене мій звір. Вона це знала. Сльози потекли їй по обличчі, я прихилив її до себе і зцілював їх. По тому трохи загрубо відштовхнув її від себе.

— Іди по ключі...

Прийом було відпрацьовано: вона мала зайти до вестибюля і взяти в чергової ключі. Я мав зайти по тому. Показував студентського квитка і казав, що мені треба до хлопців з такої-то кімнати. А інколи й не показував квитка, а просто йшов, і не завжди мене перепиняли. Бо коли б ми зайшли разом, то чергова мене напевне не пропустила б. Та баба була відьма й затримала б мене із самого задоволення, що зробила парочці капость. Але зараз я ризикував. Тамара могла б зачинитися від мене — тоді не знаю,

що було б. Навіть думати не хотів, бо тоді командував би не я, а мій звір. Звір же має власну логіку і знає власні закони, яким підлягає. Єдина моя надія — Тамара про мого звіра відала.

Я пройшов у гуртожиток щасливо. "Відьма" балакала по телефону, а це був єдиний момент, коли вона цілком утрачала пильність; певне, належала до того типу жінок, які не могли робити два діла. Я ж ішов сміливо, як до себе додому, а вона в цей час натхненно торохкотіла про якісь кофточки-мофточки.

Проскочив кілька прольотів сходів і відчув, як у мене тахкоче серце. Але двері до Тамариної кімнати не були зачинені. Вона встигла переодягтись у халат і капці і була такою, якою б стала, коли б ми одружилися, тобто домашньою.

— Не знаю, що тобі приготувати на вечерю, — сказала вона, — в нас тут нічого нема.

— Чаю, — сказав я, звальюючись на стільця, бо це був мій останній подвиг на сьогодні — я відчув, що втома не просто чавить мені на голову, але й гнітить.

— Чай є, — сказала Тамара і всунула в мережу виделку електрочайника. Мені здалося, що вона примирилася з тим, що я залишуся на ніч. Але говорити нам не було про що, не зникала й відчуженість, обличчя її — ніби маска. Це її почварило, але мені від того легше не було.

Пив чай, наливаючись теплом, бо надто багато в мене сьогодні набралось холоду. Тамара так само пила чай, сидячи навпроти, і мені здалося, що трохи мене й побоюється. Це наповнило мене негарною втіхою — принаймні відступатися не збирався. Хай там що, а ми попрощаємося романтично, тобто так, як того хочеться мені.

— Коли приїжджає твоя сестра? — запитав я, хоч вона про те вже говорила.

— О дев'ятій ранку, поїздом.

— Піду від тебе о сьомій, влаштовує?

Вона промовчала. Ніхто з нас не відав, що буде далі. Я відчував легке збудження, яке давало мені змогу сьак-так триматися. І я сьак-так тримався, хоч день сьогодні випав неймовірно виснажливий.

— Ще чаю? — спитала вона.

— Будь ласка.

Ми трималися за цей чай, як за соломинку. Окрім того, нас розділяв стіл.

— Чому ти вирішила повернутися до того першого? — спитав я.

— Так вийшло, — мовила вона. — І давай про це ліпше не будемо, ми ж домовлялися.

Я подумав, що це класична формула у дівчат: там, де вони не змогли опертися, чи там, де надмірно захопилися, — все це вкладається у формулу: "Так вийшло!" Просто — і ніяких проблем.

— А коли б я спробував відбити тебе від нього? — спитав я, дивлячись на неї впритул, у руці в мене парувала друга філіжанка чаю. — Чи так уже все остаточно?

— Остаточно, — сказала вона. — Інакше не виходить.

— Чому?

— Бо так вийшло, — знову мовила вона класичну формулу. — Тут нічого не зміниш.

— Все можна змінити, — сказав я, бо від теплого чаю мене почало розмлювати. — І я тобі в цьому допоможу.

Вона похитала головою, і обличчя її знову стало як маска. Тоді я встав і підійшов до неї — злякано скинула очима.

— Іди сюди, — сказав я. — Хочу тебе поцілувати.

— Ні, — сказала вона і майже крикнула. — Ні!

— Не ні, а так, — сказав я, підіймаючи її зі стільця і притискаючи до себе. — Ти віддала мені сьогоднішній вечір та ніч. А коли б того не хотіла, закрилася б і мене до себе не пустила. Отже, будь покірна і не сердь мене.

Я говорив брутально. Вона безвольно висіла в моїх руках, відшукував її губи, але вони були стиснуті й мені не піддавались. Я обцілював її обличчя, легенько хапав губами за крайки вух; зрештою, її уста здригнулися й напружились — вона піддавалася. Я посилив натиск, і за мить ми вже пили одне одного, як і раніше, я знову пізнавав це тіло, яким володів; і все в мені заспівало. Але вона отямилась. Вперлася руками мені об груди й відштовхнулася.

— Не запалюйся, Максе! — сказала, сторожко світячи очима. — Я все одно сьогодні не можу.

— Прокляття вашій жіночій породі! — сказав я. — Не буду тебе чіпати. Іди сюди!

— Ні! — сказала вона.

Але те "ні" було із тих, на яке чоловіки не зважають, це була формула пристойності, а не небажання. Вона знову опинилася в моїх обіймах, ще вивертала голову, для годиться пручаючись, а за мить ми знову жадібно пили одне одного, і тільки, коли зовсім почманіли, вона вирвалася: по щоках її котилися сльози.

Вона впала обличчям на руки, які поклала на стола, й заридала:

— Я не повинна цього робити, не повинна!

— Ти робила це зі мною півтора року, — сказав я безжалежно. — Це і більше цього.

— Але тоді я була твоя, — сказала вона. — А зараз я просто не можу.

— То стань знову моєю, — сказав я.

— Це неможливо, — прошепотіла вона. — Пожалій мене і не чіпай. Не поведься зі мною так!

І мені раптом стало її жаль. Жаль, бо вона, здається, заплуталася. Загалом, я її "звоював" легко, вона не дуже опиралась і за якийсь місяць нею оволодів. Мені здалося, що причина вся в тому, що вона не може опиратися, особливо тому, хто мав з нею діло. Однак по-жіночому хотіла зберегти порядність, отож одного з нас мала відшити. Але чому мене? Оце й злило, нервувало й уражало — чому, чорт забирай, мене?

— Гарзд, стели, — наказав я. — Пора спати, в мене вже очі злипаються. Буде так, як хочеш.

Подячно зирнула на мене й почала стелити. Спершу своє ліжко, а тоді сусіднє для мене. Ліжка тут були вузькі, односпальні, але в мені знову почав прокидатися звір.

— А не вмістимося на одному? — спитав я не вельми лагідно.

— Ти ж мені обіцяв, — спинилася вона з подушкою в руках.

— Ти мені теж обіцяла, — сказав безапеляційно. — Вечір і ніч. Будь певна, вранці піду, але вже навіки, якщо не одумаєшся. Але знаю, що ти не одумаєшся.

— Ти ляжеш окремо, — сказала вона, і її обличчя знову стало як маска. — Ти мені обіцяв.

Я вирішив підкоритися. Принаймні тимчасово. Роздягся й ліг, солодко протягуючи втомлені ноги. Вона погасила світло, і я чув шурхіт її одежі, бачив бліду тінь, яка ходила кімнатою, вдягала сорочку, обернувшись до мене спиною. Було переді мною дві дороги: заплющити очі й відразу ж поринути в сон — це я міг учинити за хвилину. Але те значило добровільно відректися. Друга дорога — встати й піти до неї.

Я зробив останнє. Взяв свою подушку й підійшов. Вона лежала до мене спиною, відсунувшись на край, ніби приготувала для мене місце. Я поклав подушку й ліг.

— Тамаро, — сказав я, лежачи на спині. — Мені жаль і тебе, і себе.

У відповідь — мовчання. Я взяв її за плече, і вона безвольно перекинулася на спину. Я відшукав її губи, були вони вогкі, тремкі й відразу мені віддалися.

Ми цілувалася з якимсь відчайним шалом, притискалися й втискалися одне в одного, я цілував її обличчя, шию й оголені груди, вона тихо при цьому постогнувала. Зрештою, розпалені й напівзруйновані, відкинулися одне від одного — я все-таки не забував про "прокляту жіночу природу" та її фізіологічні процеси, хай їм чорт!

— Максе! — сказала вона хрипко.

— Ну! — відгукнувся знесилено.

— Я тобі сказала неправду, — шепнула вона.

— Про того негідника, що відбиває тебе від мене?

— Не треба зараз про нього, — мовила вона розмлоєно. — Я не хвора, Максе! Можеш робити зі мною, що хочеш.

Я спаленів: чортяка розбере цю "кляту жіночу природу". Ми не раз займалися цим ділом, але ніколи вона не виявляла ініціативи.

Я обережно провів рукою по її тілі: було воно оголене. До мене тяглися розціловані, пекучі уста, і я таки накинувся на них з усім шалом.

— Ти чортиця! — сказав я, поринаючи в глибину її тіла. — Чого ти стільки часу мене мучила?

І тут я почув смішець. Якийсь солодкий і брутальний смішець.

5

Сон прийшов до хлопця під ранок. Він тільки вийшов на Бишівську дорогу, як побачив знайомого незнайомця, той сидів на стільці, а другий порожній стояв обіч.

— Несу матері стільці, — сказав чоловік. — Сідай! Готуюся женитися, і сам знаєш: потрібна нова мебля.

Стелився навколо туман. Підіймався від землі сірими космами зі срібним відливом, і цей туман чомусь пах парфумами.

— А коли б ти довідався, що твоя наречена...

— Спала з тобою? — спитав чоловік. — Про це вона розповіла.

Сірий туман химерно звивався, в ньому ходили якісь постаті, одягнені в чорне. В глибині ночі горіло кілька вогнищ, а біля них сиділи, скулившись на стільцях, люди в темному. Я подумав, що ми з цим чоловіком також одягнені в чорне і нічим від інших тіней не різнимся. Підійшов до нас чорт із люлькою в зубах, попросив сірника, запалив і присів поруч навпочіпки.

— Інтересне діло — світ, — сказав він. — Ви в ньому товчетеся як навіжені, й ми з вами. Вигадуєте собі пристрасті, а вони яйця виїденого не варті. Ось ви змагаєтеся за самицю, а вона так само яйця виїденого не варта. — Він пихкнув димом, і той став над головою срібною хмарою. — Я теж щойно змагався... так, за самицю, а виявляється, не я за неї змагався, а вона за мене. Тобто не я відшив свого суперника, а вона, не я її взяв, а вона мене. Зрозуміло я кажу?

— Не переживай! — сказав чоловік мені. — Коли вона пуста, постраждаю я. Я вже її тратив. Переживав, а потім заспокоївся.

— Знаєте, чого я прийшов? — спитав чорт. — Подивитися, як ви битися будете. Я оце щойно сам бився за самицю. Ми бились, а вона сміялася з нас, дурних. Скажи, чи не пора нам всім стати істотами розумними й цивілізованими? Ну, гоп-ля — вставайте один і другий Хто з вас рогоносець?

— Обоє, — сказав я, встаючи. — Але він — двічі.

Чоловік повільно підіймав над головою стілець і так само повільно опустив на мою голову. Клацнуло, ніби хтось вимикача вимкнув, від моєї голови, як при сповільнених зйомках, почали повільно розлітатися рештки розламаного стільця.

— Оп-ля! — сказав чорт. — Теперечки ти!

Я вдарив свого суперника у вуха і відчув, що та голова гумова.

— Хе, гумова голова! — сказав чорт. — І в тебе, і в нього. Погуляйтеся! Футбол — сучасна й найпопулярніша гра. Оп-ля!

Я зняв власну голову і з розмаху вдарив її ногою. Справді була гумова, але полетіла не як м'яч, а як надувна куля. Це саме зробив чоловік, і ми стояли один супроти одного зовсім безголові, обоє смутні і в чорних костюмах, а голови наші пливли у небо і швидко зникали. Чорт скалив до нас червоні зуби, а навколо стелився сивий і гіркий туман. Густо пахло осіннім листям, змішаним із запахом жіночих парфумів.

— Молодці, ви славно побилися, — сказав чорт. — Вийшла чудова атавістична бійка. Я задоволений. Ви вільні й можете розходитися по домівках. Самицю вашу залишаю собі. Є запитання? Ні? Тоді в дорогу — оп-ля!

Історія четверта.

Жіночий наступ

Наперед заявляю: тепер я вже не вірю ні в яку чортівщину і в ніякі сни. Мені зуби починає ломити, коли жінки з моєї редакції, а працюю я в маленькому педагогічному журнальчику, починають чесати язика про привиди, містичні явища, тибетську медицину, користь від екстрасенсів, найдивовижніші дієти, біополя, йогу й перейогу, про загадкові явища, НЛО і всіляку іншу бридню. Мої колежанки з дивовижною

старатливістю вишуковують публікації про це в газетах та журналах, передають одна одній, переоповідають, охають і ахають, купують у всіляких пройдисвітів подібну дурбельську літературу: тлумачення снів, астрологічні провіщення, якісь рецепти, хіроманські листки, схеми особливих точок в організмі — повний тобі сказ. Дратує все це мене невимовно, хоч, коли я спокійний та розважливий, можу пояснити цей феномен елементарно: по-перше, в жінок постійно присутнє щось дитяче, схильність до казки чи що, скоріше, може, до марновірства, через що вони більше здатні, наприклад, до релігійного афекту чи романтизму, бо це сполучається в них з елементарною простодумністю та схильністю до догматики й уподібнень. По-друге, цілком резонно міркую я, схильність до містики з'являється у суспільстві в нестабільні, бродильні часи, власне кажучи, в часи духовного занепаду, бо всяка нестабільність — ознака дисгармонійності — одне слово, я знаходив досить резонів, щоб пояснити отой жіночий сказ, але від того втіхи мав мало, бо жінки зі своїм нестримним патяканням не тільки самі нічого не могли робити в редакції, але й мені не давали. Роботу вони забирали додому й сиділи ночами, відчуваючи, напевне, натуральну зненависть до своїх чоловіків, які, покористувавшись прихватцем їхніми щедротами (бо на більше в жінок бракувало часу), спокійнісінько поспівували собі носами й горлами, а їхні жіночки правили чи переписували статті педагогів, котрі не могли зв'язати на письмі кількох слів у такій мірі, щоб дати спокій прагматичним редакторкам, котрі всю ту нікому не потрібну жвачку безжально спресовували в прісно-стилістичні шаблони. Я ж волів працювати на роботі, бо вільним часом хотів розпорятися за власним уподобанням: за своєю природою я самітник та естет, любитель старої книжки, музики, а також театру. Живу в однокімнатній квартирі, яку організували мені (щира дяка їм за це) мої батьки, бо й бабця моя вже відійшла у вічність і я дістав змогу вирватися з тієї вічної колотнечі, в якій і досі колотилися моя мати та вітчим. Отже, я тепер людина із власним барлогом, а після печальної історії з Тамарою (вона таки повернулася до свого першого залицяльника, вийшла за нього заміж, потім од нього втекла, написала мені відчайного листа, на якого я не відповів, а потім наші стежки-доріжки розкотилися — не відаю, як вона тепер живе) аж ніяк не поспішав заводити в тому барлозі сімейне гніздечко, хоч для того, (щоб це я мав колись учинити) батьки мої з бабцею й провели ту операцію з перепискою. Мати моя тільки часом до мене забігає, щось нашвидку зварить, попере постіль і одержу, принесе якихось харчів; інколи ми перемовляємося по телефону, до неї й вітчима я ходжу двічі на рік, на їхні дні народження, — оце і є та гармонія, якої я досяг та був з того начебто задоволений; власне, вирішив пожити так, як мені хотілося, через що й роботу нашукував у якихось кутках і закутках цього світу, як, приміром, оцей зачуханий педагогічний журнальчик, хоч тут я, признатися чесно, помилився: замість сонного царства й затишного болота я потрапив у маленьке пекло, бо в редакції працювало тільки два чоловіки — я, літредактор, і відповідальний секретар, а жінки, як правило, тільки тоді по-справжньому живуть, коли колотяться, отож вони й колотили баганце нашого цілком незатишного світця, відчуваючи при цьому мертвенну загнаність. На щастя, всі вони були одружені, отже, цілком

натурально перетворювались у тих кокошних курей, які розриваються між домом і роботою, правда, від однієї з них, сирійської Ліни, чоловік панічно втік, лишивши її з двома дітьми, — паскудник і паразит, як охрестила його Ліна, — бо вона годувала його сирими буряками, капустою та морквою; кажуть, що він і досі десь біжить, може, добігає Владивостока, а може, до нього тільки напівдорозі. Ця Ліна за такий поважний строк устигла (я, правда, не міг збагнути де) розшукати собі охочого стати сирійцем і вже вийшла б заміж удруге, але її серйозно стримувало те, що в своїй мацюпенькій квартирі не мала де поставити двоспального ліжка (запитання для охочого розгадувати ребуси: а де спав отой нещасний утікач, котрий добігає оце до Владивостока, а може, до нього тільки напівдорозі?)

Ні, життя іноді створює дивовижні ситуації, і таке коїть з людиною, що їй і невтямки, що за чортяка крутить колесо його долі; тут і справді при слабкому розумі можна стати марновірним або й звихнутим.

Друга моя колежанка Надя, окрім глибокого інтересу до окультних речей, має ще одну пристрасть: вона якнай докладніше оповідає, який паскуда її чоловік, бо він і те, і третє, і десяте, а вона його мусить обслуговувати; він не любить дітей, непутящий, увесь час пропадає на роботі, нічого в домі не допомагає, вимагає, щоб йому варили, прали одягу, та ще такий-сякий, негідник, хоче, щоб і вдома було прибрано. Від Наді він іще не втік, але Надя пристрасно його ненавидить і про всі деталі свого із ним співжиття оповіщає Ліні та Лені, зовсім незважаючи на мою присутність, так ніби я й не чоловік. Зрештою, таке ставлення в них до мене в усіх, і я нічого не маю проти, бо для них я справді не чоловік, а щось таке, як вазон, якого при тому не треба поливати, бо він самополивається, принаймні не їхніми балачками.

Лена має інший клопіт: її чоловік безплідний, але надокучає їй тим, що надто послужливий і уважливий: тягає з магазину овочі, купує їй ледве не щодня квіти, часом і вельми дорогі, через що їм часто не вистачає грошей і в них у хаті поселився трупний запах прив'ялих квітів, бо одні дов'ядають, інші починають в'янути. Він такий послужливий, той Ленин чоловік, що пере не тільки свою, але й жінчину одягу та ще й каже, що любить те робити (я гадаю, що в того нещасного є певна сексуальна патологія), любить він, коли вона лежить на канапі із журнальчиком або робить свої статті (бо коли їх робити, як на роботі ніколи), а сам щось варить, щось по хаті робить і непомірно набридає жінці розпитами, що їй хотілося б з'їсти чи що зварити — все він товчється, все щось робить, аж їй "тошно стає", а коли входить із віничком, то незмінно цікавиться, чи не завадить їй шурхіт того віничка; вони навіть сплять, як виявляється, не разом, бо він дуже боїться вразити її своїм хропінням, адже це так неестетично, а вона, Лена, так утомлюється з роботою — недаремно й додому її бере, і таке в нього при цьому смиренне обличчя, що їй-Богу часом їй аж по морді йому кортить з'їздити, і такий він услужливо-солоденький, ну ніби лакей.

З усього того я зробив висновок, що в усіх трьох молодичок порушено моральний спокій, отож нічого дивуватися, що вони так глибоко цікавляться всілякою чортівнею, не тільки суспільство, а вони самі, як його продукт, перебувають у глибокій моральній

кризі — жодна з них життям не задоволена. Може, тому їхні фізіономії вже й тіні не мають привабливості й сексуального шарму, їхні обличчя сірі, як і душі, — ось у яке болітце я потрапив, шукаючи миру для душі, тобто шукаючи тихої світової заводи, де міг би спинити свої кораблі. Звісно, я намагався не слухати ані того патякання, яким вони заповнюють робочий час, інколи навіть переходячи для власного спокою в тісний передпокій: два на два метри, звідси веде двоє дверей: до начальства (там сидять відповідальний секретар і наша головна — вони відрізані від нашого світу суспільною над нами зверхністю) і до редакторської кімнати, де постійно літають жіночі голоси. Незручність тут у тому, що через передпокій весь час ходять; до речі, всі жіночки неймовірно часто бігають у туалет — та це вже діють якісь секрети їхньої біології, в якій я, незважаючи на досить відверті стосунки з Тамарою, залишаюся напівтемний. Ось чому, коли завершується робочий день, я починаю відчувати тихе щастя, що нарешті вирвуся з болітця, із того варива, де, попри все моє бажання, мушу варитися й сам — не дивно, відтак, що хочу-не-хочу, змушений наповнюватися й отими розмовами, й отими історіями, і тими нікчемними проблемами, що їх натоптано в голови моїх колеганок, незважаючи на моє прагнення того всього намулу в душу не пускати.

Недаремно зробив цю преамбулу, бо останнім часом мені почали снитися досить чудні сні, і хоч я намагаюся в них не вірити, як і в усяке чортovinня, але годі відкинутись від думки, що сні — криве дзеркало живої дійсності, отож коли мені якось приснилася Ліна і те, що я опинився в ролі її чоловіка, власне, не чоловіка, бо нікуди я від неї не тікав, а претендента на нього, я ніскільки не здивувався: наслухаєшся усякого — й не таке привидиться.

Отож уві сні ми з Ліною поїли сирих буряків та закусили сирою морквою, при тому з моркви вона вирізала осердя, бо їй сказала якась знайома, що в середині моркви збирається все шкідливе, і почали вирішувати проблему двоспального ліжка. Це ліжко мало займати всю кімнату з вузьким проходом біля стіни, і саме мені доручалося скласти його з розібраних частин.

Макс цілу ніч складав оте ліжко, ніяк не посиливши припасувати частини, і тільки під ранок впорався з роботою. Тоді дістав дозвіл роздягтися й поліз із Ліною, яка також роздяглася й виявилася жахливо костомашна, на те ліжко, і тільки знамірився підібгати під себе те кошмарно-костомашне тіло, коли ж роздався грім, ліжко розвалилось, і з-під ліжка раптом почувся жахливий крик — виявляється, вони з Ліною придушили першого її чоловіка, отого, що, за теорією, мав бути утеклим і десь досягати зараз Владивостока або бути посередині до нього, а виявляється, весь час переховувався під ліжком, хоч як це йому вдалося (адже ліжко складав Макс), залишилося незвісним. Зрештою, в снах годі шукати логіки — так воно було, та й годі.

Так почалася серія моїх еротичних снів, що мене не на жарт затурбувало, бо свідчило, що й мій душевний спокій, навіть моя невразливість на безумний і сколочений світ, починає ламатися, притому ламання моєї сталості й цільності відбувається із середини через несвідоме, і в цьому, як сказано у Писанні (до речі, чи сказано?), завжди винуваті жінки, бо недаремно їх, бідолашних, традиційно вважають

служками пекла.

Коли б я розповів тверезомислячому чоловікові про отой сон із Ліною, він би цілком спокійно мою розповідь прийняв би — таке може бути. Коли ж би я оповів йому, що наступної ночі мені приснилася Надя, він скривився б, вважаючи, що я перебираю, а коли б до того я додав, що третьої ночі мені еротично приснилася ще й Лена, назвав би мене брехуном, бо тут відчувався б організований розумом порядок, а сон по суті глибокосуперечний саме "порядкові", він алогічний, тобто підданий логіці абсурду, а вже це виключає отаку дуже задану послідовність, тим більше, що, згадуючи всіх трьох жінок, я, як правило, згадую їх у тому порядку, в якому йшли мої сни. Але абсурд у тому, що воно справді так було, це й переконало мене: за логікою абсурду відсутність абсурду може вважатися його вищою точкою, вищим виявом. Отже, не ладнатиму ніяких схем, а запишу те, що відбулося зі мною насправді, бо дійсність, як сказав один мудрий письменник (не пам'ятаю хто), досконаліша гри, тож не буду лукаво мудрувати, а спокійно опишу подальші мої сни — цікаво тут те, що й тепер я бачив себе, як сторонню особу, ніби дивився на себе збоку чи у дзеркало.

З Надею у Макса все почалося з того, на чому закінчилося з Ліною, тобто сон почався з бурхливої еротичної сцени, вони лежали на тому-таки широчезному Лініному ліжкові, правда, лишилося невідомим, хто його склав після того, як минулої ночі воно завалилося, і що сталося з тим придушеним ними Лініним чоловіком. Постіль на ліжкові була зіжмакана й перемішана з їхньою (певне, в пориві скинутою) одежею, Надя була тлустенька, і її тіло під ним розлилося й гойдалося, ніби перебував він на надувному матраці, що його кидають розбурхані хвилі, але докінчити цю розвагу йому так і не вдалося, бо Надю покликала до себе в кабінет редакторка, і Надя, не маючи часу одягтися, схопила зі столу недоопрацьовану статтю й побігла, трусячи тілом, а воно все складалося зі складок та округлостей. Тільки тоді Макс помітив, що в кімнаті вони були не самі, там сидів за шаховим столиком Надин чоловік, лице якого приховувала натягнута на голову жіноча панчоха, — він спокійним жестом запросив Макса сісти і зіграти з ним партію в шахи.

— Давно тут сидите? — з жахом спитав Макс.

— Від самого початку, — спокійно відказав Надин чоловік, розставляючи шахи.

— Але ж Надя сказала, що ви цілими днями пропадаєте на роботі, що вам абсолютно байдуже, зберігає вона вам вірність чи ні.

Надин чоловік усе ще спокійно розставляв шахи, навіть мені, собі він люб'язно взяв чорні, а Максу великодушно поступився білими.

— Чи ж має значення: на роботі я чи ні, — сказав він розважно, — однаково залишається моя присутність, не вважаєте? Ну, поки не покинув цього тричі розпроклятого дому.

Останні слова Макса здивували, адже виходило, що Надя мала рацію: не був він їй добрим чоловіком.

— Чому ж розпроклятого? — спитав Макс.

— Тому, до вашого відома, що розпрокляте саме життя, — мовив Надин чоловік. —

У ньому, шановний, іде відвічна боротьба чи війна, як собі хочете, чоловічого й жіночого начал. Знаєте, є така квітка, яка жере комах. Отже, ми чоловіки — комахи, а жіноче начало — це ота квітка. Ми нетлі, а жіноче начало — свічка, на якій вони спалюються. Ми — птахи, а жіноче начало — сітка, в яку ми ловимося. Через це наше подружнє життя — це пропадання, не вважаєте?

Макс поки що такого не вважав, бо не мав щастя знати, що таке подружнє життя, стосунки з Тамарою ще не дали йому такого досвіду.

— Та все це дурне, — сказав Надин чоловік, шахові фігури були розставлені. — Міг би цілий день говорити на цю тему, але від цього в світі нічого не зміниться. Прощу, ваш хід.

Макс зробив хід центральним пішаком.

— Чи конче нам грати в шахи? — спитав.

— Ну, звісно, — мовив Надин чоловік, — коли виграєте, відступлю вам свою жінку, її жахливий характер, здатність псувати життя, безконечні претензії й вимоги і вічну незадоволеність. Все інше в неї цілком позитивне.

— Що ж залишається інше? — спитав Макс.

— Отруєність нею, — сказав Надин чоловік. — Жінка — це як алкоголь чи наркотик, вживати приємно, але причастившись, годі того не робити, в результаті — безповоротне отруєння, не вважаєте? Чоловік уже просто потребує того пійла, прощу, ваш хід.

Макс зробив хід пішаком.

— А коли програю? — спитав.

— Ну, тоді мені доведеться вигнати вас у шию, зробити жінці скандал, відлупцювати її й повернутися на круги своя.

Вони грали сказано. Вже повернулася з редакторського кабінету Надя, вже накинула на голе тіло халата, вже ходила довкола них, похлипуючи й сьорбаючи носом, а побачивши, що гра затягується, почала неохоче прибирати розкидану постіль, зібравши й Максову одягу, бо він все ще був роздягнений і сидів за шаховим столиком у костюмі Адамовім. Надя охайно склала ту одягу на ослінці, поставивши біля нього, при цьому голосно, щоб почули, схлипнула.

Макс невідривно дивився на дошку, водночас протягував руку, захоплював якусь одягину й натягав на себе, бо вже не мав сумніву, що партію таки програє, а може, йому й хотілося її програти, і тільки самолюбство кидало його у вир цієї безнадійної боротьби, адже замінити в цьому домі Надиного чоловіка не така вже й весела перспектива, тепер би вона обкалювала у час своїх античоловічих монологів Макса. Він не мав ще отруєності нею, власне, була тільки півступнева отруєність, та й то у сні, — хай уже те щастя світить суперникові. І воно йому засвітило, бо Максовий король опинився голий зовсім так само, як голий був щойно він сам; Надин чоловік гнав голого короля через поле з радістю рогоносця, поки не затис у кут... Тоді схопив Макса (я сидів десь у кутику цієї кімнати невидимий, маленький, геть такий, як тоді в дитинстві, коли робітники зводили до стелі драбину) за шкірки, поволочив через кімнату й почав

щедро наділяти тумакми. Надя завершала, стала ойкати й щось вигукувати; Макса було викинуто — як кота — за двері, а може, він і справді став котом, бо чкурнув по сходах униз, аж закуріло. Там угорі все ще репетував жіночий голос, певне, Надин чоловік узявся вже до жінки... Але Максові не було до того діла, він мчав чорним котом по сходах, доки не вилетів із під'їду, як вистрелена куля...

...Коли розплющив я очі, відчув, що мені болить серце, а тіло все покрите липкою плівкою поту.

Тут хочу зробити маленьку інтродукцію, перш ніж перейти до опису третього еротичного сну — мені потрібно дещо підсумувати в собі, бо хоч сні — це напевне дурниця, вони на мене впливали в якийсь дивний спосіб. Перше, коли я після сну приходив на роботу, мені неодмінно здавалося, що жіночий об'єкт мого сну все-таки цієї ночі в якийсь позасвідомий спосіб зв'язувався зі мною; я ж намагався на той "об'єкт" не дивитися, бо до Ліни чи Наді просто не міг мати ніякого почуття; мене морозило від одного погляду на них, тобто вони, крім негативних, ніяких емоцій у мене не викликали. Однак, виявляється, викликали, бо, очевидно, ота негачія до них була своєрідним протестом мого організму проти близькості з ними; я не мав до них реального потягу, це так, зате мав потяг абсурдний, не пов'язаний з розумом та уподобаннями, — очевидно, діяли тут простіші закони, може, й справді та сила, що вкидає в жерло комахоїдної рослини тих нещасних істот чи створінь. Бо обидві жіночки зі своєю антиінтелектуальністю, дріб'язковістю, патяканням, схильністю до окультистичності і так далі все-таки були біологічно обіч мене присутні; принаймні зовсім інакше, як, приміром, наша редакторка, котра цілком себе змащинувала і стерилізувала, хоч чоловік і діти в неї також були. Але головна редакторка ніколи, ні разу не прийшла до мене у сні, отже, тут не було ніяких сполучних ланок, хоч вона була в тих снах, як і в житті, тільки присутня як існуюча побіч механічна якість, котра живе у сферах почуттєво до мене недотичних. Досі я вважав, що ці три бідолахи, мої колежанки, так само зі сфер зі мною не дотичних, але, виявляється, це не так, виявляється, вони були зі мною, як я вже казав, абсурдно дотичні. В одному я не був шляхетний після зустрічі з "об'єктом", з яким так розгнуждано вів себе уві сні, — відчував до того "об'єкта" панічне обридження, а коли б був людиною гуманнішою, то мав би (принаймні теоретично це так) відчувати до них поблажливість і дрібочку тепліше до них ставитись. Але мій егоїзм живило не так оте обридження, як жах від того, що вони можуть, боронь Боже, здогадатися про мій до них несвідомий і невірний сексуальний інтерес. А може, й справді мав рацію Надин чоловік, коли казав, що чоловік поступово отруюється жіночим началом і воно втягує його в себе, як нетлю свічка, чи, додам від себе, як вуж жабу, тобто людину нестримно зваблює в себе та сила, як бездонне болото, аби її таки проковтнути, і це при тому, що втягуюча сила видимо пасивна, а жертвенна — видимо активна.

З Леною Макс також опинився на тому-таки величезному, на цілу кімнату Ліниному двоспальному ліжку, але цього разу довідався, хто його для них склав, — зробив це покірливий Ленин чоловік; він навіть ложе охайно застелив, збив подушки, а

тоді скромно відійшов, а може, десь сів у куточку, щоб бути в пригоді, коли щось його жінці забагнеться. Але Макс із Леною зовсім на нього не зважали, принаймні Лена; обхопивши Макса руками й ногами й важко дихаючи, вона прошелестіла Максowi на вухо:

— Не зважай на нього, він нешкідливий.

Макс так і вчинив, зрештою, не міг чинити інакше, був-бо ніби розтоплений, тобто і його, й Ленине тіло стало ніби розігріта сонцем смола чи в'язке тісто, яке вминається, коли його тиснуть і мнуть, і здійсмається, коли його відповідно стискають. Отож тісто їхніх тіл змішувалось, як шарове, вони замішувалися одне в одного, спліскувалися, ставали грудю, яка стягувалася чи розтягувалася, а на все це спокійно й покірливо дивився, сидячи на осліпці в кутку кімнати, Ленин чоловік, очі його були печальні, а на вустах лежала вибачлива посмішка. Макс сам собі не належав, нога його була зліплена в одне з ногою напарниці і простягалася кудись у глибіню кімнати, рука вклеїлась у її спину, отак вони посплітались, а подекуди зрослися, і по них котилася їхня з'єднана кров. Макс відчував у собі її груди, її вуста, натомість уливався еством у її ество — це було якесь солодко-нудотне відчуття, бо Макс уростав у неї, крім усього, ніби куш ріс, ріс десь у безмежних глибинах, наділяючи той куш власним соком, напиваючись водночас і соком того куща. Лена щось шепотіла, як шепоче листя, а може, це щось шепотів Макс, щось, здається, стидомирне, брутальне, непристойне; якийсь страх прокидався у ньому; очевидно, боявся, що з'єднання їхніх тіл уже більше, як буває в сіамських близнюків, що вони вже ніколи не зможуть роз'єднатися, що він пропадає в ній так само, як пропадає вона в ньому (ні, це був не сон, а якесь несусвітнє безумство, з якого я ледве вирвався) і то через щасливу нагоду, бо Лена раптом згадала, що забула віднести начальниці статті, які вона завершила редагувати, отож панічно зірвалася із ліжка, так само, як і Надя, побігла, світлячи засмаглим тілом до кабінету редакторки, а Макс лежав розтрощений і розбитий, ніби його порубали, а члени порозкидали по різних кутках гігантського Ліниного ліжка.

— Нічого страшного, — сказав йому Ленин чоловік, збираючи його розкидані руки й ноги й притуляючи їх до тіла, при цьому він дмухав на місце з'єднання і вуди Максowi миттю до тіла приростали. — В мене воно так завжди. Одне й те ж саме.

Він сів біля Макса на краю ліжка й понурився.

— Що значить одне й те ж саме? — спитав Макс, поступово приходячи до тями.

— Відчуття порожнечі, — сказав Ленин чоловік. — Завжди з таким захопленням та віддачею все це переживаєш, а потому — ніби воду у ступі товк.

— Через це ви й бездітні? — спитав Макс.

— Може, й через те, — сказав смутно Ленин чоловік. — Це ніби купання. Покупався, освіжив, а через п'ять — десять хвилин — ніякого сліду. Ніякого! Або поїв, наситився, а через кілька годин ніби ніколи не їв, тямите, що я хочу сказати?

— Це і є почуття порожнечі? — спитав Макс.

— Так, — смутно прорік Ленин чоловік, вибачливо всміхаючись. Саме це і є відчуття порожнечі. Часом мені здається, що ми приречені, що все життя йде на

тамування голоду, а в результаті — порожнеча.

— Ви песиміст? — спитав Макс.

— Песимізм — це і є відчуття порожнечі, — сказав Ленин чоловік, смутно всміхаючись.

— І це теж тому, — спитав Макс, — що у вас нема дітей?

Він не відповів. Тільки дививсь у вікно, а на вустах його блукала цілком блаженна усмішка.

Зайшла Лена, обличчя в неї було заплакане.

— Ну, чого розсівся, — гарикнула вона на чоловіка. — Зварив би нам кави!

Чоловік устав і покірно пішов геть.

— Уявляєш, — сказала Максові Лена, накидаючи на голе тіло халата, — начальниця накинулася на мене з мокрим рядном. Ніяк не можу вкlastись у графік...

Це все, що я написав, на тверезий розум, повна нісенітниця. Я усвідомлюю те, тож не варто, напевне, було б псувати мені папір і все записувати, легше просто забути, як забувається все малозначуще. Досі я жив у сфері естетичних інтересів, після історії з Тамарою жінками не цікавився чи збридив ними і вирішив спокійно готувати себе до ролі старого парубка, був-бо по-своєму егоїстичний і не мав, зрештою, ні до кого діла — так легше жити. Робота потрібна для матеріальної забезпеченості; мав, очевидно, рацію Ленин чоловік, коли казав, що життя наше — це тамування фізіологічного голоду, і не більше, через це, зрештою, ми в цьому світі й раби, прикуті до тачки. Маємо віддати більшу частину дня на здобуток хліба насущного, а живемо по-справжньому тим, що по тому лишається. Нам утовкмачували в голови, що бути рабом свого заняття — це і є справжнє життя, але мене ці резони ніколи не переконували. Життя — це коли виходиш з роботи і, не поспішаючи, бредеш додому, розглядаючи світ, машини і людей. Життя — це коли лежиш у траві й дивишся крізь шелестливе листя на синє, біблійно спокійне небо; життя — це коли йдеш по стежці в траві й не знаєш, куди вона тебе виведе; життя — це ліс, в який занурюєшся, це квітка, яка розтуляє вперше вранці пелюстки; життя — це політ джмеля над луговими травами, це прегарне обличчя, яке виловиш раптом у юрбі, це світ гармонійних звуків, у які поринаєш, це пластичні рухи чудового тіла на сцені в супроводі музики; життя — це передчуття радості, якої ще не звідав; це повів теплого вітру, який пробуджує землю, вбирання оголеним тілом сонця, печія піску під босими ногами, занурення у прозору, не скаламучену воду лугового озера, це риба, яка виплеснулася, щоб хапнути повітря й сонця, це тиша міського скверика, яка зібралася сюди із шумливих вулиць, це сніг, що шапками покриває гілля, це медовий запах сосен, а ще золоте сяйво їхніх стовбурів, коли їх осяває вечірнє сонце, це запах першого снігопаду, спогад про золоті хвилини дитинства і про струмок, що срібно дзвонить у траві, це сотні одкровень і радостей, які навідали тебе, коли пізнавав світ. Все решта — це змагання за те, щоб перше було можливе, і змагання не завжди неантагоністичне, адже боротьба за існування — не вигадка. Зрештою, працюючи, ми не тільки будуємо й задовольняємо себе, але не менше руйнуємо й гнітимо, нищимо. Через це будь-яке творення — це вже руйнування,

це повільне вбивство світу, який існував і без нас, і до нас. А вже це одне викликає в мене жах, хоч він так само ні до чого...

Я сприйняв оті дивні сонні пригоди з моїми колежанками, як наступ на себе жіночого єства, яке, в суті, не терпить до себе байдужості, як своєрідну помсту за мою самообмеженість у чоловічому, причому це сталося, здається, цілком незалежно від волі й свідомості тих-таки колежанок. І коли б я був з ними близький і міг поділитися сокровенними думками (хоч би у формі психологічного дослід), був певний, що вельми їх здивував би, бо вони, можливо, ані здогадувалися, як агресивно пішло в наступ на мене жіноче єство (цю думку висловлюю некатегорично, бо перед цим сам-таки заявляв, що після тих ночей, коли зустрічався з ними, відчував з ними й певний психологічний зв'язок), хоч я був вдягнутий у плоть цих своїх збудниць, таких, що найменше могли на мене діяти, були-бо виразно й відразно мені бридкі. Єдина їхня перевага перед знадливішими представницями їхнього племені була та, що вони були обіч мене, тобто реальніші від знадливих, бо мали змогу діяти на мене з дня у день, тоді як ті інші, знадливіші, були ніби спалах сонця на хвилі. Я перебував цілими днями в системі їхніх запахів: натуральних і штучних, мій погляд мимовільно падав на оголену ногу, виставлене коліно, вигин пахвини, коливання грудей, на тіло у вирізах одяжі — все це було цілком реальним образом жіночого єства, незалежно від мого індивідуального ставлення до тієї чи тієї істоти як людини. Так міркував собі я, а чоловікові часто, аби заспокоїтися, досить зрозуміти певне явище, тобто погасити в собі його таємницю, що значить вилити на вогонь вогнегасну суміш. Тим-то я не добачав тут ніякісінької містики, а тільки речі елементарні, бо логічно зрозумілі. Це, може б, стало епізодом у моєму житті цілком незначним, цілком не вартим докладнішого опису, коли б усі оті сні певним чином не вплинули на моє подальше життя, тобто коли б їхня історія не здобула продовження в житті і не змінила моє цілком усталене, як я вважав, існування й буття. Бо мої колежанки, хотіли того чи ні, збудили в мені той неспокій, який я відчував ще в час захоплення Тамарою і який досі мені вдавалося щасливо бороти; я почав, одне слово, більше заглядатися на осіб жіночої статі, випадкові дотики з ними в трамваях і тролейбусах мене почали збуджувати, і, коли б не моя іронічність, я назвав би цей стан сексуальною заклопотаністю, тобто масована атака жіночої статі на бідлашного її зневажника тривала, збільшуючись інтенсивно, — я навіть почав розуміти тих самотніх здичавілих гвалтівників, які в темряві накидалися на жінок і дівчат, — це траплялося саме тому, що вони були поборені цією навалою, божеволіли з того й тратили глузд. Мені таке, звісно, не загрожувало, але неспокій відчував увіч, отож мені вперше стало незатишно вдома, відсунув я і книги й почав тулятися неприкаянно вулицями, в кіно, кафе, театрах (останнє я й раніше любив), а дивлячись, приміром, балет, не тільки милувався пластикою тіл (хоч і не без того), але й негречно звертав увагу на їхню оголеність (звісно, жіночу), відчуваючи при цьому цілком виразне збудження.

І от одного разу Максові привиділась уві сні дівчина, яку він, здається, знав, а може, десь побачив під час отих хаотичних блукань; принаймні обличчя її видалося

йому знайоме; вони опинилися разом у якомусь приміщенні, освітленому кольоровими ліхтариками, там були столи, лавки, канапи, на яких сиділи якісь люди з притемненими фізіономіями; дехто вмостився просто на підлозі: хто грав на гітарі, хто співав, але без звуку, кілька пар танцювало в диму, знятому курильниками, цей дим розпливався, окутував ліхтарі матовими, напівпрозорими кулями; під ногами лежали порвані й потоптані книжки, в деяких палітурки були одірвані, й люди топтали по тих книжках, обличчя їхні мінілися, наче й самі були із диму, видовжувалися, сплюскувалися, ніби в кривих дзеркалах; Макс блукав по тій чудній залі, зазираючи в ті лиця, і саме тоді, коли на них дивився, вони й одмінялися фатально, дехто корчив йому гримаси, дехто всміхався, показував йому язика, який виростав одразу в помело, совав йому в обличчя п'ятірню. По кутках грали в доміно, шахи, карти, цмулячи при цьому пиво із довгих ваз для квітів; якийсь чоловік прийшов з алюмінієвою каструлею, поставив її на столика, поклав побіч з п'ять ложок, в нього було гарне, нервово-одутле обличчя; а Макс у тому тлумі когось ненастанно шукав, його хапали за руки й одєжу, запрошуючи сісти, однак досить було глянути на тих запрошувальників, як їхні обличчя починали мінитися, коливалися, потворилися, розлазились. І він ішов далі, і йому здавалося, що й зала мала здатність зміщуватися й витягуватися; скрізь сиділи й лежали: на канапах, ліжках, столах, вели дискусії, цілувалися, витанцьовували, хтось стояв на голові, і, щоб зазирнути такому у вічі, він мусив ставати навкарачки. Але не міг ні на кому спинити визору, тоді відсмикнув якусь пасмасту штору й побачив, що й тут битком людей: вони пили, їли, щось стругали, шили; якийсь патлатий молодик, обвішаний ланцюгами, спазматично смикався, його вибілений чуб стояв дибці, а обличчя було втомлено-дегенеративне.

Отут, у кутку, на канапі, застеленій таким же пасмастим рядном, з якого була і штора, Макс побачив ту дівчину, яку він колись, здається, знав, а може, десь бачив (якась далека аналогія до того чоловіка, якого зустрічав на дорозі, коли відбувалася його історія з Тамарою), і це було єдине обличчя, яке під його позиром не розлізлося, не спотворилося — дівчина йому приязно всміхалась.

— Нарешті, — сказала вона. — Де це ти ходиш?

Макс сів біля неї й відчув, що йому спокійно й добре, що тут він зможе відпочити, що може сказати цій дівчині щось просте й буденне.

— Ледве до тебе дістався, — сказав спокійно Макс. — Чекала на мене?

— Вже чекаю тут тебе двадцять п'ять років, — сказала дівчина й освітила Макса чудовими очима. — Гадала, не прийдеш — від тебе всього можна сподіватися.

— А я прийшов, — сказав, дивлячись на неї з незбагненною пожадливістю Макс. — Це була дорога по зарослім травною полі. Безліч цього року розвелось пташок і цвіркунів.

— Не треба говорити красиво, — мовила дівчина, — все це не має значення. Має значення, що ти прийшов. Має значення, що я тебе дочекалася, — все решта декорації. Візьми мене, бо я така за тобою стужена.

Макс роззирнувся: довкола ходили, сиділи й лежали люди.

— Тобі не буде соромно отак на людях? — спитав він.

— Ці люди також декорація, — сказала вона. — Типова масовка для фільму, я б сказала, банальна. До речі, масовка не обов'язково має зніматися одночасно з кадрами, де діють головні герої. А ми з тобою сьогодні головні герої.

— Хто ж знімає цей фільм? — спитав Макс. — Студія імені Довженка? Чи якісь приїжджі?

— Господь Бог, — серйозно сказала дівчина. — Вся людська історія — це фільм, що його знімає від початку світу Господь Бог.

— А хто його дивитиметься? — спитав Макс, уже жартуючи, бо йому здалося, що і вона жартує.

— Ми самі у вічності, — цілком серйозно відповіла дівчина.

— Дивні речі, — мовив Макс. — Невеселий це фільм!

— Веселий — не веселий, то без значення, — сказала дівчина. — Важливо, що ми в цьому світі знайшлися. Бери мене, бо я за тобою стужена!

Він став на коліна й почав цілувати їй ноги, все більше їх заголюючи. І чомусь йому стало від усього того пекуче смутно. Тож заплакав, обливаючи слізьми ті ноги, які відкривали перед ним одну з найсокровенніших таємниць світу. Відчув раптом, що Надин чоловік анітрохи не має рації, коли казав, що у світі йде відвічна боротьба чи війна жіночого й чоловічого начал. Відвічна боротьба йде, але це боротьба не жіночого й чоловічого начал, а боротьба в самотності із самотністю. Жіноче начало, може, й справді як свічка, в якій згоряє нетля начала чоловічого, однак це діється в ім'я вічності. Бо в тім вогні згоряє не тільки нетля-чоловік, а й жінка-вогонь. Ота нез'єднаність, ворожнеча, несприйняття одне одного і є ознакою смерті для обох.

Вона неперехідна, та смерть, але до того, як це станеться, з'являється рух: нетля починає летіти, а свічка горіти.

— Правильно я думаю? — спитав Макс у дівчини, цілуючи її теплі ноги. — Ми йдемо одне до одного, щоб згоріти одне в одному.

Вона гладила його по голові, ніжно й неквапно.

— Біда твоя в тому, що ти хочеш усе зрозуміти, — сказала. — А все зрозуміти — це і є смерть!..

Отакий чудний мені привидівся сон. Сон, який був, можливо, результатом моєї сексуальної затурбованості, а може, я його просто придумав перед тим як посправжньому заснути. Важливо було інше. Обличчя дівчини, яке мені примарилося, не було зі світу, що мене оточував, не була то Надя, Ліна, чи Лена, чи хтось інший із моїх знайомих. Я його бачив, це так, але знайомість ота, як-то кажуть, не з вулиці, а коли і з вулиці, то не є пережиттям того, що зі мною вже відбувалося. Найцікавіше, що це обличчя почало мене провідувати періодично аж так, що я його запам'ятав і вже міг згадати, чи б пак відтворити, коли й не спав. Ніколи не довершував з тією дівчиною акту, хоч не раз входив у глибину її тіла. Це приносило мені непоясниму тугу, яку відчував і вдень. Я навіть почав думати, що це початок якоїсь хвороби, що мені, можливо, потрібно елементарно по-чоловічому задовольнитись, і всі проблеми на цьому

завершаться. Знав, як це можна зробити, і вже кілька разів так чинив. Так учинив я й цього разу, знайшовши легкодоступну жінку, і ми з нею досхочу набавилися, після чого я спав як убитий і ніякі сни мене не турбували. Але по тому в мені заявила якась порожнеча й обридження, тобто я знову ввійшов у колію і міг вважати, що щасливо відбив вальний наступ супроти мене жіночого ества і переміг його тим, що впав перед ним ниць, упослідивши й себе, і його. Але це була гра в хованки, я розумів, що розв'язати свої проблеми треба в інакший спосіб. Може, також елементарний: завести собі серйозний роман, через певний час запропонувати своїй дамі руку й серце і рушити з нею в супроводі щасливих родичів та знайомих у державну інституцію, яка узаконює такі стосунки, відтак перетворитися в одного з трьох тут описаних: Ліниного, Надиного чи Лениного чоловіка, чи якийсь гібрид із цих трьох, чи двох у довільному порядку, перед цим перебувши більш-менш короткий період акліматизації, що його інакше називають "радошами подружнього життя", тобто його романтичний період. Потім має відбутися перехід до будня, що станеться після виконання біологічної місії продовження життя, простіше кажучи, після народження дітей, і так далі — все за відомою схемою. Від самих думок про це мене охоплювала нудьга, і це було ще одним засобом самозаспокоєння, між іншим, дійовішим, ніж заспокоєння сексуальне: в цей час мені зовсім не снилися ніякі збуджуючі сни, не привиджувалася навіть дівчина, яку я тут вище описав. Наступ жіночого ества супроти мене захлинався, і я міг вклинитись у звичний для себе спокійний плин: робота в зачуханому педагогічному журнальчику; читання книг і полювання за ними, спілкування з книжниками; відвідування театру і спілкування з театралами; слухання музики, прогулянки, зрідка чоловічі компанії, бо загалом я малокомпанійський, із виїздами на рибу чи до когось на дачу; літературні чи музичні вечори, які я залюбки відвідував; я навіть зв'язався з аматорським ансамблем старовинної музики, а що мав певну музичну підготовку (музична школа, про цей епізод свого життя ще не згадував — це окрема тема), то грав там на різних флейтах та ударних інструментах, а ще залюбки співав старовинні українські канти, від яких неймовірно розчулювався, особливо, коли виводив: "Од нещасной долі головонька в мене болить, що не зиру миленької, тож мі тяженько без неї". У тій пісні йшлося, що я, мовляв, віходив усі стежки й доріжки і не знайшов, як ходили ніжки милої, викладалося прохання до соловейка, щоб вивів мене з темного лісу, з'єднав мене з милою; звертався я й до орла, щоб "додав крилець" полетіти "на всі ночі" шукати милої; прохав гору з долиною злучити мене з милою; прохав також води, щоб злучили тихі скали, — нарешті, переплив ріку й побачив милу, яка "білі ручки умиває, чорні очі протирає", згадує миленького, а зрештою, співається хвала Богові за те, що знайшов свою небогу, — тепер можна присунутися до неї ближче й пригланутись.

Отака сентиментальна бридня, на перший погляд, але мене щось у ній зворушувало, можливо, згадка про політ "на всі ночі", бо це повертало мене в мої сни, власне, повертало мені ті сни, і я знову зламаувався, ставав неспокійний, а тільки заплющував очі, бачив величезне Лініне двоспальне ліжко, а на ньому роздягнену Ліну, чи Лену, чи Надю, більше Лену й Надю, бо Ліна була надто костомашна при

своєму сирійству, і всіх трьох, звісно, по-одному, їхніх. "Бридня, бридня, бридня!" — кричав я крізь сон і прокидався весь покритий потом — все починалося спочатку. Я збагнув, як це нелегко бути самому (згадую Євгена Плужника: "бути самому хочеться мені"), даремно так гостро й безнадійно страждали ченці-затворники, бо світ, наче витка рослина, тягне до тебе зелене стебло, і вже тішишся, що воно тебе прикрашає, хоч насправді більше чавить, як прикрашає.

Приходить до мене, власне, знову почала приходити, й ота дівчина, яку я, можливо, собі придумав і щоразу пробираюся до неї через заповнену людьми-тінями безконечну залу й завжди знаходжу в тому-таки кутку за пасматом шторою; тут вона незмінно сиділа на канапі, застеленій пасматом рядниною, й зустрічала мене всмішкою. Я підходив до неї, вклякав і цілував їй коліна, згортуючи зі стегон зелену сукенку, а вона гладила мені волосся, і нічого більше я не бажав, тільки б протягти ті хвилини найдовше, адже тут, біля її колін, відчував, що лагіднію, впокорююся, затихаю і зовсім не збурююся.

— Я хочу тиші, — шепочу, вдихаючи аромат тих колін, — такої, як ледве вкочена трав'яна дорога.

— Знову говориш красиво, — відповідає вона. — Це стиль учительок української літератури: калинова мова, каштанові почуття! Не хочу нічого фальшиво-красивого.

Макс дивився на неї, як прошак на щедрого жертводавця.

— А що хочеш?

— Любові, любові — і тільки!

— По-моєму, я тебе люблю.

— А по-моєму, ти мене просто вигадуєш, — сказала вона. — Бо в житті насправді немає нічого поетичного, а ти його вигадуєш, бо дівоча поетичність — це тільки екзальтація, потрібна їм для того, щоб діяти на чоловічу глупість, — от ви й розпускаєте вуха й відвішуєте губу. Насправді жінки утилітарно практичні, а їхнє бажання любові — це натуральний потяг і бажання утвердитися біологічно. Коли так не стається, вони мучають себе і світ, а зрештою руйнуються.

— Ти як оракул-пітія в Дельфійському храмі, — сказав Макс іронічно.

— Бо я і є оракул-пітія, — сказала вона, тонко всміхаючись.

— Ясно, — сказав Макс. — Ти із навіжених, котрі цікавляться всілякою чортівнею, тибетською медициною, гіпнозом, хіромантією, буддизмом, НЛО, неприродними явищами, зодіаками, лікарськими травами, сонниками, оракулами — всім одразу чи всім потрошку, тобто, як багато хто, витворюєш із себе нестандартний стандарт, щоб пудрити якомусь кретину, як я, мозок, чи так?

— Так, — сказала вона, все ще таємничо всміхаючись. — І знову хочу повторити, що вже казала. Біда твоя в тому, що хочеш усе зрозуміти. А все зрозуміти — це смерть.

— Хочеш; сказати... — спитав Макс запально.

— Еге ж, хочу сказати, що наша з тобою любов також неприродна, бо вона не з життя, а з смерті.

Макс замотав головою, запаморочилася вона йому.

— Нічого не розумію, — сказав він. — Хочеш сказати, що любов — це політ нетлі на свічку чи пожирання квіткою комара, що до неї прилетів?

— Так говорить Надин чоловік, — сказала дівчина.

— То, може, любов — це нудне повторювання, після якого виникає почуття порожнечі?

— Так говорить Ленин чоловік, — сказала дівчина.

Тоді Макс заплющив очі, відштовхнувся від її колін і застогнав:

— Мені болить голова! Мені розвалюється голова. Я не хочу більше нічого придумувати і нікого не буду ані любити, ані ненавидіти. Я хочу спокою, пітіє! Хочу тиші, хочу безділля, хочу краси, хочу дивитися на свій чи твій сад, хочу йти по зарослій травою дорозі, хочу закусити стебло трави й відчувати в роті її теплий смак.

Макс почав знову горнутися до тих м'яких, еластичних і прохолодних колін. Різко розхилив їх і побачив залізні двері у стіні. Він розчинив їх і ввійшов у темний, теплий, вогкий сутерен, по якому довго блукав. Потім зупинився, бо побачив, що шлях роздвоюється. Рушив праворуч — так велять закони руху. Тут потрапив у печеру, залиту смарагдовою водою і з великою кількістю вигадливо привішених сталактитів. Тут не було тьмаво, бо світилася вода і сталактити. Макс заплющив очі й побачив візію того-таки гігантського Ліниного ліжка. Там лежало голе, розіп'яте тіло чоловіка: може, це був Лінин чоловік, той утеклий, може, Надин чи Ленин, а може, то був він... Три сирени сиділо на бильцях того ліжка і співали, а чоловік метався і сіпався, щоб розірвати пута. Обличчя у нього було спотворене від нелюдської муки, а з ран на тілі сочилася кров. І Максові стало страшно дивитися на ті муки, але не міг він і не дивитись. Той чоловік народжував зі своєї голови жінку, найчудовішу в світі й наймудрішу. Голова його розкололась, як розколюється гора— вулкан, і звідти виступила чудова, золотокоса і золототіла істота, струснула пишним волоссям і засміялась.

Я розплющився. Був — як Іона в череві кита і здивовано роззирався: чи народжуся я у світ удруге? А коли народжуся, то це радість для світу чи смуток? Чи буду в ньому розумний, чи дурний? Чи буду в ньому добрий, чи лихий? Чи понесу в нього глупість, вищу усілякої мудрості, чи мудрість, нижчу всілякої глупоти?

Я вдруге розплющив очі, хоч, здається, вони в мене й не були заплющені, — за вікном ішов дощ. Стукотів об піддашки, скло вікон, об площину балкона. Шамотів, шепотів, глухо лопотів, а за стіною заливисто плакала дитина.

Натужно звівся з ліжка й підійшов до вікна. Розсунув пасмату штору й побачив порожній хідник, мокрий і лискучий, по ньому йшла під пасматою парасолею якась жінка. Це мене незвідь-чому схвилювало, і я хотів вискочити до неї, бо в тій постаті мені побачилося щось знайоме, щось від тієї дівчини-пітії з Дельфійського храму. Але я не вчиняю безглузвих дійств. Більше того, я не вмію приставати до самотніх жінок, котрі йдуть порожніми хідниками. Окрім того, я тверезий і розсудливий чоловік, ото ж тільки всміхнувся на той порух у собі, хоч, може, то й справді була моя дівчина зі сну. Я стояв біля вікна, тримаючись за пасмату штору, й дивився на паруючий асфальт. Через

калюжі з шумом проїжджали автомобілі, а за забризканим склом кабін вгадувалися людські обличчя. Жінки під пасматую парасолею не було, хідник знову порожній. У цей час задзвонив телефон.

— Привіт, — сказав мій колишній однокласник Михайло. — Тут у нас невеличка okazія, може, прийдеш?

— Дощ, — сказав я, — і мені зовсім нікуди не хочеться йти.

— Раджу прийти, — сказав таємниче Михайло, — в нас має бути одна дуже симпатична дівчина, яка, на жаль, без кавалера.

Я закусив губу й мовчав.

— Ти чуєш мене? — спитав Михайло.

— Так, — мовив нарешті я. — Здається, я прийду...

Історія п'ята.

Манекен

1

Не відаю, що мені сталося. Здавалося, довго перебував у мороку, а може, став його неодушевленою частиною — і от прокинувся. Стояв у вітрині цілком в ідіотській позі, на мені були сорочка, штани і джемпер, притому цілком пристойні, бо непристойних речей на вітрину не виставляють; побіч стояла манекенка, так само цілком пристойно одягнена, і я сказав їй кілька привітальних слів; але те, що сталося, було тільки зі мною, бо манекенка й бровою до мене не повела, а коли я торкнувся до неї, виявив, що це таки холодна лялька, опудало до одержі, а не жива істота; єдине, що мене в цій історії здивувало, — її обличчя було напрочуд мені знайоме, тобто це була не безлика й бездушна маска, як це трапляється часто, а майже живе обличчя, яке я не тільки десь бачив (як це було з чоловіком на дорозі чи з дівчиною-пітією), а біля якого досить близько жив. Зрештою, з того можна було б і не дивуватись, адже я й справді простояв тут опудалом, у цій вітрині, бозна-скільки часу, отож і мав коли призвичаїтись до своєї сусідки, хай ми були й бездушні істоти. А може, подумалося мені, не такі вже бездушні, мали образ людський, отож, гадалося мені, не може бути, щоб, здобувши форму, ми не взяли від людей їхньої суті чи змісту, тобто щоб не стали тими, ким нас зробив Майстер; зрештою, чи не так само був колись створений Богом Адам? По той бік од манекенки стояв ще один чоловік, але й він виявився бездушним бовваном, хоч і його обличчя було мені конче знайоме, так, ніби я з цим чоловіком не мирився чи принаймні він мене дратував. "Чи не з-за цієї жінки?" — подумав я не без іронії, бо тут і справді міг вийти банальний любовний трикутник, адже ми були зачинені разом у досить локальному просторі: одна жінка й два чоловіки, а в такій ситуації чого сподіватися доброго, суперництво між чоловіками обов'язково має виникнути, ба й змагання.

І от зі мною сталося те, що сталося, я навіть помітив на завмерлих вустах того другого, що він безконечно з того радий, бо, нарешті, залишиться з манекенкою сам, і на його мертві вуста налізло щось ніби усмішка, і це в той час, коли манекенка виявляла повну безпристрасність.

"Ну, і кат з ним", — подумав я і роззирнувся.

Ми були яскраво осяяні електричним світлом, однак ліхтарі на вулиці погасли, отже, була ніч. Я побачив у кутиках вітринного скла кубики сигналізаторів, і от тільки тепер до мене дійшло, що маю звідсіля якось вибратися, що я, жива істота, у якийсь спосіб потрапив у вітрину магазину, тож мушу вести себе цілком обережно — принаймні мене легко можуть прийняти за злодія; отож, тільки діткнуся скла, як у міліції задзеленчить і замигає, і сюди прискочить жовто-синя машина, мене відвезуть у відділення, де почнуть установлювати мою особу, що їм навряд чи вдасться, адже манекени не записані до реєстрів живих людей.

"І що буде тоді?" — міркував я, все ще намагаючись зберегти натуральну позу манекена, хоч це, виявляється, не так легко, а стояти манекеном жахливо незручно.

Далі мене засадять до тюрми як бомжа, адже у мене й паспорта нема, тобто мене засадять до тюрми не просто як бомжа, а як злодія-бомжа, котрий заліз у вітрину універмагу ясно з якою метою. Можна було б вибратися з вітрини в самий магазин, але там бігали вівчарки, з якими зустрічатись я мав ще менше бажання, ніж з міліцією. Отже, рішення могло бути тільки одне: вибити вітрину і, поки прикотить міліція, спробувати зникнути в темних сутінках вулиць. Уживати для цього діла манекенку (тобто щоб вибити нею скло) мені не хотілося, а може, й справді в тому попередньому, манекенному житті у мене були з нею ніжні стосунки, а от ужити для цього свого суперника — що може бути приємнішого?

Але тут сталася досить дивна річ: я наклав руку на скло і раптом відчув, що воно чи плавиться під рукою, чи вгинається; більше того, рука моя ніби пройшла крізь скло, бо одразу овіялася вітром, а в ту ніч було вітряно, хиталися дерева й матилялися гілки, ніби хотіли струсити із себе листя. Я притисся до скла обличчям, і мені забило дух пряною вологістю вітряної ночі.

Тоді я зважився на наступний експеримент: розігнався й стрибнув просто на скло, і того скла ніби й не було — я впав по той бік вітрини, трохи подряпавшись і побившись, але не через розбите скло, а об каміння й асфальт хідника; каміння тому, що я сильно стрибнув і упав аж біля брівки.

Мені здалося, що в усіх міліцейських відділках міста задзеленчала й замигала сигналізація, що вже сюди покотили жовто-сині машини, отож не став чекати й, накульгуючи, подався між розтріпані дерева — вітер туго бив мені в обличчя, а я пив — напиться його не міг, ніби й досі відчував нестачу повітря.

Але далеко я не відбіг, бо мене зацікавило: чи справді я увів у дію сигналізацію і чи примчаться машини? Машини й справді примчалися, з них почали висипатись, як мак, темні постаті, та я не чекав, щоб вони мене помітили, — подався у якийсь під'їзд, перебіг двір, який, на щастя, виявився прохідний, і вискочив на іншу вулицю — промчав по ній, знову побачив під'їзд, сховався у ньому, пересік ще один прохідний двір, а коли опинився на зовсім порожній вулиці, мусив сповільнити крока: задихатися став од цієї втечі — тіло моє ще не було призвичаєне до таких навантажень, та й треба було подумати, куди це я тікаю і що з того може вийти.

Я спинився. Розгарячіле тіло продував вітер, окрім того, відчував уже і втому, а мені в цьому місті таки нікуди було йти: єдине законно надбане в ньому місце було втрачене, окрім того, захотілося їсти, і я й гадки не мав, як можу те нестерпне почуття загасити. Поривсь у себе в кишенях, але вони, звісна річ, були порожні — уряджувачі вітрин ще не були на такому високому фаховому рівні, щоб класти в кишені одержі, яку вони натягли на манекена, ще й непорожнього гаманця чи ключі від квартири, притому обов'язково з биркою, на якій написано адресу.

Брів мокрою, порожньою вулицею, не хідником, а серединою; очевидно, невдовзі перед тим сипав дощ, гілля наді мною все ще несамовито матилялося, вітер вив і сміявся з мене, ніби це я пробудивсь у вітрині зі своєї волі.

Вирішив віддатися на волю інстинктів: хай ведуть мене ноги, куди хочуть, — може, щось під руку й навернеться. Тим часом я підійшов до палацу культури "Україна" й спинився якраз навпроти, біля гастроному. І мені прийшла в голову цілком раціональна думка: коли я міг так легко вийти з вітрини, то чи не можу так само легко в неї зайти. Але й тут по кутках були кубики сигналізації, і я не зважився вдиратися до гастроному, хоч як мені хотілося їсти, а пішов до метро, тут перетнув вулицю через перехід і біля кас "України" прихилився до скла, власне, обмацав його руками: чи подасться воно так само, як і скло вітрини, — тут кутиків сигналізації не було.

І скло подалось. Я пройшов вільно крізь нього, так само вільно дістався до вестибюлю і вже там відшукав сидіння, на яке не сів, а впав, мені миттю склепилися очі: тут уже мене, коли й знайдуть, то не назвуть злодієм, бо тут, здається, нічого й красти.

2

І Максові приснився сон... Ніби йшов через болото, ноги западали у твань по коліна й вище — був озутий у високі мисливські чоботи, в руках тримав рушницю, а над головою пролетіло дві дикі качки: попереду мчав, витягши довгу шию, качур, а за ним трохи збоку — качка. Макс прицілювався і вистрілював, рушниця спалахнула полум'ям, а качки спокійно полетіли далі; тоді він вилаявся й пішов через болото далі, ляпаючи водою і ледве виринаючи з твані ноги... Там попереду щось засвітилося, ніби палили вогнище, він подався туди й побачив, що біля вогнища сидять чоловік і жінка, над вогнем привішено казанця, і там сито булькає пшоняна каша. Побіч розіпнуто намета, незвідь-чому подумав, що, поки бродив із рушницею, ці двоє встигли порозумітися, хоч жінка належала йому, а не цьому другому.

— Що, вцілив? — спитав той другий, обличчя в нього було нерухоме, як у манекена, а на устах лежала застигла манекенська посмішка.

— Ні, — сказав Макс, вибредаючи на сухе, його чоботи аж лискотіли від багна. — Що тут у вас сталося?

— А що може у нас статися? — спитала жінка й повернула бездумне з пап'є-маше обличчя. — Сидимо й розмовляємо. Про тебе.

— Про мене? — спитав він насторожено.

— Ну так, — сказала жінка. — Про те, що ти стільки років ходиш на полювання,

проте ні разу нічого не вполював. Про те, що ти змінився останнім часом і навіть не ревнуєш мене до Михайла... Про те, що з тобою щось відбувається останнім часом. Скажи, що з тобою відбувається?

Довкола вогнища стояв розріджений ранок, хитка синя сутінь, у якій повільно народжувалося світло дня. Макс подивився на гладінь води, що там далі розстелялася в досить широке озерне плесо, вода була сталевोї барви.

— Не знаю, — сказав він. — Живу в якомусь лихому передчутті.

— Передчутті чого? — спитав Михайло. Він, певне, змерз, бо тяг до вогню руки, і вони, облиті жовтим світлом, були ніби протези.

— Передчутті кінця. — Макс задумався, все так само нерушно дивлячись на сталеву гладінь озера, там мигало крильми двоє білих чайок. — Можливо, передчуття кінця світу, а може, якоїсь зради чи, може, безповоротної втрати — не знаю. Нічого не знаю, а передчуття є.

— Гадаєш, що я зраджую тебе? — сказала жінка. — Ти здоровий, Максе?

— Не знаю, — відповів він. — А хіба це неправда?

— Що неправда?

— Ну, а те, що як тільки я пішов... Ну, коли ви вирішили, що саме мені йти на полювання... Ну, ви самі знаєте...

— По-моєму, це ти повів нас на полювання, ще й настоював, схаменися, Максе! — сказала жінка.

— Так, — сказав він. — Хочу зловити вас на гарячому.

— А зловиш, то що?

— Не знаю, — змучено всміхнувся він. — Ніколи про те не думав... Не знаю... Але, по-моєму, буде щось страшне.

— Ти вб'ш нас? — спитала спокійно жінка.

— Не знаю, — відповів він приречено. — Можливо, що й так... Але я не впевнений.

Тоді вони засміялися. Не так, як це сміються нормальні, здорові люди, а як сміються манекени, — мертвими усмішками й мертвими очима.

— Це було б страшно, коли б я не знала тебе, — смутно сказала жінка. — Але ти на це неспроможний, як неспроможний убити й елементарної дичини.

— Може, й так, — сказав він, дивлячись у багаття. — Але, Бога ради, не грайтеся з вогнем...

— А може, ми хочемо гратися з вогнем, — сказала жінка. — Дивись, я його цілую.

— Не треба, Маріє, — сказав, відхиляючись, Михайло. — Хай заспокоїться.

Але вона обхопила його за шию і впилася мертвими вустами в його мертві уста.

— Ну, так що? — спитала, відірвавшись. — Побачив?

— Це ще нічого не значить, — мовив він, продовжуючи нерушно вдивлятися у вогонь.

— Дивися, ми роздягаємося, — сказала жінка. — Ану, роздягайся, Мишко!

Михайло неквапно встав і почав роздягатися. Жінка роздягалася й собі. Макс дивився на них через вогонь широко розверстими очима, в яких була мука й відчай...

Ранок розпалював на сході небокрай, ніби також розкладав величезне вогнище.

І ось вони стали перед ним, однаково безстатні, з рівнесенькими блідими тілами, тільки в неї були високі груди, а в нього ні. В неї було довге волосся, а в нього лише намальоване чорною фарбою.

— Навіщо це робиш, Маріє? — спитав Макс.

— Щоб розбудити тебе, — сказала Марія. — Щоб, нарешті, показав, з'явив, що ти мужчина, не шмата. Щоб ти, зрештою, хоч якось розсердився.

— Це ще нічого не значить, що ви роздяглися, — похмуро сказав Макс.

— Гаразд, ми зробимо більше, — мовила смутно жінка. Вона лягла. — Лягай до мене, Мишко!

Михайло ліг на неї, і вони сплелися обіймами.

— Цього досить? — крикнула жінка.

І він не витримав. Звівся на ноги, наставив на них рушницю і вдарив спершу в неї набоем, а тоді в нього. І набої врізалися в їхні тіла із пап'є-маше, розірвали, розстрошили паперово-тирсяну плоть, і посипалася з них, наче кров, жовта тирса, розхиливши порожню отхлань їхніх нутер.

Тоді він і відчув, що йому тісно й душно, рвонув коміра сорочки, розтягуючи петлю краватки, — і збудився зовсім, побачивши, що нікуди він із вітрини не пішов, не було ніякого полювання, не було й розстрочених набоями манекенних тіл, з яких висипалася, наче жовтий пісок, тирса, а стояли вони, як завжди, нерушно у вітрині, і тільки він лишався людиною в плоті, тож притулив долоні до скла, відчуваючи, як плавиться воно й вгинається. А у лице йому вдарив вітер, вологий, темний, нічний вітер, що прийшов зі скаламученої пітьми, бо й сам був пітьмою і надто вже розгулявся у цьому каламутному, заснулому й порожньому світі.

3

Я знайшов десять копійок. Лежали в підземному переході, очевидно, там вчора сиділа жебрачка — от одна монетка й закотилася. Голод уже терзав мені нутро. Я кинувся вгору, де стояла пиріжечниця, і купив пиріжка. Міг би ковтнути його відразу, але знав, що так не можна. Тому відійшов убік і почав повільно кусати, пережовуючи кожен клаптик, щоб протягти приємність прийняття їжі. Тут мене й побачив той чоловік, якого я напевне не знав, міг би поклястися, що й ніколи не бачив, але він дивився на мене як на давнього знайомця. Зрештою, не витримав і підійшов.

— Привіт, Максе? — спитав. — Захоплюєшся пиріжками?

— Вибачте, — сказав я, ковтаючи останній шматок. — Не маю честі вас знати.

— Хе-хе, — засміявся чоловік щербатими зубами. — Ну як, не пізнав сусіда, ти що, мене не пізнав?

— Не знаю вас, — мовив я.

— А хіба ти не Максиміліан Костюк? — зчудовано спитав чоловік. — Ходім пропустимо по каві.

Кави випити й справді було б не зле, але я рішуче не знав цього чоловіка, який пристав до мене. На вигляд він типовий бухарик і, очевидно, хоче, щоб кавою вгощав

його я.

— На жаль, я ніякий не Максиміліан Костюк, — сказав я.

— Ну, брось виламуватися, — ошкірив щербаті зуби чоловік. — Хіба ти не живеш на Кавказькій?

— Ні, — сказав я. — Живу тут, на Червоноармійській.

— Ну, ладно, — сказав бухарик. — У тебе там із жінкою свої щоти, а мені можеш не заливать. Хіба ми одну з тобою стукнули бутельку?

— Я вас не знаю, — холодно мовив я, і це була правда.

— От піжон, — знову показав щербаті зуби чоловік. — А Сеню Коржаковського забув?

Здається, я вже десь чув це прізвище. Але не бажав заходити в балачки з цим бухариком, хоча чому? Чи ж я й справді від когось ховаюсь? А може, він мене чимось пригостить, і я підкріплюся суттєвіше, ніж цим нещасним пиріжком?

— То що, підемо кавульки смикнемо? — спитав чоловік.

— В мене немає грошей, — буркнув я.

— Значить, на мелі? — сказав Сеня Коржаковський. — Ну, коли я присоглашаю, то не буду ж я з тебе копійки тягнуть? Ходім! Ми люди не мелочні, якось розберемося. Основне, понять людину, а все друге — буза!

Ми зайшли в напівтемне приміщення, де грала якась бридка музика, за стійками стояли люди, і ясно було, що не тільки кавою вони тут пригощалися, — стояли ще й склянки, але всі порожні. Вряди-годи хтось вихоплював з-під стійки пляшку, швидко розливав і так само швидко ховав. Випивали ще поспішніше, а тоді злодійкувато озирались — я відводив очі, щоб не сполошити їх.

— Пожрать тобі щось узять? — гукнув від кавоварок Сеня.

— Візьми, — сказав я, бо пиріжком тільки більшу бурю зняв у животі.

Сеня Коржаковський приніс дві чашечки кави й блюдце з тістечками.

— Трошки вмажемо? — спитав тихо. — Я тут грамулю тримаю.

— Як хочеш, — сказав байдуже, саме в цей момент мені стукнула в голову відчайдушна думка: а що, коли й справді видати себе за того Максиміліана Костюка, тим більше, що уві сні мене також кликали Максом? Мушу ж я здобути в цьому світі якесь ім'я й прізвище!

Сеня похапцем налив у принесені склянки.

— Очищай! — сказав. — Щоб не прихопили.

Я випив. Це було якесь препаскудне з паскудних вино, воно мені відразу вдарило в голову.

— Ну, то Макс ти чи не Макс? — хитро заскалив око Сеня.

— Слухай, Сень, — сказав я, близько нахилиючись до нього. — По-моєму, я до тебе не набивався і нічого в тебе не просив? Чи, може, не так?

— Совершенно точно, — сказав Сеня Коржаковський. — Мені твої діла, Макс, до лампочки, але мене заїло, що не признаєшся. То що, признав мене?

Я ж у цей час поїдав тістечко, намагаючись стримати себе, щоб не виказати, який я

голодний.

— А казали, що ти пропав, — хихикнув Сеня, він, очевидно, смикнув ще й до цього.
— Допйом?

— Давай, — мовив я. — Але можу я в тебе щось попросити? Як у порядної людини.

— Щоб мовчав, що стретів тебе? Як пить дать... Ти шо, од аліментиків ховаєшся? То в тебе ж дочка вже майже доросла. Чи баба твоя доїла?

— По-моєму, ти сказав: мої діла тобі до лампочки, — мовив я строго.

— Да, звини! — крутнув головою Сеня Коржаковський швидко розлив у склянки те, що лишалось у плящі. — На мене можеш покластися.

— Та нічо! — сказав я, відчуваючи, що в голові замакітрилося ще більше. — Кожен живе в цьому світі, як може і вміє. А ти де дістав сьогодні гроші?

Про гроші спитав навздогад — треба було про щось говорити з цим бухариком, який казна-звідки взявся на мою голову. Коржаковського, однак, питання моє знітило.

— Ти шо, думаєш, я й досі ніде не роблю? — спитав обережно.

— Ну да, — сказав я. — І досі думаю.

— І напрасно, — сказав Сеня. — Бо я тут, у цьому гастрономі, грущиком, — він раптом хитро засміявся, пильно придивляючись до мене. — Ну й даєш! — сказав. — А брехав, що не признав мене. Я зразу учуяв, що ти крутиш. Але я — мовчок! Я, Макс, як у гробу вмію мовчати. А хоч, приходь і завтра сюди. Да, раненько, бо мені це діло вже зрана тре. А сам знаєш: без компаньйона я не можу.

— В мене немає грошей, — буркнув я.

— Ну, гроші, ето такая мелоч, — сказав Сеня. — Це я тоже з тобою по-українськи почав балакати, хе-хе! Мені аби хороший паря, а все друге — побоку! То де ти сказав живеш?

— В дупі, — сказав я, — дуже вже нахраписто він мене розпитував.

— Понятно, ховаїшся, — сказав. — Ну, це діло твоє. Хоч, позичу трошку?

— Не зможу оддати, — буркнув я. — Не треба...

— Чо' там, — Сеня Коржаковський подивився хитренько. — Вернешся до своєї баби, віддаси, я знаю, що ти порадошний.

— Я не порадошний, — мовив я і пішов од нього геть. Він, однак, наздогнав мене.

— Не обіжайсь, Макс, — сказав. — Я тобі й так дам трошку. На! — Він всунув мені в руку пожмаканого банкнота. — Другу мені нічо не жалко. Гроші — ето такая мелоч.

Гроші я взяв. Без них мені й справді важко. Окрім того, здалося, що подібне вже переживав. У пам'яті, на найтемніших її глибинах, заворушився світлий росточок, але ні — не пам'ятав я нічого та й не міг, бо добре знав: тільки сьогодні вночі зійшов із вітрини й мене повели в свої нетрі порожні вулиці. І мені раптом до нестями захотілося знайти ту вітрину й подивитися на неї: повинні там стояти жінка й чоловік, а третє місце має бути порожнє. І ще одне мене цікавило: чи ті двоє пізнають тепер мене? Але ні, це в мене говорить п'яна моя голова — я розпрощався з Сенею Коржаковським, твердо пообіцявши, що завтра обов'язково сюди прийду, ми знову зустрінемося, бо ми з ним друзі до гробу, бо він, Сеня, такий, що на нього можна твердо, без усяких сумнівів

покластися, що він радий: я, такий телігентний (чи справді я інтелігентний? — подумалося мені), не гребую дружити з ним, Сенею Коржаковським, простяком з простяків.

— Ти не простяк, Сень, — сказав я увіч під впливом випитого. — Ти теж інтелігентний, але мені вже пора.

— Діла? — спитав Сеня Коржаковський, хитро на мене дивлячись.

— Діла, — сказав я і пішов від нього геть, бо вже мені нудило від тих дурних, п'яних розмов, та й конче хотілося залишитися самому. Бо мене таки тягло до тієї вітрини, з якої я сьогодні вийшов, хоч у Києві тисяча вітрин і тисяча манекенів. Одне знав: це було десь у центрі, був то, здається, якийсь універмаг; тож піду й погуляю, піду й пошукаю, тра-ля-ля! І мені стало весело від думки, що я вже почав вливатися у життя міста, що ніхто мене не відрізняє від нормальних людей, що я страшенно подібний до якогось Максиміліана Костюка, а в того є жінка, і чоловік її десь подався, десь пропав; а що, подумав я, увіч під впливом випитого трунку, коли б піти до тієї жінки й признатися до неї, чи ж і вона мене прийме за того мітичного Максиміліана Костюка? Чудовий, подумав я, міг би вийти експеримент.

Але ні, я зараз ще не здатний на такі подвиги й експерименти, бо в мені продовжувався певною мірою отой жахливий сон сьогоднішньої ночі. Бо раптом подумав: а що, коли в тій вітрині я побачу Михайла й Марію, повалених і роздягнутих і розстріляних із мисливської рушниці? Це була дурна й божевільна думка, і виникла вона через те, що в мозку в мене грав хміль, отож я покинув думати про таке дурне, а подивився вздовж вулиці. І те, що побачив наступної хвили, глибоко вразило мене: всі люди, які йшли проти мене і які мене обганяли, були прозорі, крізь них просвічувалися лінії хідника й стіни будинків; міражними й прозорими видалися мені й будинки, наповнені так само примарно-прозорими людьми, як і тролейбуси та машини, й автобуси, котрі мчали вулицею. І я відчув смуток, бо хтозна, чи потрапив я у реальний світ, а чи вийшов із нього; хтозна, чи існую я і цей світ, чи це тільки бліде марення оживлого манекена. Я міг би так само уявити час і не теперішній, а колишній, не автомобілі, а екіпажі, будинки куди менші, але куди просторіші — чи й тоді прийшов би до мене якийсь Сеня Коржаковський, тільки одягнений в іншу одягу, приміром, якогось титулярного радника і сказав, що існує в цьому світі жінка, яка на мене чекає. Але я не був упевнений, що це так, хоч би тому, що сьогодні мені приснився отой страшний сон, адже жінка, від якої я втік, не тільки не чекала мене, вона мала радіти з того, що я від неї пішов, більше того: вийшов з її світу, аби вона не відчувала ніякої незручності й ніяких гризот сумління. Нікому не хотів заважати в цьому світі, та й усе це неймовірно банальне: потяг чоловіка до жінки, ревності, пристрасті, гризоти, сварки, злягання, творення власного гнізда, щоденна рабська праця заради того гнізда, заробітки, обіди, сніданки, вечері, помста, втеча, туга, якої годі перебороти, бо вона з'їдає гірше хижого звіра, і все таке інше.

І Максові здалася, що він не йде хідником, а пливе над ним, бо всі ті випрозорені люди опинилися внизу: ніби дивився на них із висоти дев'ятого поверху, такі вони всі

малі й карачкуваті, як жуки, вдягнуті в барвисту одержу. Пішов дощик, і всі раптово, мов по команді, витягли парасолі й розпустили їх над головами — скільки людей, стільки й парасолей, і вулиця зацвіла, заколихалася цими напівпрозорими парашутами, ніби не він підіймався все вище й вище, а опускалися всі вони — в землю, в глибину часу, поступово одне за одним переходячи в антисвіт.

Макс раптом зупинився, перед ним була вітрина. Дві мертві ляльки стояли обіч — чоловік і жінка. Поруч виднівся маленький п'єдестал — тут колись стояв третій манекен. Його пробрало холодним потом: отже, все це було? Обдивився скло: ніякого на ньому сліду, по кутках — білі колодочки сигналізації. На нього дивилися холодними, мертвими очима Марія й Михайло, і йому здалося, що пізнали його. Здалося, що Михайло навіть усміхнувся презирливо: ну, чого ти досяг?

"Досяг одного, — подумав він. — Я тепер людина без клітки. Можу піти, куди мені заманеться, а ви стоятимете тут доти, доки не змінять вас на сучасніші моделі. А вас, шановні, вижбурнуть на смітника, і ви поступово перетворитеся у сміття, в безформні уламки, які потім пожере земля. А може, вас сплять, тобто ви перетворитеся у дим, а натомість залишиться жменя попелу, яка також є землею. І ваша сьогоднішня радість, що ви у клітці, а я поза нею, — теж ніби часточка того диму. Але я не хочу бути щодо вас, — думав він, — злостивим; нас розділяє оце скло, яке вже мені не перейти. Це скло — незборима між нами стіна — і слава Богу, що вона є. Бо я в живій плоті, — шепотів він, невідривно дивлячись на манекени чоловіка й жінки, — а ви у мертвій, бо ви в одному бутті, а я в іншому. Може, між нами нема різниці? Не знаю, нічого не знаю, бо голова моя пливе, розтоплена й рідка, налита хмелем чи злита у хміль; я легкий, як пушинка, і вітер несе мене, відкидає, крутить мною".

— Дивись, мамо, — сказало біля мене якесь дитя. — Яка гарна пушинка!

— Всі пушинки гарні, — байдуже відказала мати.

— А в неї є очка?

— Деся повинні бути, — сказала мати.

"А справді", — подумав я, відступаючи від вітрини і знову вливаючись у різнобарвний вир вуличної юрби, яка вже склала свої парашути-парасолі й котить супроти мене, а хвиля зворотна жене другий потік, в який управлений і я — людина-манекен, котра зійшла з вітрини і йде, не знаючи куди, і шукає те — не знає що.

І з мене раптом виплеснулася хвиля з минулого, якого я не відав. Я — дитина, зачинена в хаті, мати пішла на роботу, а вітчим десь грає в парку в шахи. Стою серед кімнати й бачу шафу, стола, книжкові полиці, на яких не книги, а всілякі порцелянові цяцьки, старий, ще діда-баби по матері, сервіз, стільці, потертий килим на підлозі й килим на стіні біля ліжка. Я все це бачу, але варто заплющити очі — і всього не стає. І я йду, заплющивши очі, шукати зниклих речей. Вимацую пальчиками шафу, стола, стільці, все-все, що тільки-но бачив, і неймовірно радію: вони усе-таки в світі є, хоч для мене в казковий спосіб цілком зникли. І в мені раптом народився страх. А що, коли я вимкну пальці: чи будуть ці речі тоді? І я опускаю руки, я вимикаю й ноги, і вони перестають рухати моє зникле тіло, і я стою у цілковитій темряві, в якій горить тільки

одна лампа — шматок моєї стривоженої свідомості, останнє із мого "я" — і вже немає ні сервізу, ні книжкових полиць з порцеляновими цяцьками, ні шафи, ні стільців, а є тільки моє утонуле в пітьмі "я".

Голова моя важчає, я втомився від щойно пережитих пристрастей, хоча чи й пристрасті це? Хочеться десь сісти й відпочити, хочеться, щоб мене ніхто не бачив, щоб міг я заплющити очі й трохи отямитись. Бо неймовірно важко мені стало. Водночас мені шугонула думка: а отой спогад із дитинства, звідкіля він? Із якогось забутого мого минулого? Коли так, то я мав те минуле, мав дитинство, життя до того моменту, в якому перебуваю, он мене й той бухарик Сеня Коржаковський упізнав. Може, я пережив якесь потрясіння, втрату пам'яті, а ці манекени, до яких приписав себе, — тільки одна з нав'язливих ідей мого мозку. Адже нічого такого в світі не може бути, як не може щось зі сну перейти в реальне дійство (правда, я сумнівався, що це й справді так).

Сидів на лавочці в парку Шевченка, сидів, опустивши голову, але вже нічого не міг пригадати: той епізод із дитинства висів у мені, як хмара в небі, і не був ні з чим зв'язаний: ні з минулим, ні з теперішнім, ні з іншими спогадами — може, він також, подумалося мені, сон, закріплення в необтяженій нічим іншим пам'яті видіння, що наче та ж таки самотня хмара обіч іншої (взяти б сцену з полюванням). І мені подумалося, що, збираючи в собі отакі хмари-видіння, я зможу наповнитися ними, як буває наповнена власним минулим суцця людина, і хоч у такий спосіб спробую створити історію себе, бо без історії себе лишатимусь у світі тим-таки манекеном. Я заплющив очі й на якийсь час випав з реального світу, віддавшись сну чи черговому маренню.

4

І Максові приснився сон чи, може, це було чергове марення. Він знову йшов через болото, ноги западали в твань по коліна і вище, але він був озутий у високі мисливські чоботи, на нього хмарами налітали комарі, і коли плескав себе по лиці, розтирав їх на криваві плями. Все обличчя в нього було в таких кривавих плямах, через те нагадував упира з казки; ноги засмоктувало, а коли виривав, болото невдоволено чвакало, адже зажирало вже його в себе, а він поки що не давався. І знову пролетіли дві дикі качки: попереду качур, а ззаду й трохи збоку качка, і летіли вони з якимсь тривожним криканням. Але він і не подумав скидати рушницю й стріляти, бо йшов через оте болото зовсім не для того. Довкола, ніби в міражі, виростили дев'ятиповерхові коробки, але всі без вікон та дверей і без пожильців — самі лише скелети будинків, правда, на одному з балконів було протягнуто шворку і на ній бовталися жіночі трусики й дитяча маєчка — вже майже зовсім перетлілі. Болото покривало будинки десь так на поверх — було таке враження, що вони потопали. Він же шукав одинадцятий номер на цій чудній вулиці. Ось, зрештою, й табличка. Двері в цьому будинку, однак, були; болото затекло у прочіл, і він пішов по замизганих сходах. На кожному передухідді були вивалені двері, і з них гостро продувало. Він знав, що йому треба на дев'ятий поверх, а ліфт напевне не працював. Однак він помилився, ліфт працював, і як тільки натис на кнопку, загув моторами. Полегшено зітхнув — було йому важко дертися сходами. Ліфт був

звичайний, пописаний нецензурними словами й назвами рок-клубів, нарешті, зупинився й розсунув двері. Двері, які Макса зацікавили, не були вивалені, а дерматин на них не був порваний... Натис на кнопку дзвінка, в глибині почулися кроки.

— Хто там? — глухо спитало.

— Це я, Макс, — відповів він.

За дверима зависла гнітюча тиша.

— Відчини — це я, Макс, — сказав він знову.

— Двері незачинені, — обізвався з того боку.

Він рвонув двері і ввійшов у невеликий коридор, суціль заставлений: шафа, холодильник, книжкові полиці, але не з цяцьками, а таки з книгами, пар тридцять розкиданого підлогою взуття, два дипломати з іржавими замками, розчинені двері у ванну, на яких висіло гроно рушників — ванна напрочуд мала й тісна, заставлена мисками, виваркою, повною брудної білизни. Ці двері заважали йому пройти, і він причинив їх.

— Ми тут, — гукнуло з найближчої кімнатки, тільки тепер він розібрав, що то був жіночий голос. Пішов на той голос, минув скляні, гофрованого скла двері, на яких був наліплений балерун у стрибку, і зупинився перед зачиненими, на яких висів плакат із козаком Мамаєм і виднівся напис: "Кожен листок припіка до кісток". У дверях стирчав ключ, і він повернув ним, штовхаючи стулку від себе.

Кімнатка була мацюпусенька, ущерть заставлена стелажами з книгами, книги були старі, із золотими корінцями, й ветхі — зшитки потріпаного паперу. На канапці, що тулилася до одного зі стелажів (ними були заставлені всі стіни), лежали жінка й чоловік з манекенними обличчями, вони дивилися на Макса трохи зі страхом, а трохи і з цікавістю.

— Ти й тут нас знайшов? — спитала жінка. — Знову будеш нас розстрілювати?

— Ні, — сказав він, сідаючи на єдиного, надто вже простого стільця. — Я прийшов розпитатися.

— Нічого тобі розпитуватися, Максе, — сказала жінка, тоді як чоловік повернувся до нього спиною, ніби не бажав з ним говорити.

— Але я хочу вас запитати, — мовив уперто він, дивлячись на засипану тирсою підлогу, там безживно стояли його ноги, взуті у високі мисливські чоботи — Чого ви мене мучите?

— Не знаю, що ти собі придумав, — сказала жінка. — Не ми тебе, а ти нас увесь час переслідуєш. Не ми тебе, а ти нас увесь час мучиш. Хочеться тобі знову стріляти — будь ласка, стрілай!

5

Наступного дня я пішов на те ж таки місце, де зустрівся вчора із Сенею Коржаковським — так, зрештою, було домовлено. Але той, очевидно, забув про нашу домовленість, бо я ніде його не побачив. Натомість до мене підійшла цілком не знайома мені жінка і, якимось чудно на мене дивлячись, назвала мене Максом й запропонувала вернутися додому. Я зрозумів, що Сеня Коржаковський мене зрадив, а ця жінка,

очевидно, і є ота, про яку він мені вчора патякав.

— Вибачте, — сказав я. — Ви, певне, обізналися.

— Перестань, Максе, — сказала жінка. — Не вдавай із себе, будь ласка, вар'ята.

Я придивився до неї пильніше. Колись, можливо, вона була гарна, але тепер обличчя постаріле, несвіже, великі очі дивились із благанням, а виблідлі вуста тремтіли. Вона увіч прийняла мене за когось іншого.

— Ну, пересердився трохи, переколотився, — сказала жінка, — але щоб іти з дому... Вертайся, прошу тебе! — в її голосі почулися істеричні нотки, — і не муч мене, будь ласка!

Я озирнувся, на нас уже зглядалися. Ця жінка зараз учинить мені скандал, хоч я, здається, й справді ніколи її раніше не бачив і ніколи не знав.

— Що ви від мене хочете? — спитав я, знижуючи голос і все ще оглядаючись.

— Хочу, щоб ти покинув свої фокуси і йшов додому. Годі мучити себе й мене.

Виходило якесь казна-що. Вона увіч приймала мене за свого чоловіка, з яким у неї вийшла якась історія — от він од неї й пішов. Виходило, отже, так, що я мав змогу знайти собі дім і родину, тобто якесь місце під сонцем, власне, замістити у цьому світі якогось невідомого мені двійника. Той двійник десь від цієї жінки забіг (я почав натужно пригадувати: когось я ще знав такого, що забіг од своєї жінки, — ні, не міг згадати), але вона не помічає різниці між ним і мною. Зрештою, що я трачу від того, що піду з нею? Принаймні вона мене нагодує, а я збережу ті два карбованці, які в мене ще залишалися від троячки, котру всунув мені Коржаковський — утекти від неї можу завжди. Водночас я відчував до цієї жінки і якусь нехіть. Може, тому, що в моєму серці й досі лишився невитравлений образ жінки іншої, тієї, яка й досі стоїть у вітрині разом зі своїм Михайлом і якій ніякогісінького діла немає до того, що моє серце повне до неї любовної туги.

— Це Сеня мене продав? — спитав я в жінки.

— Справді продав, — смутно сказала вона. — Двадцятьп'ятку у мене видер.

— Але ж, Маріє, — несподівано для самого себе сказав я, а ще й називаючи її на ймення, — не знаю, навіщо я тобі потрібний? Ти ж хотіла, щоб я пішов.

— Дурне собі в голову вклав, — сказала жінка (чи ж справді вона зветься Марією — це ім'я просто вистрілило з мене, незалежно від моєї волі). — Ходімо додому, і все буде гаразд...

Моя навздогад кинута фраза потрапила в ціль. Мною навздогад ужите ім'я (власне, не навздогад, а так звали ту жінку зі сну і ту, що стояла манекеном у вітрині) не викликало в неї заперечення — я був уражений. Тоді мені в голові почало щось мерещитися, ніби розрідився туман, яким було все в мене покрите; ні, не пізнав я цієї жінки, бо таки не знав її, а замерехтіло мені в голові якесь бозна-де видобуте знання про так званих інкубів — нереальну силу в людській подобі (темну, світлу — хто як подивиться), яка приходить до самотніх жінок в образі їхніх зниклих чоловіків. Отож я, здається, й був отаким інкубом, і поки ми йшли до тролейбусу — вона при цьому невмовкно-радісно торохкотіла: рада була, що я з нею таки пішов, — я міркував саме

про це. Бо й ота фраза, кинута навздогад, те, що я, виявляється, знав ім'я цієї жінки, — це також можна було пояснити: інкуб має проникальні здатності, принаймні такі прості, як елементарне проникнення в минуле істоти, з якою він входить у зв'язок, отже, йому нічого не варто довідатися про ім'я цієї істоти і про те, що вона таки була винувата, коли її чоловік, отой Максиміліан Костюк, од неї забіг. І коли я про те думав, мій голос буркітливо говорив:

— Не знаю, навіщо тобі треба, щоб я повертався, Маріє! Розбитого горщика скільки не клей, води в ньому не вдержиш, і ти сама про це добре знаєш. Що ти хочеш?

— Нічого не хочу, — сказала вона, притискаючись до мене гарячим тілом, тримала-бо мене під руку. — Прийдемо додому, тоді й поговоримо. А може, й не треба нічого говорити — хочу, щоб ти повернувся й був біля нас.

— Повернувся, і що? — все ще холодно спитав я.

— Жити будемо як раніше, — сказала Марія. — Душа в душу.

— А Михайло? — спитав я, затамовуючи подих, і цю фразу кинув навздогад.

— Ну, що ти взявся до цього Михайла? — сказала трохи сердито, а трохи й підхлібно, увіч до мене лестячись, Марія. — Дурне собі в голову вклав — нічого в мене з ним не було. Ну, провів мене з роботи, бо пізно було, я сама його попросила.

Відчував, що вона говорить неправду, але пам'ять моя й тепер була порожня, хіба розказати їй про те, що я уві сні зайшов у квартиру і побачив їх на ліжкові? Чи про те, як я розстріляв їх із мисливської рушниці на островці серед боліт? Ні, я тоді виглядав би цілком божевільним у її очах.

Під'їхав одинадцятий тролейбус, ми сіли на нього, людей було багато, і Марія тісно до мене притулилася. Кидала до мене боязливими, лагідними поглядами, і я раптом згадав казна-як віддалені часи; Михайло потелефонував мені, коли я казався від самотності, й запросив до себе, сказавши, що буде в нього самотня й гарна дівчина, і та самотня гарна дівчина справді на тій вечірці була, і вона мені страшенно сподобалася, були в неї величезні очі й чудове кучеряве волосся, недбало розсипане по всій голові, й червоні, нафарбовані губенята, і ми їхали в тролейбусі, коли я проводжав її додому, людей виявилось багато, і ми були стиснуті зусібіч, ми злилися в одне тіло, і так вабило нас одне до одного, і так нестерпно хотілося нам бути разом, що згодом вона прийшла в мої сни, а я в її, і от у тому тролейбусі нас приклеїло одне до одного, і ми перестали бути просто знайомими, людьми, котрі щойно один одного взнали, — ми були вже близькі, відчували раптовий і нестримний поклик юних тіл, які аж стогнали, так прагли поєднатись, і я збагнув, що кохаю ці величезні очі, кучеряву голівку й нафарбовані губенята.

"Ну а це, — подумав я, — звідки взято?" Чи теж одна із хмар у чистому небі, один зі снів із великої їхньої множинності, ще один причинок до історії себе, які я відтворюю щогодини і щоднини, відколи вистрибнув із вітрини універмагу? Зараз до мене тулилося немолоде, але ж так само гаряче жіноче тіло, вона ніби дублювала мій сон, хоч не була зовсім подібна до тієї кучерявої і юної.

— Сядемо на шістдесят дев'ятий чи на п'ятий? — спитала вона.

— Байдуже, — сказав я, бо вже почав трохи й хвилюватися.

Ми сіли на шістдесят дев'ятий автобус, тут людей було небагато, бо кінцева зупинка, через що захопили сидіння, і весь час, поки ми їхали, вона говорила й говорила — гарячково, прихватцем, ковтаючи слова, і я не міг все з її слів зрозуміти, бо вона згадувала речі, яких я зовсім не знав чи не пам'ятав, а виходило, що конче мав знати, коли я і той Максиміліан Костюк одна й та ж особа, — він прожив з цією жінкою немалий кавал часу, власне, ціле життя. З тієї балачки я зрозумів, що в них була дочка (зрештою, про це мені казав і Сеня Коржаковський), і дочка та звалася Віра, і що дочка так само стужена за батьком, як ця жінка за чоловіком; я довідався, що між ними були сварки і що вони не раз одне одному допікали, але тепер все буде інакше, бо вона не мала рації, вона помилялася, вона хоче, щоб я навіки забув оте все погане, що між ними було, — вони почнуть усе заново. Все це було для мене цілковитою новиною, водночас відчував якийсь смуток, бо вплітався в невідоме мені житейське море, чи власне, плетиво, бо починав належати не так собі, а цій жінці, її минулому, її квартирі, про яку й гадки не маю, її дитині, яка для мене, як обрис зрубаного дерева в повітрі.

"А що, — подумалося мені, — коли я так уросту в їхнє буття, що зав'язну там навіки, бо те житейське плетиво, як болото, котре поглинає людей, і будинки, і мисливця у високих чоботях та з рушницею в руках, котрий так і не зуміє вцілити політних птахів?"

— Я про все забув, — сказав мій цвілий голос.

— Це добре, що ти забув, — сказала жінка. — Повернемося до початку.

Ми підіймалися в ліфті, і вона раптом звелася навшпиньки й поцілувала мене, і очі її при цьому заклично блиснули, і я раптом подумав: а може, ота кучерява дівчина з підфарбованими губенятами і ця жінка — одна й та ж? Бо тоді в тролейбусі вона так само швидко мене поцілувала і так само заклично блиснула очима.

Мені заклало дихання: щось було в усьому тому для мене невгадне, передчував щось незвідане, як обіцянка раю, а з іншого боку виростав у мені невідомий страх, бо чому й навіщо я вриваюся в чуже життя, зрештою, бути інкубом у цьому світі — невелика радість, та й чи зможу я порушити ті закони, яких сам не встановлював? Тобто прийшов у це місто як незваний гість, чужий із чужих, не маючи з ним ніякого зв'язку, але воно миттю вкрутило мене в свою круговерть, і я мовчки тій круговерті й йому, містові, покоряюся, бо я, може, й справді не жива, повноцінна істота в цьому світі, а таки інкуб — оживлена речова субстанція.

Ми підіймалися тим часом на дев'ятий поверх (так, як у сні, зазначив я, та й ліфт був такий же, обписаний непристойностями на фанерних стінках), двері, біля яких жінка зупинилася, були оббиті дерматином, вона відчинила їх, а тоді повернулася до мене.

— А ти своїх ключів не загубив?

Я полапав по кишнях. Було б дивно, коли б знайшов там ключі — те, чого ніколи в мене не бувало.

— Згубив, — сказав. — Я не збирався повертатись.

— Нічого страшного, — заспокоїла жінка, входячи в тісний коридорець, зовсім

такий, як уві сні: шафа, розкидане на підлозі взуття, полиці, пральна машина, дві течки з іржавими замками, розхилені з ванни двері, на них висить гроно рушників.

— Ну от, ти знову вдома, — сказала Марія. — Поцілуй мене.

Я знайшов її уста, гарячі, палкі, й кволо подумав: а може, я ці уста вже цілував, а може, й справді, ніякий я не інкуб, а загулялий господар цього дому. Марія гаряче дихала, горнучись до мене, я обіймав її й цілував, притискав щосили до себе.

— Чекай, — шепнула вона. — Я зараз. Іди до себе.

Я невпевнено зупинився: що значить "до себе"? Переді мною було троє дверей: одні на кухню і двоє до кімнат. Я вирішив піти до тих, у яких стирчав ключ — так було і вві сні. І справді, кімнатка була вщерть заповнена книжками, висіла полиця навіть над вікном. Книги лежали купами на тумбах книжкових шаф, навіть на підлозі, до вікна було присунуто простого письмового стола, на якому стояла друкарська машинка, заслонена чохлам, і кілька вазочок із ручками та олівцями. Я зашторив вікно, бо зараз сюди зайде роздягнена жінка. Вона зайшла гінкою ходою в розстібнутому халаті й відразу ж припала до мене.

— Допоможу тобі роздягтись, — сказала.

Зняла з мене краватку й джемпера — більше витерпіти я не зумів. Похапцем роздягся сам, спустив їй з пліч халата і відчув раптом непереможне бажання позбутися відокремленості й холоду свого. Ми кинулись одне до одного з голодним шалом, я мнув м'яке податливе тіло, цілував наставлені до мене уста, намагався розтерти її об себе: груди її і лоно, і ми вже відчули ритм, саме той, який захоплює до решти; вона раптом вислизнула з моїх обіймів і спокійно, звично, як робила це не раз і не сто, лягла на канапу, осяйно-гола й принадна, я застогнав і кинувся на ту ниву, м'яко вриваючись у неї своїм сталевим плугом, і почав орати й ралити її, а насправді ніби у хвильливе море потрапив, яке вже готувалося мене пожерти.

— Не спіши, не спіши! — прошепотіла вона, але я вже не міг не поспішати: я вибухнув, ніби бомба, ніби в мене вгатили набої з двох стволів мисливської рушниці, а тіло моє ніби розірвалося, роздерлося, і з нього посипалася тирса, і я впав, смертельно поранений біля неї, а в дверях стояли ті двоє манекенів, Марія й Михайло, Михайло був озутий у високі мисливські чоботи, покриті сірою плівкою болота, і це в нього диміла в руках мисливська рушниця — з обох цівок...

— Дивно, — сказала гола жінка, що лежала біля мене. — Ти справді ніби змінився. Раніше любив мене не так... Чи це з голоду?

— Так воно і є, — признався чесно я. — Приймаєш мене за іншого.

— За кого іншого? — трохи іронічно спитала жінка, вона вже натягла на себе пледа.

— За якогось Максиміліана Костюка, — відповів я.

— А твоє ім'я і прізвище як? — терпляче спитала вона.

І тут я замовк, бо в мене не було ні імені, ні прізвища. Правда, уві сні Марія, не ця, а та, з вітрини звала мене також Максом.

— Ім'я збігається, — сказав я, — але не зовсім. Я не Максиміліан, а Максим.

— А прізвище? — спитала так само іронічно жінка. — Чи не Манекен, часом?

Я здригнувся: звідки вона могла знати про манекена. Я про те й продажному Сені Коржаковському не казав.

І тут жінка заговорила, печально й повільно.

— Я знаю, що ти хворий, Максе. Можливо, дуже хворий. Ти від нас пішов, бо я хотіла, щоб ти показався лікареві. Може, ще не все втрачено, Максе, може б, ти підлікувався, і в нас знову все стало б добре. Принаймні тобі признали б інвалідність і платили б пенсію, бо я заробляю, Максе, сам знаєш, всього дев'яносто карбованців — нам трьом на ці гроші не прожити.

— Я від вас пішов не тому, що не хотів іти до лікаря, — несподівано для самого себе сказав я і аж перелякався: чому це сказав? Але ні, нічого в цьому дивного, я ж інкуб, а інкуб уміє вгадувати своє минуле та й жінки, і це для того, щоб підтримувати з нею стосунки.

— Знаю, — так само печально відповіла жінка. — Ти приревнував мене до того в Бозі невинного Михайла. — Але, Максе, Михайло тільки хотів тобі й мені допомогти, бо ти ж знаєш, що з тобою творилося. Ти ж чудово знаєш, що то безосновна ревність.

— Все значно складніше, — сказав я.

— Через це я й кажу: тобі треба піти до лікаря.

— Це настільки складніше, що лікар тут не розбереться.

— Не зрозуміла! — мовила вона.

— Річ у тім... — я задумався на мить: чи треба щось пояснювати і чи зможе вона зрозуміти. Ні, навряд. Я раптом засміявся. — Слухай, а що б ти робила, коли б зараз відчинилися двері й зайшов би твій справжній чоловік? І побачив би тебе з чужим?

— Зраділа б, — сказала смутно жінка, — бо це значило б, що він у мене не хворий і що я його до себе повернула.

— Не розумію, — сказав я. — Він же у тебе страшенний ревнивець. Жахливий ревнивець!

— Ну, так, — сказала холодно жінка. — Тоді він убив би тебе, а разом з тобою всі наші муки.

— З мисливської рушниці? — самими губами спитав я.

— Із чого ж іще? — сказала вона смутно. — В нашому домі єдина річ, з якої можна вбити, — це таки мисливська рушниця, і ти це чудово мусив би знати.

6

І я по-справжньому злякався. Не того, що він, той Максиміліан Костюк, може увійти й убити мене з мисливської рушниці, — мене вже тут убивали, коли я зазнавав найвищої розкоші з цією чужою жінкою, що й досі лежить біля мене роздягнена; зрештою, такого не може статися через те, що інкуб приходить до жінки тільки тоді, коли повернення чи прихід чоловіка неможливий, адже він точна й повна подоба його; я злякався неймовірної, на здоровий глузд, повторювальності в моїх снах, як і того, що сні мої цілком у дивний спосіб переливаються у дійсність. Складність була в тому (і саме це я хотів пояснити жінці, але стримався), що ні вона, ні я, ні той її справжній чоловік не розрізнили б, кого з нас треба вбивати: його чи мене; складність була і в

тому, що я, відчуваючи себе інкубом, тобто нереальною подобою отого Максиміліана Костюка, жив усе-таки в його реальному образі, а він, коли б і справді ще існував у цьому світі, жив в образі нереальному, тобто я існував насправді, лежав у його ліжкові, біля реальної його жінки, тільки-но відлюбивши її, а він існував біля нас, як тінь, привид, невидима присутність. І от тут виникала ще одна, глибша складність: чим довше був я в цій квартирі, тим більше подобав на реального Максиміліана Костюка; більше того, мав реальну можливість зажити його життям, і його тілом, і його думками, адже сам по собі я ніхто: манекен, зроблений із пап'є-маше і тирси, з намальованими очима, волоссям та губами, з намальованими нігтями на пальцях рук та ніг, в суті безстатева істота, єдине призначення якої тримати на собі одягу, щоб показувати людям, що така одягу в магазині продається, а точніше, може продаватись. Тут, у цьому домі, я ускладнюю своє становище тим, що невідь-чому хочу бути правдивий, але саме тут і починаються найбільші складності. Бо моя історія, або можна назвати її мітом, в моєму баченні зовсім не накладається на мою ж таки історію чи міт, що його витворила ця жінка. Моя історія чи міт проста і вже розказана тут: я був манекеном у вітрині магазину, ожив, вийшов із вітрини й пішов у світ людей, тобто фактично став людиною. Але світ побудовано так, що в ньому не може існувати людина-ніхто, вона мусить десь жити, десь працювати, тобто заробляти гроші на прожиток, мати родину, отже, має бути вплетений у реальну сітку світу цього, як одна з лунок, атомів, молекул — що завгодно. Ось чому та сила, яка оживила мене у вітрині (що то за сила, я не знав, та й хтозна, чи колись щось про неї зважне й реальне довідаюся), бажаючи допомогти, витворила мене в подібі тієї лунки, атома чи молекули, яка з реальної сітки світу виламалася (може, той Максиміліан Костюк і справді зник безвісти), — ось чому я став не новонаверненою чи новонародженою істотою світу, а тільки інкубом її. Через гру випадковостей, а може, при сприянні тієї ж сили, яка оживила мене, я потрапив у дім, де раніше жив мій двійник-попередник, котрий цей дім покинув, як виявилось, керований почуттям ревності й страхом, що його запроторять до божевільні, але що знав він про манекени й чому колись, у якомусь незвіданому часі, називав сам себе Манекеном, про що цілком виразно повідомила мені Марія?

Її ж версія, цієї жінки, що лежить роздягнена біля мене, була, здається, така, наскільки мені вдалося її зрозуміти: її чоловік, Максиміліан Костюк, втратив реальні орієнтири життя, почав вести себе дивно, а може, й справді психічно захворів. Він, боячись і хвороби своєї, і своїх непередбачених дій, і божевільні, куди його напевне запроторили б, покинув цей дім і пропав безвісти, очевидно, ще й приревнувавши жінку до приятеля їхнього дому; зрештою, не хотів тим двом ставати на заваді, притому ревність його була, — як сказала жінка, і це, очевидно, так, — безосновна. Жінці вдалося чоловіка відшукати й привести щасливо додому, вона хоче примусити його лікуватися чи принаймні, здобути статус інвалідності, щоб діставати пенсію (для жінок з їхньою наддріб'язковою практичністю це може бути аргумент). Він же, знайдений її чоловік, корчить із себе вар'ята, а може, тим вар'ятом насправді є — в глибині душі вона цілком може сумніватися в чоловіковій хворобі й припускає, ще він усі ті комедії

елементарно-таки розіграє.

— Давай вставати, — заворушилася жінка, бо й вона потрапила в якусь задуму чи заціпеніння. — Через годину-півтори прийде Віра — будь із нею лагідний.

— А хіба я з нею не був лагідний?

— Таке в мене враження, — сказала жінка, встаючи, — що ти й справді багато чого позабував.

Вона відкинула пледа, щоб устати, але я її затримав.

— Почекай, подивлюся на тебе, — попросив.

Жінка знову лягла й заплющила очі. Я дивився з якоюсь особливою пожадливістю на її тіло, трохи розплиле, вже й справді немолоде, але світилося воно до мене таки знайомим вогнем. Я почав легко обцілювати його, проводив вустами, вдихав його аромат, жінка розплющилася й знову заклично до мене блимнула, щоки її гарно зрожевіли. Мені хотілося застогнати, і я застогнав, і знову поринув у її глибину, і знову ми відчули спільний ритм, гарячі руки обхопили мене за шию, погладжували мені спину, гарячі губи шукали губ моїх, а нутро її все більше й більше мене розпікало. Зрештою, вона застогнала, а з нею і я, і ми завмерли майже злиті в одно — не було між нами й міліметра роздільної площини.

Потім вона вдягалась, а я дивився на неї розверстими очима. Ні, була вона мені незнайома. Широкі стегна, звислі груди з широкими темними пипками, чимала родима пляма на животі — така собі жінка під сорок.

— Я й справді багато чого призабув, — сказав. — Маєш мені допомогти пригадати. Бо тільки коли пригадаю, зможу по-справжньому до тебе повернутися. Щось зі мною приключилось...

— Захворів, — м'яко сказала жінка, натягаючи на себе сорочку. — Я тобі допоможу. Це навіть добре, що ти багато чого забув. Я б воліла, щоб ти дещо й забув.

— Маєш на увазі Михайла? — спитав я.

— І Михайла. І всю твою дурну ревність. І всі твої підозри, що Віра не твоя дочка, а Михайлова. І своє бажання стати манекеном.

— Бажання стати манекеном? — здивовано перепитав я.

— Ну так. Через це я й хотіла, щоб ти показався лікареві, — жінка застібала гудзики на халаті.

— А чому ти не на роботі?

— Бо сьогодні субота. Завтра я теж буду вдома. Хочеш, підемо всі разом, як раніше, в кіно, в ліс чи, може, просто погуляємо. А з неділі, коли ти не проти, підемо до лікаря. Тебе підремонтують, і знову заживемо, як колись... Може поспиш? У мене ще не готовий обід.

Підійшла до мене й поцілувала, і я відув, що уста її холодні, а мої гіркі. І мені раптом захотілося розплакатися, бо, здається, реальнішою була не моя, а її версія; здається, вся ця казка про манекена була придумана моїм хворим мозком, а насправді я — зболений чоловік, якого вибило з колії і який полетів кумельгом у прірву, від чого все в його голові поперекручувалося й поперемишувалося. І тільки тепер надходить

просвітлення, тільки тепер я виходжу із прірви, вибретаю з неї, як із чорної, нафтяної води, і світ перед моїми очима запалює світло крайнеба, і я дивлюся на те світло й тихо плачу, бо я таки й справді ніби народився вдруге, ніби вдруге виходжу з небуття. І так мені від того смутно-радісно, так мені від того тужно-весело, що я боюся собі признатись: оте небо на небокраї засвітилося даремно.

7

І Макс заснув, і знову ніби йшов через болото, ноги западали у твань по коліна й вище — був озутий у високі мисливські чоботи, а в руках тримав рушницю. Відчував, що все йому в цьому світі остогидло: і луг, по якому щойно ступав, і пташки, що голосно виспівували, і те, що він знає, куди йде, і що зараз у небі з'являться качки: качур попереду, а качка — трохи відставши і збоку. Знав, що пальне у них, але неодмінно не влучить, і це знову дасть поживу для кпинів та дорікань Мари, бо він у цьому світі виявився ні до чого не здатний, не здатний навіть запліднити власну жінку, і це зробив замість нього їхній приятель, що він не здатний заробити їм на прожиття, їжу, меблі, одягу, а рушницю тримає тільки для того, щоб колись застукати Михайла й Марію в їхній криївці (щоразу вони знаходили нову й нову) і в черговий раз випустити в них набої з обох стволів рушниці. Потім він прокинеться, але його життя не стане від того реальніше, бо він уже давно перестав розрізняти: де йому мариться, а що дійсне, чи те, що переживає вві сні, чи у несні, і де межа між сном і несном, і чому все зі сну обов'язково переходить у несон, і де він справжніший: чи в образі справжнього Макса Костюка, чи в образі оживлого міанекена? Але поки що він справді спав, тобто брів через болото й брів, а коли з'являлися в нього над головою качки, стріляв і навіть не дивився, чи поцілив, бо не міг поцілити. Вибредав на островці в надії, що побачить тих двох, і тримав для них припасені набої, але всі островці цього разу виявилися порожні, тільки на одному він знайшов покинутого намета, а біля нього потолочену траву — тут посельці намету, певне, влаштовували любовні гри; біля намету лежала скинута одяга: окремо чоловіча й окремо жіноча, він копирснув її брудним з болота чоботом — вона давно перетліла. Трохи віддалік лежали побиті й розмочені жіночий і чоловічий манекени, дощі майже розмили їх, змили намальовані очі й вуста, розмили носи із пап'є-маше і висипану тирсу. Макс заклав у рушницю набої, але не вистрелив, тільки сів біля тих двох і заплакав. І саме тоді, коли він плакав, заспівав соловей, і той соловей бив і хльостав його хвору, ніжну й тонку душу, і той соловей пригадав йому набитий людьми тролейбус і те, як він їхав у ньому з юною й кучерявою дівчиною, і дівчина притислася до нього так близько, що він уперше зрозумів, яке це щастя, коли два тіла живуть в одному. І той-таки соловей нагадав йому й другу картину: стоїть серед кімнати хлопець, заплющив очі, спустив уздовж тіла руки й уявляє, що він манекен, а світу навколо нема, а є тільки болісне відчуття власної присутності в світі, і є ще звуки, які теж можна погасити, заткнувши вуха, і є запахи, які можна погасити, переставши дихати. І він раптом злякався, бо коли б це сталося, доведеться знову повернутись у світ манекенів, а може, навіки залишитися на цьому островці тиші, де дощі от-от до решти розмийуть розтрощену парочку, а соловей-розбійник уб'є в ньому останню надію

розібратись у собі й останню надію повернутись у той набитий людьми тролейбус, де він, хоч і не зустріне юної й кучерявої чарівниці (та вже давно не існує в цьому світі, як не існує і він тодішній), зате зустріне іншу жінку, котра так само зветься Марією, і вона принаймні захоче йому допомогти, принаймні, постарається це зробити,

— У цього птаха, Максе, не стріляй, — сказав уголос і повернувся на інший бік, хоч напевне знав: сон його закінчився, зараз він розплющить очі, в кімнату зайде Марія, щоб поцілувати його, а він уже не корчитиме з себе ідіота — немає в нього для того анітрохи сили.

Finale. Поклик

Отже, я був виловлений із нетрів світового океану, де виконував роль оживлого манекена, а читачеві стовідсотково-нормальному, любителю раціонального мислення, а не образного, хочу сказати: не тіштеся, що ваша роль у житті більша за мою, — всі ми в цьому світі приречені на ніщо. Не знаю, чим різниться від манекена жива манекенниця, хіба тим, що їсть, п'є і залишки того добра, ретельно перетравлені шлунком, викидає геть. Зрештою, то ідеал будь-якого суспільства, особливо утилітарного: поперетворювати своїх людей у такі-от манекени, тобто гвинтики всесвітньої машини, які виконують свої функції, доки не спрацюються і не зносяться. Я, очевидно, слабкий гвинтик тієї машини, от і спробував од неї втекти чи з неї випасти. Я чудово знаю, що нормальні люди так не чинять, нормальні люди тим і нормальні, що вміють покорятись і вправляти себе в колесо світу.

Можу розказати, як це сталося, що я втік був із дому. Річ у тім, що я, як писала Леся Українка, "втомився життям щоденним", власне, раптом пронизливо усвідомив, що воно таке. З якогось часу став відчувати, що в моєму зорі починають відмирати якісь частки світу, які доти мене не просто тішили, а, так би мовити, підживляли. Наприклад, краєвид із балкона на Солом'янські горби, або видний звідсіля Володимирський собор, або кілька хвилин вечірнього часу, коли сонце пробивається між будинків та дерев і якимось так химерно насилає проміння, що висяює з дерев тільки одне і те одне раптом постає в позолоті, ніби на нього одного осінь найшла. Або ж як мене хвилював тихий захват, коли після грози, якраз під вечір, західна половина неба звільнялася від хмар і землю заливало міражне світло, хоч скрізь іще хлющить дощ, і постає серед неба веселка, як чудовий стовп, котрий кличе вірити у святість і правдивість релігійних легенд, — таких речей є багато, саме вони й допомагають нам жити, хоч живемо ми таки в ідіотичному світі. Власне, не живемо, а мусимо жити.

І от усе це раптом перестає спрацьовувати, все це мертвіє, а може, мертвіє моя здатність сприймати красу. Коли ж так, то все робиться нецікаве, стерте, нудне, саме нудне чи точніше — нудке. І от там, де раніше хвилювався, бачачи красу, тепер виникає нудке почуття, береш навіть у руки книжку, яка тебе неодмінно мала б захопити, і віджбурюєш її геть, бо в душі з'являється оте нудке. Дивишся кіно — те саме, ідеш у театр, а там те ж саме, і все навкруги те саме, слухаєш музику — і знову в душі оте нудке, говориш з людиною, яка завжди була тобі цікава й симпатична, — і в душі нудке, навіть на гарну дівчину дивлячись, відчуваєш те саме, особливо, коли вона

розтулить рота і прорече кілька курячих банальностей.

"Красуням треба народжуватися німими", — любив я жартувати свого часу, а зараз думаю, що це не жарт, а свята правда. Одне слово, я став у житті ніби куля, яка вже не може зачепитися за жодну з житейських галузок. Я припинив зі своєю жінкою статеве співжиття, стосунки наші стали напружені, я перестав зважати на свою дочку, і вона все далі й далі від мене віддалялась. Отож я й придумав цілком ідіотичну історію, що жінка мене зраджує з моїм приятелем, бо треба ж було, чорт забирай, щоб вони якось пояснили мою поведінку. Звісно, я придурювався, що не пізнаю своєї жінки, коли вона виловила мене з міських нетрів, що вона приймає мене за когось іншого, але це правильно тільки до певної міри: довголітнє співжиття з особою іншої статі, з людиною чужою тобі кровно й духовно, завжди породжує безліч психологічних чи психопатологічних проблем, неузгодженості, невдоволення і, по-моєму, також антиприродне, хоч сама природа суперечить тут собі — вона витворила безліч передумов, щоб з'явити імітацію такої природності. Складність була ще в тому, що я, розігруючи з себе манекена, котрий ожив у вітрині, поступово починав і сам вірити власній легенді й надто вже нею переймався, часом аж так, що й справді тратив межу між реальним і нереальним. Так, у всіх моїх почуттях таки було щось ненормальне, а може, все простіше: мої шрубики, якими я чіплявся за колесо світового маховика, стерлись, і я почав рухатися вхолосту.

Я втік, а тепер мене зловлено. Міг би посимулювати трохи, підіграти жінці, бо вона таки вважає, що в мене був психічний стрес (а може, й був), що мені треба перевіритись у психіатра, ну просто для того, щоб спільно порадитись, як мені бути далі, може, лікар якісь таблетки випише (о дивна і вічна віра в таблетки! — правда, останнім часом і вона починає руйнуватися, через що жінки й кинулись у лікувальну містику). Мені дивно було все те слухати, бо, відверто кажучи, не зовсім розумів власну жінку: коли я псих, то якого біса вона виловлювала мене в нетрях міста, чи не для того, щоб запроторити мене в психіатричну лікарню; я ж був певний на сто відсотків, що коли туди потраплю, то напевне стану справжнім психом. Але в мене поки що голова працює цілком нормально, мислю я також цілком логічно, хіба більше став схильний до фантазувань, збільшилася візійність снів та й мислити став візійно. Але так мислить кожен митець, отже кожен митець — псих?

Ось чому я й почав списувати історію свого життя. Записується вона мені фрагментарно, бо я раптом відслонив для себе вельми просту істину: а його в мене й не було, того життя! Був, може, сон про життя, через це я й називаю цю книжку в підзаголовку "Історії зі сну". Але цю думку я хочу докладніше пояснити, бо одне — відчувати її глибоку істинність, а друге — викласти словами. Я не настільки наївний, щоб не відати: звісно, я не спав, а жив як усі люди, були в мене якісь події, з яких я виходив у той чи інший спосіб, щось зі мною траплялося, але більше — нічого не траплялось; якісь дні були яскравіші, але більше було неяскових, утонулих у мороці часу без жодного сліду й відгуку. Ось у чому річ: життя я жив елементарне, як у мільйонів інших, а результат цього життя виявився якнайнікчемніший, тобто від усіх

тих прожитих років лишилося тільки таке враження, яке лишається від сну. Ось чому я сказав, що життя — сон, не тому, що я його проспав, а що в мені (а в світі тим більше) залишилося враження від нього не більше, як від сну. І виявився дивовижний парадокс: утікаючи від жінки, родини, роботи, суспільства, обов'язків, приятелів, знайомих, я залюбки поринав у цілковите ніщо, і це ніщо ставало для мене, мов нірвана. Коли ж мене було спіймано на вудку світу, тобто коли я проковтнув гачка, я раптом злякався того "ніщо" й почав шукати у своєму житті цінностей. Але цінностей у ньому не було аніяких, і всі оці фрагментарні записи, що я тут хаотично зібрав, — це тільки один великий сон життя, уламки, що незвідь-чому не втонули (принаймні для мене) в житейському морі, та їхня ціна — як в уламків корабля, що їх мотають хвилі океану, — вони кораблем уже ніколи не стануть. І це мене раптом жахнуло. Ні, це писання не є сповіддю — це тільки спроба зафіксувати те, що в мені залишилося від мене самого, власне, від того сну, яким є наше життя. Того увіч небагато: кілька візійних видив дитинства та юності, кілька близьких до еротичної сфери історій, тобто майже все — зі стосунків чоловіка з жінкою — так, ніби нас послано в цей світ для вічного і одноманітно-безконечного змагання із протилежною статтю; зрештою, чи не від цього зіткнення протилежно заряджених частин і створюється енергія, яка живить життя. Хай, може, так, але мене це не задовольняє: мусить бути в житті людини вища, духовна мета, і ця мета не те саме, що цікавитися мистецтвом, читати книги — щось я мусив у цьому світі залишити. Але біда моя в тому, що відчуваю цю потребу, та не вмю її ввібрати в належну форму, тому й повабило мене так нагло у себе оте "ніщо", бо віддатися йому, тому "ніщо", здавалося мені — це теж духовна мета, принаймні так вважали ченці, які також у відреченні від світу бачили духовну вивищеність. Різниця між мною і ними в тому, що вони наділяли "ніщо" божественним змістом, я ж дитина цинічної епохи, котра духовне перетворила в непотрібне, а заміщати його тими сурогатами, якими заміщали його мої колежанки по роботі, я задорослий.

Отже, я знову опинився на вихідних позиціях, тобто в себе вдома, жінка ставиться до мене, як до хворого, притому психічно хворого, я трохи їй у цьому підіграю — мені самому часом стає цікаво: чи вдасться їй запроторити мене до психушки? Вчора ввечері, коли я вперше вирішив подивитися теленовини, вона мені тих новин подивитися не дала, бо, незважаючи на присутність дочки, повела першу супроти мене атаку:

— Рада, що ти поправляєшся, — сказала, дивлячись на мене з належною ласкою, на яку була спроможна.

Я змовчав. Коли їй так хочеться вважати, то й хай — мені до цього діла мало. Але вона, перш ніж почати цю розмову, певне, докладно її обміркувала.

— Знаєш, я розумію твій страх перед офіційною медициною, там справді коновали. А що, коли ми покажемося лікареві з кооперативу, є серед них висококваліфіковані психотерапевти.

— Покажись, — згоджуюся я. — Нічого не маю проти.

Моя жінка червоніє. Дочка дивиться широко розплющеними очима: мабуть, цікаво,

коли твій батько псих.

— Не про мене йдеться, а про тебе, — терпляче, як дитині, роз'яснює жінка.

— По-моєму, ти сказала "ми покажемося", отже, ми разом мали показатися: мені показуватися нічого, а ти — будь-ласка, — з убивчою (як на мене) логікою кажу я, притому (як на мене) настільки популярно, що це й моя жінка без особливої напруги може зрозуміти. Але в Марії ані тіні усмішки на обличчі — воно ніби маска.

— Вважаєш, те, що з тобою діялось (я оцінив її делікатність, вона не сказала "ти вичворяв", а "з тобою діялось" — мерсі, мадам), — мовила жінка, — не потребує лікарської перевірки?

— Ні, — сказав я, — не потребує.

— Не відчуваєш себе хворим?

Мені хотілося сказати, аж язик мені свербів:

"Слухай, жоно! Якого біса ти мене ловила в місті й притягла сюди? Коли за мене турбуєшся, дай мені, будь ласка, спокій, а коли хочеш засадити мене до психушки — це помста у тебе чи добродійний вчинок?"

Але я так грубо говорити не міг. Принаймні через те, що сиджу в домі, який вона вважає своїм (хоч квартиру записано на мене завдяки старанням моїх батьків та бабці), і їм її харчі (а це вже й справді так); принаймні із-за того, що поруч сидить моя і цієї жінки дочка й дивиться на мене широко розверстими очима. Зрештою, я не дивуюся: логіку моєї жінки збагнути неважко: коли я хворий — це має засвідчити лікар, і я матиму законне право називатися хворим; коли ж я такої довідки не дістану, значить, я симулюю і маю вкручуватись, як гвинтик, у світову машину: ходити на роботу, приносити зарплатню, виконувати подружні обов'язки і так далі, і тому подібне. Без лікарської довідки жінка моєї хвороби не сприймає, і це так само, як на виробництві: захворів — діставай лікарняного листка, інакше ніхто в твою хворобу не повірить. Все чітко і зрозуміло. Але як мені їй пояснити, що в мені не зникло оте відчуття нудкості? Навіть у стосунках із нею це почуття не зникає, бо після першої пристрасті, та й то, я б сказав, невеликої, ми з нею сходилися більш механічно, ніж любовно, — задоволення я вже не відчував, а ту ж таки нудкість.

От і зараз, говоримо, а в мене не зникає те відчуття.

— Не відчуваєш себе хворим? — питає жінка, і я не витримую, встаю й повертаюся до своєї манюпусенької кімнати, котра не більша чернечої келії, — йду, так би мовити, в затвор, в усамітнення, бо мене вже відчай починає жерти.

— Що ти до нього пристаєш? — голосно шепоче за спиною, там, біля телевізора, дочка. — Не чіпай йога, Бога ради!

— Але ж треба щось робити, — так само голосно шепоче жінка.

Я йду до вхідних дверей, але вона зіскакує, біжить до мене й миттю опиняється між мною і дверима.

— Йди в свою кімнату, — каже вона, і я покійно повертаюся до своєї келії.

Мені нудко, жахливо нудко. Заходжу до себе, стаю біля вікна і дивлюся на Солом'янські горби. Вони сірі, буденні й нецікаві, так само сіре, буденне й нецікаве над

ними небо. Я — загнаний у клітку цивілізований, культивованій звір, якому вже ніколи не гуляти по вільних степах та лісах. Щось колись, неймовірно давно, на землі сталося, може, в льодовикові часи, а може, й раніше. Може, й справді він існував — Золотий вік людини, як це його назвали — Сатурновий вік. Чому Сатурновий? Я цього не знав. Але відав інше: мої співплемінники потрапили в якісь вельми жорсткі умови. Наші зуби пристосовані природою до іншої їжі, яка з землі зникла, отже, людина почала вживати варене й смажене — перше насилля над природою, аби ввійти із нею в гармонію (чи не через те моя колежанка Ліна та її послідовники, чи ті, кого вона наслідує, хоче повернути свою колишню праприроду і стала сиріжною — жалюгідне старання, бо нічого вже повернути не можна!). Так само й тіло наше пристосоване до іншого клімату: одяг — це також компроміс з природою — намагання нудистів (слово яке!) ходити голими — також жалюгідне старання! А щоб утримати цей компроміс, людина зробила себе рабом своєї праці, бо їжу й одяг треба було здобути або ж заробити власними руками. Отже, вся енергія людства і йде на те, щоб вижити, думаю я, дивлячись на Солом'янські горби. Поступово людина забула про свій Золотий вік, але вряди-годи, як оце мене, її пронизує солодкий спомин про нього, і вона стає або не від світу цього, або ж гине. Часом мені здається, що смерть — це своєрідне повернення у той Золотий вік, недаремно ж придумано рай. Образ раю по смерті, думається мені, — це і є відбиття Золотого віку в нашій пам'яті. Але по дорозі до сущого дня людина наробила надто багато злочинів; спомин про ті злочини — це і є образ пекла...

Відчинилися двері, знову прийшла дружина. Цього разу вона буде атакувати мене без присутності дочки. Я не повертаюся, стою спиною до неї, ніби мене й справді цікавлять оті нудкі Солом'янські пагорби. Я не повертаюся, бо не хочу під цю хвилю бачити виразу її обличчя, хоч там може бути й співчуття до мене.

— Все-таки хочу поговорити з тобою, бо доброї розмови в нас так і не вийшло. Скажи, ти міг би розповісти, що сталося? У нас удома якась ненормальна обстановка.

Я стою до неї спиною. Обличчям до вікна, а за вікном — Солом'янські горби. Мені нудко, і я не маю ані найменшого бажання вступати у відверті чи невідверті розмови. Я хочу спокою. Але не можу й гаркнути на неї, й прогнати її, бо я їй, певною мірою, й зобов'язаний. Принаймні так вважає вона. Але за її елементарної раціоналістичності вона ніколи не збагне, що зі мною коїться. Жінка моя — людина обов'язку, і їй поняття "вибитий із колії" невідоме. А може, я надто спрощую жіночу здатність розуміти й відчувати? Не знаю.

— Мені часом здається, що ти просто ображений на мене. Взяв собі в голову...

— Можеш дати мені, щоб отямитися, місяць? — несподівано для самого себе кажу я.

— Як це дати? — не розуміє вона.

— Мені треба отямитися, — кажу я, все ще не маючи сили обернутися до неї, щоб глянути їй відверто в очі. — Отже, місяць побуду на твоєму утриманні.

Вона там, за спиною, плаче.

— Хіба я тобі дорікаю хлібом? — каже вона крізь сльози. — Будь скільки тобі треба,

але я хочу знати, що з тобою діється.

Що зі мною діється, не знаю і я сам. Але відаю інше: мені таки треба отямитись. Отямитися — тобто знову стати коліщатком чи гвинтиком світової машини. Хтозна-що для того потрібно і що робитиму той місяць, який просив, не відаю навіть — навіщо я те попросив.

— А мине місяць, то що? — питає жінка вже бадьорішим голосом, здається, згоджується з моєю пропозицією.

— Піду шукати роботу, бо з моєї мене, очевидно, вже відчислили. Скільки це пройшло часу?

— А ти й досі не знаєш? — спитала вона. — Та повернися до мене, не можу я говорити людині в спину.

Але я повернутися не можу. Бо тоді не міг би так спокійно вести тієї розмови.

Отже, вона мені не сказала, скільки минуло часу, відколи я покинув цей дім, а я й справді не знав: кілька років, кілька місяців. Був то якийсь провал — не повірять, ясна річ, жодна тверезомисляча людина, що я й справді перетворивсь у манекена і стояв весь цей час у вітрині магазину.

До речі, я той магазин уже пробував відшукати. Але тоді я ще не отямився, принаймні аж так, як оце зараз. Я й зараз іще не до кінця отямився, але вже на дорозі до того. Отямитися — це піти шукати роботу, а для того, щоб я те вчинити міг, мені ще потрібен місяць. Коли б я мав дачу чи порожній дім у селі, коли б я мав змогу блукати, як герой "Інтермеццо" Михайла Коцюбинського, по полях, лугах, коли б я мав де полежати на соковитій траві, закусивши бадилу й невідривно дивлячись у небо; коли б мені піти по лісовій безконечній дорозі, пухкій від куряви, або зарослій травою, або з побитим колесами корінням; коли б я міг пропасти на цілий день у залитих сонцем придніпровських лугах, приглядаючись до життя пташок, комах, вужів та зілля; коли б я мав змогу розкинутися хрестом на теплій землі й слухати жайворонка, — я б, здається, міг прийти до тями. Але не швидше як за місяць — це я нутром відчуваю.

— Ти був відсутній чотири дні, — сказала в мене за спиною Марія. — А з роботою у тебе не буде неприємностей, я ходила до твоєї начальниці. Вчора. Умовила згодитися відпустити тебе у відпустку і зарахувати ті чотири дні. Але ж ти не запив, Максє? Твоя начальниця переконана, що ти запив. До речі, в її чоловіка таке теж трапляється.

Це була для мене цілком несподівана інформація, але й вона мене не зацікавила.

— Не знаю, — мовив я. — Не знаю і нічого не пам'ятаю.

— Ну, нехай! Не будемо про це. Я напирала непоганого кооперативного психіатра — порадили наші дівчата на роботі, але коли ти просто запив, то звісно, навіщо тобі психіатр? Не дивно, що все й позабував. Просто нічого не треба вкладати собі в голову. Я так і сказала твоїй начальниці: людина — не автомат, та й машини можуть поламатися...

Говорила й говорила мені в спину, але я вже не слухав, бо мені раптом здалося, що все те, про що я мрію, не таке вже нездійсненне. Що я таки зможу найняти десь у селі хату на місяць — багато хто так чинить; зрештою, моя жінка працює у великому

видавництві, де таке море жінок, що про все на світі можна розпитатись. І я раптом повірив у власне одужання — треба нам тільки одне: дружно сісти тут, на канапі, й докладно все обговорити.

Але зараз я до того не був готовий. Зараз я дививсь у вікно й бачив надзвичайно чисту й ошатну хмару серед неба. І мені здалося, що та хмара — піна, яку збила, народжуючись, якась сучасна Афродіта. Вона вже давно пішла в небеса чи на землю, і тільки ця чарівна піна нагадувала про її недавню присутність.

Я розстібнув гудзика на комірці. Ні, тут не було чим дихати, в цій клітці, я тут увіч задихаюсь, а той, хто задихається, хоче ковтнути свіжого повітря, а не думати про Афродіт...

І от сталося диво. Моя активна половина розпиталася у сотні жінок, що працювали у видавництві (я більш ніж переконаний, що всі вони історію, що сталася зі мною, докладно знали), і без особливих труднощів наплатила хату на околиці села, яку можна було зняти на місяць, — з одного боку був сосновий ліс, а з другого — придніпровські луки, безмежні й безлюдні, за п'ять кілометрів — Дніпро, а на луках — чудові чисті озера, де завжди стримить кілька понурих рибалок, які говорили з московською чи нижньоновгородською вимовою; очевидно, це були рибалки-професіонали, бо більш нічим вони не займалися, хіба пили горілку й хропли під відкритим небом. Хтозна-який нечистий їх сюди заніс — це було, зрештою, єдине, що істотно псувало мою ідилію; жінка приїжджала до мене на суботу—неділю (дочка поїхала до баби), і в ті дні ми віддавалися запаморочливій, ніби в медовий місяць, любові. Вона привозила мені харчі, я варив собі їсти на електроплитці, голився тільки двічі на тиждень: в суботу вранці і в неділю, а решту часу блукав по луках, лежав у траві, видивляючи в небі птахів, брів мілкою водою, зовсім так само, як в одному зі своїх снів, але без рушниць, бо, крім кота, нікого не вбивав у цьому світі й не збирався; до речі, мисливська рушниця, яка таки була в нас вдома, перейшла мені в спадок від вітчима — він помер тільки рік тому... Міг довго стежити, як намагається злетіти з травини жучок: перекидається, падає і знову лізе нагору, де розправляє крила; лякав вужів, а може, й гадюк — вони з шерхотом перебігали вільний простір; скрекотіли над головою в мене бабки, атакували кусючі мухи й комарі, але не могли прокусити грубої сорочки й джинсових штанів, які я вдягав.

Якось мене запросила до себе випити компанія рибалок, я доєднався до них, але були вони такі тупо-примітивні, що могли говорити тільки про рибу й футбол.

— Чьо тут ходіш, паря? — спитав у мене один, очевидно задля цього запитання мене й запросили.

— А я тут сторож, — сказав спокійно.

— Да? — зацікавився другий. — А фінтовочка твоя где?

— Вдома, — сказав я.

— Ну, в пример, я ловлю тут незаконно, — сказав перший, показуючи темні парадонтозні зуби. — Чьо мне сделаішь?

— Нічого, — сказав я. — Лови, мені шо?!

— Чяво ж лазать? — спитав перший, очі в нього світилися, як у бика.

— Сторожовий вертоліт тут літає, — збрехав я, хоч вертольоти тут справді літали. — От і бачить, що я на роботі.

— Да, енто правда, — сказав другий. — Летаїть!

Відтоді вони не кликали мене до себе, а я не підходив до них — ми жили автономно. Я наливавсь по вінця сонцем, запахами трав, до запаморочення купався в озерах, а тоді брів у свою хату, щось там з'їдав і починав писати цю повість. Не завжди легко в мене виходило, інколи ручка завмирала і я падав на ліжко, відчуваючи в собі глуху порожнечу. Інколи засинав, і сни допомагали мені — я пригадував своє життя, отже, не так через яву, як через сни; тому, мабуть, таке й виходить це писання — клаптикова ковдра.

І все-таки в певний спосіб я нервував рибалок: знати, що побіч блукає сторож, створювало їм дискомфорт. Отож, щоб покінчити з цим дискомфортом, вони знову підкликали мене до себе. Я підійшов. Вони вгостили мене, я випив.

— Слиш, паря, — сказав перший. — Ми тібя понялі. Будем давать налог.

— Який налог? — спитав я.

— Ну, тебе нужно жіть і нам. Кілограм рибкі тібе на рило — пойдьоть?

— Домовилися, — сказав я.

Тепер я мав майже щодня по кілограму риби, і вони заспокоїлись. Я смажив ту рибу, варив юшку, інколи заносив у подарунок старій бабі, яка сама жила в найближчому до мене сусідстві. Баба приймала рибу, руки в неї були покорчені, темні, спрацьовані, обличчя густо побите зморшками, рот беззубий — у віддяку на мої подарунки вона оповіщала мені про своє життя. І я жахався з того життя, бо то було й справді щось нечуване. Її старший брат був в українських повстанцях, його чекісти гнали майже голого, ще й босого в мороз, прив'язавши до коня, а коли він звалився, волочили, поки він Богу душу не віддав. Після того вони бавилися — стріляли в нього, мертвого. Батька вбили продзагонівці, бо не хотів віддавати хліба, щоб сім'я не згинула з голоду. В голод таки померла мати, сестри й німий її брат, а вона врятувалася тим, що її взяв для підстілки голова сільради — вона була молода, гарна. На початку війни її зґвалтував німець, і вона задушила своє дитя власними руками — не хотіла, щоб воно жило, бо всі з нього знущалися б. Коли ж кінчалася війна, вона пішла до міста щось продати, і її взяла, щоб підвезти, машина, повна солдат — це вже були наші, сказала баба. Вони зупинили машину в полі й колективно, разом із офіцером з неї поглумилися. Після того вона довго не могла оклигати, а дитину народила вже коли їй було під сорок — зробив це їй бригадир, рудий, як вогонь, і лютий, як вовк. Зараз той хлопець в армії — у "сундуках".

Розповідала про все неквапливим, рипучим голосом, у якому був спокій, який відчуває людина перед смертю, коли чекає її, і оця присутність смерті в цій занедбаній хаті й сприяла, мабуть, тому, що стара зовсім не соромилася про таке розповідати. І, порівнюючи все це з тим, що було в моєму житті, я відчував не тільки власну малість, а й нікчемність.

Але писати не припинив, бо це своєрідно ояснювало мої дні, бо саме це й гнало мене, порожнього, в луги чи в ліс, де тинявся, поки голова не починала паморочитись. А ще снилися мені якісь кошлаті мариська, снилися мені вовки в уніформах, які кидалися на людей, рвали їх зубами й пазурями і хмеліли від пролітої крові. Баба, оповівши свою історію до кінця, починала її спочатку, приоздоблюючи новими епізодами, які виринали в її майже потемнілому мозку, — і це життя було також ніби сон, але сон жахливіший мариськ. В її житті, очевидно, були не тільки ці темні хвилини, надто довге воно було, але пам'ятала вона тільки це, і тільки це збуджувало її пам'ять, а найстрашніший був спокій, з яким все оте оповідала.

І от одного разу, коли приніс їй рибу, яку мені акуратно видавали бракон'єри, я побачив її оперту об стіну на лаві, затиснуту між стіною та столом, бо так вона любила сидіти, з розтуленим чорним ротом, біля якого крутилося кілька мух, і з осклілими розплющеними очима. Я довго дивився на неї, на цей образ жаху, який було послано мені для духовного одужання; на отих мух біля її рота — одна з них могла бути її душею; на цю хату, яку давно не білено, на піч чорну і на ріжках відбиту, на рогачі, закіптюжений, аж чорний баняк, на сімейні фотокартки, вставлені в одну велику раму, на образ Божий у кутку, Ісус Христос дивився на мене такими ж осклілими, як у баби, очима, і мені здалося, що Божі уста печально всміхнулись, а може, скривилися до плачу. Я побіг до сусідньої хати, де жили дід та баба трохи молодші, — баба охнула й побігла до мертвої, а діду наказала оповістити інших, дід підморгнув мені і сказав:

— Оказія получилась. Вип'ємо за упокій баби Вусті, і дай Боже, щоб і на нашому похороні було кому випити...

Сталося те у п'ятницю — ввечері мала приїхати Марія. Погода псувалася, небо покрилося хмарами, а від Дніпра блискало й погримувало. Стояла гнітюча задуха, коли я йшов зустріти жінку, по моєму обличчю струмів піт, волосся було мокре, і з нього по скронях спливала волога. Назустріч мені дибцяли бабці, наче старі жуки, в чорній одежі, в чорних хусточках — їх надило посидіти біля покійниці. Оцей гострий інтерес до смерті в старих жінок — явище увіч атавістичне, подумалося мимохіть мені, — двома речами жінки цікавляться над усе: любов'ю та смертю. Бабусі повільно йшли, власне, повзли дорогою, як ворони, зі своїми ціпками, темними обличчями й каламутними поглядами. Я вітався з кожною, вони на мент застигали, відгукувалися на привітання, дивилися на мене, як на людину іншого світу, а тоді дибцяли далі — їх кликала у своє коло смерть.

Дружина приїхала зморена спекою, розімліла, з торбами, хоч я їй постійно твердив, що мені дуже мало треба аби прохарчуватися, та ще й риби мав достатньо.

— Господи, — сказала вона. — Швидше б пішов дощ!

А дощ уже неподалець ішов, бо там, біля Дніпра, колотилося якесь марисько, блискаючи вогненними очима, гаркаючи і рикаючи, — з нього дзюрком лилася прозора кров. Я встиг розповісти про смерть баби, ми обігнали ще кількох древніх, аж трухлявих, бабусь, коли ж линув дощ. Ми бігли курявною дорогою, яка швидко прибивалася цвяхами крапель, аж здіймалася маленька курява, а коли вскочили в хату,

все навкруги загрозливо загуло. Я визирнув за двері — в дворі стояла водяна стіна.

Ми скинули мокру одіж, і я почув її запах, разом з тим запах жінки, з якою ділю своє існування, і запах землі та зілля, — що линув у відчинені двері разом із віддихом води.

Я зачинив двері і відчув гіркий смуток, пригортаючи до себе оте пахке й мокре жіноче тіло. Подумав, що любов і смерть недаремно побіч ходять, бо кожне з'єднання чоловіка з жінкою — це також маленька смерть, а водночас спроба від тієї смерті утекти.

— Чекай, — казала Марія. — Чекай. Я вся пітна!

Але я не міг чекати, був-бо у владі любові-смерті. За вікнами гупотіла злива, жахко мигало і люто лускало, і мене поймав якийсь панічний жах, а може, й не жах, а якесь атавістичне щастя, бо щастя і жах — це так само рідні сестри, як і любов зі смертю.

Жінка моя була вражена такою шаленою пристрастю до неї й упокорилась, як упокорюється земля, приймаючи на себе отаку зливу, яка бушує за вікном; зрештою, я знав, що вона завжди зв'язувала ступінь мого здоров'я з мірою моєї потенції до неї, хоч ніколи про це не казала вголос. Отож вона й віддалася мені, як уміла, і я був вдячний їй хоч би й за це.

Ми лежали в зеленій сутіні, якою наповнювалася хата, і я думав, що цій хаті з моїм приїздом сюди тільки тимчасово продовжено існування, що тут прожили своє життя якісь люди, можливо, не одне покоління, можливо, саме їхні тіні позастигали по кутках і дивляться на нас, прибульців, чи точніше пришляків, із жалем та осудом. Тут напевне складалася із прожитих днів, як із цегли, не одна життєвська історія, і я, очевидно, ніколи про неї не довідаюся (їх тримають чи й не тримають у закамарках пам'яті хіба ті бабусі, яких я бачив сьогодні), а потім вони навіки відпливуть у космос минулого, відбивши в генетичній пам'яті мого народу десь такий слід, який лишає черепашка у вапняку.

Хата все більше й більше заповнювалася зеленим сутінком, який щільно гус довкола нас, застиглих і зморених. І я раптом зрозумів, чому сюди приїхав, — почув із того космосу минулого, чи, може, із драглистої зелені сутінку, чи, може, із придніпровських луків, через які пролітає зі свистом ріжучи повітря, пара диких качок, чи, може, то кигикнула гострокрила, чудово промальована в небі, чайка, чи, може, це заплакала якась бабуся біля труни своєї ровесниці у хаті побіч, чи, може, схлипнув це чорний птах смерті, що ширяв у сутінку, — одне слово я почув поклик, який пройшов крізь дерева, стіни хати, дах і стелю, крізь щільний зелений сутінок і застромився стрілою в мене в серці. Я відчув, що таки вилікувався від своєї нудьги, що мені на певний час вдалося врятуватися, що я певною мірою відновив у собі здатність милуватися чи вражатися світом, отже, можу повертатись до людей, у звичне коло дій і справ, бо вирватися з їхнього полону остаточно можна тільки в один спосіб — через смерть.

— Дзвонила Віра, — сказала моя жінка, вона вже знову стала буденно й раціонально мисляча. — Повертається післязавтра. Я вже не зможу сама приїжджати.

— Більше тижня тут не пробуду, — сказав я.

— Набридла самотність?

— Ні, — сказав я. — Але можу й повернутися.

— Що це ти тут пишеш?

— Бавлюся. Хочу дещо зрозуміти в собі і в світі.

— І вдається?

— З перемінним успіхом.

— На похорон завтра підеш?

— Обов'язково, — мовив я. — Це була моя найближча сусідка. Ми з нею ладили.

— А мене не тягне. Жасно стає на похоронах.

Зирнув у її бік. Гострий профіль, стиснуті уста: найближча мені людина, а що про неї знаю? Вона, на щастя, ще не переступила рубежу, коли жах перед смертю замінюється цікавістю до неї, отже, ще молода. Отже, ще в полоні любові. Хай буде так!

За вікном шамотів спокійний, явлений (Так в оригіналі. — Прим. верстальника), як мені здавалося, а може, темно-синій дощ. Чорнильний дощ, від якого зелений сутінок ще більше загусає, стаючи темним і непрозорим. Ми були на дні того сутінку: дві істоти, начинені страхом та любов'ю.

На похороні все було, як ведеться: розсипані квіти, хустки, якими перев'язували руки, вінки, жіноче голосіння, запах смерті, застигли чи зворушені дієм лиця бабів. Приїхала вантажівка, борти спустили, і ми, молодші, було таких тільки кілька, поставили труну на ту машину з відкинутими бортами. Жінки миттю прикрасили її квітами і вінками; син баби Вусті виявився мордатим, червонопиким старшиною з посоловілими від постійних випивонів очима, він смертю матері вражений не був, а балакав з дядьками такою мовною каліччю, що мені знову стало нудко. Молоді жінки поралися біля поминального обіду, столів, виставлених надвір, старші стежили, щоб усе чинилося по закону, тобто щоб несхитно дотримувалися звичаєвого ритуалу.

Я між цих людей був чужий. Вони тактовно не помічали мене, та я увіч був не з їхнього світу навіть більше, ніж цей червонопикий старшина, син покійної. Але сховався усіма на цвинтар, кинув на бабин гріб жменю землі, випив чарку за її упокій, сидячи біля діда, того самого мого сусіда, якому першому з його бабою сповістив про цю смерть. І той дід-сусід сказав мені про покійницю щось зовсім протилежне, ніж я знав. Була вона повійниця з повійниць, хто тільки не перейшов через неї. У голод вони з матір'ю з'їли свого меншого, потім, коли мати померла, Вустя крутила любов з головою сільради і ще й розпаслася, коли всі мерли. У війну тягалася з німцями, і не один тут у неї ночував. Любила ціле життя гульки, танки, співи і нікого не відпихала, хто до неї ліз.

— Оцей мордатий, — сказав мені довірливо дід, — це її байстрюк од бригадира. Таке ж стерво, як і його батечко. А той був упир. Кривцю людську ссав, зараза. Отака це була баба.

— Недобре про покійних погане говорити, — сказав я.

— Це не погане, — мовив дід. — Це таке, що кожен у нас у селі скаже, що правда.

Брехня — погане, а правда погана не буває.

Він сплюнув під стіл, але потрапив собі на коліно і стер плювка шорсткою долонею.

— А хто жив у тій хаті, де я?

— Ну, там тоже паршивенький чоловік жив. Гроші у трилітрових баньках ховав. Ну, хлопці підстерегли і вкрали, а він і повісився, хе-хе!

І, незважаючи, що він на похоронах, дід щербато засміявся.

— Що таке інтересне розкажіть? — спитав син покійниці, перехиляючись через стола.

— Про того хамриду, що в нього хлопці гроші поцупили, — сказав незворушно дід.

— Да, моча в голову стукнула чоловіку. Дурак!

— Таке стерво було, що копійки в нього не позичиш. А коли висів, то язичюра з пельки виліз, як у пса.

Дід був циніком. Цілком народним, нормальним циніком, для якого світ існував лише в його дворі, всі інші люди були "стерво", а біда приводом для зловтішань. Але я не відчував у собі сили й права судити людей — їх такими зробило життя. Мене жахнуло, що одну й ту ж історію можна розповісти з діаметрально протилежними моральними висновками. Ось чому я покинув цих людей і пішов не до хати, де мене чекала Марія (вона там не нудьгувала: варила їсти, прибирала, а у вільну хвилину прикипала до книжки, яку неодмінно з собою привозила, бо я тут жив безкнижно), а подався в луги.

Сьогодні знову було гаряче, лисніло небо, над водою літали чайки, біло спалахували сніжистим тілом, я засакав колошви штанів і брів теплою мілкою водою, якою залило траву, вода була на споді темно-брунатна. Йшов отак у сліпому напівзабутті, бо мені здавалося, що чим далі відходжу від села, тим глибше поринаю в себе. Так, тим глибше поринаю в себе, відчинивши двері власного "я"...

І Макс поринав у себе, уже втратив відчуття свого "я", відчуття простору, часу, місця, де пробуває; в руках у нього рушниця, а на ногах високі мисливські чоботи, і він брів через болото, обходячи численні острівці, розкидані по тому болотові. Були вони порожні, тільки на одному розкладено намета. Біля намету валялася порвана й уже перетліла одежа. Макс став біля неї на коліна, запалив сірника й підпалив її. Тоді сидів біля вогню, підкидаючи хмиз і суху траву, хоч навколо стояла спека; зуділи тисячі комарів; він не обертався і не шукав більше нічого на цьому острівці — чудово знав, що там лежать два манекени, розстріляні ним бозна-коли. Чекав тільки, коли пролетять над головою качур із качкою. А коли вони й справді прилетіли, він зробив вигляд, ніби скинув з плеча рушницю, і крикнув у небо:

— Пах! Пах! — І качур з качкою раптом спіткнулись у своєму льоті, крикнули горлово, ніби ворони, і, зрізавшись, впали в болото. Тоді Макс провів рукою по обличчі й заплакав, а може, засміявся — хто його зна. Він зняв з лиця павутину, якої набрався й блукаючи по луках, і надовго задумався. Ще потім зірвав намета і кинув його у вогонь. Рушив туди, де валялися майже розкладені й розсипані на тирсу й папір манекени, але їх кидати у вогонь не став. Тільки улякнув біля них і помолився за

упокій душі всіх, хто страждав і болів у цьому світі. Потім Макс ліг біля тих манекенів і заплющив очі...

Я повернувся в хату під вечір. У сусідньому обійсті було порожньо, зникли столи, зникли й люди. Біля хвіртки стояла моя жінка й тривожно мене виглядала. Побачивши мене, відчинила хвіртку й швидко пішла назустріч.

— Уже почала турбуватися, — сказала вона.

— Все гаразд, — мовив я. — Тільки жахливо втомився.

— Де ти був?

— У лугах, — мовив я. — Мене спекло сонце і заїли гедзі.

— Щось сталося? — обережно спитала Марія.

— Можливо, — сказав я, всміхнувшись. — Переступав рубіж...

Кинула на мене оком. Очевидно, ця фраза не звучала як нормальна! Тоді я вирішив їй трохи роз'яснити.

— Бачиш, люба, — мовив як до дитини, — людина весь час доходить якихось рубежів. І тоді вона стає... ну ніби старша на цілий щабель. Дитинство, юність і так далі... По-моєму, це нормальні речі, — довершив я.

— Ти відчув себе старим? — спитала вона.

— Ні, відчув себе немолодим.

— Все в тебе гаразд?

— Цілком, — сказав я. — Тільки спікся сонцем і заїли гедзі...

— Іди повечеряєш, — запросила мене жінка.

Я покійно пішов, відчуваючи на плечах брилу сьогоднішнього дня...

Вночі знову були буря і дощ. Спалахували блискавки, гримів грім. Ми лежали, міцно обійнявшись, і слухали, як тривожно лопотить злива. Потім настала тиша. Я повільно встав і вийшов надвір.

І раптом уразився з неба, яке побачив. Воно було мирне, вмите і засипане міріадами зір. І вдруге я почув у собі чи до себе поклик — здалося, що коли б підстрибнув, легко знявся б у повітря. Мене обійняв чудний настрій: тривога, розчулення, біль і щастя. Руки міцно схопилися за ветху загорожу, а в розхилене серце вплив прохолодний струмінь ночі. Загус там у маленьку чорну кульку й затремтів, розіславши по тілові порцію оновленої крові.

Я стояв серед двору, закинувши до неба обличчя й молився його нескінченній, позачасовій глибині, вперше збагнувши, що це і є Бог. І фізично відчув, що він входить у мене, а я маю щастя йому улягати. Я любив його і жахався.

1990 р.

Київ — Конча-Озерна

VOX третій

Сім тітоньок великого музиканта

1

У вагоні було душно. Ніколи не використовував пільгових можливостей роздобути ліпшого квитка, їздив як усі — брав їх у касах попереднього продажу. Не зумів узяти ні

купейного, ні м'якого, тільки плацкарт — Станіслав трохи жахнувся такої поїздки; зрештою, не зле йому часом побувати, як-то кажуть, "у гущі народу". З таким сентиментальним передзавзяттям він і сів до поїзда й відразу ж задихнувся від несвіжого духу в вагоні. У подорожні йому трапилася молода жінка з дитиною — печальнозорим, тихим хлопчиком, обличчя якого висвічувалось нездоровою синявістю, і двоє робітників: росіян, також молодих, але один був високий і здоровенний, а другий малий і миршавий. Цілий вечір вони пили горілку, запрошуючи до трапези жінку, — не Станіслава; він, зрештою, був задоволений, що його не турбували, може, завідчужено себе вів, а може, відчували, що він людина іншого світу. Мало сидів у купейній перегородці, а стояв здебільшого в тамбурі, де палив люльку. Тютюн мав запашний, тож курці коротко на нього позирали — очевидно, й тут він поміж людей виділявся. Між іншим, почув історію про хлопчика, яку розповіла напівп'яному здоровилу жінка (миршавий тоді вже "наклюкався", сидів на лавочці, тримаючись за неї обома руками, виричував очі і, здається, вже нічого не тямив). Хлопчика мати возила на операцію, бо в нього якась особлива хвороба, жінка її назвала, але Станіслав у хворобах мало тямив; на перешкоді стала бюрократична тяганина, тож дитину до лікарні не поклали, через що вони знову повертаються, аби роздобути якісь необхідні довідки. Малий, слухаючи материну розповідь (говорила вона суржилом, але більш російським, як українським), тримав на вустах дорослу печальну всмішку; здається, він усвідомлював свій невеселий стан. Здобувши потрібні папери, сказала сумирно жінка, вони знову поїдуть до лікарні, хоч вона, жінка, вже надію покласти туди дитину втратила. Здоровань п'яно і голосно жінці співчував і навіть совав їй якісь гроші, але вона не взяла. Тоді наказав їй випити чарку, щоб "льогше на душе сделалось", і жінка після церемоній послухалася — випила. За цей час напарник здоровила зовсім утратив тямку і почав уможовитися спати, щось невиразне варнякаючи, на долішній полиці. Здоровило йому спробував пояснити, що його місце на полиці горішній, але той уже хропів, звисивши нижню щелепу і закотивши під лоба очі, лишалися вони напіврозтулені.

— Слабак, Мішка, — сказав здоровило. — Ключул толькі поллітра і ужо отбросіл конци.

— А він не помре? — спитав серйозно хлопчик, до речі, говорив він досить правильно українською — очевидно, мати перед росіянами ламала собі язика, а може, й ні, бо зверталася до сина тим-таки суржилом; може, дитина, подумав Станіслав, виховувалась у батьків на селі.

Здоровань на зауваження хлопчика зареготав і ніжно йому пояснив, що Мішка "конечно, слабак", але не настільки, щоб від півлітра "отбросить конци", його просто, як слабака, зморює ("умаривает", сказав здоровило). Встав, виставивши до Станіслава широку задницю, узяв свого "кореша" в оберемок і закинув на горішню полицю. Той пробував опиратися, навіть закричав тонко: "Брось, Вітька, дурить-то! Что ти со мной делаешь?", — але, відчувши під собою знову полицю, заспокоївся, почав висвистувати і гарчати вже там.

Станіслав із жахом відчув, що він потрапив у якусь сюрреалістичну ситуацію, що

йому доведеться стати жертвою свого демократизму і що його, напевне, чекає безсонна ніч. Так воно, зрештою, і сталося, бо здоровило дістав із сумки ще одну пляшку і, хоч жінка переконувала, що йому вже досить, відкоркував, налив їй і собі і наказав:

— Пей, Тань, за твого синашу хачу випіть!

Станіслав знову пішов у тамбур, де запалив люльку, але тут до нього пристав напівп'яний глист і почав випитувати, де він дістає такий тютюн. Станіслав йому спокійно пояснив, що купує тютюн на базарі, а кладе в нього чорнослив, який купує в комісійному, — від того з'являється приємний запах і смак.

— Да, діствітільно чорнослив, — сказав глист, принюючись. — А я думав, що це із западних стран табак.

Насправді, тютюн таки був "із западних стран", Станіслав накупив його на останніх гастролях, але звірятися перед глистом потреби не мав, він і так страждав, що не вписується в антураж вагону і, здається, всі це помічали.

У купе жінка вже вклала дитину, прилігши біля неї боком, здоровань сидів побіч, хоч Станіславова полиця (долішня) була вільна, тримав у руці пляшку, а в другій склянку з недопитим трунком; на горішній полиці над ними свистав і гарчав його напарник; світло вже трохи пригасили, горіли тільки чергові лампочки. Доки дістався сюди, мусив оминати висунуті з полиць босі ноги з розчепіреними пальцями, від яких несло сопухом, — за цей короткий час вагон зумів улягтися. Станіслав постелив і собі й ліг. І хоч у вагоні не було чим дихати, люди довкола майже позасинали, хіба де-не-де балакали чи переходили. Станіслав спершу заснув. І йому приснився храм у Наумбурзі в Німеччині з дивовижним органом, що його свого часу наладжував Бах, і з картиною Луки Кранаха на одній зі стін: Христос із дітьми. І ті діти, яких було густо натицяно на картині, ніби яблук на дереві, раптом заворушилися, запхинькали, заплакали і почали видиратися з материних рук, тягнучись ручками до Христа, щоб схопити його за бороду чи волосся. Христос м'яко і спантеличено всміхався, ніби сам був тією яблунею, оброслою яблуками-дітьми. І хоч орган у тому храмі давно не грав, але в той мент зітхнув всією тисячею своїх труб і став висновувати з себе, як нитку, мелодію, котра почала обростати придиhamи і пригриhamи, — музика полилась униз величава й урочиста, а внизу, на лавиці, сидів карлик зі старим поморщеним лицем, заплющив очі і слухав, помахуючи в такт ручкою. І Станіслав відчув, як наповнюється цією музикою і починає нею проростати, ніби Христос із дітьми на картині Луки Кранаха...

Прокинувся раптово і раптом злякався: просто нього стриміло кругле, пласке, п'яне обличчя, ніби чатувала це на нього велетенська горила з довжелезними наставленими руками й розкаряченими пальцями.

— Ложісь, Вітька, і спи! — сказала сонно жінка.

— Нет, Тань, не усну, — мовила горила. — Я буду п'ять і думать о тібе...

— Шо тібе о міне думать? — сказала жінка. — О жені своєї думай!..

— Нету у міня жени, — буркнула горила. — Бросі я ея, стерву!

— Зачем же бросі? — спитала жінка.

— Потому, что люблю я вашего брата, ілі вашу сестру, хе-хе, діствітільно люблю.

Дай прилягу возле тібя!

— Не дурі, Вітька! Тісно! Рибйонка разбудіш!

Горила повернулася спиною до Станіслава і спробувала примоститись на краєчку лавки, зрештою почала мацати жінку!

— Не дурі, Вітька! — байдужно сказала жінка.

— Тіхо мне будь! — наказав здоровило. — Да, бабка ти шо нада!

Горилина рука лізла по жінчиній нозі, як велетенський павук.

— Ма, ма! — запхивькав хлопчик. — Ма, павуки мені сняться!

Жінка відкинула руку здоровила, яка вже майже сягала сокровенностей, і схилилася над дитиною.

— Спи, синку, спи! Відіш, рибйонка разбуділ! — сказала.

— Усньот! — байдужно мрукнув здоровань.

Станіслав повернувся до них спиною, але заснути не міг.

Нестерпно смерділо горілчанним перегаром, чути було перешепти і вовтузіння.

— Ну, шо ти сібе позволяєш! — сказала голосніше жінка. — Люді кругом! Брось! І іді спать!

— Тіхо мне будь! — понуро наказав здоровань. — Не усну ведь!

Тахкотів поїзд, хропли, сопіли люди, десь плакала дитина, десь грали в карти, вигукуючи: "Дама-Король!", десь почали їсти, бо вагоном розповзався дух чавлених помідорів, ковбаси, залежаної між різаним хлібом, огірками, смаженим м'ясивом, що позадихалося в поліетиленових торбинках. Лилася ріднина: компот, вода чи горілка. Станіслав не міг довго влєжати на лівому боці, бо почало колоти в серці, й повернувся: горилоподібний нависав над жінкою, яка лежала на спині, в неї на джинсах — розчепірені пальці-павук; рука її схопилася за ті пальці і намагалася зсунути з лона.

— Тіхо мне будь! — хрипів здоровань.

Тільки тепер Станіслав помітив, що чоловік на бічному сидінні не облігся. Сидів непорушно, як витесана з дерева скульптура. Мав зовсім лису голову, рідку бороду, що ніби прилипла до лиця, мокра з поту, чоловік повернувся до парочки і німо дивився, його чорні атранцитні очі палали, а густі кошлаті брови вигнулися, ніби п'явки. Сидів за столиком, місце напроти було порожнє.

Станіслав заплющився і знову захотів прикликати в уяву собор у Наумбургу, і орган, і музику, і Христа, але вони навіки зникли. Його хитало, гойдало, котило, ніби потрапляв у хвилі, які шпурляли його мертвим розбухлим тілом, і він відчував од того гірку приємність, а водночас і приреченість — здалося, йому ніколи не впливти з цього моря житейського, де пахне горілкою, ковбасою, компотом, дитячими люрами, де проявляється, як світлина на фотопапері, сіро-синє обличчя хлопчика з незбагненною хворобою, розширені очі, повні печалі й упокорення, і з тих очей починають витікати гарячими струмочками сльози. А довкола, у хвилях, гойдалися розкарячені павуки-медузи, павуки-пальці, павуки-почвари з людськими обличчями, які повзали по стінах, висіли в повітрі, величезні, повільні в рухах, із хрестом на спині, із холодними синіми очима.

- Ма, ма! — закричав хлопчик. — Павуки мені сняться!
- Надоїло! — голосно сказала жінка. — Пусти, я встану!
- Ну, что ти бузіш, Тань! — сказав здоровило. — Тіхо мне будь!
- Пусти мене! — прошипіла люто жінка.

Станіслав розплющився. Горила звелася, фантастично велетенська, з розпатланим волоссям, виряченими очима, розтуленим ротом; жінка вигулькнула з-за нього, пішла і сіла навпроти лисого. В того на вустах почала розлазитися тонка, гадюча всмішка.

— Ситуаційка! — сказав він і знову перетворився в дерев'яну скульптуру.

— Дура ти, Танька, дура! — сказав здоровань, чухаючи розпатлане волосся. — Ну ж, дура! Дура набітая! Тьфу!

І він раптом почав роздягатися. Скинув сорочку, під якою не було майки, а тільки драглиста, біла, якої, здається, ніколи не торкалося сонце, маса тіла, скинув штани й залишивсь у маленьких тісних брудних плавках, з яких випиналося гігантське його природження. Станіслав побачив, що жінка дивиться на нього із несвітським жахом, що лисий навпроти неї також повернув голову і на його вустах лежала тонка гадючка усміху, але це мигнуло лишень на мент, бо важкі розлізлі тілеса заповнили весь проміжок між полицями.

— Ох і дура ти, дура, Танька! — пробурмотів знову здоровань і поліз на горішне ложе, матиляючи перед Станіславовими очима босими, оброслими рудою поростю, ногами. Вгорі глухо гупнуло, аж затремтіла вся перегородка, щось там заплямало, знову сказало: "Дура!" і густо засопіло.

— Мамо, йди до мене! — сказало крізь сон хлопчєня. — Павук уже пішов і не їсть мене!..

Але жінка не рухнулася. Тоді з другої полиці, де спав миршавий, звисилася розкучмлена голова і тривожно спитала:

— Вітька! Ти міня не бросіл?

— Не бросіл! Спі! — буркнув здоровило, — Ну і дура набі-тая! Дура! Ех!

Жінка прилягла на покладених на столика руках і заспокоїлася. Лисий навпроти все ще по-гадючому всміхався.

— Ситуаційка! — сказав він.

— Заклиньтесь, дядьку! — сказала невдоволено жінка.

Чоловік розтулив здивовано рота, і той рот став ніби у вампіра, очі блиснули — і знову перетворивсь у дерев'яну скульптуру.

Станіслав зиркнув на годинника, була третя година ночі. О сьомій поїзд мав прибути в його рідне місто. Ліг на спину, полиця над ним хиталася і рипіла — здоровань перевертався з боку на бік. Станіславові здалося, що зараз та полиця зірветься і впаде просто на нього; він заплющився і поплав у ніч, власне, у розгойдані хвилі, з яких де-не-де витиналися напівзатоплені собори — суміш романського стилю з готичним та ренесансним. Грав орган, здалося, що та музика — туман, що спадає з неба і розстеляється пасмами, сірий, із червоними і жовтими клубеннями круглястих і прямокутних форм, від яких виходило зеленкувато-жовте сяйво, і від того сяйва все

стало привидно-нереальним: тіні людей, Христос, якого обсіли діти, по двоє на кожній руці, по одному на плечах, одне вчепилося ручками за шию і висіло, бовтаючи ногами, а третє сиділо на голові, схрестивши по-турецькому ноги. Ще двоє причепилися до його ніг, на кожну ногу по дитині, стоячи ніжками на його сандалі. Христос ішов морем, з якого витиналися напівзатоплені готично-романсько-ренесансні храми, ішов через круглясті та прямокутні клубені, що сяяли, і всміхався печально. І від його усмішки струмувало найяскравіше світло, бо усмішка була не тільки печальна, але й вибачлива, адже ніс він на цю землю мир.

2

Вони зустріли його на вокзалі усі семеро, ставши в шереду одна біля одної, як на параді, і Станіслав окинув їх позиром. Крайня ліва — тітка Настуся, могутня й потужна, в тісно обляглій сукні у велику квітку; сукня од часу, правда, досить-таки вицвіла, і барви її квіток поблякли. В неї було важке вольове з підгарлом лице, а між брів витиналася велика майже чорна бородавка, що виросла з родимої плями. Побіч — тітка Марія чи Маня, з розплилим од радісної усмішки лицем, од зворушення вона заплакала, втирала не зовсім чистою хустинкою ліве око. Потім стояли близнята, тітки Ольга й Олена, одягнуті в однакові темні спідниці й білі блузки, в однакових туфлях і з однаковими зачісками — Станіслав розрізняв їх по тому, що в Ольги на щоці була родима плямка, з якої стирчало три волосини. Були однаково невисокі, тлустенькі, але в міру. Зате тітка Людя біля них — зовсім маленька, худенька, з паличкою і з перев'язаною ногою, в неї вельми крихкі кістки, і вона завжди їх собі ламала. Тітка Броня мала пофарбоване у фіолетове волосся і так густо напomadжене обличчя, що здавалося, ніби одягла маску. Останньою виструнчилася тітка Віра, наймолодша з усіх, зі слідами колишньої вроди, ще й досі поставна і єдина із сестер зі смаком одягнена, в неї великі темні очі й побита сивиною голова, ніби присипана срібною курявою. Всі тітоньки цвіли усмішками, Станіслав поспішив до них, піддавшись радісному поривові, і почав обходити стрій, цілуючись із кожною. І тільки коли розцілувався із тіткою Вірою, йому здалося, що на нього хтось пильно дивиться. Була то жінка із поїзда, в ранковому світлі помнута, сіра й невиспана, біля неї стояв її синьолиций синок і аж рота розтулив — так само дивився, як Станіслав вітав своїх тіток.

— А чого це дядю стіки бабусь зустріча? — спитав несподівано голосно він, мати від того здригнулась, отямилася, шарпнула сина за руку й потягла геть. Тітоньки ж поламали стрій, оточили небожа стіною і загалакали, закричали, вряди-годи змахуючи з очей сльозину.

Зрештою, це була перша частина обряду, яка завжди повторювалася, коли приїжджав, хоч, правду сказати, не так часто це й бувало, хіба тоді (як і тепер), коли відчував вичерпання і потребував утечі з білчиного, як казав, колеса. Бо там, де жив, життя його було неймовірно затовкнене, копітке, весь час дзвонив телефон, щось од нього хотіли, щось запитували, хотіли зустрітися чи запрошували на зустріч, участь у якихось комітетах, союзах, фундаціях, редколегіях, товариствах, прийомах гостей — своїх і зарубіжних, організація гастролей і так далі, і так далі — він уже починав

відчувати, що для власної праці в нього залишається все менше часу, а він завжди дбав про збереження творчої форми, бо це така примхлива і химерна пані! Не міг не помічати, що його імениті колеги поступово опускалися, заростали товщем чи заливалися хмелем, водночас переставали дбати про Богиню, яка живила їхній талант, сподіваючись на фетиш здобутого імені, через це ставали бундючно-надуті, а відтак смішні. Тому використовував свій час максимально для праці, щоб кожен пасаж був ретельно відшліфований, тож часом мусив ховатися від настирливого сонму людей, котрі з пієтету до його таланту чи, власне, до його фетишу, немало дбали, щоб розпорошити той талант у музеї повсякденних дрібниць та потреб, зрештою, зовсім із ним не рахуючись, хоч і виявляючи належну пошанівність і не шкодуючи йому компліментів. Відтак душу захоплювала бридка, тягуча і невитравна втома, від якої й жах починав пробирати, бо із втомою з'являлася нехоть до регулярної праці, а без того його вправність могла стати приречена на згасання — те, що він бачив увіч у своїх іменитих бундючних, а через те смішних і жалюгідних колег. Саме тоді й рушав у своє невелике провінційне місто, де свого часу побачив світ, де, зрештою, запалився його творчий вогонь, отже, саме тут, вважав, і було джерело того вогню, до якого й тікав з великого міста, адже не раз допікав страх творчого вичерпання. Цієї ночі він майже не спав, тож виглядав, певне, не краще, як та жінка з дитиною, його сусідка по переділці в плацкартному вагоні, але тітки не мали того помітити, тож цвів до них тренованою артистичною усмішкою і треновано виконував установлений ритуал; зрештою, і зворушення було аж зовсім не удаване, в глибині душі був людиною сентиментальною.

Другий акт ритуалу — поїздка з тіточками на таксі. Добре знав, що так вони їздять тільки в час зустрічі з ним і для них це свято, тож усі дружно посунули на зупинку таксі, де треба було взяти не одну, а дві машини.

Сонце вилискувало в калюжах привокзального майдану, і чи від того сонця, чи від особливого настрою зустрічі та й погоди (вона швидко змінювалася — дощ на сонце) обличчя в тіточок були осяяні і наче виблідлі. На щастя, черги на таксі не було, нещодавно підвищили за них ціну вдвоє, і клопоту з цим Станіслав не зазнав. Із ним сіли старші тітоньки, тобто Настуся, Марія та Людя зі своєю паличкою; близнята, Броня з Вірою юрилися коло другої, всі щось безладно гомоніли, а він раптом зирнув на вулицю, що йшла вбік від вокзалу, порожню, заставлену старими липами, із тремтливо-синім повітрям у проймі — його душі торкнуло невідь-чому тонким і чудовим од печалі болем. А може, й не болем, а провідчуттям утонення у світ, де його ніхто не знає, ніхто не дивиться на нього захопленими очима, ніхто не говорить йому порожніх компліментів; світ, де є він, його рідня, оці тіточки, де сам стає звичайний і буденний і де не має ніякісінької ціни та значення його білчане колесо, бо непотрібне воно й зайве в цьому затишку осібних будинків, де ростуть яблука, трава, світить сонце, пашіє пишно зелень, а повітря може стати отаким тремтливо-синім і напрочуд прозорим.

Небо не було чисте, половину його покривала хмара, що розкинула навсібіч розчухрані крила, хмара мала важкий їдко-синій живіт, з якого щохвилини міг полисти дощ. Станіславу захотілося поїхати тією порожньою вулицею із старими липами, але

тітка Настуся вже віддала владним голосом наказу шоферу їхати в бік центру, тобто вулицею, де було набудовано два ряди нечупарних п'ятиповерхових коробок — весь простір перед ними був покритий безліччю автомобільних дахів. Тіточки в машині не балакали, а мали непорушно-застиглі обличчя; Станіслав це знав, хоч сидів біля шофера і до тіточок не озирався. Дививсь у вікно, за яким миготіли знайомі й незнайомі будинки, на небо із розколошканими хмарами і дерева на ясно-синьому тлі, й від того в ньому почала зароджуватися ніким не написана музика. Таке почуття пробуджувалося завжди, але його місія — відтворювати музику вже написану, апробовану, вивірену, якій завжди можна надати свіжого звучання, а отже, нового життя; він не раз говорив у товаристві, що ліпше бути талановитим відтворювачем, ніж бездарним створювачем, адже бездарна музика — вбивця справжньої; але в ньому не раз виникали пасажі чи етюди, які програвав в умі, — мистецтво, як він визначав, для себе. Дорожив цим мистецтвом і вважав його справжнім, адже було воно не на продаж; відверто кажучи, записувати він боявся, щоб не збаналізувати оці таємничі, може, й святі пориви, які в його душі все-таки творяться. І хоч чудово знав, що великі виконавці: Бах чи Шопен, чи Ліст, чи Рахманінов, були й великими творцями, але дозволяв собі, як казав, "розкіш егоїзму", що приносило йому заразом задоволення і невдоволення, віру в себе і невіру — це й утримувало, щоб не ставати в ряд із бундючно-надутими колегами, тобто не погасати. Отож і зараз прийшла до нього така музика, від чого на серці стало по-весняному тепло, адже відчуті подібний настрій, в'їжджаючи в рідне місто, — це пізнати сокровенне, яке на публіку не виставляється. Тому захотілося, щоб довше тривала ця поїздка через рідне місто, щоб пострілювали в нього із численних калюж осяйні спалахи і щоб відчувати за спиною непорушну застиглість своїх тіточок. Але відстані в малих містах невеликі, таксі незабаром завершило на вулицю, де вже не було інтенсивного руху, тоді ще в меншу, майже завулок, і зупинилося біля штахетчатої хвіртки, за якою між зелені саду проглядав старий будинок із навислим дерев'яним ґанком; будинок, у якому колись побачив світ.

"Ось моя гавань на кілька днів", — подумав Станіслав і вискочив, наче юнак, із машини. І миттю був оточений сонмом захоплених, усміхнених і збуджених тіточок. Вони захотіли, щоб він пішов у хвіртку перший, але він галантно поступився.

— Цього року наш сад страйкує, — сказала поважно тітка Настуся. — Яблуні порожні й ані сливки.

Сад був старий і вже давно не родив. Ніхто, ясна річ, і не збирався його оновлювати, зрештою, в старого саду більше принади, як у молодого.

— Мені це байдуже, — сказав він. — Аби був сад!

— Я давно казала, що треба зрубати і засадити нове дерево, — мовила тітка Марія.

— Тобі усе рубати, все нищити! — обурено пропищала тітка Людя, і її маленьке личко аж побуряковіло.

Сад був не лише старий, але й занедбаний, зарослий здичавілою малиною, травою та бур'янами, по кутках було досить кропиви. Лавка світила щербами — кілька планок зламано, фарба на ній полущилася й посіріла. Друга лавка — з дошки, на двох

стовпчиках, почорніла і струхлявіла. Гостро пахло зіллям і вологою; недавно пройшов дощ і з глибини саду подихало прогнилою вільгою.

— Я казала цим ледаркам, твоїм тіточкам, що треба було б все прибрати й вичистити, — сказала невдоволено тітка Настуся. — Але ти так раптово приїхав!

— Випало кілька вільних днів, — сказав Станіслав.

— Дякуємо, що не забуваєш, — підтисла губки тітка Людя. — І не погорджуеш нами, вбогими.

У тілі відчувалася втома. Від недоспаної ночі; від бридкої сцени у вагоні; від порожнечі, що з'являлася останнім часом і від якої тікав; від небажання працювати — це також з'явилося останнім часом, від частого спілкування з різними людьми. Отже, там далеко, звідки почав цю дорогу, у нього не все було гаразд. Тепер оте "далеко" постало, мов сіра заслона чи густо засаджена меблями та книжками кімната. До речі, жінки, з якими сходився, довго при ньому не затримувалися, мабуть, тому, що одружуватися не бажав, та й швидко починав відчувати від їхньої присутності утяження. Вони покидали його, обдираючи як липку, через це його кімната була незатишна. Там часто влаштовувалися гулянки, і ті жінки, що на короткий час у нього поселялися, були від тих гулянок. Коли ж відчував утяження, віддавав усі гроші, які мав, і спроваджував, бо не ставало чим дихати. Вони йому заважали, бо хотіли омежити його волю, отже, взяти під свого каблука. Компанії, випивки, жінки — все це розладнювало, але жити так мусив, інакше порожнеча прийшла б ще більша. А йому треба було попри все втримувати творчу форму, попри все треба бути "на зводі", хоч добре знав, що це має досягатись не в такий спосіб. Ось чому зірвався і кинувся сюди. "В погоні за сентиментами юності", — сказав сам собі. Банально це? Безсумнівно, але саме банальних речей людина найбільш потребує. "Ну от я й тут, — подумав він, — у світі прив'ядання й руїни ще більшої, як у мені. Світі старих жінок і ветхого дому".

Дім і справді був старий. Поколупаний і давно не білений, із відвислим на стінах тиньком. Зараз має відбутися третій акт зустрічі з тітоньками — роздача подарунків. Знав, що тітки подарунків од нього чекають і що найбільший їм інтерес від його приїздів саме в цих подарунках. А оскільки родич був знаменитий, подарунки мали бути дорогі, причому такі, щоб нікого не образити, тобто аби жодна не вважала себе обділеною. Та цей великий акт буде трохи згодом, як індивідуальне дійство з кожною, зараз він мав роздати кожній по коробці найдорожчих цукерок, але не таких, які привозив минулого разу. Це відбудеться прилюдно, кожну ж він обдарує, щоб не бачили інші. Саме подарунки і вміщались у двох валізах, які було видобуто з багажника таксі і які ще й досі стояли біля хвіртки.

Роззирнувся по вулиці: і ця була густо заросла деревами, а в проїмі, як і в тій, привокзальній, синьо цвіло тремтливе від сонця повітря. Ішла до колонки напрочуд струнка молода жінка чи дівчина, спокійно похитуючи клубами, й озиралася вряди-годи до них. Станіславові перехопило подиха; здалося, то була та єдина, яку він колись кохав. Але не міг не розуміти облуди: та, яку він колись кохав, прозаїчно вийшла заміж за його приятеля; сталося це, до речі, в цьому-таки місті безліч років тому; отже, та, в

яку колись був закоханий, мала б бути його ровесницею, а ця така молода! Легенько завинулася голова; нічого дивного, адже відбув безсонну ніч, а жінка чи дівчина, котра йшла до колонки, раптом спрозорила і розчинилася, ніби створена з диму. Стис штахетину хвіртки, на мить йому стало недобре.

Отямився: де це він? Перед ним лежало знайоме подвір'я, коло порога — відро із засунутим туди віником, а доріжка від хвіртки до входу в дім прометена. Тітоньки стояли всі разом біля вхідних дверей і дивилися на нього широкими очима, ніби позавмирили, ніби дивна горорізьба на обдертому тлі дому; ага, збагнув він, вони чекають подарунків, а він чогось стоїть на вулиці і, як вар'ят, розглядається. Схопив валізи й потяг їх до дому; тітоньки сколихнулися, загелгали і юрбою рушили в хату.

У цей час і вдарив із хмари дощ, власне злива; на нього впала прямовисна стіна води, і він, вирячивши очі, побіг разом з обома валізами. І хоча відстань од хвіртки до будинку була невелика, промок миттю до рубчика. Тітоньки стояли, згрудившись під ганком, охали й гукали щось до нього тонкими голосами, а він відчував, що з ним казна-що чиниться, що він може розлитися тут, перед ганком, у чорну калюжу, бо зводянів цілком. Тоді зупинився, опустив валізи і засміявся. І тітоньки раптом зареготали й собі: одна грубше, друга тонше, третя ще тонше, і він здивовано збагнув, що той сміх укладається в неймовірно чудну гаму, адже тітоньок було сім.

Закудкудахкали коло нього, заметушилися, бо це ж треба такому статися?

— Перевдягнися, Стасику, зараз же перевдягнися! — сказала поважно тітка Броня. Не доведи Господь, застудишся!

— Ну ні! — сказав він, всміхаючись на все мокре лице. — А як же гостинці?

У тітоньок засвітилися очі; тоді й відбувся третій акт зустрічі, тобто він розкрив меншу валізу і почав виймати звідтіля лискучі й гарні коробки з цукерками. І тітоньки за ранжиром підходили до нього, і кожна брала коробку, церемонно дякуючи. За мить вони всі стояли перед ним із розчиненими коробками, майже одночасно вийняли по цукерці і урочисто поклали до рота. Стояли, дивилися на нього й жували, і стали раптом усі на одне обличчя, ніби не двоє з них були близнятами, а всі семеро.

— Тепер можна й перевдягтися, — сказав задоволено Станіслав.

— Та ж звісно, Стасику, — сказала тітка Настуся, ковтнувши пережовану цукерку. — Ти й справді можеш застудитися, з цим не жартуй!

3

У домі було сім кімнат, не рахуючи кухні й невеликої їдальні та комірчини, де влаштовано душ, — вода підігрівалася газовою колонкою. Тоді, коли сюди приїжджав, одна із близнючок, а саме тітка Ольга, перебиралася до тітки Олени, другої близнючки, бо вони звикли бути разом більше за інших.

Колись цей дім був повен життя: Станіславів дід та баба мали восьмеро дочок, восьма була його мати, єдина, яка не дожила до цього часу, вона померла молодою після війни від сухот, а її чоловік, Станіславів батько, Іван, у війну пропав безвісти: чи загинув, а чи, може, й досі живе в еміграції, принаймні вісток про себе він і досі не подав. Залишилося передвоєнне фото, де вони з матір'ю стояли, гордо звівши голови:

вона коротко підстрижена, з бадьорим виглядом, а він з поглядом чомусь сумним; тітки оповідали, що він із дня на день чекав арешту, як і кожен тодішній інтелігент, і це фото було зроблено на пам'ять, бо щохвилини міг бути забраний і пропасти. Випадком долі забраний він не був, але пропасти пропав; отож, коли Станіслав розглядав цю фотокартку, йому здавалося, що його батько був рокований і чудово це усвідомлював. Дід з бабою після війни ще якийсь час жили, і він трохи їх пам'ятав: діда, зігнутого в карку, з білою борідкою, яка видовжувала його підборіддя, із сивими спокійними очима, тихого й непомітного, який вічно щось читав, і енергійну, моторну бабу, яка й справді була мотором цього дому, бо керувала ним владно і немилосердно, розборонюючи своїх дівчат, які вічно кипіли в негаційних пристрастях одна до одної і не раз верескливо сварилися...

Стояв перед вікном у кімнаті тітки Ольги, колись своїй; тут ще відчувався дух немолодої самотньої жінки, і зорив на дощ, який зі зливи перейшов у спокійний, але все ще активний. Уже перевдягся і витер насухо рушником волосся, зачесавши його охайно на проділ; дощ обливав пишну зелень саду, і та тріпотіла. Станіслав думав про чудну зустріч на вулиці з жінкою, що ішла до колонки по воду і яка нагадувала Леоніду, його перше і, здається, останнє кохання, бо після того, скільки він не перепробував жінок, жодна з них не викликала в ньому почуття сталішого і такого щемко-хвилюючого. І тільки недавно він збагнув, що в тих усіх жінках він шукав не нового кохання, а таки старого, а в жінках не нових коханок, а підміни Леоніди, бо вона, та Леоніда, якось дивно і стійко зачарувала його, а може, просто був однолюбом. Ні, не здивувало його те, що побачив у незнайомці Леоніду, таке траплялося не раз; навіть по-своєму звик, що Леоніда ніби розпалася на десятки своїх образів, утілених у різних, молодих здебільшого жінок; зчудувався, бо та з вулиці, котра йшла до колонки, раптом розчинилася в повітрі, мов привид. Попри художню вдачу, був людина раціональна, через це й почав думати, що сьогоднішній день мав давнє освітлення: якась нежива прозорість із синім передчуттям негоди, а водночас неймовірно яскраве сонце — вони, очевидно, й витворили цей ефект.

І все-таки він потелефонує приятелеві, тому далекому, ще з музичного училища, який одружився з Леонідою, і досі мирно жив у цьому місті, викладаючи в тому-таки училищі, — цікава і дивна вийшла в них історія: хоч він, Микола, й забрав од нього кохання його, дружити не перестали — чи ж часто таке в житті трапляється?

І Станіславові тут, перед вікном, пригадався той день, чимось схожий на теперішній, — у перемішці дощ із сонцем, і те, як до нього прийшов Микола, тривожний, печальний і щасливий водночас; дорогою він встиг трохи змокнути, і від нього пахло вологою одежею, а ще трохи одеколоном, бо перед тим, як прийти до нього, зайшов до перукарні, постригся й поголився. І Микола запропонував Станіславові прогулятися, бо має до нього серйозну розмову. І вони тоді довго блукали вулицями рідного міста, потрапляючи чи під дощ, чи під сонце, яке осяювало довколишній лискучий і мокрий світ; Микола йому розповів, що Леоніда зустрічається не тільки зі Станіславом, але і з ним, Миколою, що він її любить, хоч чудово знав і про

Станіславове почуття, але йому перед ним незручно, адже вони друзі, і це виглядає негарно, відтак мусять розрубати цього вузла раз назавжди, але не відає як. Станіслав тоді удав із себе безпечного й легковажного; він сказав, що ситуація не так незвичайна як банальна і що на дуель він Миколу не викликатиме.

— Атож! — сказав Микола. — Я також цього не хочу! Але не бажаю, щоб гадав, ніби я падлюка і зраджую нашу дружбу.

— Так само зрадником міг би відчуватись і я, — сказав Станіслав.

— Ні, — вперто вів Микола. — Перший із нею почав ходити ти.

— Отже, що пропонуєш? — холодно спитав Станіслав.

— Щоб ти вирішив, — мовив цей безнадійний ідеаліст, — як мені себе в цій ситуації поводити.

— Поводь, як вважаєш за чесне і розумне, — сказав Станіслав.

Тоді Микола якось дивно на нього подивився; в цей час яскраво світило сонце й освітлювало його лице, ніби трохи розмиваючи; Микола тоді хвилювався і відчував розгубленість чи зніяковіння, а водночас був рішуче настроєний, адже він чесна і проста душа і волів, щоб проблеми вирішувалися просто й чесно. Станіслав же вдавав із себе скептика, бо в той час бути скептиком йому найбільше подобалося, отаким собі Чайлд Гарольдом, рефлектуючим, сумовитим і на позір спустошеним; він уже тоді знав, що в цьому місті не затримається, що перед ним довга, незвідана, але велика дорога, що він не просто людина, якій призначено збудувати собі гніздо, а в ньому завести родину, жити задля неї та в ній — те, чого прагнув Микола і чого прагла, зрештою, Леоніда, а з призначенням особливим. Звісно, він любив Леоніду, гарненьку й охайну, в міру кокетну і в міру просту душу, в міру чарівницю, але з невеликими забагами й прагненнями, вона була зроджена не у вірні супутниці жерця мистецтва, в якого не існує "я", а лише його мистецтво, при якому могла бути "жінкою Дантовою" — не Беатріче; очевидно, їй і справді більше підходив Микола, адже праг того, що й вона, згоджувався улягати її волі й примхам, тупцювати поруч і улещувати, чого й справді потребувала, а вона, як лагідна й випечена кішка, що не без пазурчиків, того чекала від свого вибранця і сподівалася.

Саме тоді йому потрапив на очі дивовижний вірш Лесі Українки про "жінку Дантову", який його вразив: "жінка Дантова" — це не особистість, а жертвенна тінь, яка створювала поетовий будень, отже, давала тим самим йому реальну можливість бути Дантом. Леоніда ж на жінку Дантову увіч не підходила, і вже тоді він те чудово розумів. І не тільки він, але й вона, — ось чому переметнулася до Миколи, хоч дружба зі Станіславом тішила її самолюбство — він завжди і скрізь і в усьому виділявся з довколишнього оточення, цього годі було не помітити. Мав призначення, яке зробити своїм вона не забажала, та й не мала до того сили. Ось чому між ними почали виникати все частіше сварки й непорозуміння — ніде гріха подіти, Леоніда вжила всієї сили, щоб він уліг її волі, але тієї сили також було замало — і справді собі не належав. Його полонила, притому цілковито, інша коханка — Муза, і Леоніда змушена була визнати свою поразку: незважаючи на юнацький шал, яким зуміла запалити Станіславове тіло,

душу його і серце звоювати не спромоглася. Чи розумів він це тоді так яскраво й просто як тепер? Очевидно, що ні. Він тоді страждав. Страждав важко, тоскно, хоч на устах його й цвіла саркастична чи скептична всмішка, тож і слова, які сказав Миколі, були не його, Станіславові, а продиктовані безжальною його володаркою, тільки їй улягав конечно:

— Не будемо дикунами чи звірми, Миколо, — сказав він. — Хай вибере собі з нас сама!

Знав, що це було відречення від Леоніди, відав це і Микола.

— Але наша дружба від того не порушиться? — наївно спитав він.

— Таж звісно, — відповів Станіслав. — Не дикуни ж ми і не звірі...

Отже, Леоніда вибрала Миколу — хоч би через те, що Микола за неї по-своєму воював та змагався, а Станіслав відступився; дружба між ними видимо не порушилася, навіть листувалися вряди-годи, акуратно вітали один одного зі святами; коли приїжджав у рідне місто, зустрічалися, випивали по чарці й довго розмовляли, проте все було видимістю, грою та маскуванням, бо прірва між ним чимдалі глибшала і перейти її вже не могли. Але інше диво сталося зі Станіславом: Леоніда, не захотівши стати "жінкою Дантовою", стала його Беатріче — забути й викинути її із серця він також не міг. Може, через це й не одружився, бо жодна з жінок чи дівчат, з якими сходився, замінити її не здолала, не могла витравити з нього оцих задавнених болю й туги; могли лишень уподібнюватися до неї, а як тільки уподібнення зникало, не ставало й стимулу для продовження стосунків. Через це його вважали певною мірою за ловеласного старого парубка; жінок приваблювало його голосне ім'я, як нетель, але їхній екзотичний інтерес при ближчому зіткненні з його холодною замкнутістю, закутістю в сталеві риштунки, швидко зникав, як і до них у нього; принаймні поки що жодна його криги не розтопила і душі та серця його не звоювала. Чи страждав од того? Страждав, але це страждання ставало спонукую до глибшого вникнення у своє мистецтво — нещадна володарка не бажала ні з ким його ділити, оті риштунки і броня були від неї.

Дивна ще одна річ: він з Леонідою у час відвідин приятеля зустрічався, входив у балачки, навіть легенько, в міру пристойного, робив вигляд, що фліртує, але все при тій же холодній замкнутості й закутості, ніби Леоніда й не була тим предметом його юначого закохання, від вогню якого не звільнився й досі. Чи грав із себе байдужого? Не грав, він ним, зрештою, й був, бо кохав не цю теперішню, цілком стандартну і побиту часом, тобто постарілу жінку, а той її далекий ідеальний образ, який в ньому вона поселила. Адже для Данте і Беатріче — тінь, видима фігура без плоті, каталізатор мистецької потуги, інструмент володарки Музи, за допомогою якого викресує творчий вогонь. Чи знала про це Леоніда? Він цим не цікавився. Важливо інше: вона в цьому світі повинна бути. Ось чому так стривожився, коли образ її, поселившись у молоду жінку чи дівчину на вулиці його дитинства, спрозорів і розчинився у сонячному промінні...

Холодний дощовий душ змив із нього втому від недоспаної ночі, бридке враження

від брутальної сцени, що розігралася на його очах; усе-таки дав собі слово більше в низинні сфери буття не спускатися — не потрібно це йому. Дощ за вікном перестав, з-за хмари знову блиснуло сонце, і вся зелень заискотіла і запишалась, аж його покликала вийти в сад. За церемоніалом зараз мав бути спільний із тіточками урочистий сніданок, бо в поїзді не снідав, на кухні йде активно до того приготування, отож спустився по сходах вниз і попередив тіточок, що прогуляється по саду.

— Але ж там мокро, — наївно сказала тітка Людя.

— Не розмокну, — сказав він. — Тим більше, що душ уже прийняв.

— А може, хочеш прийняти справжній душ? — спитала тітка Віра, світлячи до нього й досі гарними очима.

— Потім, потім, — сказав, відчиняючи двері.

Перед ним було знайоме подвір'я, біля порогу так само стояло відро із засунутим туди віником, а прометена доріжка до хвіртки була ще й добре змита дощем. Сад — запущений, і тітка Людя мала рацію: доріжка в глибину майже заставлена мокрими стеблами квітів та бур'яну, що на неї посихлялися. Тому він пройшов до хвіртки — невідь-чому повабило на вулицю до тієї колонки; здалося, що та жінка, котра озирнулася на нього із залитої сонцем пройми і в якій так явно побачив образ давньоколишньої Леоніди, ще й досі набирає воду, а йому так хотілося придивитися до неї ближче. І як завжди в подібних випадках, при химородді уяви, щось тривожне, м'яке і світле овіяло йому душу — свята, чиста, як просвіти в небі, туга. Звісно, вулиця зараз була порожня, хіба сонце грало на траві і в калюжах; в одній із них по-провінційному купалися горобці. Ішов серединою вулиці й відчував, що не пасує до неї, виглядає тут, мов білий крук; зрештою, він завжди був білим круком; і йому здалося, що з вікон і дворів до нього придивляються сховані сусідські очі — дивляться уперто, пильно, напереміж цікаво і відчужено, адже білий крук — це білий крук. Давно звик до такого щодо себе ставлення, здивувався б, коли б було інакше. Але вийшов на вулицю зовсім не для того, щоб показати себе сусідам. Він раптом здригнувся: в одному з дворів уздрів ту ж таки жінку, обличчя якої нагадало йому Леоніду з молодих літ. Жінка прозаїчно розвішувала серед двору білизну, ставала навшпиньки, і її стрункі ноги чудово промальовувалися на зеленому тлі. За простирадлами проглядав покритий зеленим димом сад, а трохи збоку, де стояла миска з випраним, сяяв ще біліший од простирадел кущ розквітлого жасмину. Тепер він зрозумів, чому пропала, розчинившись серед вулиці, ця жінка; очевидно, він на мить одвів погляд, і в цей час вона зайшла у двір. У профіль і справді нагадувала Леоніду, але коли різко обернулася до нього й зустрілась з ним очима, побачив, що це одна з багатьох його ілюзій — перед ним стояла зовсім чужа жінка з настороженими, хоч і привітними очима — вона відчула його інтерес до себе, а що це був для неї старий, принаймні старший її років на двадцять, і чужий чоловік, а ще й такий, що дибав вулицею, як білий крук, то який їй міг бути до нього інтерес?

"Отак тобі, сентиментальний дурню!" — сказав подумки Станіслав і пройшов вулицею далі, щоб зійти жінці з очей і не виказати до неї надмірного інтересу. Коли ж

повертався назад, вона вже білизну розвісила, але стояла ще серед двору і пильно, здається з видимим інтересом, подивилася на нього — десь так дивилися поштителки, але де б з біса взялася тут у нього поклонниця? Знову надзвичайно подобала на юну Леоніду, і в нього попри весь скепсис стрепенулося серце. Спробував їй усміхнутись, але відповіді не дістав. Тільки цей пильний, з інтересом погляд. Біля правої ноги жінки цього разу стояла, наче квітка, бо з великими синіми бантами, схожа на ляльку, дівчинка років трьох чи чотирьох і так само зачудовано витрішкувалася на Станіслава.

— Ма, со це за дядя? — спитала дівчинка.

Але мати не відповіла. Вона підхопила звільнену від білизни миску і повільно пішла до будинку, твердо знаючи, що він дивиться на неї, отже, й так, як кожна жінка, котра знає, що її оглядають. Дівчинка побігла за матір'ю, тріпочучи, як метелик крильми, синіми бантами.

"Господи! — подумав він, не маючи сили відвести погляду від жінки. — Чи я не здурів?"

4

Зрештою, це була елементарна рефлексія із тих короточасних житейських спалахів: одні з яких залишаються в пам'яті, інші — ні, продовження не мають і в історії не вкладаються, але по-своєму освітлюють наше буття, надаючи йому загадкового чару. Отже, мав повернутись у дім до своїх тіточок, щоб відбувати й далі ритуал зустрічі з ними, укладений нерушно, бо не раз повторювався, ніби це була офіційна зустріч за протоколом, а не дружнє сімейне спіткання. Він мав конче раз у два роки тіточок відвідати, хоч так не завжди в нього й виходило, але намагався чинити, не зважаючи на зайнятість, — і для нього й для тіточок то була подія, і кожне мало в зустрічі потребу; він принаймні сприймав поїздки, як данину родинному сентименту, тож бував у цей час трохи розчулений, а відтак рефлектуючий. В дивний спосіб від навідань рідного краю оновлювався, набирив сили й завзяття для своєї безконечної роботи. Це не тільки якнайкраще заміняло йому відпускні мандрівки (до моря, на курорти, в санаторії, туристичні вояжі), яких не любив і потреби в яких не мав, — їздити й так йому доводилося надто багато. У цих же поїздках він по-своєму опрощувався, ніби спускався у власне дитинство чи юність, через це й така елементарна зустріч, як оце із жінкою, що нагадала йому молоду Леоніду, була для нього як принадна й цікава музична тема, яку й прослуховував у собі, вертаючись у рідний дім. Уже відчинивши хвіртку, він побачив, що тіточки з'юрилися разом у дверях, а доріжкою ступав по заметеній і змитій дощем землі білий як сметана кіт і, дивлячись на Станіслава ясними зеленими очима, ліниво кавкнув, показуючи червоного ротика.

— Масьо! — вигукнула тітка Броня. — Дивіться, Масьо прийшов привітати Стасика!

Кіт персонально належав тітці Броні, хоч бавили й пестили його в домі всі. Кількох тіточок на ганку не було: Настусі, Ольги та Олени, вони, напевне, порядкували коло столу. Кіт потерся об ногу музиканта, задер голову, подивився замлоєно і ще раз кавкнув.

— Він Стасика не забуває, — розчулено сказала тітка Броня. — Ходи до мене,

пустунчику!

Кіт миттю послухав, пострибав до тітки Броні, вона підхопила його на руки, і її напomadжене й нафарбоване обличчя перетворилось у маску.

— Це такий мудрий кіт, — сказала вона.

Визирнула тітка Настуся і закликала їх до столу, який уже було накрито в їдальні білою скатіркою зі старим приладдям: потемнілими ножами й виделками і ще довоєнною, з двадцятих років, порцеляною. На столі вивищувалися пляшки із домашнім вином; він же пішов знести пляшку шампанського, яке завжди привозив. Тітки шампанське любили не менше, як цукерки, але за ритуалом він мав конче хвалити вино домашнє; зрештою, пересади тут не чинив, воно йому подобалося більше, ніж магазинне, особливо полуничне.

— Як цього року полуниця? — спитав Станіслав.

— Слава Богу! — відказала тітка Марія, і її розплиле обличчя ще більш розплилось од усмішки. — Матимеш її сьогодні на десерт.

Город і вино були в розпорядженні тітки Марії, так само, як кухня в Настусі, хоч допомагати там і там мали теоретично всі, за винятком тітки Віри, яка ні городом, ні кухнею не цікавилася, її захопленням було читання романів, які вона міняла в міській бібліотеці. В домі книги залишалися тільки дідові: підшивки старих польських та російських журналів, зібрання творів Кнута Гамсуна, Метерлінка, Брандеса, Шіллера, Міцкевича, Мордовцева і Данилевського — нових книжок тітки не купували.

Стіл перед ними цвів. Перш за все, консервади власного виробництва: салати, помідори, огірки, відварена і сквашена в огірчаному розсолі капуста, салати свіжі, тільки-но з городу, олів'є, картопля, м'ясо — тіточки до його приїзду готувалися. На боках кришталевих келишків, яким теж уже бозна-скільки років, виблискувало сонце. Воно щедро лилось у великі вікна, сонячна стяга перекидалася через стола, як золотий рушник, від того кімната стала весела і ясна, і та ясність відбилася в усіх на обличчях. Тіточки порозсідалися довкола столу, кожна на своєму місці, Станіслав також мав тут своє місце; всі зробилися серйозні й урочисті і позавмирили, ніби хотіли сфотографуватися, поки Станіслав знімав із шампанського станіоль і розкручував дротика на корку; навколо зависла тремка тиша, навіть кіт завмер біля столу, звівши мордочку і вишкіривши в усмішці рота. Станіслав дав повільно попуститися коркові, зрештою вийняв його — голосно гахати корком у них не було прийнято. Підніс у руці шумуючу пляшку, і саме в цей час у сусідній кімнаті вдарив годинник; Станіслав аж здригнувся, бо той подзвін теж був од далекої і забутої музики, яку йому хотілося повернути. Тіточки від того дзвону також вийшли із чудного зачарування, в яке втрапили, — шампанське пінливо наповнювало старі келихи. Рука музиканта із пляшкою також була облита сонцем, вино в келихах іскристо спалахувало.

— За тебе, — сказала тітка Настуся, і її бородавка між брів зворушено затремтіла.

— За те, що нас, старих і нецікавих, не забуваєш.

— За вас! — усміхнувся музикант. — За те, що ви завжди не старі й цікаві!

— Комплементуєш! — заграла ще й тепер гарними очима тітка Віра, і в них

з'явився тонкий смуток. — Не розбещуй нас!

Пили шампанське із задоволенням, бо тільки в час приїздів його й куштували, через що і їхні обличчя при келишках біля вуст стали замріяні й зовсім однакі. Відбувався ще один акт їхньої зустрічі, і відбувався без ніяких порушень. Всі вели себе просто й невимушено; тіточки щось йому оповідали, перебиваючи одна одну, були розігріті вином та їжею, а він сидів, повільно попиваючи трунок зі смаком та запахом полуниці, й відчував, що в цій теплій патріархальності розм'якає його душа. І йому здався примарний той світ, у якому жив, уся та метушня, зустрічі, балачки на мистецькі теми, його щоденна праця над розучуванням нових творів і шліфуванням готових, концерти, квіти й аплодисменти, уважні чи нудьгуючі обличчя з публіки, застілля і знову балачки, тости, втома після напруженого дня, звуки музики, якими був переповнений з ранку до вечора, — ніколи не належав сам собі, а все комусь чи чомусь, управлений (повторював цей образ), як білка в колесо, і біг, біг, не маючи ні змоги, ні сили зупинитися. Саме тут, у тіточок, починав розуміти, а може, відчувати велику силу і місію опрощення, того, до чого прагли умудрені знанням і теологічною мудрістю люди середньовіччя, яке й ставало гаванням для втечі перевтомленим од розумувань мозкам та од рефлексій душам; гавані, де високий розмисел і тонке чуття стають не лише утяжливі, але й ілюзорні, а речі прості набувають нового, незнайомого осяяння, стаючи квінтесенцією і мислення, і відчування. Тож сяюча, досконалої форми ягода, яблуко, дерево, трав'яне стебло, гілка чи листок набувають не меншого чару від вигадливо побудованого храму, вишуканої поезії чи музичного одкровення, які навіть у своєму найвищому трактуванні ніколи не дорівнюють створеному природою, адже те перше, природне, — творення Бога, воно, й зветься через це натуральним; а те друге, мистецтво, — творення людини, через що й зветься воно штукаю, штучним; отож усі наші потуги до наддосконалого й вишуканого та вигадливого в мистецтві ніби є формулами змагання із простим, але водночас неймовірно складним, елементарним, але водночас наділеним незбагненною мудрістю творенням Божим — ось чому люди середньовіччя часто заперечували мистецтво, особливо догматичні православні, бо воно прагло до богорівності, а це, вважали вони, чи не підступ диявола, творця земної краси? Станіслав жажнувся цієї ніби й парадоксальної думки, водночас тямлячи й примарність її, бо справжній митець — чи не інструмент у Божих руках і чи не за його волею та натхненням той митець творить? Водночас між складним і простим і справді існує антагонізм, антагонізм, що базується на самозапереченні і взаємопоеднаності водночас; він, Станіслав, сам тут, в оточенні цих простих облич та слів, тисяч дрібниць житейського світу, потрібних, бо похідних од справжнього буття, відчував насолоду, але чи міг би жити в цьому домі й у світі буденних інтересів та клопотів своїх тіточок щодня і завжди? І він, і вони чудово знають, що це річ неможлива, що він може тут бути лишень гостем, що він, як і всякий митець, є гостем самого життя, а не натуральним складником його, такого простого в суті своїй, як листок чи стеблина трави, чи полуниця, яку він підносить до вуст, щойно знята з грядки. Його ж призначення якесь інше, якесь ніби медіумне, адже прагнення до богорівності є не лише результатом

свавілля і самозарозумілості людської, але й результатом неналежності собі, а тій силі, що настановила людину жити саме так. І це сила зовсім не темноносна, як вважали середньовічні пуристи, демагоги й прихильники простоти на противагу розуму і складності його. Гармонія може бути, подумав він, лише при з'єднанні цих начал, адже будь-який антагонізм є результатом нетерпимості, а саме нетерпимість — головна зброя в руках темної сили, яка умалює людську душу і робить її нищою, перетворюючи у порох...

Він ходив по саду. Доріжка вела між яблунь, на яких уже подекуди зав'язалися тугі тіла плоду, там далі буяла зелень городу і, здалося йому, повітря просякнуте тим-таки синім трепетом, що не раз сьогодні завбачував. Пахло зволженим зеллом, мокрою землею, рідним обійстям, і він з напруженою пожадливістю вбирав у себе цей дух, якого йому завжди бракувало в кам'яному мішку великого міста, бо останнім часом у нього все частіше почало з'являтися відчуття знудження, коли довколишні обличчя починають блякнути, як осінні листя чи трава, коли таке прив'ядання починає відчуватися і в ньому самому — тоді в тіло приходить млість і втома, а вартості, задля яких віддавав свою силу та час, починають здаватися примарними й позбавленими сенсу.

Альтанку обплели стебла дикого винограду; Станіслав зайшов у середину, тут-таки стояла дерев'яна лавка. Запустив пальці під дошку столу й намацав ініціали Леоніди, що колись сам їх вирізав. Маленька сентиментальна радість, дурна мана — чому не може їх позбутися? Чому так глибоко засів у ньому цей абсурдний безум і чому не вимивається з душі людини дорослої і тверезої, якою себе давно відчуває? Де його скепсис та мудрість, чому й елементарне загніждження таке глибоке і чому не зникає, хоч у світі все приречене на зникнення і загин? Чи не голос це тваринного начала в нашій фізіології?

У просвіт вхідного отвору проглядався краєвид на сусідні городи, й сади, і на горб. На тому горбі був березовий гайок, оточували його квітучі, аж палали від цвіту, акації. Колись блукав там із Леонідою, але що може значити те для нього тепер? Завжди, коли мав вирушити сюди, вона приходила до нього в сни; дивувався, прокинувшись, які міцні й нав'язливі можуть бути зітлілі відчуження. Знав чудово, що Леоніда ніде не ділася, що він напевне з нею зустрінеться, як і з Миколою, та яке це має значення, коли між нею, реальною, і тією, яку не може забути, ще менший зв'язок, як між нею колишньою і цією зовсім чужою і незнайомою йому жінкою, яку зустрів на цій вулиці. Постаріла і обуденена жінка його приятеля — тільки нагад про ту нетлінну, яка в ньому продовжує жити і яка мусить у ньому існувати, інакше щось зіпсувалось би у його музиці тонке і сокровенне. Мусить утримувати в уяві та пам'яті несистематизовані й хаотичні клапті своїх споминів, оцей вічний сентимент утікача до рідного гнізда, який виростає в сад, в якому не відчувається спопеляючих хвиль часу, в якому дівчина із юності залишається вічно юною, а отже, недосяжною — наявність отих дитячих оман конечна, бо втікачеві чи мандрівникові завжди треба бути впевненим: на цій землі існує місце, куди можна повернутись. Принаймні може помріяти, що, коли надійде час остаточного виходу із

метушні житейської, із білчаного колеса, коли втомиться, прийде в цей сад і скопає тут грядку, тобто повернеться у світ простих речей та понять, необхідних для елементарного існування й елементарних радощів, якими наповнюється старість. Навряд чи він колись напевне так здійснить, але втримувати подібну ілюзію потрібно, адже без сентименту до таких речей людина стає гола душею і самотня.

"П'яніть себе, чим хочете п'яніть", — згадав він рядок із якогось прочитаного давно вірша і поблажливо всміхнувся на свою високу глупість.

5

Але безсонна ніч давала себе знати, відчув у тілі обважнілість, а повіки починали падати, отож подався до своєї кімнати, вибачився перед тіточками, адже мав відбутися з ними черговий ритуал — розмову з кожною віч-на-віч. Зрештою, давно потребував післяобіднього сну, але тепер мав бути сон після сніданку: був підхмелений, зморений дорогою та їжею, а найбільше думками, які полилися на нього потоком.

Заснув, і йому привидівся гориллоподібний із поїзда, голий, у самих маленьких плавках; він тримав перед собою автомата і чомусь розстрілював його тіточок. І тіточки скрикували, знімали до неба руки й падали одна по одній. Не впала лишень тітка Віра, вона йшла до гориллоподібного із сумною шляхетною усмішкою і з печальними очима, що аж палали на її обличчі, — кулі відскакували од неї, як від залізної, викреслюючи іскри. Тітка Віра підійшла до гориллоподібного, забрала в нього автомата і розламала його об коліно, як тріску, а тоді відкинула геть. І гориллоподібний завив раптом, підкочуючи до неба очі, й кинувся бігти, трусячи великим білим тілом і раз по раз перестрашено озираючись.

— Бачиш, який гад, — спокійно сказала тітка Віра, сідаючи на старовинного, оббитого парчею стільця, що незвідь-звідки узявся. — А я хотіла виходити за нього заміж.

— Але ж, тітко Віро, — мовив Станіслав, — хіба це можливо?

— Все можливо в цьому світі, — смутно сказала тітка Віра.

— Вона звар'ятувала, Стасику, — обізвалася тітка Настуся, встаючи із землі й обтрушуючи куряву з одежі. — Через це і сваволить.

Інші тіточки так само зводилися одна по одній із землі й зійшлися довкола тітки Віри, як сходяться в групу для фотографування. І він приклав до ока фотоапарат, а вони застигли, зводячи обличчя і мертво всміхаючись.

— Ти ж нас не будеш розстрілювати, Стасику? — тоненько спитала тітка Людя й міцніше сперлася об свою паличку.

— Та Бог з вами! — вигукнув Станіслав. — Хочу тільки вас сфотографувати.

— Часом це і є розстрілювати, — проказала тітка Марія, — бо фотографуватись — це значить вбиватись у часі, не вважаєш?

— Як це — вбиватись у часі? — спантеличено спитав Станіслав.

— Хіба не помітив, — мовила тітка Марія, — що фотокартки мертві і люди на них мертві? Оце і є вбити!

І вони стояли перед ним, лише тітка Віра сиділа на старовинному, оббитому парчею

стілці і всміхалися мертвими фотографічними всмішками, і він вирішив сфотографувати їх інакше, щоб зображення залишилось не на папері, а в його уяві чи пам'яті. Бо час плиткий і швидкоплинний, подумав він, і конче треба його зупинити, бо що станеться з ним, коли цей дім спорожніє зовсім і йому вже не буде куди приїжджати лікуватися від білчаного колеса, від світу, котрий крутить ним і котить, і жене, як перекотиполе по лиці земному. І бажав того чи не бажав, але вони, тітоньки його, таки перетворились у фотокартку, шматок пожовклого паперу з відбитими на ньому постатями, мертвими очима — нерушні й закоцюблі. Узяв того листка і пришпилив кнопкою до білої голої стіни — з-під пальців посипався білий порошок. Відступив на кілька кроків од стіни, кімната була зовсім без меблів, без фіранок і штор на єдиному вікні, а з самим лише голим хрестом рами, без електричної лампочки, що мала б звисати зі стелі, і без жодних дверей — лише п'ять білих площин стін та стелі і шоста площа — червона — підлоги, ніби була вона залита засохлою кров'ю. Обперся спиною об стіну, протилежну від тієї, на якій було пришпилено фотокартку, й побачив, що та росте, власне в неї входять один за одним всі люди цього дому, котрих уже нема. Ввійшов дід з бабою і зупинилися по краях від своїх дочок; ввійшла його мати і стала біля тітки Настусі, молода, гарна, в одязі свого часу. Ввійшов чоловік тітки Настусі з поголеною головою і пишними вусами та у вишиванці, став біля дружини й Станіславової матері, фотокартка при цьому розширилася. Забіг малий хлопець у штаних на шлейці і з м'ячем у руках, роззирнувся навсібіч, проліз між руками батьків своїх, чоловіка з голеною головою та тітки Настусі, і став перед ними, тітка Настуся обійняла його за плечі. Ввійшов ошатний чоловік у парусовому костюмі та солом'яному капелюсі, чисто виголений, з тонкими, вишуканими рисами обличчя, чорнобровий і чорноокий, і став біля тітки Віри, урочисто застигши. Фотокартка вже була на чверть стіни, вона розширялася спазматично, поштовхами і лише тоді, коли заходила нова людина. Ось з'явився ще один чоловік у сорочці, підперезаній паском, і в чоботях, халяви яких були зібгані в гармонійку, він тримав за руки двох дітей: хлопчика в матросці й дівчинку, також у матросці; сфотографовані заворушилися і розступилися, даючи місце прибулим біля тітки Марії. І тітка Марія раптом заплакала, і якось дивно було бачити, як по її фотографічному обличчі течуть сльози.

Станіслав усе ще стояв, обіпертий об стіну, і дивився. Тільки тепер збагнув, що в кімнаті звучить музика, одна з тих, що спорадично виникають у його голові, ніжна й печальна фортепіанова музика, коли звуки стають ніби згустки сонячного проміння на мерехтливій ріці. Вийшли чоловіки і до близнят Ольги та Олени, і сфотографовані знову розступилися, з ними прийшов хлопчик у коротеньких штанцях, застібнутих біля колін на гудзики, і в лакованих тувельках. Увійшов чоловік і до тітки Броні, стрункий і підтягнутий і у військовій одязі.

— Чи вже всі? — спитав Станіслав.

— А батька свого забув? — нечемно сказала тітка Настуня. — Були і ще деякі, але їх можна зневажити. А батька треба зачекати.

Ввійшов батько, але обличчя його розгледіти Станіслав не зміг — ніби залите

туманом. Ввійшов у фотокартку і став біля його матері. Ніхто не вийшов тільки до тітки Люді, вона стояла маленька, худа, потемніла, зі своєю незмінною паличкою і перев'язаною ногою, й коли всі інші тіточки на папері помолоділи і стали десь такі, як Станіславова мати, тобто у віці, відповіднім вікові чоловіків, що біля них поставали, тітка Людя одна залишалася стара і зморщена, але очі її світилися по-молодому. І фотокартка розрослась уже на пів-стіни, а люди на ній не були мертві та застигли: хто всміхався, хто тихо щось до когось казав; водночас усі вони ніби пам'ятали, що мають фотографуватися, тож кидали позиром у його бік, адже він один був із фотоапаратом. Але йому не хотілося їх фотографувати, бо, може, справді тим дійством, як казала тітка Марія, мав убити їх усіх, убивати ж він не бажав. І музика набрала сили, стала потужна, трагічна — була це вже не легка імпровізація, а стрімливий, гомінкий потік.

— Швидше, Стасику, фотографуй, а то твій сон уже кінчається, — сказала всміхаючись тітка Настуня, і вони всі раптом споважніли, позавмирили, позводили обличчя, і він змушений був підвести фотоапарата, а коли це вчинив, зображення на стіні стало маленьке й кольористе, ніби повите димом, і все меншало й меншало, ото ж, аби не зникло цілком, натис на кнопку, і фотоапарат перед його зором раптом вибухнув червоним полум'ям, і Станіслав сахнувся, вдарившись тілом, а найбільше головою об стіну, аж уклеївся в неї, ніби горорізьба. Тоді музика стала патетична, важка й понура і крапала, ніби смоляні краплі, ніби ковтки темряви, що розбивались у кров.

6

Прокинувся раптово, ніби випірнув із глибочезної ями, здивовано роззирнувся, не добираючи, куди потрапив. Поступово свідомість повернулася, водночас із гострою цікавістю ще розглядав білу стіну з величезною фотокарткою і застиглих на ній осіб цього дому; так само продовжувала лунати й музика, все тихіше й тихше, аж доки в глухій порожнечі, що його оточила, не зникла зовсім. І Станіслав подумав: яка це жахлива річ, коли в багатолюдному домі залишаються самі жінки, тобто ті, яким судилося за природою своєю продовжувати рід, але які вже ніколи того роду не продовжать, а з ними так само безплідний і він, бо й він роду не продовжив. Чи ж таке мале це у світі? Більше того, всі вони, за винятком однієї лишень тітки Люді, свій біологічний обов'язок намагалися виконати; в тітки Ольги та в тітки Броні дітей не було, хоч вони свого часу заміж повиходили, а тітка Віра мала кількох наречених, але їх, як і всіх чоловіків цього дому, змила вода життя, і жоден з них не дожив нормально віку, як дідусь його — батько вісьмох дочок. На нещастя, дід помер уже тоді, коли в домі залишилися самі жінки, тобто коли всі вони трагічно осамотніли. Що відчував перед смертю, адже знав: незважаючи на власну реституційну потугу, його дім невзабарі спорожніє, а рід може цілком зникнути з лиця землі? Чи не тому так любив і пестив його, Станіслава, та й усі дивилися на нього, як на свою надію. Але він продуктував тільки музику, при цьому не свою, а чужу, і хоч та музика й записана була на платівки й магнітні стрічки, хоч його однодушно визнавали за видатного піаніста, більшість витвореної ним музики гинула в концертних залах і в короткій пам'яті його слухачів. Останнім часом це почало його жахати, бо всі велетенські зусилля, які

віддавав заради свого мистецтва, викладалися тільки для короткочасного життя хай вибагливих, досконалих, вишуканих, прекрасних звуків, а життя звуку — як подих вітру, котрий може часом вирости в бурю, та все одно безслідно зникає зі світу, як і потуга його. Чи не тому долає його останнім часом утома і все частіше з'являється відчуття порожнечі? О, це почуття вбивало! Тоді все блякне, знебарвлюється, втрачає чарівну осяяність: люди, будинки, природа — все ніби відбите на фотопапері, ніби застигле, залишене в часі, але неживе... На щастя, дід не довідався про безплідність онука, був гордий з його успіхів у навчанні, пророкував йому велике майбутнє і, як оповіли тіточки, бо Станіслав був відсутній у момент дідової смерті, останнім словом його було Станіславове ім'я.

— Бережіть Станіслава — то наша надія! — сказав він, і це зробилося їхньою родинною легендою. Легендою для всіх, тільки не для нього. І лише тепер, коли все частіше виникало почуття порожнечі, зрозумів, що мав на увазі дід. Чоловіки виходили з цього дому по-різному: в тітки Настусі був забраний у тридцяті роки і знищений — йому інкримінували участь у націоналістично-терористичній організації, а їхній син Борис дотяг вісімнадцяти років. Перед початком війни, як оповідала тітка Настуся, він простояв у черзі за маслом кілька годин на холоді погано одягнений і застудився, почався фурункульоз, а потім сепсис. У лікарні Борис швидко загасав: не міг поворухнутись, як оповідала тітка Настуня, тільки дивився великими очима, в який заховувався біль та відчай. Мати переконувала його, щоб тримався, але хлопець знав, що вже ніколи не одужає. Вряди-годи плакав, і сльози котилися по щоках, мов горох, але плакав мовчки. Помер спокійно й тихо на материних очах — ніби заснув. Тітка Настуся не могла собі вибачити, що послала його в ту чергу. Найбільше гризло те, що її чоловік Максим при арешті сказав тільки одне речення: "Бережи Бориса!" — сина, однак, вона не вберегла і, хоч була жінка вольова й активна, часом потрапляла у стан неприкаяності й тихої журби. Переставала варити їсти і клопотатися господарством, ставала тиха, опущена і навіть не стежила по-жіночому за собою — так могло тривати день, чи два, чи й цілий тиждень; сестри намагалися їй тоді догодити. Ці її хвилині занепаду Станіслав пам'ятав із дитинства; тоді всі в домі ставали насторожені й тихі, зникав навіть звичний жіночий галас. Кінчалося тим, що тітка Настя йшла на синову могилу і проводила біля неї цілий день, не ївши і не пивши. Син являвся у її сні і, як вона розповідала, намагався її задушити — саме після того вона і впадала у протрацію. Отямившись, знову бралася за домашні справи — вона єдина із сестер, котра ніколи не ходила на службу, а обмежувалася домом.

— Я для них, — казала Станіславу тітка Настуся, — домашня господарка — це ніби прислуга. Що їм треба більше і що вони б робили без мене?

Баба померла ще у війну, і Настуся заміняла сестрам матір. Покрикувала на них, розбороняла, коли спалахували дрібні сестринські сварки, варила, прала, прибирала — сестри її боялися і слухались. Саме вона творила в домі лад. Станіслава любила, але була вимоглива, строга, контролювала його заняття, хоч сама в тому нічого не тямилася, стежила, щоб він не ходив, як казала, "обдертусом", карала, хоч він загалом був

хлопчиком старанним та слухняним, тобто він ніби замінив їй Бориса. Часом, забувшись, вона й називала його Борисом, на що завжди обурювався.

— Я не Борис, а Станіслав!

Дивилася на нього із суворим прижмурцем, ніби шукала, до чого причепитися, тоді зітхала й казала:

— Ти й справді не Борис, а Станіслав!

Казала це крізь зуби, і він чомусь відчував сором, що він не Борис.

Борис же жив у їхньому домі приви́дом. Не тільки являвся уві сні матері, але й іншим тіткам, чомусь найбільше тітці Люді, яка серйозно переконувала сестер, що він блукає ночами домом, вона не раз це бачила і жахливо його боялась. Але у снах він тітку Людю не душив, а гладив по голові, оповідала вона, і жалів, називаючи її бідолашненькою і нещасною, — тітка Людя любила себе пожаліти.

Тітка Настя розказувала, що в тридцятих роках щоночі чекала: її арештують і пошлють туди, де пропав Максим, її кілька разів викликали на допити, а врятувалася вона тим, що від Максима відреклась. І не лише офіційно — викреслила зі своєї пам'яті й ніколи не згадувала, вважала, що саме він винуватець усіх їхніх нещасть.

— Чого йому було виставляти ту дурну вишиту сорочку, — казала вона зрідка, коли заходила про Максима мова, — ліпше думав би про жінку й дитину. А то не, все йому подавай вишиванку, всі в нього неправильно говорять, а треба так і так — от і добалакався! Чи не все одно, як люди говорять? Говорять, як уміють!

Отже, тітка Настуся свого чоловіка невинуватим не вважала, але те, що останнє його слово було берегти сина, її зворушувало. Зворушувало й печалило, бо вона сина не вберегла. В п'ятдесятих роках їй прийшло повідомлення, що Максим загинув невинно; власне, він ніби помер від серцевої недостатності в 1942 році.

— Ніякої серцевої недостатності в нього не було, — категорично сказала тітка Настуся. Сховала того папірця і залишилася так само переконана, що коли б не ті вишиванки і дбання про правильну мову, він би, той дурний Максим, як вона визначала, не заgrimів би і їх не зробив нещасними.

Ні дядька Максима, ні свого брата у перших Станіславові бачити не довелось, але в домі вони присутні й справді були: у фотокартках, у спогадах, у пам'яті посельців. Це і значить, думав Станіслав, бути приви́дом у своєму домі. До речі, фотокарток дядька Максима тітка не знищила, лишилося їх, як і Борисових, хіба кілька; у той час фотоапаратів було мало, отож і фотографувалися вряди-годи. Малим Станіславу уявлялося, що люди, зображені на фотокартках, по ночах оживають, зіслизають тінню з фотопаперу і починають ходити по домі, збираючись для бесід, уявно п'ють чай чи вечеряють, читають книги, обговорюють життєві справи і згадують своє минуле. Через це йому здавалося, що вночі фотокартки стають білими листками і лиць на них нема, але досить вмикнути світло, як зображення в миг ока заскакують на своє звичне місце і застигають у заданій своїй позі. І тільки ті, думав він дитиною, образів яких і спогадів про яких у домі нема, ніколи вже у цей світ не приходять, бо вони умерлі не тільки тілом, а й у пам'яті. І хоч він зараз цілком доросла й поважна людина, в якісь

особливі хвилини і досі вірив, що це так, як і в те, що побачити привиди може лише людина з тонкою душевною організацією, а може, з розхитаною нервовою системою. Ми, зрештою, всі живемо у світі привидів, колишні люди приходять до нас через історію, розповіді, легенди та спогади і в такий спосіб продовжують існувати й діяти; без них, думав він, ми були б вельми плиткі й уподібнювалися до тварин.

Його кімната розташована на другому поверсі, під дахом, куди вели дерев'яні сходи, і він почув, що по них хтось важко підіймається; очевидно, це була тітка Настуся. Починалися персональні до нього візити, коли приймав їх кожна окремо, і то не лише для вручення особистих дарунків, а й для бесід; так складалося, що кожна прагнула розповісти йому про свої проблеми й претензії, чи, як-то кажуть, вилити душу, хоч його місія в цьому акті завжди була пасивна: слухати й притакувати. Але тітки й не прагли, щоб він втручався у їхнє життя, когось із кимось мирив, за когось проти іншої поставав, тітки в цьому були делікатні й потребували слухача і мовчазливого співчуття. Дивно лишень те, що тітка Настуся не дочекалася, коли він подасть знак, що прокинувся і вже може її прийняти, — цього разу вона чомусь поспішала використати своє право першої і старшої. Він встав із ліжка і сів у старого, потертого й потемнілого фотеля. У двері обережно постукали, вони привідчинилися, і в прочілі з'явилося важке, вольове, з підгарлом обличчя тітки Настусі із чималою бородавкою між брів.

— Не спиш? — спитала вона найдобродушніше. — А я думаю: турбувати тебе чи ні?

— Заходьте, заходьте! — сказав Станіслав і звівся, щоб привітати тітку.

Важко перевалилася через поріг і впустила свої тілеса на стільця, який застогнав і зарипів під її вагою. Станіслав розстебнув дорожню сумку, де було складено індивідуальні подарунки для тіточок, і вийняв горішнього пакунка — подарунки в нього було складено "за ранжиром", як він жартував.

— Так нас балуєш, Стасику, — сказала тітка Настуся, із задоволенням приймаючи пакунка. — Не варто на нас так витрачатися, ми вже старі й потреби наші малі. Що тут? — спитала швидко.

— Відріз на плаття, — сказав Станіслав.

— О! — вигукнула тітка. — Завжди здогадуєшся, що мені треба. Моє вихідне плаття, сам бачив, уже соромно вдягати.

Тітка любила тканини барвисті у велику квітку, і цей смак у неї не порушився і в старості. Швидко розгорнула папір і зирнула на тканину: була якраз така, якої сподівалася. Одежу тітка собі шила сама, для цього в домі трималася стара зінгерівська машина, отже, тітка матиме невдовзі задоволення засісти за неї. Шила із захопленням; до речі, не лише в часи меланхолії, що вряди-годи її долала, але і в час шиття переставала займатися домом — це мали переймати сестри.

— Знаєш, я трохи поповніла, — зізналася тітка, — тому старе плаття ледве на себе вбила. І кручусь цілий Божий день як муха в окропі, і все одно повнію. Старість! — сказала вона печально.

— А по-моєму, ви такі, як були! — сказав Станіслав. — Це потрібно було зазначити:

тітка про свої вади могла говорити сама, але не терпіла, коли казав хтось.

— Це вже ти комплементуєш, — поблажливо мовила і знову з любов'ю зирнула на тканину. Потім зітхнула і відклала її на ліжко.

— Дякую, хлопчику! — сказала хоч він уже давно не хлопчик. — Дякую, що не забуваєш свою стару й бідну тітку, — наголосила на слові "бідну". Зробила багатозначну паузу, а тоді значуще глянула на небожа. — Бачиш, я серед них найубогіша, бо пенсії фактично не маю, як вони всі. Все віддала для них, все біля них крутилася, все їм пригрожувала, а вони й копійки мені не перекинуть. Старість, Стасику — це важка річ.

— Хіба щось не так? — спитав.

— Все не так! — категорично відрубала тітка. — Людина на старість вар'ятує, стає примхлива і свавільна. Вони мене вже зовсім не слухаються, а часом таке врідують, що цілий день плачу. Наприклад, що я не працювала й не заробила собі пенсії, ніби я колись сиділа, склавши руки, і цілий вік не була їм прислугою. Отож вони тепер до мене як до прислуги й ставляться.

— Що ви таке кажете, тьотю! — здивовано вигукнув. — По-моєму, ви головний мотор цього дому.

— Це по-твоєму, — гірко сказала тітка. — А по-їхньому: прислуга. І те не так зробила, і се, і не те, що їм смакує, зварила, і не так. Тій хочеться того, щій іншого, тій смачно, іншій несмачно, та собі потай цукерочки підкупує, а та складає грошики в панчохи. Тій наряди ще в голові, а інша тільки й жере, що солодке та м'ясне. І кожній догоди, кожній її манаття випери, а ще й прибрати за собою лінуються — все мені, все мені! Та книжечки почитує, бо їй ще романсувати хочеться, і більше нічого не хоче знати, а та лежить цілими днями біля телевізора — краще б ти нам його не дарував.

— Хотів, щоб вам було веселіше, — сказав Станіслав.

— Отож, кому веселіше, а кому смутніше. Всі на старість вередливі зробилися, всім незадоволені; скажеш котрій слово, а вона тоді у відповідь — десять, а ще й очі колять, що я, мовляв, цілий вік пробайдикувала. Бронька так мені і сказала: ти, каже, в нас коник-стрибунець. "Отепер, — каже, — скачи, небоже, на морозі гопака!" Не уявляєш, як тяжко мені буває з ними жити. Ніхто тобі не подякує, ніхто слова доброго не скаже — все не так! Знаєш, що Марія потайки випиває?

— Не можу повірити, — мовив Станіслав.

— А воно так. Ми її й трусили, і все якусь пляшку знайдемо, вже й сваримо, і грозимо, що виженемо, а вона така утайлива, така хитра стала, — що ти хочеш, у тих тюрмах чого людина не набереється — все від неї, як од п'яниці, несе. Повинен з нею поговорити! — сказала наказово. — Вона тебе шанує, то тільки тебе й послухає... Вже які дружні були Ольга з Ленкою, але й ті між собою гризуться: та взяла одягу в тої, а яка різниця, коли одяг однаковий? Не, понашивали собі признак, чия в кого яка, а тоді гризуться. Людя святоша стала, щодня в церкву бігає, молиться, ікон понавешувала в своїй кімнаті, але Бог її чомусь не береже — все впаде і все щось злама. Вона може, навіть спіткнувшись, щось собі зламати. А знаєш, для чого це робить? Щоб її жаліли, бо

вона, бачте, стара діва, ніби ми винуваті, що вона не знайшла собі хахаля. А коли її не жаліють, надується і тижнями ні з ким не говорить. Чув таке?

— То ви її часом і пожалійте, — сказав Станіслав.

— Тоді зовсім на голови нам сяде, — категорично сказала тітка Настуся. — Не, ти не уявляєш, як мені з ними теперички важко. А Бронька? Нафарбувала собі волосся у фіолетове, бачив? Всі гроші викида на креми, рум'яна, білила, помади, тьху! — думає, що від того помолодшає. А вона від того не молодша, а почварніша стає, не помітив? І скільки ми з неї сміялись, але те з неї — як вода із гуски. Вона, мовляв, заробила собі пенсію, отож і бажає тратити її як хоче. А їсти їй дай, притому ще добре їсти. Може, тобі це нецікаво і, може, не треба було того розказувати, але мені нікому й розказати. Не піду ж я розвіювати сусідам, тим наше лихо — бальзам на душу. Та й сміття з хати не годиться виносити... І Вірка не ліпша, романи почитує, і шарики за ролики в неї заскакують; вона, бачте, колись була красуня! Знаєш, що вона вчудила?

Цього Станіслав і справді не знав, тому звів запитливо очі.

— Заміж хотіла вискочити за якогось старого! Скільки нам труда коштувало, щоб того старого спровадити! Загнав свою жінку на той світ; я вже про нього все розвідала, і тепер йому стало треба доглядачки, щоб болячкам його годила. А Вірка наче сказала: я його, мовляв, люблю. Уявляєш, це в її літа: люблю, ти тільки подумай! Ледве ми того старого відшили. Вона й плакала, і скандали нам влаштовувала — ціле пекло було! Потім змирилася, і знову романи почитує. Я оце навіть думала: була б з неї та доглядачка, вона ж палець об палець не вдарить!

— Бачу, тут у вас весело, — усміхнувся Станіслав.

— Було б весело, коли б не було сумно. Сили в мене вже нема! Вибач, що всім цим набридаю, але чим далі, тим важче стає з ними. Оно тільки й мрію, щоб ти приїхав, і щоб було кому душу вилити. Ти їх не балуй і нічого їм не даруй, — наказала, важко подивившись. — Хай ведуть себе порядно, не шаленіють, не сваволять — тоді дістануть подарунки...

Вона урочисто замовкла і сиділа з мент нерушно.

— Сигарети в тебе є? — спитала раптом. — Я вже тепер і не курю, сигарети подорожчали, дістати їх нелегко, та й грошей у мене на те не вистачає. Вони і куривом мені очі випікають...

Цей момент Станіслав передбачив, щоразу захоплював із собою блок сигарет, але тітка Настуня весь час зарікалася, що палити кидає, навіть наказувала, щоб сигарет він їй не привозив, отож і чекав, коли пригадає. Вона ж пригадувала майже завжди, хіба раз того не вчинила, тоді дуже вже заповзялася не палити. Він же кутив люльку, вона це знала, так само й те, що сигарети для неї конче мав привезти. Отож дістав із сумки блока сигарет і мовчки тітці подав. Вона схопила їх із пожадливістю, одну пачку з блоку виламала, решту сховала під папір із тканиною. Зірвала пластмасову червону смужку, висмикнула сигарету — Станіслав послужливо підніс їй запаленого сірника.

— Дякую! — сказала, пожадливо втягши і задоволено випускаючи дим. — Тільки ти їм про сигарети нічого не кажи, а то й так очі колять, що їхні гроші не на харчі, а на

куриво розтринькую. А я не дуже й курю, отак тільки, коли на душі коти шкребуть. А тепер, признаюся, на душі більше важко, як легко. Тож і не втримаєшся. А вони мені тицькають, що в хаті тютюном смердить. А я в хаті і не палю, навіть у своїй кімнаті, хіба взимку і у квартиру. А так вискочу в сад, посмокчу, ще й недопалка в землю затовчу. Отакий мені створили терор. Закури й ти, щоб не казали — це я в тебе надиміла.

Натовк люльку й запалив. Пахучі хвилі розтеклися кімнатою.

— Гарний запах, — сказала тітка Настуся. — Чого вони в сигарети такого тютюню не кладуть?

— Бо це тютюн люльковий, — мовив Станіслав. — Притому, не наш! Забугорський!

— Да, у них усе лучче, в тих чортових капіталістів! Це ти на гастролях купив?

— На гастролях, — сказав він.

— Часом тебе по телевізору бачимо й чуємо, — розчулено сказала тітка Настуня. — Бронька все біля телевізора вилігується зі своїм ледачим Маськом то й гукає нас, коли тебе показують. І так мені гарно стає на душі, коли тебе побачу й почую, — ми тебе усі слухаємо... Я навіть думала якось: ти нас і об'єднуєш...

Комплімент був щирий, тітка говорила про це із замилюванням. Курили якийсь час мовчки, тітка дивилась у вікно з розсунутими фіранками, за ним тріпотіло листя, яке підступало під саму лутку.

— А я, коли граю, — тепло сказав він, — часто про вас думаю. Тобто не так думаю, як відчуваю, бо під час гри не до думання. Вас, і цей дім, і сад...

— В тебе й досі нема про кого думати? — немилосердно проказала тітка Настуся. — Щось би приємніше мав відчувати...

— Таки нема, — мовив він. — Сентимент рідного дому — великий сентимент.

— І це зле, — рішуче сказала тітка. — Це тобі треба було б романи читати, а не Вірці. І когось би собі підшукати. Ще молодий і в силі, Стасику — не гай часу! Не зоглянешся, як пізно буде... Старість — вона як злодій, підкрадеться непомітно і влізе в твою хату, і вже її не проженеш...

Тітка говорила правду, зрештою, говорила таке щоразу, коли приїжджав, але зараз її слова вразили. Можливо, тому, що сам про те думав, а можливо, через оту жінку на вулиці — молодечий образ Леоніди.

— Вже про це думаю, тьотю, — сказав він.

— І щось є? — ожила тітка, аж очі в неї засвітилися.

— Ще непевно, — мовив він. — Але гадаю, що є.

Це була правда лишень часткова, бо там, у великому місті, звідки приїхав, у нього зав'язалася невелика історія, не подібна до інших. Не було то короткочасне захоплення на сексуальній основі, яке швидко запалювалось і так само згоряло, не залишаючи після себе й попелу, була то тонка і поки що ілюзорна симпатія, здається, наобічпільна, але предмет симпатії замолодий — цього Станіслав і страшився. Біда в тому, що дійшли жінки його не захоплювали, ними можна було тільки покористуватися, і то з тієї причини, що душевно вони опростились і втратили поезію, якою ще володіють дівчата. Значило тут і те, що образ його першого кохання в ньому не старів, даремно він не

пов'язувався із живим об'єктом, тобто теперішньою Леонідою. Вона ж бо також постаріла, втратила поезію, чуттєво опростилась, а її уявний образ з минулих днів залишився. Йому доводилося читати, що так сталося і в Тараса Шевченка, великому поетові не повелось з коханням у юності, отож опісля зупиняв свій позир і увагу тільки на юних істотах протилежної статі. Але в тому був свій дисонанс, вікова невідповідність, — ось чому Шевченко так і не одружився. Ось чому і в нього виникав страх, коли думав про предмет своєї симпатії; вони сходилися з дівчиною повільно, обережно: вона зі страху перед його іменем та славою, а він перед її молодістю. Але це була дівчина серйозна, не з тих легковажних повійниць, які летіли на ім'я та славу, як нетлі на вогонь чи мухи на мед, і не з тих, як він гадав, авантюриць, які маститого чоловіка хотіли здобути корисливо. До речі, дівчина анітрохи не схожа на Леоніду, і це ще один момент, котрий і відстрашував, а водночас приваблював його. Але думав про неї все частіше, і під час кількох останніх концертів відчував не лише присутність рідного дому, саду, тіточок, але і її, — того він тітці Настуні не сказав, але вона пожіночому це відчула; незважаючи на свою зовнішню огрубілість і зануреність у світ домашніх проблем, тітка часом вражала тонкістю своїх відчужень.

— Ми щодо тебе ніколи не бували набридливі, — сказала вона. — Але одного чекаємо: щоб ти одружився. І вимога в нас одна: запросиш усіх нас на весілля. Навряд чи підійдемо до твого товариства, одначе мусиш перетерпіти.

Тітка в своїх судженнях була пряма і трохи жорстка, зрештою, це її достоїнність — не вада.

— Таж звісно! — засміявся Станіслав. — Аби тільки те весілля відбулось.

— Усе від тебе залежить. Маєш тямити: в людини є обов'язки перед своїм родом, — так само категорично сказала Настуся. — А ти остання наша надія...

Це теж була правда. Точно й відверто висловлена, про це давно відав і сам. Знав і розумів, але поки що нічого не виходило. Адже йому не просто треба було завести родину, але й не помилитися, — того вимагала ота нещадна його повелителька — Муза. Отже, вибраниця мала бути не лише дітонороджуваним суб'єктом, а так само улягти її волі та повелінню. В цьому, здається, й лежала вся проблема.

Тітка допалила сигарету аж до фільтру.

— Чудово! — сказала, розглядаючи фільтр. — Це напевне дорогі сигарети?

— Не найдешевші, — усміхнувся він.

— Балуєш нас, — мовила тітка і всунула недопалка до кишені хвартуха. — Нічого тіткам про сигарети не кажи! — повторила.

Знав, що тітки, одержавши індивідуальні подарунки, потім показуватимуть їх одна одній, не витримають, щоб не похвалитися й перед Станіславом, що відають, які він давав дарунки іншим, але дещо кожна з них ховала і в секреті — те, що торкалося недозволених слабкостей. "В жінці ніколи не зникає дитина", — думав не раз, і це, здається, була аксіома, що стосувалася однаковою мірою й чоловіків.

Тітка зітхнула, звелася, взяла з ліжка загорнену тканину та сигарети.

— Набалакала сім мішків вовни, — сказала трохи ніяково. — Але тепер і справді

легше стало. Вибач!

— Радий зробити вам приємне, тьотю!

— О, приємне! — трохи патетично озвалася тітка. — Скільки його в житті є! Ти — це наша найбільша приємність. Тільки не задирай носа!

— О вже ні! — відказав сміючись Станіслав. — Бо і цей дім, і ви — найбільша приємність і для мене.

Позирнула на нього, ніби перевіряючи, чи каже правду, тоді різко підійшла, поцілувала його в лоба, як дитину, а тоді, так само різко і не маючи змоги стримати свого зворушення, вийшла геть, голосно пристукнувши дверима.

7

Сидів у тиші, яка настала після того, як тітка Настуся спустилась униз по рипливих сходах; потім устав, розчинив вікно, щоб вивітрити дим, що його вони наклали з тіткою, — побачив під вікном розлите море жасмину, і очі його знову зупинилися на горбі, де росла акація і березовий гайок і де так само розливався білий цвіт. Під горбом текла не видна звідсіля ріка, і все це стало болюче знайоме та єдино неповторне. Знову сів на стільця, заплющився, і йому явився з темені, як у вірші Лесі Українки (прочитав його випадково й уразився), "суворий Дант, вигнанець флорентійський", той, що знайшов свої пісні "в містичнім темнім лісі серед хаосу дивовижних марищ". Станіслав так виразно побачив його, з суворим, орлиним профілем, з міцно стиснутими вустами — один із тих, хто не належав собі, а лишень тому "хаосу дивовижних марищ", щоб із хаосу витворити "квітки барвисті вічні" свого мистецтва. І, виявляється, цей суворий геній був настільки слабкий та вразливий, що несподівано і неймовірно вразився усмішкою вродливої Беатріче Портінарі, отже, і йому, тому, що творив величаві безсмертні картини, теж треба було усмішки істоти, яка, крім швидкоплинної вроди, нічим не відзначалася, тобто була чимось цілком пересічним, а може, й по-дівочому дурненькою. "Чому це так?" — спитав сам себе Станіслав. Чим же він, геній той, так уразився, побачивши її лиш тричі: "Що раз колись до нього усміхнулась, а в другий раз пройшла, не глянувши на нього, а в третій раз на неї він дивився, коли вона в труні лежала нерухома"? Чому вона "була для нього наче сонце, що світло, радощі й життя дає, не знаючи, кому дає ті дари"? Чому він не забув її "ні в темряві понурій, ні при хатньому багатті привітному, ні на землі, ні в пеклі, ані в раю він не забув своєї Беатріче"? Чи тільки за її елементарну, тлінну і змінну, мов вітер, вродливість? Була в тому якась непояснима метафізика, таємниця наповнення творчою енергією, джерелом якої й може стати щось тлінне, досяжне, плитке, земне, що живе в короткому часі, але позначене красою, суперечне вічному, розумному й великому, бо невічне, нерозумне і невелике — таїна слабкості й ненадійності, що породжує велич і силу, і він, Станіслав, так добре це розуміє. Бо чи мав би і він ту силу, яка надихає, тримає в світі, примушує до безкінечної великої праці, до самозабуття, яке кладеться для того, щоб відтворити велику гармонію звуків, так само короточасних і ненадійних, які вмирають тільки виникши, а водночас тримають на собі печать вічності, коли б не пізнав і своєї Беатріче? І знову дивився на суворий з орлиним профілем й тонкими стисненими

вустами образ Данте, а побіч "убогу постать", "немов тремтяча тінь, мов сон зомлілої людини невиразна", без вінця, без ореолу, з лицем, укритим покривалом, "немов густим туманом". Хто вона? Не вславлена, не намальована, яка не була провідною зорею і не мала власного імені. "Се жінка Дантова, — прошепотів Станіслав. — Другого ймення від неї не зосталось, так, мов зроду вона не мала власного імення". — "Вона, як вірна тінь, пішла за тим, хто був проводарем "Італії нещасній". Вона ділила з ним твердий вигнання хліб, вона йому багаття розпалила серед чужої хати. І не раз його рука, шукаючи опори, спиралась на її плече".

— Вірна тінь, вірна тінь, — казав він ніби в трансі. — Де знайти в цьому світі вірну тінь, без якої неможливий ні творчий безум, ні одкровення, ні натхнення, де та, що відречеться від себе задля чужої слави тільки тому, щоб оберегти обранця тієї слави від порожнечі, вичерпання та самотності — вічних руйнівників мистецької потуги.

Знову почулися по дерев'яних сходах кроки — це, певно, йшла тітка Марія. Стрепенувся, відганяючи від себе навадження, — треба бути готовим до чергової фази ритуалу зустрічі з тіточками. Марія тихенько постукала, а коли відгукнувся, бічком прослизнула до кімнати.

— Не заваджу тобі? — спитала лукавенько, сідаючи на стільця, на якому нещодавно сиділа тітка Настуся.

— О ні! — мовив Станіслав. — Радий вас бачити, тітко Маріє.

— Не знаю, чи так уже радий, — сказала тітка Марія, все ще лукаво всміхаючись, при цьому її обличчя ще більше розплилося, — а що ми тебе раді бачити, зокрема я — це напевне. Бо ми що — кодло старих бабів, які поміж себе гризуться, але які одна без одної жити не можуть; ти ж людина з великого світу.

— Великий світ, тьотю, — сказав Станіслав, — це така ж облуда, як і малий.

— Ну, не скажи, — відгукнулася тітка. — Коли б той великий світ тебе не вабив, не покинув би цього дому і в той світ би не пішов.

— Це правда, — засміявся Станіслав. — Але я вже казав тітці Настусі, що без цього дому, саду і без вас я був би як висушений гарбуз.

— Може, й так, — сказала тітка Марія. — Людина цінує те, чого не має.

— Я ж це маю? — звів він брови.

— Маєш як сентимент, а не власний світ.

Тітка Марія була розумна, здається, наймудріша з усіх тіточок, її логіка бувала парадоксальна, але завжди виважена. Однак прийшла вона не для того, щоб вести інтелектуальні балачки, а щоб дістати подарунка, даремно і в неї по-особливому блищали очі.

— Знаєте, що я вам привіз? — таємниче спитав, лукаво й собі всміхаючись.

— А що? — не втримала спокійного тону тітка Марія.

Він поліз до своєї сумки і витяг згортка. Подав його тітці, і та без церемоній розірвала паперову обгортку.

— Чоботи! — тонко зойкнула вона. — Але звідки ти довідався, Стасику, що в мене немає чобіт? Господи, а я ж тільки й ламаю голову, щоб додуматись, як би мені ці

чоботи купити, бо мої вже цілком, ну цілком розвалені.

— Телепатичне ояснення, тьотю, — сказав Станіслав.

— Правду кажеш? — подивилася на нього тітка. — Коли признатися чесно, я телепатичні хвилі тобі посидала. Отак сяду й думаю: коли б Стасик здогадався. Не, це тобі хтось із тіток сказав...

— Ніхто мені нічого не казав, — засміявся Станіслав. — Просто подумав, що це найбільше вам підійде.

— Ти мене ошасливив, — сказала тітка. — А звідки знаєш мій номер?

— Ваші розміри в мене записані на окремому листку, — відповів Станіслав, — багато знати не треба.

— Тоді я з твого дозволу приміряю, можна?

— Не можна, а треба.

Тітка скинула капці і взула спершу один, а тоді й другий чобіт. Перейшла кімнатою, її розплиле обличчя цвіло.

— Як улиті, — сказала. — Ні, ти в нас просто чудо, що б ми без тебе робили? Перегризли б одна одній горлянки, та й по всьому.

Станіслав знову порився в сумці і витяг пляшку горілки. Тітка спохмурніла.

— Це вже тобі Настя сказала? — спитала підозріло. — Вже напатякала?

— Але ж, тьотю, — мовив Станіслав. — Із тіткою Настусею я говорив десять хвилин тому, а пляшку привіз із собою.

— І це правда, — мовила Марія. — Ти їм нічого про цю пляшку не кажи, бо загризуть... А може, ми її зараз і роздушимо? За чоботи. Маєш чарку?

— Чарка в мене дорожня, розкладна, — повів Станіслав. — Але вип'ємо з моєї пляшки — ця ваша!

— Заміємо чоботи, — ентузіастично сказала тітка Марія. — Бо це, здається, єдине, про що я мріяла останнім часом.

Станіслав відкоркував пляшку коньяку і налив у розкладну чарку. Тітка ковтнула напій одним духом.

— А воно нічо! — сказала. — Я, знаєш, до коньяку не дуже, мені ліпш горілочка. Звикла, коли вийшла з концетраку й була на поселенні; я там не до такого звикла. Ти мене, Стасику, не суди, бо життя мені так переламали ці чортові комуняки, так поламали! — В неї на очах виступили сльози. — Все забрали, все розтоптали, родину знищили, мене спаплюжили, життя перевели. О, ти не знаєш, як це інтелігентній людині потрапити між брутальну босячню і не менш брутальних тюремників. Небагато про це розповідала, бо навіщо тобі душу травити. Не доведи Господь, щоб це повторилось! Як думаєш, може це повторитися?

— Не знаю, — сказав Станіслав. — На людей часом знаходить сказ самознищення.

— Мабуть, щоб не розплоджувалися надмірно, — мовила тітка. — Давай ще по одній!

Вони випили знову.

— Не, цей коньяк непогана штука, — мотнула головою тітка. — А я його знаєш чого

не люблю? Його начальство в концтаборах пило. Жлуктили коньяки, жерли ковбаси й булки, а ми здихали з голоду. І знаєш, що найстрашніше в тому пеклі? Це коли живеш у бабському кодлі, а чоловіки тільки тюремщики — падає собака! Іронія долі, що, коли повернулася, знову мушу жити в баб'ячому кодлі, цього разу сестричок. А жінки, за природою своєю, мусять жити біля чоловіків, ось у чому секрет. У бабському кодлі вони псуються не уявляєш як! Казяться, дичавіють, стають брутальні, хижі, злорічні, підступні, як суки, і роблять одна одній неможливим життя. Ненавиджу бабське кодло! Давай по третій! І не суди свою нещасну тітку. Вона заслужила на співчуття, а не осуд, бо життя в неї бардак, переколючене і перетрошене.

Станіслав налив, вона й третю випила одним духом.

— Ні, коньяк — це брідь! Він нагадує мені тюремників і блощиць. Господи, як я їх ненавиділа! Дали б мені ножа і пустили до котрого, на шматочки порізала б, хоч раніше мухи образити не могла. Сестрички дорікають мені, що часом випиваю. Переслідують, речі мої перешуковують, як ті ж таки тюремщики. Кричать на мене і б'ють, коли почують од мене запах. Тільки й чую "дихни" та "дихни". Уже й лавровим листям зажовую, але у них нюх, як у собак. А знаєш, коли я випиваю? Коли Павло мій сниться і дітки мої бідолашні. Я ж бо не відреклась, як Іуда, від Павла, а та сучка Настя від свого Максима відреклась. Відреклась, і Бог її покарав. Мене теж покарав, але я думаю, що то не Бог мене покарав, а диявол. Бо той, що сидів у кремлі, був його чорт. Оце вони мене й покарали, і знівечили, і мою людську гідність розтоптали, і в таку нікчому перетворили, що я тільки про чоботи мрію, бо не змогли взяти моєї душі. Уявляєш, про чоботи мрію! Ось як я опустилась! А прийде до мене у сон Павло, придуть дітки, і так мені їх жалко робиться, що вити хочеться. І я вию. Тихенько, в подушку, рву її зубами, а після того забуття потребу. Чого не випив?

Станіслав налив собі й випив.

— Ти їм про пляшку, що подарував, не кажи, — повторила тітка. — Знаєш, хто в нас найбільший шпійон і винюхайло? Бронька! Намаже собі хирю, виставить, як опудало, й нюшить! А Настя курить потайки, знаєш? Як чорт димить, бо душу йому продала. Ольга з Ленкою за своє шмаття гризуться, а Вірка про хахалю мечтає. Тут у нас була історія...

— Тітка Настя мені розповіла, — сказав Станіслав.

— Встигла, Іуда-чоловікопродавця! Я була б не проти — то її проблеми. Хоче глядіти старе мурло, хай глядить. А казала, що то за тип був? Відставний кагебіст, от хто! Нажлуктався, пес, людської крові, і це щоб хтось із нашого роду доглядав убійників та нищителів наших, це вже дозвольте! Я казала, що ліпше повішуся, ніж таке допущу. Або піду й задушу його цими руками, — вона простягла руки з покорченими від артриту пальцями. — Скажи, не мала я рації?

— В даному разі, цілком, — сказав Станіслав.

— Ще б пак! Одна лише Бронька, оце наше сімейне кагебе, вступилася за Вірку. Вона, бачте, була жінкою ахвіцера! Офіцера війська, а не цієї' людобойні, що далеко не одне і те ж.

— Ще вип'єте, тьотю? — спитав Станіслав.

— Більше трьох не п'ю. Ще ніхто мене не бачив у скотолежанні і "до положенія риз". Я не п'яниця, Стасику, але часом так нестерпно жаль стає моїх невинноубієнних, і так вони турбують у снах, що світ сірий і немилий стає. Отож коли-не-коли підігрію душу, — вона раптом легковажно Станіславові підморгнула. — Нічого їм про пляшку не кажи. А за чоботи дай тебе поцілую!

Підійшла в тих-таки чоботях і чмокнула його в лоба. Тоді роззулась, взуття ретельно склала, обгорнула папером і охайно перев'язала шворкою. Пляшку засунула в пазуху широкого халата, де, здається, була внутрішня кишеня — місце сховку освоєне; сестри, обшукуючи її речі, очевидно, й не підозрювали, що пляшку тітка Марія носить при собі.

— Не видай мого тайника, — сказала лукаво, і її лице знову розпливлось. — Життя, Стасику, — це війна. Безконечна й безнастанна війна, тільки невідомо за що. І не сатана править світом, а абсурд. А може, й сатана, і Бог — самі частки абсурду? Не богохульствую я, хлопчику? — вона подивилася примружено.

— Не знаю, — сказав Станіслав.

— Абсурд і хаос — це все одно. А Бог творить світ із хаосу. Отже, хаос первісніший від створеного світу, чи не так?

— Ви філософ, тьотю!

— Філософом був мій Павло — не я. Від нього й навчилася. Ні, скажи, хіба не найбільший абсурд, коли філософа, людину вищого розуму, нищить гориллоподібний хам, у якого в голові дві звивини, та й ті залиті коньяком; коли горила упосліджує філософа, як найостаннішого раба, топче й перетворює в падло? Це Бог чинить чи Абсурд?

Тітка взяла під пахву пакунки й велично пішла до дверей.

— Не суди мене, Стасику, — сказала напівобертаючись. — І вибач мою злорічність.

— Усе гаразд, тьотю, — тепло мовив Станіслав. — Дякую, що ви є.

— Е, з того, що я є чи мене нема, в світі нічого не зміниться, — сказала тітка Марія і рішуче відчинила двері. — Ще одне. Коли вони почують од мене запах, скажи, це ти мене вгощав.

— Таж я справді вас пригощав, — мовив Станіслав.

— Звісно, — відгукнулася тітка, — але з моєї спонуки...

Вона пішла, а йому стало сумно. Тітчиного чоловіка Павла він знати також не міг; вони жили до війни у Харкові, де Павло читав курс історії філософії у Харківському університеті. Після його арешту тітка не тільки вистоювала у велетенських чергах, щоб передати передачу; здається, це було на Холодній горі, але й обписувала всі інстанції, за що була заарештована також і пройшла всі кола пекла. Її катували, але вини своєї не визнала. Приїхала до сестер лишень у 1954 році й відразу ж почала розшукувати своїх дітей, яких нібито забрали в дитячий притулок, як нащадків ворогів режиму. Їздила в Київ, Харків та Москву, їздила в Казахстан, куди її дітей начебто завезли, але ніяких їхніх слідів не знайшла — вони впали у воду буття ніби два камінчики, оті

хлопчик Анатолій і дівчинка Світланка. Від них залишилася тільки одна фотокартка, так само, як і від батька їхнього Павла, які зберегла не хто, а та ж таки тітка Настуся, про яку Марія так немилосердно відгукувалась. Отже, й діти її, і Павло мали змогу ночами в цьому домі зіслизати з тих фотокарток і приходити до тітки Марії у сні. Це значило, що вони могли жити в цьому домі чітко видимими привидами; зрештою, сама тітка Марія признавалася йому раніш, що бачить їх такими, якими зафіксовано на фотокартці: хлопчик та дівчинка у матросках, а чоловік у сорочці, підперезаний паском, та в чоботях. Марія була жінка мужня й героїчна, отже, здолала всі кола пекла, і то було чудо, що вона повернулася, але саме це її і зламало. Тобто не стало опірної сили, особливо після того, як не вдалося розшукати дітей, — почала прагнути забуття. Але ні розуму, ні вражаючої сили логіки не втратила, хоч була, як сама призналася, злорічна. Можливо, через цю злорічність і жилося їй так важко, бо ані упокорення, ні прощення ця жінка не знала — Станіслав вірив, що вона справді могла б зарізати чи задушити того відставного кагебіста, що залицявся до тітки Віри (де він її здибав, коли тітки живуть таким замкнутим життям?), але не вірив, що могла повіситися, — надто сильний це був характер. Пенсію діставала малу і віддавала її майже всю тітці Настуні на харч, ото ж сестри ніяк не могли збагнути, з чого часом випиває. У цій слабкості сприяв Марії він, Станіслав, бо таємно прислав їй на головпошту, до запитання, невеликі суми — чинилося це цілком таємно. Сама тітка про це ані заїкалась (як і в цій щойно відбутій розмові), бо, пройшовши концтабори, навчилася конспірації, а в домі жила нишпорка не менш управна, як вона конспіраторка, — тітка Броня. Чи не для неї тітка облудно запитала: чи це не Настуся оповіла Станіславові, що вона випиває? Аджедесь поруч могло приклеїтися Бронине вухо, яке було всюдисуще і невикривне. Тітка Броня вміла ходити безшумно, притому пересувалася з неймовірною швидкістю, але, щось вивідавши, ніколи не робила з того секрету, а розп'якувала почуте, — саме завдяки тітці Броні та її винюхуванню між сестрами й виникало найбільше колотнеч. Броня від того мала своє, не зовсім збагненне, але цілком нешляхетне задоволення, хоч ніколи позверх не виказане — на її лиці було накладено щільну косметичну маску, майже таку, як у міма. Броню сестри ненавиділи найбільше, але вона в домі була кончею, як таємна поліція у будь-якій державі. За свій ґандж діставала безліч прикростей: її упосліджували, били, обділяли за столом, чинили щодо неї капості, наприклад, наливали в постіль сечі, а тоді знущалися, що вона слабка на втори і примушували постіль прати в усіх на очах. Але Броня все це терпіла і від власної лихої пристрасті стоїчно не відступалась, отже, була так само нещасна, як і всі інші. До речі, косметикою, яку тітка Броня нестримно любила, наділяв її він, Станіслав. Виходило, що саме він потурав слабкостям та ґанджам сестер, своїх тіточок, але так уже в цьому домі склалося — тут усе відбувалось за чітко встановленим ритуалом. Отже, він сам був певною мірою винуватий у пристрастях, що спалахували в домі, знав це і розумів, як і те, що без пристрастей дім був не дім, а притулок гаснучих істот — пристрасті по-своєму оживляли сестер і давали їм змогу більш-менш повнокровно жити. Ось чому потурав їм і не відчував од того вини.

Наступною "за протоколом" мала прийти тітка Ольга, яка народилася на скількись там хвилин раніше тітки Олени і мала прерогативу старшої; раніше вони приходили за індивідуальними дарунками до Станіслава разом, але останнім часом в них посилювався антагонізм, тож почали приходити окремо. Але цього разу ритуал був порушений несподіваним приходом гостя.

— Стасику, Стасику! — загукала у сходову клітку тітка Марія. — Вийди-но сюди, тут у нас гість!

Гостей Станіслав сподівався найменше, бо нікому, навіть Миколі, своєму приятелю, про свій приїзд не повідомляв і ні з ким іншим зустрічатись у цьому місті не збирався. Він здивовано вийшов з кімнати і спустився зі сходів, унизу стояла тітка Марія і невідьчому, очевидно, під впливом випитого трунку, всміхалася радісно.

— Тут у нас гість, — сказала вона голосно й лукаво підморгнула.

Гостем виявився-таки Микола. Відразу ж підхопився назустріч, і була то така поспішливість, що зраджує: один стоїть на суспільній драбині вище, а другий — нижче. На лиці Миколиному засвітилося захоплення пошанувача, хоч Станіславу не подобалося, що приятель останнім часом почав так себе вести. Вони обнялися й розцілувались.

— Вибач, що як сніг на голову, але у вас нема телефону, — сказав Микола. — Знаю, що з дороги, що втомився, і не турбував би, але тут я не від себе.

— Але звідки про мій приїзд довідався? — здивувався Станіслав. — Люблю щодо цього робити сюрпризи, навіть тітоньки не завжди знають день мого приїзду.

— У мене наставлено таємну службу, — засміявся Микола. — Ваша сусідка — племінниця моєї жінки.

У Станіслава здригнулося серце, він миттю пригадав жінку, що його вразила по приїзді, як і те, що так нагадувала юну Леоніду, — он як просто все розгадувалося.

— Сідай, Миколо! — похопився Станіслав. — Але не говори, Бога ради, про місцеву інтелігенцію, музикантів, що тільки й мріють... Ніхто нічого не мріє, і ні перед ким виступати я не збираюся. Вгадав?

— Точно! — засміявся Микола. — Але чи маєш моральне право упосліджувати рідне місто, виступаючи по всіх кутках світу, а не в нас?

— Це нормально, Миколо! — сказав Станіслав. — Ще в Біблії сказано: пророка на батьківщині нема. Можу навіть точно зацитувати: "По правді кажу вам: жаден пророк не буває приємний у вітчизні своїй" — Євангеліє від Луки, розділ такий-то, вірш — не пам'ятаю. Пророк чи митець — не має значення, але це закон, освячений іменем Ісуса Христа. Отже, в своєму місті я гість удома. Навіть читав повістину під такою назвою такого собі писаки, теж нашого земляка, якого за пророка, гадаю, тут не приймають також. Що кажеш?

— Нічого не кажу, — Микола благодушно всміхався. — Хіба те, що посол, як осел, — куди погнали, туди прийшов.

— А по-моєму, — сказала тітка Настуня, — тобі не годиться виявляти гординю.

— Хіба це гординя, тіточко? — спитав Станіслав. — По-моєму, це самоприниження.

— Самоунічиженіє паче гордині, — сказав Микола.

Станіслав пошукав світлих і тверезих очей тітки Віри. Вона дивилася на нього й чомусь печально всміхалася. Тітка Броня тримала біля грудей білого кота, її напomadжене лице виглядало, як холодна блазенська машкара

— Не слухай їх і роби як хоч! — гостро сказала тітка Марія, а очі на непорушному лиці тітки Броні стали раптом вузькі та хижі, зовсім такі самі, як і в її кота. Нагнулася до тітки Люді і щось сказала, та тоненько зойкнула.

— Згоджуйся, Славику, згоджуйся, — мовила трельно-переливним голосом тітка Ольга, до речі, вона єдина називала його Славицом, а не Стасиком, — але за умови, що для нас відведуть перший ряд.

Тітка Олена заплескала в долоні, і її оченята почали моргати, як у ляльки.

Зирнув у вікно: до скла притулилася розпущена гілочка жасмину, вітер похитував її, і вона наче викликала його надвір. Викликала в той сад, музику якого приїхав почути, і він би залюбки зараз туди рушив замість того, щоб вести цю не зовсім приємну розмову.

— А потому прийшли б до нас і зустрілися вужчим колом, — сказав Микола. — Концерт, коли хочеш, може бути в Зеленому театрі, на повітрі. Отже, що сказати послові, як ослові?

Микола любив сумнівні жарти. Станіслав подумав, що на той концерт могла б прийти і жінка із залитого тремким світлом саду, яка так роз'ятрила його серце, вона може також сидіти в першому ряду, для неї він би і грав. А потім познайомився б. Але чи треба це йому? Чи потрібно було Дантові знайомитися з Беатріче, хіба не досить тричі її побачити, та й то втретє на смертному одрі? Адже сама Беатріче не була цікава Дантові, і знайомства з нею він не праг, вона б тоді перестала бути таємничою і недосяжною, а отже, звабливою. Та й не саму Беатріче прославив поет, а своє про неї уявлення, свою за нею тугу, тугу за таємницею, яка доти прекрасна, поки не розкрита, адже кожне розкриття вбиває таємницю назавжди. Отже, у своєму ставленні до Беатріче Данте був мудрий: він цілком егоїстично набрався від неї енергії, а коли вона відцвіла, як квітка-одноденка, пожалів не її, а себе, бо вже ніколи від неї меду чи енергії не братиме. Бо коли б він із нею познайомився і ввійшов у стосунок, вона все одно б умерла як Беатріче, а перетворилася б у жінку Дантову — забуту тінь.

Можливо, обличчя його в час цих думок, що пролетіли через нього, як ластівки, спохмурніло й посерйознішало; в кімнаті раптом зависла сторожка тиша — всі дивилися на нього з очікуванням.

— Бачите, — сказав він винувано. — Я не взяв із собою концертного костюма, а по-друге, я емоційно не готовий концертувати.

Сказав це холодно й трохи жорстко — треба було не так. Тому усміхнувся, обвів поглядом тітоньок і зупинив очі на Миколі.

— А до тебе, Миколо, я й так збирався зайти. Посидимо, як любимо, без чужих очей і місцевої інтелігенції...

— Утяв! — сказав Микола. — Місцева інтелігенція твою відмову якось переживе, тим більше, що їй суджено не робити з тебе пророка на батьківщині, а ми ковтнемо келішок. Коли зручно, приходь увечері, чужих не буде!

— Дякую! — стис його зап'ястя Станіслав. — Пророком на батьківщині не бути — не трагедія, а от друг має тут існувати завжди. Окрім того, хочу набутись із тіточками.

Ці два компліменти ужив свідомо, адже приятелеві в проханні відмовляв, а тіточки позбавлялися змоги сісти в першому ряду й попишатися.

Провів Миколу до хвіртки, навіть пройшов трохи вулицею.

— То де живе твій таємний агент? — ніби ненароком спитав.

— А ось там, — показав Микола на знайомий уже Станіславові двір. — До речі, вона дуже схожа на молоду Леоніду.

— Чудеса! — сказав Станіслав, тиснучи руку приятелеві, тому, котрий забрав колись у нього кохану. Забрав для того, щоб кохання в нього, Станіслава, не меркло. Але чи не придумує він собі цю немерклість? Очевидячки-таки придумує, бо що йому залишається іще?

Отже, інтермедія в дійстві "Зустріч із тіточками" відбулась, і Станіслав мав повернутися до себе в кімнату; напевне знав, що тітка Ольга, якій надійшла черга брати індивідуального подарунка, вже, може, й нетерпеливиться. Але був трохи розтривожений своїми думками, як і тим, що виявилось: чудова незнайомка — Леонідина племінниця. Знав, що в Леоніди були сестри, навіть бачив їх і входив у балачки, але вони в нього тоді ніякого інтересу не викликали, отже, з пам'яті легко пропали, тож зараз не міг їх пригадати — якісь далекі тіні; пам'ятав тільки, що на Леоніду схожі вони анітрохи не були. І ось одна з них стала матір'ю дівчині, в якої риси — як літній вітер, і від якої не лише струмує непояснимий чар, але яка повторила красу своєї тітки, тієї, що вже давно і чар свій, і красу загубила.

Зайшов у сад, посидів в альтанці й випалив люльку, намагаючись уладнати свої почуття. І знову виринула в ньому ненаписана музика, яку прослуховував у собі з холодною увагою; ні, її треба буде, приїхавши додому, записати. Тут її не запише, бо немає для того умов, а там, у великому місті, вона може й згаснути. Отож сидів, помалу випускаючи дим, заціпенілий і завмерлий — давно вже не був такий наповнений. "Найкращі композитори — виконавці, — думав він, — і не дури себе, що не можеш творити музики. Вона вже твориться!" Прослухав пасаж, повторив його подумки. Тихо шелестіло під подихом леготу листя, цвірінчали пташки, ластівки носилися від дому через сад — очевидячки, мали під стріхою гнізда; вийшов на стежку Бронин білий кіт, подивився на Станіслава з лінивим прижмуром і неквапно, велично й байдуже пішов далі — музикант не викликав у нього страху, та й інтересу. По-дитячому подумав, що Броня послала kota на звіди, зараз він до неї прийде, тітка візьме його на руки, прихилить вухо до писка, і кіт почне розповідати їй, що бачив і що робить отой їхній гість-прийда: він чомусь поглядає на сусідське обійстя, а там товчється апетитна молодичка, така, що будь він людиною, не котом, байдуже повз неї не пройшов би. І цей ваш музика, скаже кіт, напевне поклав на неї око, хоч вона молодша за нього вдвічі

— старий розпутний ваш небіж, їдко скаже на вухо своїй господині кіт, і від того на мертвому від кремів та мастил обличчі тітки Броні зовсім не оживуть, а тільки зімружаться по-рисячому чи по-котячому очі, а на уста ляже задоволена всмішка.

— Не такий він уже святий як малюється, — скаже кіт, — до молодичок око ставить, не встиг приїхати — вже і в романи, той хрук! Через це він і не жениться, що однієї йому, ласому, мало, а пробує і псує багатьох, притому дурить сам себе, ніби йому заважає оженитись якась дурна романтична молодеча історія, можете в таке повірити? До речі, молодичка та одружена, — скаже сакраментально кіт і оближеться невідьчому, — і в неї дитина. Мав би совість! — по-святошному вигукне кіт. — Ці знамениті — вони більше порчені, як незнамениті, — не без злостивості завершить кіт, і тітка погладить його лагідно і похвалить моральні думки, а тоді й чмакне його в мордочку, сказавши солоденько:

— Ти мій Масюнечку! Розумничку, цьомуньку! Нема від тебе розумнішого і кращого.

— А таки нема! — скаже кіт, випнувши груди й розгладивши вуса. — Дайте за це ковбаси, мадам!..

Станіслав розсміявся на це видиво, витрусив із люльки попіл і подався до дому, щоб не нервувати тітки Ольги. Кіт велично сидів біля входу, ллючи з очей золоті потоки, а побачивши його, з ґанку зістрибнув, зупинився біля куща, в який легко було дременути, повернувся — і на його мордочці виникло щось подібне до глузливого насміху.

9

Зарипіли сходи — підіймалася до нього тітка Ольга, яку Бог позначив, щоб розрізнити її від сестри, родинною плямкою на щоці: були тітки однакового зросту (невеличкого), однакової повноти (кругленькі, наче бочечки), однаково вдягалися (без смаку) і зачісувалися; навіть заміж вийшли одночасно, а через те, що їхні чоловіки одружилися на близнятах, то й доля обом випала однакова — їх одночасно забрали до війська як необмундированих і знищили при допомозі німецьких куль у першому ж бою, куди, ненавчених і не одягнених в армійську форму, відразу ж і погнали. Одружилися ж за півроку до початку війни, отже, прожили в подружньому житті два з чимось роки, від цього шлюбу в Ольги народився хлопчик, а в Олені ні: чи її чоловік, чи вона, чи обоє до того виявилися неспроможні. Через це виховували Ольжиного хлопчика разом; Станіслав його пам'ятає; ходив у штанцях, застібнутих біля колін на гудзики, був тихий і приголомшений турботами обох мам, бо обох так називав, але невдовзі по війні знайшов якусь розривну штуку: міну чи снаряд, притому зовсім недалеко від дому, притяг її в сад і почав розбирати — та розривна штука його й рознесла на кавалки, мав він тоді шість чи сім років, принаймні в школу ще не пішов. Трагедію близнят не описати, вони організували залишкам свого Дмитрика чи Мітюлі, як вони його називали, грандіозний похорон; Станіслав і це пам'ятає, бо Мітюля був тільки на два роки молодший за нього; до речі, про те, що він знайшов "щось дуже цікаве", Мітюля сповістив Станіславові, і вони домовилися піти подивитися разом, але в

той день затримали в школі чи він сам не вельми поспішав, бо дорога зі школи додому була далеченька, а Станіслав любив їсти витрішки і мав звичку зупинятися через кожних десять кроків, а ще проходив він через базар — найцікавіше місце у місті, де продавали в той час усе на світі, завжди заглядав на той базар — найкраще місце для витрішок; отож, поки Станіслав дістався додому, нетерплячий Мітюля пішов до того "щось цікавого", сам його приніс до саду і сам розірвав на клаптики, помилювавши в такий спосіб його, Станіслава, про що в родині безконечну кількість разів згадували. І не було б, може, так жалко тітонькам Мітюлі, коли б він був хуліган, а був він хлопчик чемний і тихий, правда, не в міру шкодливий; можливо, і те "щось цікаве" він хотів підкласти котрійсь із тіточок чи мам у ліжку, але цікавість його здолала, і він спершу вирішив розібратися, що ж у тому цікавому є цікавого, — отак і сталася та незабутня трагедія; близнята потім цілий вік докоряли одна одній, що та чи та хлопчика не догледіли, але вини на себе не взяла жодна. Утішилися тим, що збудували на Мітюлиній могилі пишного пам'ятника зі скульптурним зображенням, яке помістили під сітку і ту сітку фарбували у срібний колір; отож Мітюля був після смерті посаджений у клітку і вже напевне ніколи б з неї не вийшов, коли б хулігани не понищили тієї сітки, а Мітюлі не відбили голови, отож він і досі стоїть на цвинтарі безголовий, бо, як сказала тітка Броня: "Коли голови не мав, розбираючи снаряда (хоч то міг бути й не снаряд, ніхто не відав, що йому під руки потрапило), то хай стоїть без голови". Це була єдина мудра фраза, що її проголосила за свій вік тітка Броня, і всі признали їй рацію, хоч близнючки через знищення пам'ятника немало повболівали, навіть у міліцію заявили, звісно, безрезультатно — на самий пам'ятник же пішли не тільки коштовності близнючок і й усі їхні гроші, ще й гроші інших тіток, та й ще у борги вони залізли і виплачували їх не один рік. Через це тітки-близнючки завжди вдягалися дуже вбого, проте однаково і мали до вдягачки нездорову пожадливість, вічно сварячись між собою, коли та одежа підмінювалася, часом не без злоумисля...

У двері зашкрябало, тітка Ольга не стукала, а шкрябала, і Станіслав гукнув, щоб вона заходила. Вкотилась у кімнату і запосміхалася, аж її кругле личко зацвіло рум'янцями, тоді обережненько вмостила кругле сідничко на стільця.

— Як тобі в моїй кімнаті? — спитала.

— Чудово, — відповів Станіслав.

— Це найохайніша кімната, — гордо сказала тітка Ольга. — Знаєш, що я тобі скажу: вони, тітки твої, опускатися починають. По-старечому! Ще не такі вони старі, але лінуються прибрати за собою та обійти себе. Отож побачив би ти, що в них по кімнатах робиться. Накопичення мотлоху й непотрібу. Навіть моя Ленка опускається. Коли ти мав приїхати, я Ленці так і сказала: коли не прибиреш і не наведеш ладу, я до тебе переселятися відмовлюся. І знаєш, що вона мені сказала: "А мені, — сказала, — невелика радість, що до мене переселяєшся". Не, ти чув?

Тітка цю тираду не проказала, а проторохкотіла, ніби дробильна машина, висипаючи з себе жорству слів, розбитих, правда, на короткі речення, а коли виторохкотіла завід, завмерла й церемонно підтисла губки, які в неї були в міру

напомаджені і складались у сердечко, правда, більше схоже тепер на куряче гузно. Станіслав використав паузу, щоб полізти до сумки і витягти пакунка.

— Ти як завжди нас балуєш, — милостиво проторохтіла тітка Ольга, і її очка заіскрили. — Що там таке?

— Побачите, тьотю, роздивитесь. Як на мене, те, що хотіли б.

— Невже костюм? — видихла тітка Ольга.

Станіслав хитнув головою і засміявся.

— А звідки взяв, що хочу костюма? Це, мабуть, Ленка! Мабуть, сказала, що я хочу костюма. А сама, мовляв, ні. Хоч добре знає: коли купиш костюма мені, то і їй. Ну й циганка, ну й прохачка! Не, ти подиви, яка хитра! Менше їй слухай, менше нас балуй, бо старі люди легко розбещуються. І опускаються. Такі й твої тітки. Думаєш, вони добрі до тебе, сердечні? Знаю їхню добрість! Зроби колись експеримента. — Вона похилилася до нього. — Приїдь і нічо не привези, хі-хі! Ото буде кіно! Побачиш, де дінеться їхня привітність. Де сердечність, бо це такі. Все в чужого рота зазирають. Не, зроби такого експеримента.

І цю тираду вона проторохтіла, як дробильна машина, а коли жорства слів висипалася, завмерла, церемонно підтисши губки, що знову подобали чи на сердечко, чи на куряче гузно.

— Але тоді й вам, тьотю, нічого б не привіз.

— Аякже! — згодилася тітка Ольга. — Але я це пережила б, бо дуже було б тісно подивитись на їхні пики. Такого ж костюма і Ленці привіз?

— Так у нас заведено, — сказав Станіслав.

— Дурне заведено, — проторохкотіла тітка. — Чому це близня повинна вдягаться однако? Людям на око і на сміх? Дивіться: коміки, і пики однакі, й одяга. І туфлі, й зачіски. Не, я тепер буду друга. Тепер буду накувати одягаться, ніж Ленка. І зачіску накувати зроблю, і тухлі накувати. А то мов тіатр дурний. Наступного разу не привозь д'наке.

— І тітка Олена теж так хоче?

— Не, вона хоче, щоб д'наке, — проторохтіла Ольга. — А знаєш чому? Бо заздрісна! О, яка вона заздрісна. Я, знаєш, трохи старша, то це їй — більмо. Це їй — ніж у серце. Через це вона й одяга мою весь час тяга.

— Але ж одяга, тьотю, однакова? — здивувався Станіслав.

— Однака, та не д'нака, — заторохкотіла тітка. — Д'нака з магазину, а коли поносиш, до тіла ляга. А коли його тяга інший, то те тратить.

— Але ж ви й тілом однакі!

— А от і не д'накі, — ошкірилася тітка Ольга. — Ленка за мене товща і важча на два з половиною кілограми. Колись були, мо' й д'накі, а тепер, чим далі, то й неоднаковіші. Не уявляєш, яка вона вредна! Все шпильочку всуне. Все голочкою шпирне. Чи якусь капость підладна. Думаєш, чо вона мою одяга вдяга? Щоб напакостить! Десь порве, десь плямку всадить, розтягне, шо на мені висить, як на опудалі. Мені приємно, що щось привезеш. Тут я теж розбещена, як і всі вони. Але коли подумаю: все спортить, де вже та радість!

І знову завмерла нерушно, церемонно підтисши губки.

— Тут я вам ще й помаду привіз, — сказав Станіслав, знову засовуючи руку в сумку.

Тітка Ольга, як тітка Настуся чи Марія, порочних звичок не мала, але помаду любила, завжди її тонкі губки, які любили складатися в сердечко, були в міру на помаджені. Через це й помада для неї мала бути неяскрава, а барви м'якої, яскраво червонила вуста тільки тітка Броня. Олена помадила губи точнісінько так само, як Ольга, але останнім часом перестала це робити — ще одна ознака, що близнючки розходилися між собою.

— Ленці теж помаду привіз? — строго запитала тітка Ольга.

— Це секретний подарунок, тьотю, — сказав Станіслав. — Про нього знатимемо ви та я.

Тітка Ольга запосміхалася, стала привітна і добродушна.

— Ох, Стасику, — сказала розчулено. — Все ти знаєш і до кожної з нас, малахольних, умієш підійти. Кожній догодити. Щаслива була б твоя жінка!..

Подивилася на нього пильно й вивідчо.

— Ану признавайся тітці: чого досі не женишся? Такий гарний, добрий, покладливий, чого? Чи, може, тобі бабське кодро осточортіло? Що й духу жіночого не терпиш, га? Чи в тебе проблеми? Чи хочеш, щоб на нас рід закінчився?

— Так поки що складається, тьотю, — кволо мовив він.

— Складатись може в жінки, не в чоловіка, — немилосердно прорекла тітка. — Чоловік таке сам ріша. Чи, може, ти гутаперчевий?

— Я собі не належу, тьотю, — смутно сказав. — А кому треба чоловік, що собі не належить..

— Зате маєш гроші, — торохкотнула тітка. — А жінки гроші люблять.

— Мені не треба таких.

— Ну, то багато хочеш, — тітка багатозначно на нього позирнула. — Багато требаїш. А від жінки багато потребувати не можна.

Сказано було мудро, він мовчки це відзначив. Тітка Ольга зі своєю сестрою була простіша інших не лише одежею, навіть домогосподарки тітки Настусі, але часом говорила речі не дурні. Була вона рішуча, дещо надмір відверта і різала часто напростець — тому й учинила цей допит. Зрештою, учиняла його щоразу, коли приїжджав.

— Ще рік-два — і тобі може стати запізно, — сказала і розкрутила тюбик помади, перевіряючи, чи підходить.

— Така, як треба? — спитав Станіслав.

— Ти всіда привозиш те, що треба, — проторохкотіла вона і звелася.

Аудієнція була закінчена; там, унизу, чекали на неї нетерпляче ще четверо, і на це треба було зважати.

— Ленка останнім часом знову почала фарбувати губи, — сказала тітка Ольга. — Але ти їй помади не привіз?

Станіслав мовчки розвів руками.

— Ну й молодець! А про те, що сказала, подумай!

— Думаю, тьоть, думаю! — сказав він.

— Знаєш шо, — спинилася тітка біля дверей. — Ти любиш догодить. Та коли женишся... Своєї жінки не розбещуй. Розбещені жінки казяться. Затям це собі раз навсіда. Жінці тра батого і пряника. Хтозна, чого більше.

10

Тітка Ольга мала рацію, коли поспішала завершити візит, бо під дверима вже стояла тітка Олена, і вони в дверях просто-таки зіштовхнулися.

— О, ти ще тут? — наївно спитала тітка Олена.

— А ти й не знала! — їдко відповіла тітка Ольга.

Отак вони й замістили одна одну.

— Про якого це батого і пряника вона торочила? — невинно спитала тітка Олена.

— Давала мені, тьотю, настанови, як мені вестися з жінкою, коли оженюся.

— Да? — наївно спитала тітка Олена. — Коли б то був пряник!

— А ваш чоловік як до вас ставився? — з усмішкою спитав Станіслав.

— Костя? Коли женився, добренький був. А потому... — вона махнула рукою. — Але це так давно було!

Не сідала, а стояла, дивлячись на сумку.

— Таж сідайте, тьотю!

— Нє, я постою, — смикнула плечиком тітка. — І так цілий день сидиш.

Станіслав витяг пакунка.

— Костюм? — спитала кволо тітка Олена. — Такий самий, як у Ольги?

— Точнісінько, — сказав Станіслав.

— Добре, — безпристрасно озвалася тітка Олена. — Інакше вона його у мене б забрала. Вона й так забирає мою одєжу, хоч товща за мене і розтягує! — Тітка меланхолійно дивилась у вікно.

— Чого не сідаєте, тьотю? — здивувався з її поведінки Станіслав.

Тітка підморгнула йому і мотнула головою в бік дверей. Тоді розвернулася і, крадьки ступаючи, до тих дверей рушила. Різко відчинила і визирнула в коридор. Але в коридорі, на превелике її здивування, було порожньо.

— А я думала: підслуховує, — сказала трохи ніяково тітка Олена, всідаючись на стільця. — А чого це вона говорила про твою жінку?

— Радила одружитися, — мовив Станіслав.

— Ох, Стасику! — зітхнула тітка і раптом заторохкотіла зовсім так само і з тими ж інтонаціями, що й тітка Ольга. — Знаєш, чого це вона заговорила? Ну, щоб женився? Це хоче, щоб ти не приїжджав! Не приїжджав і не возив нам дарунків. Прошаками нас обзиває. Лає нас, ніби ми в тебе щось вимагаємо чи просимо. А коли женишся, каже, подаруночки нам і урвуться. І не будеш приїжджати.

Вона замовкла, викотивши жорству своїх слів, і завмерла так само, як перед оцим тітка Ольга, підтисши губки, які були виразніше схожі на сердечко, ніж на куряче гузно.

— Чого б це я до вас не приїжджав? — здивувався з її логіки Станіслав.

— Такий щедрий, бо ніхто на голові не сидить. І не гдирає, і не гризе тебе. І твоїх копійок не рахує. А женишся, лавочка закриється. Ольга знає, що каже. Вона дурна-дурна, але як лисиця хитрюща. Злобна, як тхоряка. Пече їй, що всім ото годиш, не тільки їй. Згодна, щоб і сам не гам, і другому не дам. Ти з нею ширий не будь, бо то зміюка!

Виторохкотіла все і церемонно підтисла губки. Бантиком!

— Я вас усіх однаково люблю, — тепло сказав Станіслав. — Таких, як ви є. І подарунки мені вам привозити приємно. І коли б я женився, то цього звичаю не одмінив би.

— Гадаєш? — подивилася на нього тітка Олена. — Ще й як одмінив би. Не зразу, звісно, бо жінка не зразу б і на ший тобі сіла. Найбільше бійся улесливих, Стасику, — то хижачки. Чим більше стелиться, тим більш отрути в писку. Таку бери, що нічого з себе не корчить. Бо та, що корчить, і тебе скоро скорчить. А та, що носа дере, в підстілку тебе оберне. Бо ти мнякий, ноги об тебе витирать буде. А знаєш, що я часом думаю? Це добре, що ти не женишся. І не через подарунки. Це діло таке. Є вони — добре, нема — обійдеться. А тому, Стасику, що ти велика людина!

Знову замовкла, виструнчилася і церемонно підтисла губки.

— А як велика людина, то й родини не повинна мати? — здивувався Станіслав; зрештою, йому була цікава ця розмова.

— Може, я щось дурне скажу, Стасику, — торохтіла тітка. — Але великій людині не можна в малому колотиться. Великі люди, як би сказати, з печаткою на лобі. А це значить — приречені. Це мені ще колись мій Костя казав. Через це в нас не було з ним дитини. Коли б його не вбили на тій клятій війні! Він би був не менш знаменитий, як ти. Ну не зараз, звісно, пізніше.

Тітка проказала це гордо, і Станіслав раптом гостро зацікавився, раніше тітка Олена не заводила про такі речі мови. Більше, про того її Костю він нічогосінько не відав. Ну, був чоловік, одружився з його тіткою, прожили вони кілька років, потім його забрали до війська і вбили. От і все! А виявляється, то була цікава душа!

— Заінтригували мене, тьотю, — сказав Станіслав. — І він мав стосунок до мистецтва?

— Він був поет, — гордо сказала тітка. — Але режимові служити не бажав. Режим розбійників, казав. Ніколи віршів не друкував і нікому не показував. "Я поет, — казав, — із башти слонової кості".

— І вони збереглися, ті вірші? — ще більш зачудовано запитав Станіслав.

— Того й кажу, щоб не женився, — в тітчиних очах постали сльози. — Жінки таких речей не розуміють. А коли кажуть: розуміють — не вір. Їм тільки шмаття і грашки в голові. Щоб повикаблучуватися перед чоловіком. Ми з Настею їх спалили.

— Спалили? — неймовірно спитав Станіслав. — Але ж навіщо?

— Ну да, — спокійно озвалася тітка. — Час такий був. Пам'ятаєш, Марія після війни повернулася. Із заслання. А тоді її знову хапнули. Ну, ми й злякалися і спалили. Все

життя про це жалію, але що з воза впало, те пропало.

Знову завмерла, як ідол, і підтисла бантиком губи.

— Дивовижні речі! — видихнув Станіслав. — Бідний Костя! До речі, яке в нього було прізвище?

— Прізвище мало б значення, коли б ми ті вірші зберегли, — рівно й спокійно, не торохкочучи, сказала тітка Олена. — Може, й справді там було щось таке. Велике, чи що — жінки таких речей не тямлять, або вдають, що тямлять. Казав мені: хоче не просто бути віршописом, а великим поетом, як Байрон чи Петрарка. Що мине час, казав, і люди отямляться з того дикого одуру. Тоді й настане його пора, казав. Ось чому кажу, щоб ти не женився. І признаю, Олька має рацію: не треба нас балувати, бо злі ми і заздрісні люденята.

— Але чому вирішили розповісти мені про це тепер?

— Вже люди від одуру прокидаються, — сказала тітка. — А я не вірила Кості, що колись станеться так. Думала: така сила, така потуга, німців розтропили, що їх спинить? Батогом обуха не переб'єш, думала. А ще мені пекло, що ми нечесні перед тобою. Бо не все про нас знаєш. Недобрі ми, Стасику, не уявляєш, які недобрі!.. Вибач, що наговорила таке.

Встала, забрала з ліжка пакунок і безшумно попливла до дверей. Озирнулась, і її обличчя освітілося сумною і гарною всмішкою.

— Вразила тебе?

— Вразили, тьотю, — чесно признався він.

— Шкода, але мусила тобі це розказати.

— Дякую, тьотю!

— За що?

— За те, що ви є. Такі, не інакші...

— Ти ідеаліст, — смикнула вона плечем. — І життя, на щастя, мало тебе вчило... До речі, до тітки Людї зайди сам. Вона, бідолашка, знову зламала ногу, і під сходи їй важко дертися.

— А як дісталася на вокзал?

— Замовляли заради неї таксі, — смикнула плечем тітка Олена. Оте смикання плечем теж була особлива риса, її сестра-близнючка так не робила. Помилявся Станіслав і щодо її простацтва.

І справді був уражений почутим. Не так історією, яку розповіла тітка, хоч і нею також, як тим, що досі він не усвідомлював: чи не приїжджає до них, як князь до убогих підлеглих чи пан до бідних родичів? І хоч завжди їм годив, але вони, приймаючи подарунки, не могли не відчувати своєї приниженості та вбогості, а вбогий багатого, навіть милосердного, любити не може. Знав і раніше про розтирки між тітками, але не замислювався, що вони, живучи у сестринській спілці, творять не так рай для себе, як пекло, в якому кожна кипить у власному казані, а водночас підкладає дрова під казан іншої; що вони між собою більше розділені, як з'єднані, і що його місця в тому пеклі не так улещувати їм кипіння, як знову-таки підкладати дрова. Вони йому потрібні для

живлення сентименту за покинутим домом і рідним містом, рятунком від власної безхатості — а це й справді в нього місце для втечі від напруженого, сколоченого і закрученого життя, що вичерпувало до дна; ніколи не гадав, що він для них не лише бажаний гість, а й каталізатор для розпалення вогню в їхньому пеклі. Найсумніше, що змінити щось у цьому акті був цілком неспроможний, отже, мала рацію тітка Ольга, сказавши: а що було б, коли б перестав привозити подарунки, тобто відкупне? Адже тими подарунками і їх купував, може, й справді розбещував, а жінок, як сказала тітка Ольга, розбещувати не можна. Подарунками він ніби привласнював собі право на сентимент, водночас відкуплюючись од їхніх проблем: бідності, самотності, приреченості і неплідності, полишаючи на чвари й колотнечу, на взаємну зненависть та роздратування — кожна жила в своїй капсулі і вела непримиренну оборонну війну не так проти світу, що їх поколотив та знівечив і звів разом доживати віку, як одна проти одноєї. Відчував це й раніше, через що, гостюючи, довго тут не затримувався, щоб і себе не загнати в таку ж капсулу, тобто щоб і собі не розпочати супроти них війни, але то було тільки в передпочуттях і не розкривалося так явно, як тепер. Легко князеві благодушно розкидати дарунки й тішити самолюбство від принижених і улесливих поклонів обдарованих, важче зазирнути кожному в душу й пізнати, бо коли б у їхній душі зазирнув, не подячність би до себе побачив, а зненависть та заздрість — своєю величною добродійністю їх більше принижував, як задовольняв. Оце й жахнуло його найбільше, тож підійшов до розхиленого вікна, щоб дихнути свіжого повітря. А за вікном розгорнулося зовсім чисте, безмірно синє, без жодної хмарки небо; зелень ще до кінця не підсохла й молодо лискотіла; в саду легенько димувала земля, надмірно насичена вологою. Йому захотілося пройтись і трохи заспокоїтись, тобто врівноважитись; знав, що наступні три зустрічі з тітками також будуть не з легких. Відтак розумів, що, незважаючи на неординарну реакцію, яку виклакав у домі своєю особою, тітки його приїзду все-таки щиро потребують, і, може, й правду сказала тітка Олена: є подарунки — добре, нема — призвичаїлися б; він ще ставав тут своєрідним громовідводом, який розряджає надмір накопиченої негативної енергії в тіток, бо тільки при ньому здобували нагоду виговоритися — те, чого вже не могли чинити одна з одною, а на сусіди своїх проблем через гордість виносити не бажали. Отже, кожна з них потребувала сповіді; зрештою, жодна, окрім тітки Люді, до церкви не ходила, та й тітка Людя могла робити те вряди-годи, бо весь час мала в себе щось переламане. Здається, руки й ноги тітки Люді складалися не з кісток, а з поламаних і зрослих часточок; окрім того, вона хворіла на десяток хронічних хвороб; окрім того, була єдина стара діва з-між сестер, і на неї, здається, ніхто з чоловіків ніколи не кинув зацікавленим оком. Вона більше сиділа, як ходила чи стояла; пропрацювала скільки належить років у бухгалтерії водогону касиркою, а, вийшовши на пенсію, з дому чи з обійстя майже не виходила, особливо взимку, що не заважало їй щороку якусь кісточку собі переламати. Вона була найменша із сестер на зріст, тільки метр сорок п'ять, і ніжки в неї — як у дитини, і одягу носила та й взуття дитячі, і личко мала дитяче, навіть тепер, коли воно покритлося сіткою зморщок, не втрачало дитячого виразу, а

круглі голубі оченятка дивилися на світ печально, і ясно, і трохи настрахано, бо світ їй бачився, як призвідник лиха та нещастя, що густо цілий її вік сипалися на неї. Здавалося, доля жартувала з тітки Люді: вона топилася, падала зі скелі й дерева, провалювалася під лід та в якісь ями, потрапляла під машину, підводу, велосипеда; на неї звалювалася згори цегла, скло і речі, вона котилася з гори, зі сходів, різалася, відрубала собі сокирою пальця; на неї нападали собаки і рвали її ніжне тіло; її вдарив був (ще в юності) копитом кінь, а, падаючи зі скелі, вона підвісилася, зачепившись за куща і матилялася над урвищем, безсило махаючи руками й ногами й повискуючи, — і все це траплялося не тому, що була шкодлива й розбишкувата чи необережна, навпаки: всього боялася, навіть ходила трохи бічком, насторожено й повільно, остерігаючись напасти; біди ніби надчікували її по дорозі, наче кпили з неї, а кпили тому, що з усіх своїх пригод тітка Людя щасливо вибиралася, правда, не без ущербу, тобто ламання кісток, що потім і — зросталися. У війну вона була засипана землею під час бомбардування, її ледве не вбила сліпа куля; навіть коли Ольжин Мітюля розірвався в саду, розбираючи вибухівку, вона стояла неподалець, і в неї влучило кілька дрібних оскалків. Коли ж з нею щось траплялося, не плакала і не лементувала, а тільки дивилася широкорозплющеними очима й казала: "Ну от, знову я попалась!" Так тітка й прожила вік, залишаючись дітям, на яке сиплються нещастя, відтак усі сестри настільки звикли до її трафунків, що перестали на них реагувати, та й на її болячки не звертали жодної уваги, а вона співчуття потребувала знову-таки, як дитина. Отож Станіслав мав спуститися зараз до неї, бо напевне знав, що тітка покірливо, але болісно його чекає. "Після неї зроблю собі перерву", — подумав він, — бо треба й мені передихнути".

11

Тітка Ольга мала рацію, коли говорила, що в кімнатах сестер — бедлам та нелад; принаймні в тітки Люді було саме так: накидані речі, постіль недбало застелена, стіни потемнілі, вікна запилені й глухо зачинені; в кімнаті важкий дух непровітрюваного приміщення, запах валер'янки і загалом старої хворої людини. Тітка Людя сиділа на ослінці, тримаючись за палицю, ніби готувалася щомиті підхопитись, а коли він зайшов, запосміхалася маленьким зморщеним личком, її круглі сині очка засвітилися.

— Думала, що про мене забув, — пропищала вона, як пташка.

— Тільки-но пішла від мене тітка Олена, — сказав Станіслав, роздивляючись, де сісти.

— Прибери оте шмаття й кинь на ліжко, — сказала тітка.

Він звільнив стільця й сів навпроти. Тітка роздивлялася його зі щирим задоволенням.

— Який ти у нас гарний, як пани колись були, — пискнула. — Натовкли вже тобі сестри сім мішків гречаної вовни?

— І всі неповні, — засміявся Станіслав.

— А ти їх менше слухай. Знаєш, що Ленка в нас брехуха?

— Як це брехуха? — зчудувався він.

— Ну да! Зараз вона придумала, що її Костя був великий поет, і що вона його вірші спалила зі страху, і кається, хі-хі!

Хихотіла якось дивно, тонюсінько-тонюсінько, при цьому мотала дрібненькою головою.

— То це неправда? — спитав, усе ще вражений.

— Значить, уже наторохкотіла. Неудобно таке казати, Стасику, але розповім, бо люблю святеньку правду. Та й Костя спершу до мене клинці підбивав, а Ленка його відбила. Був він дуже поганий учень у школі, а я з ним разом училася, в одному класі, а в диктанті робив по двадцять помилок. У любовній записці до мене, — тітка сказала гордо оте "любовна записка", — зробив п'ятнадцять помилок, а щоб написати ту записку, прів цілий тиждень. З укрмови в нього ніколи не було більше трійки, а з росмови — три натягнуте, і я йому всіда виправляла помилки. І він мені сам признавався: стулити йому три слові до купи — каторга каторжна, хі-хі-хі! І коли він учивсь у школі, то чужі вірші йому в голову не лізли, то як би полізли свої? Він мені казав, що того, котрий перший придумав вірші, повісив би на гілляці, ще й на грубій та дубовій, бо ті вірші стільки намучили дітей. І він не міг розрізнити ніколи, де ямб, а де хорей, не кажучи вже про ам-фі-бра-хій! — вона значуще подивилася на Станіслава. — Але ти на неї не дивуй, бо Ленка в нас — артистка і брехуха, а це, по-моєму, все одно, що артистка, а що брехуха.

Йому здалося, що він у саду, а на гілці над головою сидить невелика пташка з переламаною ніжкою, зав'язаною у грубі бинти, і щебече, бо такий уже голос у тітки Люді. Була вона вдягнена у вицвілий, потертий і біля кишень подраний халатик, сива куделька волосся стягнута ззаду гумкою, а на ногах — колись хутрянні капці, в яких підошви увіч відвалювалися, — побачив це, коли тітка розповідала, бо при цьому чомусь зводила носка ноги, п'ятку лишаючи обіперту об підлогу, а тоді тією ніжкою притупувала. З хутра ж залишилися брудні звальці, а ще під час розмови тітка Людя намагалася стуляти на грудях краї халата (хоч він, Станіслав, намагався туди не дивитися) — виглядала звідти не першої свіжості нічна сорочка.

— Це ще нічого не значить, тьотю, — мовив Станіслав. — Микола Гоголь вважається великим письменником, а вчився дуже зле, вчитель написав про нього: "Туп, глуп і не к чому не способен!"

— Може, в Миколи Гоголя так і було, — рівно сказала тітка Людя. — Але я знаю інше: Ленка в нас завжди була брехуха, і не з кожного бельбаса виходить великий письменник.

Облила його сяйвом ясних очей і урочисто завмерла.

— Бог з ними, з письменниками та брехунами, — сказав. — Я вам привіз ліки й трохи одежі.

— О Стасику! — щасливо сказала тітка Людя. — В мене зовсім повиходили ліки, навіть валер'янки нема. А без валер'янки я жити не можу. Все привіз, що просила?

— Все! — відповів Станіслав, удихаючи застоюний дух кімнати, між якого виразно чути було валер'янку. — А ще оце! — він простяг пакунка.

— Що тут? — хитренько спитала тітка Людя. — Може, халат?

— Точно, — мовив Станіслав. — Халат і нові капці.

— Ти розумничок, Стасику, — зворушено сказала тітка й поспішливо розгорнула пакунка: халат був тієї ж барви, що й цей, котрий на ній, а капці хутряні, тільки нові, тобто без відклеєних підошов і зваляного хутра, а з хутром пухнастим та блискучим. Тітка охнула і притисла те добро до грудей.

— Знаєш, що в тебе попрошу, хлопчику, — все ще зворушено сказала тітка. — Вийди на дві хвилині, перевдягнися, скину оце старе шмаття, і ми з тобою продовжимо розмову. Стільки мені є тобі сказати!

— Вийду в сад перекурю, — сказав Станіслав.

— А знаєш, що й наша Настя потайки курить? — цвірінкнула тітка Людя. — Це так вульгарно, коли жінка курить. А Манька потай цмулить, от! — вона зробила круглі очка.

— Потім мені розкажете, — мовив Станіслав, він радий був вирватися з цієї кімнати, де вже й повітря йому бракувало.

— Ти б теж кинув курити, — кинула йому в спину тітка Людя. — Це ж так вредно для здоров'я, а здоров'я втрапиш — не повернеш!

— Знаю, тьотю, — сказав він. — Але в кожного є свій ґандж.

В саду повітря було парке. На небі знову з'явилися хмари, а на півночі синіло понуро й важко загрозливе накописько. Сонце палило, ніби стьобало по обличчі пекучими струменями, пропікаючи теніску. Волога швидко випаровувалась, і трималася в затінках притемненими кучмами. Запалив люльку, сівши на лавку, і раптом побачив у сусідньому городі жінку, що прополювала чи осипала картоплю, була вона в старому синьому в квіточку платті й боса. Вразився з досконалих форм її тіла і з невимушеної грації при такій простій роботі. До неї стежкою бігло дитя — дівчинка з великими бантами, нарвало десь букетика й хотіло показати матері. Тож мати розігнулася, підвела граційно руку, втерши затиллям долоні з лоба піт, і щось сказала, сміючись. Дівчинка перестала бігти, зупинилася й пішла помаленьку, в руці в неї цвів букетик, якого несла, мов смолоскипа. І на Станіслава знову повіяло потужною хвилею ненаписаної музики, що, мов ріка, витік якої губивсь у його юності, в тому нещасливому коханні, в ідеї-фікс неіснуючої та існуючої водночас жінки, живої й неживої, живої в неіснуючому і цілком померлої в існуючому. І от треба було, щоб трапилося це чудо, — живий образ його колишнього кохання в особі Леонідиної племінниці, яка, до речі, знає його, власне, знає, хто він такий, але яка відстоїть ще далі, аніж натуральна Леоніда, бо між ним і нею не тільки ця душна, волога, з важким повітрям блакитна стіна, а й стіна друга: вікова, і стіна третя: жінка заміжня, має дитину, чоловіка, клопоти, роботу, навіть цей город, який сама обробляє. Ні, він повинен узяти себе в руки і слиняво не розкисати, але чому, чому так стогне його душа?

Здається, жінка відчула його погляд, хоч сидів захований у затінок саду, бо обернулася раптом і пильно подивилась у його бік, і на обличчі її війнула усмішка

Беатріче, усмішка, яка посилається незнайомому, значно старшому чоловікові лише раз — і то з милосердя, а може, із самовтіхи, що він, отой небожитель, звернув на неї увагу і не милостиву, а захоплену, — погляд пошанувачки, який він так добре знає та відчуває непомильно. І знову в його душі зринула музика, все та сама, повторюючи музичні фрази, що лунали в початках її, і прирощуючи до них нове гілля та листя. Дівчинка наближалася до матері, і та повернула обличчя вже до неї, взяла букета й поцілувала малу десь між банти. І знову відчулася волога, з важким повітрям блакитна стіна, і всі інші стіни; Станіслав звівся, витрусив попіл з люльки й пішов назад у дім, де на нього чекала тітка Людя зі своїми скаргами та прореченнями. Незвідь од чого йому стало печально й радісно водночас, бо відчував себе сентиментальним бевдзем і не міг дати собі в тому ради...

Тітка Людя сиділа на тому самому ослінчику і в тій-таки позі, тільки цвів на ній новий халат, що точно повторював халат старий, — той був недбало кинутий на ліжко до іншої одежі, а на ногах у неї пухатіли нові капці — де ділися старі, не було видно.

Станіслав присів навпроти тітки, і з неї відразу ж посипалося тонке цвіркання.

— Ох, Стасику, така я бульна, не уявляєш, яка я бульна, в мене кожен сантиметрик тіла болить і ниє. А думаєш, є в цьому домі, хто б мені поспівчував? Бронька каже, що я придурююсь, а Вірка заявила, не, ти послухай, що вона заявила! "Ти, — каже, — всіх нас переживеш!" А коли довідалися, що приїдеш, і я теж захотіла на вокзал, щоб тебе стріти, то вони не хотіли викликати таксі, бо хто, мовляв, за таксі платитиме? І тіки коли сказала: заплачу сама, Вірка пішла до сусідів і викликала телефоном таксі. Ольга, та прямо сказала: "А чого лізти на того вокзала тобі? Сиди вдома, ми його привезем, ніде не дінеться!" Не, ти чув таке? Вони тебе зустрінуть, будуть сюди везти на таксі, а мені сиди вдома! Які егоїсти, які егоїсти! Часом прошу: викличіть таксі — хочу в церкву, думаєш, хоч раз послухалися. "Це не таке, — сказала та куряща, — без чого не обійтись! Маєш кімнату, то й молися, скільки влізе, може, каже, менш в'їдлива будеш". Це я, бач, в'їдлива, — її голосочок забринів. — А питуща розреготалась, як та простигосподи, тьху! А тут хіба добре помолишся, коли в мене тільки ця маленька іконочка є.

Іконка висіла на стіні, голубенька, мальована на дошці, на ній було зображено святого Леоніда.

— А чому у вас Леонід? — спитав Станіслав.

— Такий мені попався. А попався, значить, Бог його мені у захист послав, — мовила тітка Людя. — Чи ж я його вибирала?

— Може б, я вам якусь ікону привіз? — спитав Станіслав. — Тепер вони продаються.

— Скільки стоять? — спитала з інтересом тітка Людя.

— Скільки не коштують, але коли вам треба...

— Ні, — сказала, подумавши, тітка. — Хай буде цей. Бо святий, як і чоловік, один має бути у порядної людини, а в кого більше, це вже роз-пус-та! — вона наголосила на останньому слові. — Він мені наравиться. Ти й так на нас забагато тратишся.

— Трачуся, бо є з чого, — мовив Станіслав. — Потреби в мене малі, родини не маю, отож приємно вам догодити.

— А вони, думаєш, цінять? — підвищила раптом голос тітка Людя. — Такі зажерливі стали, скупі, немилосердні, сварливі. Бога не знають, все їм мало, все пельку собі не можуть набити. Одна курить, друга цмулить, третя цукерки пожирає тоннами, четверта — тістечка і торти тихцем наминає, п'ята мамризу ваксує, аж крапає, шоста з романами вилежується. Ти чув, що Вірка хотіла за якогось чудопадла вийти? — гостро спитала тітка Людя. — Не, тепер скрізь розпуста, і я вірю, що світ цей до загибелі йде. Про Бога всі забули, з церкви святої насміхаються, каяття не відають, тьху, тьху, тьху! Пекло їх усіх пожере! Кипітимуть у смолі, ще й у великому казані.

Вона аж розчервонілася, тітка Людя, лагідні очка стали колючі й палючі, аж іскри сипались, губки гнівно кривилися, і вся вона аж тремтіла з обурення та ненависті.

— Не судить, тьотю, бо судимі будете! — м'яко, з усмішкою сказав Станіслав.

— Та як не судити, коли навколо таке робиться! Милосердя до кволого та хворого нема, одна одну загризти ладна, одна одній заздросить; знаєш, — вона притишила голос, — у нас часом до бійок доходить. Побачив би, що тоді тут робиться, коли одна одну тусає й лупить. А я така бульна, Стасику, — її очка знову погасли, і в них забриніли сльози, — така бульна, і ніхто мені доброго і співчутливого слова не скаже, ніхто мене, нещасну, й цукерочкою не вгостить — закриються ото по кімнатах і тихцем там кожна чвакає. А я теж жива душа! Вийти з дому, щоб себе чимось побалувати, не можу. Отак я, бідолашненька, й живу. Кожен сантиметрик тільця мого плаче, і болить, і стогне, а вони з мене ще й сміються. Я не придурююся, Стасику, я справді дуже бульна!

І вона раптом заплакала, по-дитячому втираючи очі обома ручками.

— Заспокойтесь, тьотю, — тепло сказав він.

— Ну все! Вибач! Просто в мене нікому розказати, що на душі накіпілось. Отак виказати, викинути з себе, бо воно пече, — тітка всміхнулася крізь сльози, і очка її знову лагідно засвітилися. — А вони проти мене тобі нічого не наговорили? — спитала раптом насторожено.

— Що проти вас можна наговорити, тьотю? — спитав Станіслав.

— Ну да, я для них як порожнє місце, — гірко сказала тітка Людя. — Є я чи нема, кого це обходить? Бачиш, у мене знову нога поламана! — Підняла хвору ногу, взуту в новенького капчика. — Наговорила тобі, наплакалася, чи ж воно тобі цікаве?

— Мені цікаве все, що стосується цього дому, — сказав Станіслав.

— У тебе життя своє, — зазначила протягло тітка. — А ми всі ступаємо вниз. Туди! — Вона ткнула пальцем у підлогу, на якій стояли її ніжки в нових капчиках.

Його вразила остання фраза. Скинув на тітку очі, але вона вже знову стала спокійна і блага, сині очка її лили лагідне світло, а уста ледь-ледь усміхалися. Личко було покрите сіткою зморщок, і нова одежа ще більше підкреслювала її ветхість.

— Хай благословить тебе Господь, — сказала тепло, — що ти нами, старими ганчірками, не гребуєш і не погорджуєш...

У цей мент за шибамы вдарила злива, в кімнаті відразу ж посутеніло і зробилося морочно. Вони одночасно зирнули у вікно, тітка Людя перехрестилася.

— Це Божий знак! — шепнула вона загадково.

12

Від тітки Люді Станіслав зайшов на кухню, де товклася розпалена й моторна тітка Настуся. Вона повернула до нього червоне обличчя.

— Обід ще не готовий, а ти, певне, проголодався, — сказала вона. — Може, чогось перехопиш?

— Та ні, я ситий. Пропоную поміч!

— То це в домі, повному жінок, мав би іще їсти готувати? — обурилася тітка Настуся.

— Нічого страшного, — сказав Станіслав. — Я звик готувати для себе...

— А тут не будеш! Настрекотали тобі сороки повну голову, наскаржилися і наговорили одна на одну?

— Все нормально, тьоть!

— А ти менше нас слухай! Бо набридне! Адже щоразу ті самі платівки, хіба не так?

— Не зовсім, — сказав він. — Щоразу довідуюся щось нове.

— Що ж нового довідався від тітки Люді? — спитала саркастично.

— Хоч би те, що тітка Олена відбила в неї свого Костю. І що вона з тим Костею вчилася в одному класі.

— А ти цього не знав? Це всім відомо. Через це вона на Ленку цілий вік шипить. А що довідався від Ленки? — знову іронічно спитала.

— Що Костя був поет і ви з нею спалили його вірші, коли вдруге заарештували тітку Марію.

— Знаєш, це правда, — тихо сказала тітка Настя. — Чи був він поет, не знаю, але Ленка принесла мені якісь його рукописи, і ми їх спалили. І добре зробили, бо ще й нас потягали б за те, що чортзна-що переховуємо. Я взагалі переконана, що всі біди від паперу і книг. Отож чим більше їх згорить, тим ліпше для світу.

— Ви як інквізитор, тьотю!

— Не знаю, що таке інквізитор, але коли б не книги і не папери, то наша родина не була б у такому розгромі. Ми ж тут усі каліки, не тільки Людка, не помітив?

— І ні листочка з тих паперів не залишилося? — спитав Станіслав.

— Коли вже мені доручили щось спалити, від того не залишиться ані листочка, — гордо сказала тітка Настя. — Думаєш, могло там бути щось путяще? Та й навіть коли путяще, все одно спалити було треба, раз воно нам загрожувало. Людина цінніша паперів та книг. Глянь на нашу Вірку, що з нею ті романи зробили!

— На жаль, книги й папери — це теж людина, — сказав Станіслав. — Може, навіть безсмертна її частка...

— Маю тут свою думку. Але ша! — вона стишила голос. — Тобі вже треба йти, Бронька возревнує — її черга йти до тебе. І по-моєму, вона підслуховує.

Завмерли й почули ледь позначні кроки, що віддалялися.

— Не бери собі дурного, Стасику, в голову. По-моєму, той Костя був шалапут. Із таких, у кого мозок звихнений. Отож нема чого жаліти тих паперів.

— А що в них було, не примітили?

— Не мала б чого робити! — сказала категорично тітка Настуня. — Пам'ятаю тільки, що дрова були сирі, і я тими паперами зуміла розтопити піч... Йди вже, а то Бронька мені голову зірве. Подумає, що ти мені двічі давав дарунки. Може, зроблю тобі бутерброда? Щоб Бронька бачила: прийшов за бутербродом, а не вдруге дарунки приніс.

— Давайте! — засміявся Станіслав.

Тітка хутко відрізала скибку хліба, намастила маслом і поклала шматочка привезеної ним ковбаси.

Вийшов із кухні, покусуючи бутерброда, і відчув, що збоку на нього хтось лле потоки погляду. Озирнувся й побачив у дверях кімнати виструнчену постать тітки Броні з мертвим обличчям-маскою, її фіолетове волосся фосфоризувало, а очі палали, як розпечені бляшки.

— Ходімте, тьотю Броню, — сказав, відкусуючи бутерброда. — Я, бачите, трохи зголоднів.

На устах у тітки Броні з'явилася подоба всмішки, вона схитнулася і рушила за ним...

Вікно у Станіславовій кімнаті було розчинене, знову падав дощ, але значно рідший, і повітря виповнилося запахом жасмину та вологої зелені.

— Чудово тут у вас, — сказав Станіслав і запросив тітку сідати.

— Це тому, що приїхав на два дні, — сказала жорстко тітка, — а коли б побув тут довше, тікав би, як із пекла. Коли б була змога кудись відійти, й хвилини тут не протрималася б.

— Чому так, тьоть? — спитав Станіслав.

— Довго говорити, а мало слухати, — багатозначно сказала тітка. Вона невідривно дивилась, як Станіслав витягає подарунки.

— Тут усіляка косметика і туфлі, не знаю, чи підійдуть.

— Ще такого не бувало, щоб від тебе не підходило, — в тітки Броні з'явилася подоба всмішки, "мімічної всмішки", — визначив Станіслав. — Ти що, позаписував наші номери?

— Таке в пам'яті втримати важко, — сказав Станіслав.

Тітка Броня, однак, подарунків не розгортала і за них не дякувала; сиділа на стільці напружена, настовбурчена, а що була облита міражним грозовим світлом, то фіолетове волосся і тут ледь-ледь фосфоризувало, але слабше, ніж у темені коридору.

— Важко в цьому домі живеться? — спитав Станіслав.

— Кошмарно, Стасику. Это ж какое-то антисоветское гнездо. А я всьо-такі жена советского офицера, который погіб смертю храбрых!

Бронин чоловік, якого Станіслав ледь-ледь пам'ятав, стрункий і підтягнутий, у військовій формі, загинув не на війні, а після неї, його застрелив товариш, до жінки

якого той нещасливо заліз, а коли тікав од роз'юшеного рогоносця в самих кальсонах — було то взимку, то й дістав у задницю й трохи вище кілька куль, принаймні таку історію розповіла Станіславові тітка Марія, але тут могли бути пересади, бо між тіткою Марією та Бронєю велась ідеологічна війна, перша була ворогом режиму, а друга його гарячим прихильником. Очевидно, тому тітка Броня розкладала свою мову на два пласти: побутовий, тоді вона говорила українською, як і всі тітки, і, за її висловом, "високих матерій", коли висловлювала вірнопідданчі філіппіки режиму, згадувала чоловіка чи говорила на політичні теми, — тоді балакала російською. Коли повірити тітці Марії, чоловік тітки Броні, звався він Вікентій, мав немалу сексуальну потугу, але нащадка від тітки Броні не залишив — це тому, казала їдко тітка Марія, що вона занадто прокомсомолилась, а через це все жіноче в її нутрі стало бляшане.

— Вибач, що я такі речі кажу, — вістила Станіславові тітка Марія, — але та бляха цілком переїлася іржею.

Тітка Марія була їдка й пересадно люта лише тоді, коли йшлося про режим, який забрав у неї і знищив, як вона казала і як було насправді, "все моє дороге", отож інформація її щодо тітки Броні не могла бути об'єктивна.

— Нет, ти только подумай, — сказала тітка Броня. — Настасія — жена врага народа, Марія — это же злейший враг советской власти, от Ольги і Єлени я нікада не слышала хорошего слова о партии і правительстве, Людмила — заражена религией, етим опиумом народа, а Верка... ну Верка единственная боліе-менее. І знаєш, що я тобі скажу: те, що ви говорили з Настасією на кухні, мені не секрет. Вони палили з Марією антисоветські прокламації і пропагандівніє матеріали, і, представ, я себе места не нахожду, що я тоді промовчала, а не заявила, куда следует. Меня это убивает, просто убивает, і я хочу poraditsya з тобою, как с чілавеком, которому советская власть так много дала, і ти должен бить ей благодарный. Ти же член партії?

— Ні, тьотю, — сказав Станіслав. — Я музикант, і мені ніякі партії не потрібні.

— Мені не сподобалося те, що сказав, — похмуро зауважила тітка Броня. — Я счітаю, що Марія і єїо муженьок заслужено понесли наказаніє. І вопще єїо нельзя било освобождать, как злейшего врага. Почув би ти, що она говорит о советской власти! Это же ужас! Моя совесть не позволяет молчать...

— Отже, маєте намір, — сказав не зовсім добрим голосом Станіслав, — написати на неї доноса.

— Не доноса, а ісполніть свой гражданскій долг. І не тільки на неї, я їх всех би засадила, кроме Веркі. Знаєш, вона зустрілася з таким хорошим чоловіком, а оні, зарази, ету чудесную связь разбілі, он, відіте, в органах служил. Об етом я і хотела с тобой посоветоваться.

— Можна при вас закурити, тьотю? — спитав Станіслав, він був заскочений і почав хвилюватися.

— Нет! — різко сказала тітка Броня. — Не терплю диму!

Станіслав узяв до рота незапалену люльку і почав її смоктати. Зірвався на ноги й ходив кімнатою. Тітка Броня спокійно стежила за ним кролячими очками, в яких

вряди-годи спалахували червоні відливи.

— Давайте, тьотю, не будемо гарячкувати, — сказав він. — Кожна людина має право на свої погляди, і я вас ні в чому переконувати не буду. Але подумаймо, що було б, коли той донос написали б...

— Не донос, а я хочу ісполніть гражданскій долг, — рівно сказала тітка.

— Хай буде так. Марію ви можете засадити ще раз, бо вони не милують тих, що побували в їхніх руках. Що б вийшло? З цього дому мали б піти, бо всі від вас відреклися б. Жили б десь на квартирі, платили великі гроші, самі б себе одягали та обходили, і вам би цього ніколи ніхто з нас не вибачив би. Ні я, ні тітки. Підходить це вам?

— Чому б мала звідси піти?

— Бо існують моральні закони, тьотю, які годі переступати і які не можна забувати. Невже ви цього не розумієте? — він зупинився навпроти неї.

— І я маю все це терпіти?

— Так, тьотю! Можете одна на одну наговорювати, сваритися, битися, чинити одна одній маленькі капості, але ми, тьотю, одна родина. Власне, уламки родини, яку розтрощило життя, час і ваш улюблений режим. І доки триматимемося купи, ми жити ще спроможні, а коли розсипемся, розіб'ємося, розповземся — всім нам кінець! Бо ми тоді, тьотю, станемо людьми без даху над головою і самотні, збагніть це! Родина — це єдине, що в нас залишилось!

І тітка Броня раптом зів'яла. Плечі її опустились, обличчя погасло (хоч як може погаснути бліда маска?), а руки, що тримали пакунка, затреміли.

— Але ж, Стасику, нічого такого я ще не зробила, — сказала вона придушено. — Я хотіла тільки з тобою порадитись. Я всьо-такі жена совецкого офіцера, которий умер смертю храбрых за родіну.

— А не вбив його товариш біля своєї жінки? — спитав Станіслав.

— Ето враньйо! — крикнула раптом тітка Броня. — Ето тебе Манька наврала!

— Давайте, тьоть, не гратимемо у піжмурки, — сказав Станіслав. — Це ж знають усі...

— Неправда, неправда! — закричала тітка Броня. — Враньйо ето, гнусное враньйо!

І в неї з очей раптом потекли сльози, роз'їдаючи туш на віях і білила на щоках. І потекли по тому напوماдженому обличчі чорні з червоним і білим сльози, виїдаючи брудні рівчаки. Тоді Станіслав раптом підійшов до неї і притулив до себе фіолетову голову. Тітка Броня заридала ще дужче.

— Заспокойтесь, тьотю, — сказав Станіслав, гладячи її голову. — Всі ми не янголи, але в нас, тьоть, ще не зникла одне до одного любов. І зруйнувати її ми не маємо права. Чуєте, тьотю?

— Да, — глухо сказала крізь схлипи тітка Броня. — Я ж тільки прийшла порадитися з тобою.

— От ми й порадилися, тьотю, — м'яко сказав Станіслав і відійшов од неї. — Заспокойтесь, впорядкуйте себе і вважайте, що між нами ніякої неприємної розмови не було.

— Відвернись! — наказала тітка. — Я повинна накресити!

Підійшов до вікна. Дощ уже перестав, і на мокрій зелені знову грало сонце, земля в саду парувала ніби й більше — застеляла землю димом. Помітив, що й досі тримає люльку в роті; вийняв кісета, набив її і знову вклав до рота.

— Кури, — сказала за спиною тітка. — Я вже зараз піду.

Запалив сірника і з задоволенням напився диму. Тоді випустив голубу хмарку в розчинене вікно, барва того диму була така ж, як і в того, що стелився по землі в саду.

— До речі, Настя теж покурює, — сказала за спиною тітка Броня. — А твоя улюблена Марія, якій так віриш, скоро стане алкоголичкою, або ж алкоголичкою закінчить.

— Я знаю! — мовив він, випускаючи нову хвилю диму. Здається, все в домі знову ставало на свої місця; тітка Броня отямилася, дур у неї з голови вплив, як оцей дим з його рота.

— Ольга з Ленкою всі свої гроші тратять на солодке. Помітив, обидві вже такі, як бочки? За собою не дивляться, тільки ото жеруть і жеруть. Жінка не повинна переставати за собою стежити... Твій тютюн непогано пахне.

— Капіталістичний, — сказав Станіслав.

— Да в них там господствующему сословию всьо есть. А беднота з голодадохнет...

— Небагато бачив там умерлих з голоду.

— Прачут, — сказала впевнено тітка Броня. — А знаєш, до чого це я додумалася?

Він випустив хмарку диму і всміхнувся.

— Наша Людка — симулянтка. Нічого вона собі не ламає, і ніяких хвороб у неї нема, а — ліками себе глушить для удовольствія. Ти їй ніяких лікарств не привози, бо вона вже наркоманка від цих лікарств.

— Знаю, — мовив він, п'ючи дим.

— Знаєш, а всіх нас розвращаєш? Зачем? Насте сигарети возіш, Маньке — бутилку дал, Людке — лікарства. Зачем?

— Щоб кожна була така, як є, — сказав він. — Вам, тьотю, привіз косметику, — він знову з насолодою випустив дим.

— Вони сміються з мене, бо я дивлюся за собою. Жінщина повинна ухаживать за собой! Ілі нет?

— Звичайно! — сказав Станіслав, — Через це вам косметику й привіз.

— Так чому нас розвращаєш?

— Догодити хочу, — сказав просто.

— Думаєш, жінкам можна догодити? — за спиною почувся якийсь іржавий сміх. — Ти не знаєш жінщин!

— Знаю! — сказав, випускаючи дим.

— Тому й живеш бобилем? Можеш оборачиваця.

Він повернувся. На стільці сиділа точнісінько така тітка Броня, якою була, ввійшовши сюди. В кімнату наливалось сонце, і в цьому світлі її обличчя ще більше подобало на машкару міма. На устах лежала подоба всмішки, "мімічної", як визначив

він, а в глибині очей запалювалися червоні виграви.

— Все гаразд, тьотю? — спитав він.

— Ти страшний человек, Стасік! — сказала тітка й підвелася.

— Знаю, — сказав він повільно і м'яко всміхнувся. — Це через те, тьотю, що я вас люблю. Усіх однаково, і не тільки я вам потрібний, а й ви мені.

13

Але від зустрічі з тіткою Бронею він утомився. Взагалі останнім часом швидше втомлювався, а коли йшлося про ідеології, політику, режими з усіма їхніми аксесуарами — це його вбивало. Не читав газет і не дивився по телевізору новин, бо при цьому обіймала його тиха нудьга, й хоч сколочений і збожеволілий від політики та ідеологій світ і котив на нього брудні свої, скаламучені хвилі, намагався в них не потрапляти, уникаючи по змозі. Не завжди це вдавалося, тоді ставав витолочений і порожній, як оце зараз.

Перепочинок мав короткий: доки тітка Броня спуститься зі сходів і це почує зі своєї кімнати тітка Віра, а може, тітка Броня їй постукає, сповіщаючи, що настала її черга; Віра затримається на кілька хвилин, щоб зирнути в дзеркало і перевірити, чи все в неї до ладу, а тоді рушить під сходи й собі — на це піде не більше семи хвилин. Тому він дозволив собі лягти на ліжку, міцно приплющившись, і побути в стані повного спокою, близького до протрації, ні про що не думаючи, не згадуючи і не відчуваючи. Але коли це вчинив, до нього прийшла якась темна музика — це був Вагнер з його урочистим апотеозом тьми, яку він тлумачив як силу і світло і яка від того тьмою не переставала бути, адже всяка закута в риштунки, безлика й неспинна сила суперечна милосердю та любові, бо милосердя та любов — категорія кволості, не сили. Через це музика пливла на нього, ніби простягалася одягнута в сталеву рукавицю рука, що зчавлювала і розтирала стебло квітки з ясним пелюстям і з метеликом, який на неї в цей час усівся; і метелик, і квітка розтерлися в порошок, бо краса і сила — це речі більше взаємозаперечні, ніж з'єднані, перше нищить друге, незважаючи на свою тлінність і короткочасність у бутті, а друге нищить перше, бо сила тільки в нищенні може достатньо й належно проявитися. І в його уяві знову виріс отой горилоподібний із нічного поїзда, голий і білий тілом, який привалився на вагонній полиці до тендітної жіночки, грубо мацав її величезними лаписьками і бурмотів: "Тіхо мне будь!" І жіноча плоть під тими залізними лаписьками безсило здригалася й нівечилась. І він, Станіслав, жрець краси й музики, і той чоловік, що сидів через перехід на бічному сидінні і мовчки за всім спостерігав, не знайшли в себе мужності припинити ту брутальність, а все тому, що вони не були зі світу сили, а зі світу короткотривалої краси. Тут же, в цьому розбурханому царстві жінок, які вже ніколи не принесуть у світ плоду, він мусив ставати лишень улагіднювачем, мирителем, а коли випала потреба рішуче виявити свою волю (при розмові з тіткою Бронею), виявилось, що носієм кволості була не вона, а він, — ось чому так утомився й вичерпався. Але знав і іншу рацію: приїжджає сюди не так з обов'язку чи з сентименту, щоб у черговий раз повернути в душу цей сад і дім, родинне гніздо, дитинство і фатальне своє кохання, як вийти із життя умовного, символічного,

придуманого у життя елементарне, а значить, справжнє — пройти його пробу й очиститись, як воді через систему фільтрів, бо життя у світі мистецькому, ілюзорному, зокрема звуків, хоч які б гармонійні, досконалі та вишукані вони були, — це тільки імітація, отож воно з часом починає міліти, мізерніти і ставати привидним, укладаючись у свої стандарти та шаблони. Тоді людина мистецтва й починає відчувати незглибиму порожнечу — початок вичерпання. Пішов у мистецтво за повелінням Богині, улягав їй і слухався, ніколи її не зраджуючи, його дух при цьому ніколи не пригасав — вона була щедра для нього й милостива, могла дати безсмертя його мистецтву, але не йому, не його плоті — отій тлінній оболонці; а та плоть і оболонка також були живі й потребували свого і своєї участі. Коли ж ці два начала зустрілись у його естві і знесилювалися, тоді й наставала потреба очищення через життя справжнє. Через кохання, в яке часом безрозсудно кидався, через повернення у рідний дім, в якому пробував, ніби в чистилищі, і догодити якому, вважав, — це знайти в ньому собі місце. Але знав інше: він все-таки тільки гість удома, гість у цьому саду, домі, в коханні, в житті, у світі, зв'язаний із ним, а більше йому чужий; він, кажучи образно, не творець квітки, а сам творений у квітку, й існування його — в інтервалі з'явленого і провислого звуку чи системи звуків, які вмирають швидше, ніж в'яне квітка...

На сходах почулися кроки, ішла до нього наймолодша з тіток — Віра. Була серед сестер чи не найінтелігентніша, робочий вік відпрацювала бібліотекаркою, де й пристрасилася до читання (Марія була друкаркою, Ольга й Олена телеграфістками, а Броня — секретаркою у військкоматі), була досить освічена, і з нею цікаво було часом побесідувати. Власне, вона єдина із сестер мала вищу освіту, а в молодості пережила любовну драму, закохавшись у якогось ловеласа й лоботряса, що ходив улітку в білому парусовому костюмі та солом'яному капелюсі, завжди був чисто поголений (Станіслав добре його пам'ятає, бо та історія трапилася вже по війні, коли він мав років із десять), з тонкими, вишуканими рисами та гречними манерами. Він одружився з тіткою дуже швидко після першого знайомства, але потім виявилось, що був уже одружений, тільки не мав чомусь запису в паспорті; невдовзі в дім заявила його перша жінка і влаштувала тітці Вірі грандіозного скандала; вона накинулася на тітку з кулаками (це відбувалося на Станіславових очах), через що Віра змушена була оборонятися; відтак обоє вціпились одна одній у волосся і, верещачи, наче кішки, почали водити одна одну, тузати ногами й дряпати нігтями. Це сталось у присутності чоловіка, звали його Едіком; він спокійно стояв, курил цигарочку й спостерігав бій суперниць, які вже рвали одна одній одягу, не перестаючи верещати; Едік подивився на те достойне змагання хвилин зо п'ять, потім спокійно пішов у дім, поскладав у чемодана свої скромні речі і так само спокійно, кушпелячи цигарочку, пройшов повз розпаношених у бійці жінок, фізіономії котрих були покриті червоними кров'яними смугами, волосся розшарпане і розпатлане, а одяга майже роздерта на стрічки — тітка Віра принаймні світила напівголими, скривавленими грудьми. Сестри спочатку дивилися на бійку мовчки, відчуваючи зрозуміле задоволення, а коли побачили, що Едік спокійно відходить із чемоданом геть, розборонили тітку Віру із суперницею, Віру забрали додому, а

суперницю натравили на Едіка, який спокійно собі простував вулицею, помахуючи напівпорожнім чемоданом. Суперниця, тобто попередня його жінка (пізніше виявилося, що не перша, а вже третя, вона приходила згодом у дім вибачатися перед тіткою Вірою, збагнувши своїми кількома звивинами, що та невинно одурена), побачивши, як відходить Едік, рикнула, мов буйволиця, і двинула вслід за чоловіком. Розтріпана і закривавлена, вона подобала на фурію; Едік же, треба віддати йому належне, миттю почув за собою погоню, озирнувся і чкурнув на всі заставки. Але з чемоданом йому бігти було незручно, хоч той був і напівпорожній, а кидати його, певне, не бажав; окрім того, жінка мчала на нього, як ураган; героїчний Едік таки зважився кинути чемодана і з прудкістю кішки опинився на дереві, очевидно, з досвіду знаючи, що жінка на дерево не вилізе зі скромності або принаймні з дерева він зможе якось оборонитися. Станіслав і всі вуличні хлопці помчав дивитися те кіно, з дворів висипали роззявляки, повставлялися біля хвіртки, як барвисті стовпи, а суперниця тітки Віри з маху наскочила на чемодана, розірвала його руками, наче стиглого кавуна, і, верещачи, почала дерти Едікові речі (ось чому в нього їх було так мало) на напрочуд рівні стьожки. Едік же при цьому лишень миролюбно погукував із дерева:

— Не казись, Муся! Перестань!

Але Муся не перестала й тоді, коли подерла на стьожки все, що було у валізі, відтак потовкла її ногами, а що та була картонна, то був їй там і кінець. А потому, тяжко лаючись і проклинаючи, почала збивати Едіка з дерева камінцями, яких хтось задалегідь, ніби передбачаючи Мусину потребу, насипав тут цілу купу. Едік виявився майже циркачем, бо ухилявся від каміння з чортячою вправністю, репетуючи цього разу: "Брось, Муся!" — і Муся виконувала його щире прохання, щедро обкидаючи камінням, але втрапила в Едіка лише раз, притому в голову; Станіслав пам'ятає, як Едік заверещав на дереві: "Убілі, убілі!" — як в нього по лобі задзюркотіла кров. Муся, певне, подумала, що вона й справді вбила Едіка, і кинулася навтікача. І ніхто її не спиняв, так само, як ніхто не боронив од неї Едіка, а всі тільки стояли, розтуливши роти, й дивилися, з усіма і Станіслав. Едік же зліз із дерева, став, подивився на роззявляк в один і в другий бік, а тоді спокійно, не витираючи крові, подався геть, правда, не туди, куди побігла Муся, а звернув у завулок, який, до речі, вів у тупець. Всі чекали, що він із того завулка вийде назад на вулицю, бо той нікуди не приводив і не виводив, але Едік із завулку так і не вийшов, він навіки пропав і з цієї вулиці, і з їхнього життя, пішовши далі по своїй дорозі в нікуди. Це тяжко вразило романтичну і вразливу душу тітки Віри; вона повалялася в ліжку кілька тижнів, стрясаючи дім риданнями, інколи не просто ридала, а вила, як поранена вовчиця; все обличчя в неї було подерте отрутними Мусиними пазурями — потім на ньому залишилися ледь помітні плями-шрами, властиво, білуваті смуги, які тітка вміло покривала кремами та рум'янами, їх видно було лишень після того, як вона виходила після душу. Заспокоїти Віру не було ніякої спромоги, сестри її і умовляли, й кричали на неї, били, але тоді вона починала істерично верещати, отож усі намагалися з дому розбігтися. Тітка прожила замужем рівно місяць, і це був справді медовий місяць, вони майже не виходили з Віриної

кімнати, очевидно, в цей час шлюбний аферист Едік, передбачаючи швидкий кінець краденого щастя, активно обробляв ниву тітки Віри, але його сім'я в ній чомусь не проросло: чи було псоване, чи Едік забезпечувався від ускладнень і стерігся, хтозна? Цікаво, що шлюбну фотокартку тітка Віра в афектовному пориві не знищила, і добре зробила, бо ця фотокартка стала одним із речових доказів, коли Едіка міліція, а властиво його три жінки, зловили і запроторили за ґрати; тільки тоді тітка дістала розлучення, а років зо п'ять вона прожила солон'яною вдовою, а отже, на серйозні стосунки з кимось, коли б їй хтось трапився, зважитися не могла. Згодом їй траплялися чоловіки, але всі авантюрного плану: один згодився жити з нею, не розписуючись, вимагав права приходити й відходити, коли заманеться, — був він любитель чоловічих компаній, займався якимись темними справами і жінкою зв'язувати себе не бажав — його тітки зі скандалом прогнали; Станіслав тоді закінчував музичне училище і мав щастя бачити й ту сцену: тітчин коханець, звали його Володимир, а прізвище якесь російське, Тьоткін, чи що, ішов до виходу через їдальню, втягнувши голову в плечі і по-зłodийському світлячи очима, а ззаду на нього насакувало п'ятеро (Марія була в ув'язненні) тіток і гамселили його кулаками, від чого з його піджачка здіймалася курява. В той час тітка Віра у своїй кімнаті дико верещала й вила аж так, що Станіславові здавалося: в нього полопаються барабанні перетинки. Він вискочив надвір, за ним вискочив із забитою між плечі головою, по-зłodийському світлячи очима, Володимир Тьоткін, обличчя якого потворила скошена всмішка, за ним вискочило п'ятеро роз'юшених тітоньок, ніби бджоли виганяли із вулика трутня, і лупили, і садили трутня по спиняці, аж доки він не вилетів на вулицю, озирнувся по-зłodийському і чесанув як тільки міг швидко. Потім чомусь різко завернув у завулок, з якого не було виходу, бо тітки продовжували за ним гнатися, навіть Людя з перев'язаною (на той час) ногою; на вийсті із завулка тітки стали лавою, перекриваючи вихід, але й цей Вірин залицяльник зник навіки у своїй дорозі в нікуди.

Третій був альфонс, звали його Міша, який не бажав працювати, а згоджувався жити на тітчиному утриманні, навіть обіцяв з нею одружитись — як його проганяли, Станіслав не бачив, бо вже вчивсь у консерваторії, але, очевидно, так само ефектно, очевидно, й цього чекала дорога в тупецевий завулок — тітки в таких речах милосердя не відали.

І ось, нарешті, в проміжку між його приїздами з'явився відставний кагебіст, який так само був рішуче з дому спроваджений, — цього разу зусиллями тітки Марії, і це єдиний раз, коли тітки не були однодушні, Броні останній Вірин залицяльник подобався з ідейних міркувань. Віра тяжко переживала розлуку зі своїми авантюрними залицяльниками, а коли приходила до тяти, купувала рамочку і вправляла в неї фотокартку, де вони були сфотографовані, ніби справді черговий коханець переходив у світ тіней, що було недалеко від істини, бо він переходив у світ тіней для неї і цього дому, отже, не мало значення, чи він топче ряст, чи вже упокоївся; раніше таких фотокарток висіло на стіні в тітки Віри три, а тепер, мабуть, уже чотири. Тітки на ці фотокартки злісно фуркали, але не чіпали, очевидно, твердо були переконані, що

жоден із зображених на них їхнього порогу не переступить. Можна гадати, що тітка Віра й справді була жертвою любовних романів, яких прочитала безліч, через що її вабили чоловіки не ординарні, а чорти, як недвозначно визначила богомільна тітка Людя, поклонниця святого Леоніда...

Почувся енергійний стукіт, двері розчинилися, і в них увійшла елегантна й усміхнена тітка Віра. Незважаючи на свої п'ятдесят шість років, вона зберегла струнку статуру, на обличчі — сліди колишньої вроди, косметику вживала зі смаком і в невеликій кількості, а усмішку мала витренувану, як у світської дами. Волосся фарбоване, але натуральної барви, коротко підстрижене, сукня строга й ошатна — від неї поширювався запах добрих духів, напевне, з тих, що привозив він їй минулого разу.

— Я завжди і скрізь остання, — сказала тітка Віра м'яким, грудним голосом. — Уявляю, що тобі наплели про мене ті старі пащекухи і заздросниці.

Станіслав звівся і запросив тітку сісти. Сіла невимушено й елегантно.

— Нічого особливого, тьотю, — мовив Станіслав, так само всміхаючись. — Тільки те, що ви знайшли собі друга, чи він знайшов вас, і той друг належить до поріддя кривавого Торквемади, що, ясна річ, зовсім не викликало ентузіазму в тітки Марії, але що цілком влаштовувало тітку Броню!

— Та що ти кажеш! — вигукнула тітка Віра. — Бронька верещала не менше Марії. І зовсім він не з кривавого поріддя. Це інтелігентна, культурна людина, освічена й вихована.

— Гадаєте, тьоть, там могла працювати інтелігентна людина?

— І ти те саме! — нахмурилася тітка. — Він зовсім не працював на оперативній роботі, а був перекладачем, тобто технічним працівником, і ніякого стосунку до крові та арештів не мав. Більше того, говорив про це з відразою та негачією. Мусив туди піти з партійної дисципліни.

— Я про це мало знаю, — сказав Станіслав.

— То й не говори, — мовила тітка. — Зрештою, — вона по-світському всміхнулася, — то пластинка програна й розбита. Отже, заспокойтеся ви всі...

— Вибачте, тьотю, — галантно вклонився. — Очевидно, не треба було прямо відповідати. Кожна людина повинна жити й чинити відповідно до власного сумління, отже, й сама свої проблеми вирішувати.

— Отож, — сказала тітка. — Але знаєш, що найгірше в чоловіків? Вони жахливі брехуни, і обдурити їм жінку — ознака чоловічої гідності. Чому так?

— Комплекс донжуана, — сказав, гречно всміхаючись, Станіслав. — По-моєму, жінки тут не ліпші. Кожен бік намагається одне одного обкрутити та обдурити, щоб потім законно й тривало одне одного гризти. Здається, це і зветься сімейним щастям. Знаєте, що сказав Томас Манн? Найбільша загадка: за якими спонуканнями чоловік та жінка з'єднуються в подружжі. По-моєму, закон любові ґрунтується на абсурді, як багато чого в житті.

— Стаєш песимістом, Стасику! — вигукнула тітка Віра. — Як будеш так думати, наш рід напевне переведеться. Коли про щось забагато думаєш, воно робиться

приреченим.

— Тобто людина стає нездатна дурити себе й інших?

— Не знаю, — чесно призналася тітка Віра. — Це для мене заскладні матерії. Але відаю інше: дуросвіт не тільки робить нещасною ту, яку дурить, але передусім себе, бо життя мстиве. Але тобі, певне, осоружними стали наші бабські жалі. Чому терпиш?

— Бо цей дім — частина моєї душі, — сказав просто.

— Ну, в це важко повірити. Була б воля та змога, покинула б це бабське пекло і ніколи б сюди не навідувалась.

— Так здається, бо живете тут. А покинули б, тягло б назад.

— Ні! І порогу, цього не переступила б. Знаєш, що мені часом хочеться? Облити цей будинок бензином і спалити його високим полум'ям.

— Але досі не зробили цього.

— Бо я слабка, квола жінка! А жінка за своєю рабською природою схильна до примирення. Отак позлишся, поревеш, покричиш, а тоді змирюєшся... Де дітись?

— У мене складніше. Рідний дім — це як гавань для втікача.

— Гавань із розбитими кораблями.

— На жаль! Кораблі розбиті, але гавань є.

— Сумнівна втіха, — сказала, печально всміхаючись, тітка Віра.

Вони замовкли, і він помітив, що вона дивиться на його сумку, притому зовсім так само, як передоцим її сестри. І йому раптом стало жаль цієї жінки, адже її елегантність, усмішка світської дами, її, зрештою, розумність та інтелігентність — надбані за роки життя маски, а насправді на стільці перед ним сиділа дівчинка, яка знає, що їй привезено подарунки, і яка втомилася чекати, поки надійде черга їх дістати. Сумка стояла під рукою, і він почав витягати з неї пакунки. Були тут французькі духи, трохи косметики, були колготки і ціла зв'язка найновіших любовних романів. Тітка Віра цвіла. Понюхала духи, розгорнула і обдивилася косметику, охала й ахала, і весь час дякувала; сказала про вічну проблему колготок для жінок; пожадно передивилася палітурки книжок, тоді все охайно позагортувала, а коли знову всілась рівно на стільці, на обличчі в неї цвіли рум'янці.

— Не можу збагнути, Стасику, чого з нами возишся? — спитала вона. — Чого придобрюєш і балуєш? Ти ж не проста людина, чи в тебе мало клопотів?

— Кожна людина проста, — сказав він. — Непростими нас роблять обставини і людська облуда. Я, тьотю, найбільше боюсь у цьому світі самооблуди, бо це людину вбиває.

— А я думала, самооблуда людину вивищує, — сказала тітка Віра.

— Це одне і те ж, — різко сказав він. — Це, тьотю, одне і те ж!

— Але який зв'язок між самооблудою і цими подарунками?

— Я боюся відірватися від свого кореня, — тихо сказав Станіслав. — Вам це, може, не зовсім зрозуміло, бо це може зрозуміти тільки той, хто покинув рідний дім, а іншого не знайшов.

Увечері він вибрався на гостину до Миколи. За обідом вони знову зібралися всі разом; тітки були мирні й добродушні; Станіслав жартував; тітки щось розповідали, перебиваючи одна одну — всі ці історії він давно знав і не раз їх прослуховував; сонце просвічувало кімнату, стяга падала на стіл із розставленими стравами, і салат од того ставав яскраво-ясно-зеленим, а помідори вдвічі червоніші, порцеляна лискотіла, як і метал виделок та ножів, ложок та ложечок; очі від яскравого світла в тіток стали прозорими, ніби вода із мілким дном, вони виглядали молодшими і ніби зміненими; всі зробилися повільні в рухах, хоч вуста в тієї чи іншої, коли говорила, рухалися пришвидшено; і йому раптом здалося, що за їхніми спинами, в сутінних кутках, позастигали, вийшовши із глибини часу, тіні тих, кого вони згадували. Станіслав подумав, що коли б зійшлися в цій кімнаті живі й неживі пожильці дому, ті, котрі вважали його своїм рідним, ті, яких вони ще знали і яких позабували, — було б їх так багато, що заповнили б простір кімнати цілком. Але тіні в цьому світі займають місця зовсім небагато, і не завжди вони повторюють людську постать, часом така тінь уміщується у відбитку стільця, столу, супниці, тарілки, вази чи покладених у неї плодів, рами вікна, і всі вони, тіні речей та людей, вбирають у себе дух забутих предків, які ніколи не покидатимуть цих стін, поки ті не зруйнуються і поки не покине їх останній пожилець. І Станіславу було добре від того, що відчував їхню присутність, адже саме завдяки цьому в ньому вкотре вже за день почала витворюватися музика, наразі ясна і дзеньчиста, яка розповідала про освітлені сонцем озерця з мілкою водою, про мішанку барв, про виголос мови, коли слова раптом провисають у тиші і примушують на мить завмерти людину, про погідний рух рук, коли в одній виделка, а в другій ніж, про несподівано червоний полиск вина, коли ллється у кришталевий келих, про білу викохану руку, що тримає пляшку, і про сяйво білого манжета, про срібне волосся, що його просвічує проміння і яке починає грати від того іскрами, — все це було знаком миру, що їх навідав та об'єднав, і саме від того миру й починала сочитися, ніби вода із джерела, його сьогоднішня музика. Тітки, здається, нутром відчули, що йому потрібно, були ґречні одна з одною і коректні, але ніби перестали бути живими, а отже, неоднозначними, і самі поступово переходячи в тіні, а може, й ставали ними, а він їх чи згадав, чи придумав в урочу мить, будиши важко втомленим і на мент приплющивши очі. Знав, що колись так і станеться, може, й невдовзі, — куди ж дінеться від своєї самоти й неприкаяності, як лікуватиме власну невпевненість та вичерпаність, адже з ними себе самотнім ніколи не відчував, бо вони завжди були в русі й колотнечі, у неспокої й клопотах, у пристрастях, хоч які дрібні були, і взаємоз'їдливості. То брідня й брехня, що славетна людина не знає самотності й невпевненості, вони тим глибші, чим людина славетніша, якщо не перетворить себе в ляльку, оту пласмасову подоби людини, що вміє кивати головою й рухати руками та ногами. Надходить час, і людина чує в душі стогін, і їй стає тоскно й печально відчувати тлінність і мінливість світу, а в ньому передусім себе. Тож там, за столом, йому на мить здалося, що цей приїзд до тіток фата-морганний, а насправді сидить він сам, а на інших стільцях порозсідалися кістяки, і ці кістяки ґречно розмовляють і чемно одне одного припрошують, а ще

чемніше всміхаються, коли можуть усміхатися черепа. Дрож пройшов по його тілі, і усі позамовкали й повернули очі до нього і німо та здивовано на нього подивилися — тиша постала за столом, всі зачаровано позавмирили.

— Щось сталося? — спитала розважно тітка Настя.

— Не звертайте уваги, — всміхнувся він. — Це в мене зараз буває: дрож у тілі.

— Тобі треба більше відпочивати, — сказала тітка Марія.

— А чого я до вас приїхав?

— Ну, два дні, — сказала тітка Віра, — що це за приїзд і що за відпочинок?

— Для мене досить, — мовив...

Біля хвіртки озирнувся: тітки стояли на ганку всі семеро, скупчившись.

— Не загулюйся пізно, — гукнула тітка Настуся, — бо тепер розвелось босоти.

— Хай тебе Микола проведе, — сказала тітка Ольга.

Вулиця була безлюдна. Минув двір, у якому жила та жінка, що його вразила, безсумнівно — це Леонідина племінниця; в дворі нікого, білизна знята, хоч навряд чи вона встигла висохнути при сьогоднішніх дощах. Минув завулок, в якому так загадково, майже містично зникли два Вірині залицяльники, і йому незвідь-чому захотілося завернути туди й собі, щоб принаймні переконатися, чи справді з нього нема проходу. Озирнувся, тітки стояли біля хвіртки й дивились йому вслід.

Микола жив неподалік, на сусідній вулиці, так само в старому будинку із занедбаним садком; з-за паркану на тротуар витиналися вишневі гілки, повні великих, аж чорних вишень. Він зірвав одну й поклав до рота.

Перший його привітав малий жовтий, чи радше світло-брунатний, песик, який розлящався на все обійстя, на цей сигнал вийшов Микола і прогнав песика.

— Позаростало в тебе, — сказав Станіслав, роззираючись.

— Ми всі потроху заростаємо, — відповів Микола. — Бур'яном, клопотами, літами і пригасаємо, як вогонь у лампі.

Микола любив висловлюватись образно, квітасто, його порівняння було архаїчне: коли це вони були, газові лампи?

Але газова лампа в Миколи була, вона стояла у сінцях найсправжнісінька з одутлим, витягеним і звуженим угорі склом, з просякнутою гасом підставкою, навіть фігурним гвинтиком для підкручування ґноту. Сінці захаращені каструлями, відрами, горщиками під вазони — Микола з жінкою у вазонах кохалися.

— Тут теж нелад, але вибачай. Збираємося попересаджувати вазони, — сказав Микола. — Прощу, тягни двері, бо там на тебе чекають...

Це було сказано жартівливим тоном, але гумор у Миколи завжди був сумнівний, тобто він бачив смішне там, де його недобачали інші. І тут раптом Станіслав відчув, що починає хвилюватися: хто його має чекати? Леоніда, яка цілком і давно опустилась у житейські клопоти, роздалася, збайдужіла до всього, окрім своїх потреб, а юначих сентиментів до нього, очевидно, ніколи й не мала, даремно його покинула так легко й пішла за Миколу. Він уразив на неї не мав, бо вона давно перейшла із плоті, що його чарувала, у плоть жінки чужої, йому цілком байдужої, залишивши при собі хіба ім'я,

трохи незвичне, яке його свого часу також уражало, адже інтелігентське й небанальне. Був настільки в молодості закомплексований, що не міг відчувати ніжних почуттів до дівчат з банальними іменами: Валя, Галя, Лена, Рая і тому подібне. Отож чого хвилюється? Але роздумувати ніколи, двері Микола перед ним відчинив, запобігливо скочивши вперед, і нічого не залишалось, як переступити порогу. І тут, у віталенці, де стояло старе фортепіано, висіли якісь сумнівної художньої якості картини й побільшені фотокартки предків та родичів цієї родини, у старому фотелі він раптом побачив Леоніду, але не цю важку, тілисту й добродушну, до якої йшов у гості, а ту, з юності, риси якої — ніби літній вітер, від якої струміло красою та свіжістю ранку і в якій застигло щось сонне, ніби була це напіврозкрита квітка, — таємничий чар. Жінка звелася йому назустріч.

— Це і є Леонідина племінниця, можливий предмет твоїх сентиментів, — сказав Микола і, чи злорадісно, чи у свій спосіб жартуючи, цілком нешляхетно зареготав.

— То це ви повідомили Миколу про мій приїзд? — спитав Станіслав.

Вона почервоніла й хитнула.

— Сідайте й балакайте, — сказав Микола, — а я метнусь допомогти Леоніді, бо вона мене з'їсть без гірчиці.

Здається, це також був жарт, притому ніби образний, але смішний тільки для його творця, він єдиний засміявся, підморгнув Станіславу і зник. Вони сіли одне супроти одного.

— А як мене пізнали? — спитав Станіслав. — По-моєму, ми раніше з вами не зустрічалися?

— Ну, це ви мене не помічали, а я вас бачила не раз, — сказала жінка. — Крім того, я теж музикант, але провінційного рівня, викладаю в музичній школі й на лаври не претендую.

Все ще була зарум'янена, а очі мала прекрасні. Магнетичні, теплі, в яких хотілося втонутися, з золотими іскорками.

— Але як я міг вас не помітити? — щиро вихопилося в нього. — Весь час жили на нашій вулиці?

— Ні, я пішла туди заміж, і живу там уже чотири роки. Очевидно, не така я примітна, щоб мене конче помічати.

Був уражений. Вона жила на їхній вулиці чотири роки, це значило, що він двічі приїжджав до тіточок і двічі її не помітив. А й справді, як він міг? Чи був інакше настроєний, чи надто самопоглиблений, чи аж такий байдужий до людей, що живуть навколо?

— Дивні речі, правда? Хтось тебе знає, а ти його ні... То може, познайомимось?

— Мене звуть Стефанія, — сказала жінка.

Ім'я було небанальне. Принаймні досі жодної Стефанії він не знав.

— А мене Станіслав, — схилився галантно. — Станіслав Шимонович.

— Та я це знаю! — дзвінко сказала Стефанія й засміялася. — Бачу часом вас по телевізору, чую по радіо, навіть кілька платівок маю ваших і люблю їх слухати. Я

щаслива, що випала нагода з вами познайомитися.

— Зі мною чи з носієм мого імені? — спитав він.

— А хіба це не все одно? — засміялася Стефанія.

— Далеко не все одно. Кожен митець двоїпостасний: людина з плоті й людина, так би мовити, духовна. То кого ви помітили?

Скинула на нього очима трохи перестрашено; здається, він завідверто висловився, і знову густо почервоніла.

— Я поклонниця вашого таланту, — сказала просто.

— Але цей талант, — мовив, входячи, обв'язаний жіночим хвартушком Микола, — відмовився дати концертичка своїм землякам із самоунічиження, що паче гордості. І, по-моєму, правильно зробив, бо сюди б набилося людей, які змії повзучії, і ми не мали б такої інтимної атмосфери. Шкода, Стефаніє, що ти одружена, я тебе з ним одружив би, бо він ще бобиль... Як тобі таке наравиться? Не, я давно казав: знамениті люди трохи ко-ко!

Микола часом бував безпардонний. Правда, і тоді вважав, що жартує. А може, певним чином фрондував, бо відстані між знаменитим приятелем, утяженим найвищими званнями та преміями, і провінційним викладачем музичного училища все-таки не міг не відчувати. Отож і долав її за допомогою отакого-от гумору й певної бравади; Станіслав тут чинив простіше: неодмінно відвідував приятеля в час приїздів, вів себе з ним просто, без зверхності і намагався не вражатися ні на його гумор, ні фронду. Через це їхні стосунки стали більш традиційними, як сердечними, а прірва з роками все поглиблювалась, і обоє це чудово відчували й знали.

— Біжу на кухню! — сказав Микола. — Бо моя половина вже напевне кипить, як казанок зі смолою.

Він зник, і Станіслав знову звернув увагу на свою співрозмовницю. Вони зустрілися поглядами і ніяк не могли тих поглядів розвести; Стефанія схаменулася перша й опустила очі — червона барва в неї з обличчя не зникла, але як дивно і юно її красила!

— Чому ви без чоловіка? — чемно поцікавився Станіслав.

— Ну, він у мене не музикант і комусь треба було залишитись із дочкою. Вона в нас рано лягає. Він мене відпустив.

— Знаєте, що дуже схожі на молоду Леоніду? — спитав.

— О, це мені всі родичі кажуть, крім самої тітки Леоніди, а найбільше дядько Микола. Тітка ж це категорично заперечує.

— Це тому, що людина не бачить себе збоку. Буваєте в Києві?

— Дуже рідко, — сказала Стефанія. — Ні знайомих там, ані родичів.

— А тепер уже маєте знайомого, — гречно вклонився. — Що ви кінчали?

— Таж місцеве училище, — сказала Стефанія.

— Завдяки дядькові? — всміхнувся Станіслав.

— Так уже в цьому світі прийнято, — засміялася Стефанія. Коли сміялася, то схожість із Леонідою певною мірою зникала. — Де сват, там і блат.

— А далі вчитися не хотіли?

— Кому я там далі потрібна? — сказала практично. — Скрізь треба мати виходи та знайомства.

— Ну, принаймні Микола міг би звернутися до мене, — сказав Станіслав.

— Я вже тут загножджена, — просто сказала Стефанія. — Та й талантів у мене не густо, навряд чи ту науку потягла б. Я маленька людина малого міста, і це мене цілком задовольняє. Не витворювач духовних цінностей, а їхній споживач.

Остання фраза свідчила, що простачкою Стефанія не була, очевидно, належала до такого типу жінок, як його тітка Віра.

Розмова їх захопила, і вони не помітили, що на вступі у віталеньку величаво постав Микола, правда, вже не обв'язаний жіночим хвартушком.

— Стіл висунуто, скатірку постелено, пляшки виставлено, а їжа з нетерпінням чекає, коли її поглинуть, — урочисто і знову-таки ніби з гумором сказав він. — Ласкаво прошу!

Вони встали, і тут йому назустріч пішла Леоніда, важкувата, з розплилою постаттю і розсвіченим усмішкою обличчям, перед цим вона рішуче усунула з дороги чоловіка.

— Я так рада, так рада, що не забуваєш нас! — казала вона, і вони розцілювалися тричі. Тоді відступила на крок і задоволено обдивилася. — Ти не змінюєшся, не то що я. Такий же молодий і такий же красень.

— Підтоптаний, Леонідо, підтоптаний! Молодий для немолодих очей, а для молодих підтоптаний.

— І це правда! — сказала вона. — Орестуку, іди привітайся з дядьком Станіславом.

Із дверей виступив хлопець, худий та високий, з малим, прищавим обличчям і з першим пушком під носом, на голові мав пишну шапку волосся. Рука, яку подав Станіславу, була малосильна й ніби зів'яла.

Усе відбувалось, як завжди: застілля, чаркування, тости, розмови, з однією тільки різницею: навпроти сиділа жінка, яка все ще непомірно хвилювала Станіслава, з якою вряди-годи зустрічався очима, тоді між ними ніби щось спалахувало — вони відразу ж розводили погляди, намагаючись їх якийсь час не з'єднувати, але незвідана сила зводила їх знову. Микола розповідав політичні анекдоти, осмішуючи перестарілого правителя з його дитячим захопленням орденами та відзнаками, — тут уже Микола був мастак, він чудово імітував гугнявий голос правителя і його, породжені осклеротілим мозком афоризми. Станіслав зі Стефанією сміялись, а Леоніда з Орестом ні, очевидно, не раз уже їх із Миколіних вуст чули. Микола ще раз спробував умовити його дати "концертичка" для місцевої інтелігенції, ну хоч би в музичному училищі, адже він його випускник, але Станіслав завтра мав їхати, тож рішуче відмовився, і вони знову поговорили на тему, що пророка на батьківщині не шанують; Станіслав уважав, що це нормально, а Микола з того обурювався, очевидячки, для годиться. Потім Станіслав розпитав у Ореста про його плани, той кінчав музичне училище і мріяв про консерваторію, а коли Орест про це сказав, за столом зависла багатозначна тиша — Станіслав зрозумів, що тут має запропонувати своє сприяння та допомогу, адже він уже кілька років у консерваторії професором. Коли ж він це зробив, Микола з Леонідою

полегшено зітхнули, а Орест скромно потупив очі; Станіслав при цьому відчув незадоволення, бо рівня Орестової підготовки та здібностей не знав, а треба було спершу визначити це, а тоді щось обіцяти. А ще йому здалося, може, й безпідставно, що Микола сьогодні заявився до нього зовсім не для того, щоб організувати для місцевої інтелігенції його "концертчика", а щоб він не забув прийти до нього в гості, адже справа в них до нього була поважна й делікатна і застрахуватися не було зайве. Зрештою, подали солодке, і він, покуштувавши шедеврів Леонідиної кухні й похваливши належно їх, звівся, сповістивши, що тітки не люблять, коли він у гостях загулюється.

— Але, Стасику, — сказала Леоніда, дивлячись на нього трохи млосо, — ти ж не послухав, як Орест грає!

І справді, послухати було треба, і вони перейшли до вітальні. Орест грав як для кандидата в студенти не зле, але п'єси були більш заучені, як провідчуті. Станіслав сухо висловив ряд технічних зауважень, вказав місця, які треба було б відшліфувати, і підтвердив свою готовність хлопцеві при вступі допомогти. В студенти середнього рівня той справді годився, але зірок з неба він, очевидно, ніколи не зніматиме; втім, усе залежить од його здатності до праці.

— А може, і ти нас потішиш? — спитав Микола.

— Хіба можна тішити, наповненому їжею та вином? — відказав Станіслав і зирнув на Стефанію. І вразився раптом: її очі палали, а на щоках цвіли нерівні рум'янці. І в ньому прокинулося щось од півника, котрий кокаче перед куркою і красується перед нею, — те віковічне, що примушує істоту чоловічої статі виставити себе перед істотою статі жіночої, вразити, захопити. Окрім того, в ньому весь час не зникала музика, й була вона надто хвилююча, глибока, переповнюючи його через край. І він ступнув до фортепіано і зіграв з усім блиском, який дозволяв цей інструмент, адже був той далеко не досконалий — кілька іскристих, як пінне вино, етюдів Шопена, які, здається, найбільш пасували до цього моменту — грав їх для Стефанії, для тих запалених її очей, для чарівних рум'янців, адже не міг не відчувати, що справив на неї враження не тільки як носій свого імені, але і як людина в плоті, хоч, може, це враження і не таке, як йому праглося б, вона світилася до нього захопленням пошанувачки, а не жінки, яка бажає, щоб її помітили і кохали.

Устав і вклонився, вони заплескали, а коли почали просити заграти ще, він сухо й коротко виказав господареві вади інструменту і сказав, що його треба буде, очевидно, змінити, коли Микола хоче, щоб Орест щось досяг. Орест при цьому стояв позаду всіх, певною мірою грою маестро був пригнічений, але не міг не захоплюватись. І ось настав час прощання; Станіслав мав відійти разом зі Стефанією, адже вони були сусіди.

— Я вас залюбки провів би аж додому, — сказав Микола біля хвіртки, — але треба допомогти Леоніді прибрати, інакше вона мене схрумає, мов огірочка.

— Дуже тебе гризе? — весело спитав Станіслав.

— Бачиш, жінка — це таке дивне створіння, що задовольнити годі. Недавно передавали по радіо: одна німка подала на розлучення. Причина: чоловік ідеальний і

немає до чого причепитися.

Він зареготав, як це робив після кожної спроби пожартувати.

— Смішно, але тут щось є, — сказав серйозно. — Не забувай! Я був щасливий, що в моєму домі зазвучала твоя музика.

— Ну, музика не моя, а Шопена, — сказав Станіслав. — Та й життя її — поки звучить.

— Не кажи, — так само серйозно сказав Микола. — Ми пам'ятатимемо цей вечір усе життя. Дякую тобі!

Вони відійшли од хвіртки, і Микола, очевидно, знову згадав своє амплуа невдашного гумориста:

— Не спокушай Стефанію, бо в неї дуже ревнивий чоловік! — гукнув він і знову не вельми шляхетно зареготав.

— Ну й дядько! — обурилася Стефанія. — По-моєму, він не завжди тактовний.

— Справді ревнивий у вас чоловік? — спитав Станіслав.

— Та ні! Нормальний і добрий! У мене хороша сім'я! — зворушено сказала Стефанія.

— Коли так, то я вас не спокушатиму, — мовив Станіслав жартома. — Та й, певне, застарий для того.

— Ви не старий! — раптово заговорила грудним схвильованим голосом Стефанія. — Я така рада, що мені пощастило з вами познайомитись. Я теж запам'ятаю цей вечір на все життя.

— Що в ньому особливого? — спитав Станіслав.

— Ми тут, у провінції, живемо блідо, — сказала в темені Стефанія. — А кожен з нас, ні, не кожен, а, може, дехто — жива душа і прагне якогось свята чи освітлення... Інакше... Не знаю, як це сказати... часом відчуваєш, що тебе засмоктує рутина життєвська.

— Але ж ви сказали, що у вас хороша сім'я і що у вас усе гаразд, — мовив Станіслав.

— Воно й справді так! — хвилюючись, говорила Стефанія. — Але людина — дивне створіння, завжди прагне чогось невідомого, вищого, кращого, світлого... ні, мені бракує слів...

— Невідоме, вище й краще має ту сумну властивість, що по досягненні його перетворюється у сіре й буденне, — сказав він.

— Навіть ваша музика? — здивовано спитала вона.

— Музика — ні. Бо вона не належить до невідомого, вищого, кращого. Вона поза дефініціями, принаймні для того, що її творить чи відтворює.

— Для того, хто її сприймає, вона невідоме, вище і краще, — сказала Стефанія.

— Можливо, — розсміявся Станіслав. — У цьому й різниця між творцем і споживачем мистецтва. Дві субстанції, які не живуть одна без одної, але які ніколи не поєднуються.

Ці слова було сказано холодно. Вони й поставили між ним і нею той вододіл, а

радше стіну, яка завжди виникала, коли він сходився із жінками. Стефанія вела себе, як романтична провінціалка, якій для повноти життя потрібно видимих подразників, отож він і став сьогодні для неї таким подразником, але це зовсім не значить, що вона уздріла уважним оком його незахищеність, невпевненість і зануреність у тотальну самоту, щоб простягти руку, аби він міг опертися в хвилину душевної ослабленості, аби знову набратися духу і сили й, забувши про неї, знову піти служити Богині, яка в слабкості свого обранця ніколи не підтримує, а вимагає від нього сталеві потуги, щоб він був здатний репрезентувати її вічне і віще одкровення.

Проходили під ліхтарем, і він скосив на неї, освітлену, очі і в котрий раз уразився, що в нього змістилося відчуття часу, бо увіч побачив біля себе юну Леоніду, ту, якою так спрагло захопився; тепер же доля ніби гірко посміялася з нього: ця друга Леоніда більше підходила під його ідеал, була мисляча, романтична, знала і розуміла його мистецтво і могла його не тільки оцінити, а й захопитися ним. Але зустрівся з нею надто пізно, вона мала свою родину, чоловіка, який був нормальний і добрий і покидати якого не було ніяких підстав, отже, йшла відділена від нього віковим і моральним бар'єром, якого ні їй, ні йому ніколи не перейти, бо він у цьому житті ніколи нічого не руйнував, хоч би й для того, щоб матеріал руїни використати для будівництва свого дому. Можливість їм зустрітися була колись одна: коли б Микола звернувся до нього за сприянням після музичного училища для вступу до консерваторії, але ця можливість давно й назавжди була втрачена, отож Стефанії судилося стати тінню до його сентименту. Вона навіть не мала власного обличчя, а Леонідине, отже, могла стати для нього лишень Беатріче, або точніше привидом Беатріче, адже Беатріче справжня не існувала давно, вона перетворилась у поважну, практичну, постарілу і цілком нецікаву мотрону, отже, вмерла, і його відвідини Миколи — це все одно, що подивитися на неї мертву, це той, зрештою, третій раз, коли Данте її бачив, і раз останній.

Вони йшли мовчки, то виходячи в освітлений ліхтарем простір, то поринаючи в темряву, бо відчували наближення своєї розлуки, бо вже був зовсім близько дім, де спала її дитина і де сидів під лампочкою й чекав на неї неревнивий, нормальний і добрий її чоловік, і вона відчувала це наближення, отже, нитки, що між ними сплелися, не просто рвались, а тоншали, розстаючи, і вже подібні до ненадійної, не помітної для ока павутини.

Спинилися неподалік її хвіртки. Вулиця була безлюдна.

— Дякую, що провели, — сказала вона трохи знічено.

— А що, Стефаніє, — блиснув він зубами, — коли б я вас викрав і завіз у велике місто?

Вона глянула на нього поважно.

— Я серйозна, — сказала. — Окрім того, я маленька людина з малого світу...

— Немає малих людей і малого світу, — сказав він, — бо всі люди малі, як і сам світ.

— До побачення! — сказала вона печально.

— Вас чекає чоловік?

Вона хитнула так само серйозно й сумно.

— Нормальний, добрий і неревнивий?

— Так, — сказала вона, прямо подивившись на нього.

— Передавайте йому від мене вітання. І хай вам щастить!

— У мене сьогодні був незабутній вечір, — сказала вона. — Я вам дуже вдячна!

Тоді він раптом прихилив її до себе, вуста їхні на мить зустрілись, але Стефанія вислизнула з його рук і побігла в двір, плеснувши хвірткою. Стояв і чекав, чи не обернеться і не помахає йому рукою. Повернулася і помахала, а він звів руку й собі. І йому стало невимірно печально, бо його короткочасний роман закінчився, як і всі інші, банально; хоч ні, не короткочасний то був роман, а може, найбільш затяжний, котрий безнадійно волікся аж з юності до цього вечора, безвиглядний через свою абстрактність, тож його Беатріче судилося вмерти навіть не у постарілій та чужій Леоніді, а у цій-от Стефанії, що з'явилася в його житті як сон тіні, й ніби тінь чи сон, розчинилася у темряві його буття, адже кожна тінь — це часточка п'їтьми.

— Кожна тінь — це часточка п'їтьми, — пробурмотів він, ідучи порожньою вулицею, на якій і ліхтарів не було, тільки освітлені й тісно запнуті завісами вікна наобабіч. І йому раптом захотілося, щоб хтось йому поспівчував у самотності, що навалилася на нього разом із темрявою, бо вперше відчув себе у рідному місті чужим. Подумав, що можна було б піти на Головноштамт і потелефонувати предметові його останньої симпатії з великого міста, дівчині, з якою сходився повільно та обережно і яка не була анітрохи не схожа (Так в оригіналі. — Прим. верстальника) на Леоніду, отже, його почуття до неї не перетворювалося в імітацію.

Зупинився біля дому, в якому чекали його тітки: вікна були яскраво освічені, горіла навіть лампочка біля ґанку, очевидно, спеціально для нього. Звісно, на пошту він не пішов — і не тому, що було пізно, а тому, що його з'їдала печаль. Отож відбув розмову з дівчиною, до речі, вона носила банальне ім'я — Таня: коли в них і справді щось серйозне, конче мала б його почути.

— Алло! — сказав він подумки. — Не пізно телефоную?

— О, я сова! — тихо сказала Таня. — Ви ж знаєте. Окрім того...

— Що?

— Чекала вашого дзвінка. Все гаразд?

— Все гаразд! — сказав він. — Завтра виїжджаю. Можна буде до вас зайти?

— Вам завжди можна до мене заходити. В будь-який час!

— Навіть коли вас нема? — спитав жартома.

— У будь-який час, коли я є, — відповіла вона. — Інакше хто вам одчинить?

— Я за вами скучив, Таню, — мовив він.

— Дякую, — відгукнулася вона тихо. — Я чекаю!

Коли б і справді пішов на пошту, такої розмови відбутися б не зміг: не настільки вони були близькі. А може, він вигадує собі цю Таню, носительку банального імені й нереальну в своїй абстрактності? Напевне-таки. Адже те, для чого живе, — це відтворення і вигадкування, і чи такий то достойний у світі чин?

— До побачення, Таню, — сказав подумки він. — Я спробую до тебе зайти, але

боюся, що саме тоді тебе не буде, і ніхто мені дверей не відчинить.

— Не треба так, — тихо промовила Таня. — Не треба так...

Одне з тітчиних вікон погасло — було то вікно тітки Люді.

І він раптом злякався, що невдовзі прийде такий момент, коли підійде вночі до цього дому, а в ньому не горітиме жодне вікно.

15

І надійшла ніч, коли він лежав без сну у рідному домі, а може, це був легкий у нього сон, коли тільки здається, що не спиш, але зі світу реального таки вимикаєшся, водночас не перериваючи із ним сув'язі. Почув, що по сходах хтось підіймається, кроки в нічній тиші тихо дудніли: туп, туп, туп! Напружився — невже хтось із тіток хотів іще раз побачитися з ним таємно від сестер, але коли це так, чому не намагається іти крадьки, а голосно тупає. Той хтось підійшов до дверей, на які Станіслав пильно дивився, і в кімнаті почало розливатися перламутрове світло, яке вливалось сюди через вікно — світив яскравий місяць. Рипнули двері, хоч напевне бачив, що вони з місця не зрушили, і в кімнату зайшла бліда чоловіча постать, висока і струнка, в костюмі тридцятих років і в лакованих туфлях, які яскраво заблищали, потрапивши під місячне проміння.

— Мати ще не приходила? — спитав чоловік, сідаючи біля ліжка на стільця. — Ми домовилися тут зустрітись.

— Це ти, тату? — спитав він, сідаючи на постелі й намагаючись роздивитися батькове лице. Але воно було тіньове, з розмитими рисами, синє і чомусь зовсім не нагадувало те, із фотокартки.

— Пізнав усе-таки, — сказав батько. — Мені довелося для зустрічі з тобою та матір'ю перелетіти океана; повідомлено, що маємо тут зібратися для останнього фотографування. Фотографуватимеш ти?

— Та доведеться, — сказав Станіслав. — Я тут єдиний живий чоловік.

— Так у вас зле? — спитав батько, ставлячи лікті на коліна і спираючись лицем на долоні. — Такі відстані в моєму становищі долати не так просто. Чи знаєш, що я прожив до тисяча дев'яtselот сімдесят першого року в Буффало у З'єдинених Державах і там упокоївся? Мав там нову родину, двоє синів і жінку, до речі, не таку вередуху й кокетку, як твоя мати. Але про вас нічого не відав, хоч часом і згадував. Не хотів сюди писати, щоб не пошкодити вам, тобто тобі й твоїм тіткам. Із матір'ю ми зустрілися вже після тисяча дев'яtselот сімдесят першого року, але вона про тебе мало що могла розповісти. Ну, онде вона вже йде, чуєш?

Він чув. По сходах знову хтось підіймався, кроки в нічній тиші тихо дудніли: туп, туп, туп! Рипнули, хоч і не відчинилися двері, Станіслав пильно на них дивився, і в кімнату зайшла бліда жінка, молода і струнка, в сукні з високими підмощеними плечами і в туфлях на віденському каблучку. Волосся її було гладко зачісане з проділом посередині й складене на голові короною.

— Батько вже прийшов, Стасику? — спитала мати. — Ми домовлялися тут зустрітись, але, здається, я трохи запізнилася.

— Запізнюватися — це твоя хронічна вада, — сказав батько.

— Неправда! — гостро сказала мати. — Померла я завчасно. І дотримала, до речі, тобі вірності, хоч завжди мене ревнував і вважав легковажною. Легковажним виявився ти, Іване, і зрадником також виявився ти.

— Я мав право одружитися вдруге, — спокійно сказав батько, — бо ти померла, а я був удівцем — це сталося у тисяча дев'ятсот п'ятдесятому році, а ти померла...

— Не має значення, — гостро обірвала його мати. — Має значення, що ти про мене й сина нашого забув, і тільки можливість черговий раз сфотографуватися притягла тебе сюди. Знаєш, Стасику, в твого батька була хронічна жадоба фотографуватись, але всі його фотокартки все десь дівалися: заливалися водою, горіли, рвалися, псувалися. Скільки їх залишилося, Іване?

— Я не винуватий, що мій дім у Буффало згорів, — мовив батько. — Там уціліла одна фотокартка, а друга — тут. Це жахливо! Я сфотографувався у житті дев'ятсот сорок сім разів, сподіваючись лишити по собі тривкішу пам'ять, але всі мої зусилля пішли котові під хвіст. Через це не можу втратити останньої нагоди сфотографуватися. Так само, до речі, як і ти, Марто!

— Це правда, — сказала мати неживим голосом. — Нагода унікальна. А хто фотографуватиме?

— Станіслав, бо він єдиний чоловік в цьому домі.

— Хочеш сказати: чоловік, який ще не здобув вищої благодаті? — поправила гостро мати.

— Таж звісно, Марто, — це вже такий дім, чоловіки тут гості. Приречений дім, Марто! Дивна виходить річ: мав я два доми у світі — і обидва приречені.

— Забуваєш, що Станіслав ще не вийшов із активного віку. Він ще своє надолужить.

— Надолужить, коли рак свисне, а риба заспіває, — сказав батько.

— Не пророкуй! Нам заборонено пророкувати!

Знову почулися кроки, рипнули двері, і цього разу не відчинившись. Зайшов Станіславів дід Василь, а за ним поважно впливла й баба Наталя.

— Що тут відбувається і чому кликали? — спитала баба.

— Так, так, я хотів би спитати те саме, — труснув борідкою дід.

— Збираємося востаннє сфотографуватися, — сказав батько. — Ввійдіть у ту стіну, але не так, щоб вас не було видно. Ми станемо обіч. Це буде ніби горорізьба...

— Що таке горорізьба? — владно спитала баба Наталя.

— Так, так, я хотів би спитати те саме, — труснув борідкою дід Василь.

— Горельєф, — майже крикнув голос когось невидимого. — Але треба замінити іноземні слова питомо національними, інакше наша мова розчиниться в навалі іноземних.

— Вже й Максим тут! — сказала баба Наталя. — Чи ти з Борисом?

— Я з Борисом, але не проявляюсь, бо обурений, що ви слово горельєф знаєте, а слово горорізьба ні! Ганьба нам, українцям!

— Хто нас буде розставляти? — знічено спитав дід Василь. — Бо я щось не добру.

— Ти безпомічний, як дитина, — сказала баба Наталя. — Ставай сюди, ближче до мене.

Вони завмерли біля стіни, яка фосфоризувала в місячному світлі, й зробилися на тій стіні не так як горорізьба, як образи тіньового театру. Мати з батьком застигли біля них, тоді й проявився чоловік тітки Настусі, дядько Максим з поголеною головою, пишними вусами й у вишиванці. За руку він тримав сина Бориса.

Отак вони й заходили: чоловік тітки Марії Павло у сорочці, підперезаній паском, і в чоботях; біля нього нерушно стали, випрозорившись зі тьми, хлопчик Анатолій у матросці і дівчинка Світланка, також у матросці. І на сходах весь час тупотіли чийсь ноги, підіймалися ними один за одним колишні пожильці цього дому, і весь час рипали двері, й вони, тіні ще не забутих предків, заходили в кімнату, випрозорювались, а побачивши завмерлу на фосфоризуючій стіні групу, йшли, а коли це були діти, бігли, щоб зайняти своє місце. Там уже стояли чоловіки тіток Ольги та Олени, а з ними — Мітюля — хлопчик у штанцях, застебнутих біля колін на гудзики й у гетрах; стрункий і підтягнутий, у військовій одежі чоловік тітки Броні Вікентій. Зрештою, проявився і Едік — перший чоловік тітки Віри — в парусовому костюмі та солом'яному капелюсі, чисто поголений і з чорними, як п'явки, вусиками, чорнобровий і чорноокий, з вишуканим, але явно авантюрицьким обличчям; очевидно, він після тюрми чи в тюрмі й справді пропав, тобто здобув вищу благодать, як і Володимир — другий чоловік тітки Віри, що тупцявся біля нього і по-зłodійському посвічував очима, однак сталося те за невідомих обставин. Побачивши їх, тіні на тлі фосфоризуючої стіни заворушилися і загалакали, сперечаючись, чи треба їх приймати в родинне коло, адже виявили себе щодо тітки Віри нечестивцями.

— Мусимо проголосувати, як у кращих демократичних, а не тоталітарних суспільствах, — сказав Станіславовий батько, — так, як це робиться у З'єдинених Державах. У них є та пом'якшуюча обставина, що й вони здобулися вищої благодаті, і з пекла їх для фотографування таки відпустили. Маєте квит чи вийшли звідти аферою? — спитав він Едіка та Володимира.

— Маємо квит, але здобули його аферою, — сказав Едік, а Володимир сторожко озирнувся, по-зłodійському поближуючи очима.

— Хто за те, щоб їх залишити в сімейному колі? — спитав батько. Шестеро рук зметнулося вгору, і стирчали вони, як палиці, негнучкі й одерев'янілі.

— Хто проти?

Зметнулися інші шестеро рук, в голосуючих були вирячені очі, а роти порозкривані.

— Порівну! — сказав батько. — Що, товариство, робитимемо?

— Це значить, — спокійно сказав Едік, — що одного маємо залишити, а гіршого прогнати, тобто оцього суб'єкта, що стоїть за моєю спиною. Аргументи такі: я одружився з Вірою законно і збирався з нею жити довго і щасливо, а цей суб'єкт безсовісно її дунив і використовував для своїх забаг, а женитися законно не бажав, отже, формально не є нашим родичем. Другий аргумент: мене з дому не прогнано з ганьбою, як його, і коли б не чортиця Муся, моя попередня не люблена мною жінка,

яка уперлася, як ослиця, і не захотіла мені давати розводу, я б цього дому ніколи не покинув, хіба що прийняв би вищу благодать, і в нас із Вірою була б купа гарних, милих, люблених нами діточок, і проблема збереження роду аж ніяк би не поставала. Цей же суб'єкт про дітей не мріяв і мати їх не бажав. Я визнаю, що є послідовником учення славетного світового героя, оспіваного в багатьох творах Дон Жуана, і кожен більш-менш освічений чоловік добре відає, що в тих творах його не ганьблять, а навіть вивисшують. Про нього даже писав Александр Сергеевич Пушкін, от!

— А українських письменників не знаєш! — grimнув дядько Максим. — Леся Українка ще ліпше написала про Дон Жуана. А Спиридон Черкасенко?

— Да? — звів брову Едік. — Я й кажу! Отже, голосуємо, хто за те, щоб суб'єкта, Володимира Тьоткіна, він ще зве себе фальшиво Мізеренко, прогнати, а мене залишити як законного родича?

Піднеслося дванадцятьох рук, були вони ніби виставлені вгору палиці, негнучкі й одерв'янілі, очі в голосуючих світилися вирачені, а роти порозкривані.

— А тепер женемо суб'єкта! — крикнув Едік.

І всі з жахнучими криками, махаючи руками-палицями, кинулися на Володимира Тьоткіна, котрий фальшиво звав себе ще й Мізеренком, і той, увібравши шию в плечі і блимаючи по-зłodійському очима, кинувся навтьоки, а його молотили в спину кулаками, шарпали за одержу, аж доки не вижбурнули з кімнати — почувся звук падаючого тіла, а тоді швидко затупотіло по сходах — Володимир тікав, а може, котився по приступнях. Тільки Едік не брав участі в розправі, він зняв з голови солом'яного капелюха і помахував ним, наганяючи на обличчя повітря чи, може, бажуючи змести з нього сардонічну посмішку. Вся ж решта миттю заспокоїлась і пішла до фосфоризуючої стіни, стаючи кожен на своє місце. Едік натяг капелюха, рушив і собі й став збоку, застигши з авантюрною усмішкою на вустах.

— Чи кликати тих, що сплять? — спитав дід Василь. — Я хотів би любих моїх донечок побачити разом з нами.

— Прийде на те час! — сказав Станіславовий батько. — І невдовзі!

— Не пророкуй! — гукнула Станіславова мати. — Гадаю, що вві сні люди уподібнюються до тих, що сподобилися благодаті, отже, можуть прийти, за винятком Станіслава, якому треба нас сфотографувати. Чуєш, синку, не розстріляти своєю зневагою, не убити забуттям, а сфо-то-гра-фу-ва-ти! Тобто відбити собі наш образ у душі. Хто серед нас маг?

— Я! — вигукнув мов на перекличці Едік.

— Тату, мамо! — скрикнула тонко Станіславова мати. — Чи можна їх викликати?

— Ми хотіли б з мамою своїх донечок бачити, — сказав дід Василь.

— Оп-ля! — вискочив наперед Едік і звів угору руку із зведеними в пучку пальцями. Прокрутився ніби в іспанському танці й почав приклацувати і язиком, і пальцями. — Раз, два! Раз, два! Сон, вісон, унісон, басон, гарсон, кесон, мусон, патисон, пуансон, пунсон, сальтисон, сальцесон, кесон, фасон, сонм, півсон, сон — ру-ши-ли!

І знову на сходах затупали ноги, і в кімнату ввійшла тітка Настуся, важка, з

вольовим лицем із підгарлом, між брів у неї, наче маленький ліхтарик, світилася бородавка. За нею вступила тітка Марія із сонним, розплилим лицем. Публіка на тлі стіни розсунулась, Настуся стала біля Максима, а Марія біля Павла, взявши за руку дівчинку Світланку, тоді як Павло тримав за руку хлопчика Толю.

Едік знову прокрутився ніби в іспанському танці, прикладаючи і язиком, і пальцями.

— Три, чотири! Три, чотири! Ру-ши-ли!

І ввійшли близнючки, тітки Ольга й Олена, в однаковій одежі, до речі, тій, що її привіз у подарунок Станіслав, в Ольги світилася на щоці, ніби маленький ліхтарик, родинна плямка з трьома настовбурченими волосками, які також світилися. Публіка на тлі стіни розсунулася, і тітки стали біля своїх чоловіків. Тітка Олена підняла на руки Мітюлю, ноги в якого у штанцях, застібнутих біля колін, звисали нижче її колін, мало не до підлоги, Мітюля обхопив руками матір за шию, чоломкнув її в щоку і урочисто завмер.

— П'ять, шість! П'ять, шість! Оп-ля! Ру-ши-ли! — вигукнув Едік утретє, прокрутившись у танці.

І ввійшла тітка Броня з фіолетовим волоссям, було те волосся електризоване, аж кожна волосина стриміла сторчма, і коли ця голова втрапила у місячне світло, волосся заіскрилося фіолетовими іскрами, а біле, як маска, обличчя тітки Броні зафосфоризувало, наче стіна, біля якої всі стояли. За нею ступала, спираючись на паличку, малесенька з тонюсінкими, як патички, ручками та ніжками, майже прозора тітка Людя, з рідесеньким волоссям, стуленим у кудельку, в новому халаті та хутряних капчиках; Броня стала біля Вікентія, стрункого й підтягнутого, у військовій одежі, а тітка Людя безпомічно зупинилася, не відаючи, де її місце, бо ніхто перед нею не розступився.

— Стань перед нами! — наказала баба Наталя. — Ти маленька і нас не заступиш!

— Оп-ля! — сказав Едік, прокручуючись. — Адонім, Гольфстрім, грім, дім, залім, караїм, мім, пантомім, пім, псевдонім, їм, — увага, сім! Моя люб'язна і ненаглядна, Віра Василівна Голохвостельська, в дівочтві Шимонович. Оп-ля! Ру-ши-ла!

Але в домі зависла глибока тиша, ніхто не йшов по сходах і ніхто не відчиняв дверей.

— Папа! — знічено сказав Едік Голохвостельський, — я нічого не пунімаю! На всіх у міня виходило, а с Верочкой, коханою моєю, не получаїца! Шо міне делать, папа!

— Вона скоро не здобуде вищої благодаті, — сказав Станіславовий батько, — мав би знати, фанфароне! Вірочка ще вийде заміж за того відставного кагебіста, покине його і проживе довге і самотнє життя, бо саме їй суджено охороняти цей дім.

— Не пророкуй! — зойкнула Станіславова мати. — Чи хочеш, щоб тебе перевели з вищого ярусу пекла, який ти чомусь називаєш раєм, у нижчий, долішній?

— Я не пророкую, любочко, а вияснюю ситуацію, — сказав батько.

— Недобре виходить, папа! — сказав Едік, підійшовши до діда Василя. — Я сподівався, що Віра прийде до нас раніше Мусі, Касі і Стюпочки і мені буде з нею

вічне, щасливе блаженство. А що ж получаїця, папа! Какой-то скандал! Мені аж страшно стає при думці, що першою вічну благодать прийме Муся. Тоді мені буде справжнє пекло!

— Ставай у ряд, фанфароне! — гримнула баба Наталя.

Едік послухався і скромно став скраю, обличчя його було печальне, і з нього майже зник авантюницький вигляд.

— Ми всі на місці, Станіславе, — урочисто сказав дід Василь. — Можеш фотографувати.

Станіслав не мав фотоапарата. Він сидів на ліжку й дивився. І відчув раптом, що в його очах блимкнуло, ніби спалах, і те світло вирізьбило застигли на тлі фосфоризуючої стіни постаті та обличчя. І вони перестали бути тінями, а стали живими, зримими, але по-фотографічному застиглими. І він тримав їх у визорі, намагаючись запам'ятати навіки кожне обличчя, і кожне лице він запам'ятав. Тоді зайшов за хмари місяць, і світло з кімнати витекло, як вода, а разом з ним, як вода, почали витікати тіні, ламаючись, коливаючись і мерехтячи, змішуючись і зміщуючись, аж поки не залишилась одна тінь, прегарної молодії жінки у сукні з високо підмощеними плечима і з волоссям, гладко зачесаним та розділеним на проділ. Мати простувала до нього, сумно всміхаючись, і не бачив ніколи він прекраснішої за цю усмішки. Вона підійшла до сина, поклала на очі пальці і стулила йому повіки. Тоді похилилась, і від неї дихнуло тонкими й чудовими парфумами. Теплі й тремтливі губи торкнулися його лоба, і з того моменту знову зазвучала в ньому та ж таки музика, що не покидала його сьогодні цілий день. Повіки в Станіслава були міцно стулені, а руки простяглися до біло-чорних клавіш, які висвітлювалися перед ним. Гаряча хвиля звуків вирвалася з-під пальців і зазвучала на повну силу. Він грав апотеоз.

1994 р.

VOX четвертий

Придивися до світу

Картина перша.

Без рамки на голій стіні

1

Добре знаю, що був я тоді малий, що було мені зовсім мало років, що я був худий, майже прозорий; що в мене на руках — тоненькі, майже сині пальці, а коли покласти їх на скло настільної лампи, просвічувались наскрізь, навіть кісточок не видно. Я в цьому світі — наче билина, котра проросла без сонця, і цій билині випало рости серед величезних і грубесних жінок і біля самотнього, значно більшого за мене, але так само маленького татка. Татко мій носив окуляри з грубими склами, через що його очка здавалися мацюпунькими, але й він був так само неймовірно старий, як і жінки довкола: мати моя, баба й прабаба, яку ми називали бабцею. Спершу в нашому домі було дві жінки: моя стара й неймовірно груба мати — я у них був пізньою дитиною — й прабаба, тобто бабця — це вже баба таткова. Мені навіть рідну матір хотілося називати бабою, бо в усіх ровесників матері були куди молодші — я навіть придумав для себе

втішну брехеньку, що, мовляв, моя справжня мати теж молода, що вона померла, а може, кудись подалася, ну, може, покинула мого татка, але на цвинтарі її могили не було, там була тільки могила діда, власне, прадіда, бабчиного чоловіка, і ми вряди-годи туди їздили, замовляючи таксі. І це було так здорово — таксі на замовлення, бо воно замовлялось тільки тоді, коли ми їздили на цвинтар. Там ще лежали мати і батько мого татка, але вважалось, що ми їздили до діда, чи не тому, що таксі замовляла бабця? Таксі підкочувало під нашу садибу, зарослу кущами й бур'яном — в тому бур'яні водилися навіть вужі, а може, й гадюки, котрі мені часто привиджувались у снах, і я жахливо при тому кричав. Ми виходили за ворота: прабаба, тобто таткова баба, яку ми звали, як я вже казав, бабця, і мати, яка могла бути мені скоріше бабою, ніж матір'ю, і наш татко, який на цю нагоду одягав чорного костюма, білу, хоч вона не зовсім біла була, а якась од старості аж жовтувата, сорочку, чорну, пожмакану краватку, а на лоба вмощував білу літню кепочку, бо не міг бути на сонці з голою головою. Мене завжди вражало, які грубі руки й обличчя в таксиста і які всі таксисти нелюб'язні, але ми на таксиста уваги не звертали, сідали всі разом у машину і мчали, як вітер. При тому всі мовчали, бо нечасто нам випадає мчати, як вітер, а татко скидав свою кепочку й сидів нерушно застиглий, з печально-урочистим лицем. Ми приїжджали на цвинтар, де завжди так дивно пахло, я думав, що це так пахнуть намогильні пам'ятники, бо квіти й трава були там як ускрізь. Ми підходили до одного із цих пам'ятників із червоного граніту, в який було вправлено троє фотокарток на порцеляні: старого чоловіка, чоловіка молодшого й зовсім молодої, веселої, але не сьогочасної жінки — це була моя баба по татові, але мені часом думалося, що це і є справжня моя мама, хоч справжня моя мама стояла біля мене, як ще один пам'ятник, — величезна, неймовірно гладка і незвідь-чого засмучена, адже не її родичі тут лежали. Мама й бабця починали клопотатися біля могили, обривати та обрізувати траву, прочищати чи підсаджувати квіти, а татко сідав на лавочці в затінку, бо він не міг бути на сонці, а шапочку в цьому місці мав скидати, і завмирав: може, щось думав, а може, щось згадував. Мене садили біля нього й наказували не пустувати, хоч я така дитина, котра взагалі не знає, що воно — пустувати. І ми сиділи з татком закоцюблі й дивилися, як порядкують жінки: бабця скоро втомлювалася й сідала біля нас: вона була не така товста як мама й не така висока, але досить-таки кругленька. Сідала до нас, і ми вже троє дивилися, як порається мама, а вона була ніби велетенський лантушисько, нагиалася й пухкала, зводилася, втирала пітне обличчя і так само пухкала. Я в цей час дивився на веселе обличчя тієї, що її всі називають моєю бабою, і думав, що в неї таке обличчя, яке буває в неживих людей, бо ніколи на вулицях я не зустрічав подібних — такі обличчя, гадав я, зустрічаються тільки на цвинтарних фотокартках. Потім ми виходили на вулицю, власне, на дорогу, бо цвинтар був за містом, ловили таксі, яке привозило нас до рідного обійстя, і свято кінчалось — так чинилося двічі на рік, у травні й у вересні, в решту часу наших покійників згадували хіба що принагідно.

Так бувало, поки не привезли другу бабу, яку почали кликати баба Ганя, і саме це й порушило, як сказав потім татко, наше мирне життя. Я добре запам'ятав той день, коли

мали привезти бабу Ганю; перед цим у нашій хаті стався переполох — прийшла до нас телеграма. Це було так здорово, бо ніколи досі нам не приходили телеграми, а це раптом у подвір'я зайшов чоловік, в якого одна штанина була з прищепкою для білизни так, наче він зняв власні штани після сушки на шворці чи десь по дорозі їх украв, а прищепка так і залишилася. Я поділився цим спостереженням із бабцею, поки цей дивний чоловік, а дивний він був ще й тому, що мав на голові кепі з довжелезним козирком, а на кепі було щось написано не нашою мовою, ішов, набираючи роси на штани із прищепкою. І поки він ішов до нас, бабця пояснила мені, що цей чоловік приїхав до нас на "лісапеті", вона, та моя бабця, ніяк не могла вимовити такого простого слова як "велосипед", і я встиг поправити її, поки той чоловік дійшов до нас; на цей час устигла підійти й мама; бабця поблажливо сколошкала мені чуба й назвала розумничком, мабуть, тому, що я знав, як вимовляти слово "велосипед". Але коли чоловік нарешті дійшов до нас і сказав рипливим голосом оте жахнуще слово: "Телеграма!" — мама охнула й схопилася рукою за серце, зате бабця телеграми зовсім не злякалася (ми стояли біля бабчиної половини, бо живемо з бабцею роздільно), її малі оченятка радісно засвітилися; зрештою, я до таких речей звик: коли мама сумує, то бабця з того радіє і навпаки. Татка при цій урочистості не було, бо татко наш ходить на роботу, він працює на якійсь лічильній машині, але зарплата в нього куца, мама теж працювала, але через якусь там мудру хворобу пішла на пенсію, і пенсія в неї так само мала, пенсія ж у бабці ще менша, отже, грошей, як вони кажуть, нам не вистачає; може, через це, наївно думав тоді я, в нас такий занедбаний город і сад. Чоловік у кепі дав мамі телеграму, наказав їй розписатися й пішов, подригуючи штаниною з прищепкою. Я в цей час сидів на ґанку й дивився на все, що відбувається, широко розплющеними очима, мама тим часом заломила руки й заголосила, а телеграмоносій, почувши це голосіння, злякано озирнувся, адже це він приніс недобру новину, тож замотав прищепкою моторніше. Бабця сяяла смиренным обличчям, тобто її обличчя сяяло від радості, якої, однак, вона зовсім не хотіла виявляти і спитала в мами, чого вона оце голосить?

— З мамою моєю, — мовила мама, крізь схлипи. — З мамою моєю погано...

— Померла? — майже щасливо спитала бабця.

— Та нє, — роздратовано сказала мама. — Інсульт.

— Ну, так вона довго не протягне, — доброзичливо сказала бабця.

Але мама не слухала бабці, вона задумалася.

— Це треба мені до неї їхати, — сказала. — Може, тра буде й затриматися.

— То затримаєшся, — мовила бабця.

— А хто обійде дитину, його татка і вас?

— Мене не треба обходити, — урочисто сказала бабця. — Сама обійдуся.

— Ох, Боже мій, Боже мій! — заохала моя велетенська мама й пішла по двору, а її товсте, грубе тіло задвигалося, затрусилося разом із платтям. — Ох, що ж це мені робити?

— Це коли вона лежача, — мовила бабця, — то і за нею треба буде глядіти. Ці

інсультники тягнуть довго. Я б не хотіла такої смерті. Лучче отак зразу: раз — і нема! — вона показала ясна, в яких стримів один тільки жовтий зуб, і її оченята радісно засвітилися. — Сподіваюся, ти ж не збираєшся її сюди привозити?

— Як уже вийде! — сказала мама сердито і знову заходила двором і заохала.

Я сидів на ґанку й мателяв ногами: щось у нашому житті змінювалося. Було дивно, що мама кудись поїде, бо ми тільки й їздимо, як уже звідомляв, що двічі на рік на цвинтар. Це знову до нашої хати під'їде таксі, думав я, але цього разу ніхто мене в таксі не посадить. Мама поїде, а хто нам варитиме їсти? В бабці трусяться руки, і вона вже не може очистити й картоплини, а татко на роботі. Але я по-своєму радів, бо таке щось незвичайне входило в наше життя.

— Може, я з собою дитину візьму? — невпевнено сказала мама, переставши ходити по дворі й охати.

— Куди? — строго спитала бабця. — Щоб він на все те дивився? Думаєш, що говориш?

— Ох, Господи, Господи! — знову пішла по дворі мама і знову у ній все затрусилося, заколивалось. — Як же це мені й їхати?

Мама мала хворобу, котра зветься астма. Весь час тримала в кишені інгалятора, якого називала "галятор", виймала з кишені вряди-годи, вставляла до рота і з присвистом вдихала з нього якусь бридоту, ті інгалятори були схожі на пістолетики, і я порожні використовував таки як пістолети, коли зачинав війну з бур'янами, вужами, гадюками і всілякими страховищами, які жили в нашому дворі. Мама ходила, як качка, перевальцем, і далі магазину на нашій вулиці її нога рідко ступала, навіть на базар з якогось часу перестала ходити — овочі, й фрукти, і все, що треба, з міста приносив татко, бо ми живемо біля річки в глибокій долині і, щоб вибратись у місто, треба дертися під круту гору — ось чому для поїздок на цвинтар викликалося таксі, бо ні мама, ні бабця вилізти на гору вже не могли. Я під гору вибратися міг, але мене ніхто в місто самого не пускав, хлопці на вулиці зі мною не дружили, навіть сміялися й дражнилися, отож я нікуди з двору і з саду не виходив, окрім того, смертельно боявся вужів та гадюк, то й по саду та по бур'янах не дуже й лазив; найбільше любив сидіти на ґанку, подригуючи ногами, а коли мене з ґанку проганяли, йшов у таткову халабуду; правда, я ходив уже в школу, але це бувало восени, взимку і весною, а зараз літо, отож я забирався в таткову халабуду, там у мене були мамині інгалятори-пістолети, і я ніби в облогу потрапляв: стріляв звідти, оборонявся, войовниче кричав, а на мене наступала всіляка лиха сила: вужі, гадюки, жаби й носороги, а ще часом, озброєні до зубів чорнолиці люди. Там, у татковій халабуді, лежали дитячі й дорослі книжки, я читав ті й ті, хоч мені було тільки дев'ять років, і я перейшов тільки в третій клас, а ще там була справжня друкарська машинка, на якій мій татко вряди-годи щось друкував; на моє запитання він відповів, що також хоче написати книжку, але не знає чи її напише, а коли й напише, то чи дядьки десь там, у Києві, захочуть її видавати, а на моє запитання: для чого він її пише, татко не відповідав, а ставав якийсь сумний-сумний і дивився не на мене, а повз мене — воістину, дорослих не завжди легко зрозуміти! До

речі сказати, в мене в Києві живе ще й справжній дядько, в якого одна нога коротша за другу, той дядько до нас майже не приїжджає, але татко до нього інколи їздить — може, той дядько, часом гадав я, допоможе татові з його ненаписаною книжкою?..

— Почекаєш Колю чи подзвониш? — спитала бабця.

— Ах, де вже там чекати! — сказала мама, різко зупиняючись. — Треба їхати, треба їхати!

Вона промовляла оте "їхати" із жахом, бо й справді нікуди ніколи не їздила, навіть до матері, хоч, коли говорити правду, вона в цьому домі родичка тільки мені, і то тому, що, як сповістила мені якось бабця, татко з нею зовсім не розписаний, бо татко мій узяв її до нас, на великий бабчиний спротив, із жалості, і вона в нас навіть не прописана — бабця рішуче проти того. Але мій татко бував інколи дуже впертий, отож відділився від бабці, а що хата належала таки їй, то так воно й було: мама жила в нас ніби в квартирантах, але без прописки. Прописана вона була в якоїсь тітки, за що платила тій щомісяця по скількись там карбованців — я ці речі не до кінця розумів. Отже, мама не була родичкою ні бабці, ні татку, а так тільки: щось через дорогу навприсядки... Так я тоді думав, бо так сказала мені бабця, коли я до неї якось зайшов, а до неї я не так часто й заходжу, мені зовсім не цікаво слухати, як вона обмовляє татка й маму, найбільше маму, бо, як мені здалося, терпіти її не може. Татко все-таки був її рідний онук, але й він до бабці заходив вельми рідко, хіба затопити в грубі (це узимку), принести води чи купити харчів, бо коли мама ходила хоч у магазин, то бабця і в магазин уже не ходила, навіть по дворі вона не дуже вешталася, а більше лежала чи сиділа у своїх відділених двох кімнатках. Читати вона вже не могла, дивитись телевізора також, отже, тільки й робила, що слухала радіо. "Отак слухаю його (тобто радіо), — сказала мені якось потайки бабця, — і мені здається, що з кимось балакаю".

Мама пішла телефонувати татку про телеграму і про те, що сталося з її матір'ю, а моєю бабою, а татові й прабабці ота баба Ганя — ніхто; мама голосно кричала в трубку, а бабця, використовуючи цей момент, підійшла до мене і сказала, ніби змовниця:

— Боюся, що, чого доброго, притарабанять сюди оту баберу!

— Чого це сюди? — спитав я.

— А хто ж за нею буде там у селі дивитися? Один її синочок — в Одесі, вона туди їздила, але її синочок закрив у туалеті й тримав два дні — ледве втекла, а друга дочка — на Сахаліні; хто це повезе таку тушу аж у такий світ... Це вже певне притарабанять ту баберу сюди!

Бабця була сумна і закліпала малими очками, а мені уявилося, як син баби Гані запихає її в туалета і тримає там зачиненою, хоч вона б'ється в двері й лементує — мені аж мурашки почали по шкірі бігати. Бабця тим часом відступила на три кроки від мене й дивилася з хитринкою в очі:

— А ти скажи татові: хай її сюди, до вас, не пуска!

— Але ж ви самі сказали, що їй ніде дітися? — наївно мовив я.

— Хай її той синок з Одеси забере, — голосним шепотом запропонувала бабця. — В

них там трикомнатна квартира.

— Ви ж сказали, що він її в туалеті закрива! — ледве не вигукнув я.

— Хай себе веде, як тра! Це така вредна баба! — мовила бабця. — Нє, вона напевне її сюди притарабанить... Господи, і треба горе таке!

Бабця пішла до себе, а я сидів на ґанку й навіть ногами перестав мателяти. Вийшла мама, ділова й заклопотана.

— Бабця де? — спитала.

— До себе пішла, — мовив я пискляво, щось мені від тієї бабчиної мови кисло стало.

— Я подзвонила татку — їду! Хай уже вам тут бабця їсти зварить.

— Але ж у неї руки трусяться, — сказав я.

— Якось перетрусяться, — мовила по-діловому мама. — Це в неї на людях так.

— А чого на людях? — спитав я.

— Хочє показати, що хворіша за мене, — сказала мама. — А вона ще мене переживє. Зараз приїде таксі — я викликала.

2

Таксі приїхало — і на одного чоловіка в нашому домі поменшало. Але небезпека була не в тому. Як тільки плеснули дверці таксі, я злякано озирнувся. І справді, побачив, що по стежці до ґанку, на якому я сидів, бовтаючи ногами, крадеться бабця з таким понуро-хитрим обличчям, що миттю збагнув: треба тікати, інакше бабця засипле мене своєю злостивою балакучістю. Зіскочив із ґанку й побіг до хвіртки, начебто помахати услід мамі; я й справді замахав їй услід, але куди далі було бігти: світ поза двором для мене не існував, а в дворі чатувала на мене бабця, отож я взяв і пішов стежкою до річки.

— Куди це йдеш? — спитала з двору бабця, прикладаючи до лоба руку дашком. — Ану, вернись!

Я був залишений бабці на виховання, отож послухався, мусив послухатися, хоч серце в мене дзвеніло — ніде було дітися від бабці й від потоку її шипучих слів.

— Куди це хотів іти? — спитала вона, примружившись.

— На річку подивитися.

— Подивитися, щоб утопитися, еге ж? — сказала бабця, і її тоненькі вуста розсунулися.

— Я ж не купатися! — тужливо сказав я.

— Всі ви так кажете. А йдете до річки й топитеся. А я за тебе відповідай перед отою опришкуватою?

— Чого це вам за мене відповідати?

— Бо накинула тебе мені на голову, — усмішка з бабчиних вуст щезла, а очі заблищали. — Бач, як чмихнула! Це щоб тебе не глядіть, їсти не варити, а все перекласти на ці нещасні руки. — Бабця патетично звела руки, вони трусилися.

— Бач як трусяться? — спитала вона задоволено.

— Ну, да, бачу, — кисло повів я.

— Та твоя баба, що до неї вона чмихнула, здорова, як корова, — сказала бабця,

показуючи єдиного зуба. — Це вона знарошна.

— Що знарошна?

— Ну, телеграму дала. Ніякого в неї інсульту нема.

— Як нема? — зчудувався я.

— А ти не здогадався? — тоненько спитала бабця. — Ну, де тобі здогадатися: ти ще такий малий! Це вона захотіла, щоб т'а до неї приїхала. Т'а до неї не їздила, от вона й придумала — ніякого в неї інсульту нема.

Бабця підбила нижню, беззубу щелепу під горішню, і рот її запав. Від того ставала смішна й почварна. Але я не сміявся. Сидів на ґанку й бовтав ногами, бо нікуди від бабчиних слововиливів уже не дінуся. Треба було перетривати їх, як дощ.

— Та твоя баба здорова, як корова, — повторила бабця. — Якось вона приїхала до нас, то цілу тарілку картоплі вклала. І п'ять котлет. І добрий шмат ковбаси. І з чверть буханця хліба. І півлітра компоту. "Щось воно все у вас ненаїдне", — каже. А я півкотлетки й ложечку картопельки з'їм, і воно мені наїдне.

Цю історію я чув. Повторювалася завжди, коли бабця заводила мову про бабу Ганю. Повторювалася одними й тими ж словами та з однаковими інтонаціями. Вже знав, як треба реагувати на бабчину злостивість. Треба мовчати. І я мовчав. Сидів на ґанку, як у рота води набрав, дригав ногами й дивився на сад. Був неймовірно запущений, зарослий бур'яном, що підіймався яблуням до гілля — саме в тому бур'яні й водилися вужі й гадюки, що мене жахали, і я нечасто там лазив. Замість паркану наше обійстя оточували щільні зарості бульби, крізь які навіть курка не пролізе, а вуж чи гадюка — запросто! За тими заростями текла біла стежка, по якій інколи проходили люди, здебільшого місцеві п'яниці-нероби, вони до нас забредали "по стаканчик". Склянка для них висіла на штахетині, і вони майже завжди її повертали, коли ж не повертали, мама з ними сварилася, і вони відшукували склянку в одному з логовищ. Мама ту склянку ніколи не мила, та й навряд чи її мили п'яниці — аж сіра була від пилуки. Поки бабця говорила про маму й бабу, я міг спокійно озирнути купи сміття, що вивішалися між річкою й нашою хатою; колись, розказували, на цьому місці була чудова, поросла травою й рум'янком галявина. Але я не пам'ятаю тієї галявини, ані трави, ані рум'янку, пам'ятаю тільки ці купи й бур'ян. Пам'ятаю, що одна з куп була така висока, що я катався з неї на санчатах. Але приїхали якісь сірі дядьки, побачили, що гора до чогось придатна, і зрили її. Після того купи, порослі велетенським бур'яном, стали придатні тільки для кубел п'яниць. Вони забивалися туди й кричали хрипкими, противними голосами, грали в карти, часом приводили якихось розчухраних, нечупарних, червонолицих жінок, і ті жінки кричали разом із ними, до речі, голоси в тих жінок також були похриплі, але більш верескливі. До нас вони діла не мали, хіба позичали склянку, ми не зважали на них також. Інколи в тих бур'янах билися: спалахували хрипкі покрики, щось гупало, тріщало, сипалася лайка — по тому виповзали з куп, розколошкані, помнуті, з чорно-червоними обличчями, і розлазилися хто куди. Тільки раз сюди прискакали на конях міліціонери, і п'яниці дружно кинулися в нашу грузьку, загиджену річку; вони шалено бовталися у чорній твані, по якій

розходилися мастильні плями, і жоден із них не втопився, жоден не втрапив до міліції в руки, вони й не хотіли їх ловити, а тільки в такий спосіб полякали.

— Бачиш, яка хитра ота твоя баба, — говорила тим часом бабця. — Телеграму послала. А ця тільки й рада чмухнути. Така вона больна, з пістолетика все диха, в місто лінується вийти, а це чмихнула — тільки курява пішла. І все щоб на оці нещасні руки перекинути. — Бабця знову патетично звела руки, які, без усякого сумніву, трусилися.

У цей час задзвонив телефон. Я радісно скочив, бо це був законний спосіб утекти від бабці.

— Ти куди? — сполошилася та, бо ще не все сказала, хоч говорила поки що, перетасовуючи слова, про одне і те ж.

— Не чуєш — телефон! — сказав я.

— Не чую! — мовила бабця і схилила голову, прислухаючись.

Я ж не став більше чекати й побіг узяти рурку.

— Алло! — мовив я.

Дзвонив татко. Цікавився, чи мама встигла зварити їсти і чи не помру я до його приходу з голоду. Я сказав те, що є: мама їсти не зварила — це збирається робити бабця. А з голоду не помру, бо зовсім не маю апетиту.

Татко про мене турбувався. Йому дуже не подобалось те, що в мене нема апетиту, і пропонував перебитися, поки він прийде, ковбасою з холодильника і голландським сиром. Я ж терпіти не міг вареної дешевої ковбаси і голландського сиру і делікатно про це татові сказав.

— Передай, що не помреш, — звістила від порога бабця. — Я суп зварю. І не такі помії, як варить твоя мама.

Я переказав у трубку бабчині слова, пропустивши тільки з чемності мамині "помії". Татко, однак, цю інформацію зігнував: все ще міркував, що б мені з'їсти. Була пачка печива, але я печива терпіти не міг; було сало, але я сала в рот не брав.

— Сметана і сир, — нарешті з полегшенням сказав татко.

Сметану й сир я уживав, особливо, коли полити вишневим чи полуничним варенням — іншого варення не їв.

— Не знаю, де те варення, — сказав татко, бо варення це не про нього. — Пошукаєш?

— Пошукаю, — мовив я.

Тоді татко почав давати мені докладний інструктаж, де воно може бути, оте варення; бабця в цей час стояла, відвісивши щелепу — незвідь-чому наша розмова була їй вельми цікава.

— Ти сказав, що я зварю суп? — спитала вона.

Я закивав головою, дослуховуючи інструктаж про варення.

— Тоді я пішла варити. Так йому і скажи.

Я сказав, притому так голосно, щоб бабця почула. Але того не почув, здається, татко; він зробив паузу, вислухавши моє повідомлення, а тоді знову почав оповідати мені про варення, очевидно, зрадів, що знайшлася їжа мені в смак. Сповідання про

героїчний бабчин чин щодо варення супу він знову зігнував.

Бабця й справді пішла до себе, зрештою, злорічний потік уже вилила, а привід до нового, здається, ще не з'явився. Я подумав, що телефон все ж непогана штука, коли треба втекти від бабці. Загалом, слух у неї був чудовий, але дві речі абсолютно не сприймала: телефонного дзвінка й цвіркунового співу. "Дивно, — сказала якось мені, — у нас так багато було цвіркунів, а тепер чи не виздыхали?" — сказала це в той час, коли все навкруги аж дзвеніло від цвіркунового співу, і я засміявся, подумавши, що бабця жартує...

І ось нарешті я сам, і це так чудово, що аж захлинувся від радощів. Нечасто маю таке свято, адже тільки татко в нас приходить і відходить — всі інші постійно є. Я трохи пам'ятаю таткового батька, а мого діда, він був сухий як тріска й постійно ковтав якісь таблетки. Я був малий, а таблетки валялися повсюдно, і діда сварили, щоб він їх не розсипав, бо можу їх наїстися через несвідомість я, що часом і робив. Таткова ж мама, за переказами, була здорова й весела, але сталося так, що вони обоє потрапили в автомобільну катастрофу й загинули — це було тоді, коли мені виповнилося п'ять. Маму мою всі в цьому домі не любили, але коли дід з бабою загинули, найбільше ридала за ними саме вона. Мама ще тоді ходила на роботу, бабця глядіти мене відмовлялася через поганий стан, як вона казала, свого здоров'я, і мене навіть хотіли віддати в садок, про що в домі говорили, як про неминуче зло, і я з жахом думав, як мені тяжко буде в тому садку, адже я такий плохий. Але, на щастя, мама перейшла на пенсію, тобто вже не могла працювати на повсякній фабриці, де стільки куряви, і я залишився вдома. В школу, правда, довелося піти, але я там сьак-так тягнув: на перервах сидів у класі, на уроках був, наче мишка, а після школи чимдуж мчався додому. Був я, однак, круглий відмінник, і вчителі ставилися до мене милостиво... Бабця ж була рішуче за те, щоб мене віддали в садок, вважаючи, що в садку мене чудово виховують, але я, як мені оповідали, надто був хворобливий. Після смерті діда й баби мама пробувала прописатися в бабці, але нічого в неї з того не вийшло — вона вже про це й не заїкалася. Зрештою, й татко чомусь з мамою розписуватися не хотів, і бабця була з тої таткової дивачної впертості цілком задоволена. Отже, ми всі були ніби бабчиними квартирантами, і вона любила це підкреслювати. Дім, однак, з її волі переділили, вона взяла собі більшу й кращу половину, а нам усім віддала гіршу. Коли провели нам телефон, вона рішуче постала, аби поставили його тільки їй, але, оскільки перестала чути телефонного дзвінка, милостиво дозволила поставити паралельний — це зробила для того, щоб наші розмови підслуховувати.

Перше, що я здійснив, залишившись сам, — почав шукати варення. Воно виявилось зовсім не там, де казав татко, тобто там, де він не казав. Я взяв столову ложку й добре наївся, забувши про сметану і сир. Ложкою варення з банки їсти не дозволялося, і я відчув од того ще більше задоволення — це був останній день моєї волі і останній акт самоволі; в нашу меншу половину дому невдовзі таки всунулася велетенська примара — баба Ганя. Але перед тим був ще останній вільний вечір, який ми залюбки провели з татком, котрий того дня прийшов раніше, відпросившись. До речі, він цілком мав рацію,

зигнорувавши бабчин щирий намір нагодувати мене обідом — обід вона благополучно зварила, але тільки собі, про мене так само благополучно забула, і я цілий день їв столовою ложкою варення, зі свого боку цілком забувши про сир та сметану, а ввечері в мене були нудоти і рвоти, і я все те варення із себе викинув — це відбулося під спів п'яної компанії у бур'янах, але при тому був татко, і ця невелика зі мною пригода зовсім не порушила нам щастя останнього вільного вечора. Коли я рвав, прибігла на те бабця, вона виказала мені за те, що я не захотів їсти її обіду і, певне, забагато їв солодкого. Я вже звільнився від нудоти й варення і зирнув на бабцю більш-менш вибачливо, бо що міг їй сказати.

— Нічого страшного, — оптимістично сказав татко. — Це в нього буває.

— Треба перевірити його на глисти, — турботливо повіла бабця.

Татко зітхнув і поліз у льох налити в квартиру молодого домашнього яблучного вина; казав, що це його найкраще заспокоює, то було, здається, правда. Бабця подибала до себе, татко зварив картоплі, ми повечеряли, картопля мені смакувала, хоч я її не те що любив, але вживав; окрім того, й справді я цілий день нічого не їв, хіба оте вивергнуте варення, то ж був, може, й голодний, може, тому, бо апетиту до їжі я хронічно не маю, та й відчуття голоду мені невідоме. Здається, я вільно міг обходитися без їжі взагалі і тільки якась надмірна настирливість дорослих щодо їжі примушує мене її все-таки ковтати. Розумію, всі вони рано чи пізно повмирають, а я — ніколи, бо я — це я.

3

Після того, як ми поїли картоплі, задзеленчав телефон. Не так, як звичайно, а уривисто, короткими дзвінками — телефонувала міжміська. Тато кинувся до рурки й ледь не перекинувся через ослінця — я засміявся, але обірвав сміх, бо таткове обличчя стало поважне й сумне. Знав, що бабця за стіною підняла слухавку й собі.

— Так, — сказав татко. — Значить, таки інсульт. В легкій формі. Ясна річ. Зараз її чіпати не можна... Будь скільки треба. Викликали брата з Одеси? Не приїде? Та якось обійдемося... Варитиму я... І все інше... По-моєму, про це говорити ще рано. Дивись — коли треба, то треба.

Я не зовсім зрозумів, про що мова. Але знав, що зараз улетить у хату бабця і щось у нас почнеться веселе. Чому знав? Знав — от і все.

— Що це ти надумав? — почала вона від порога. — Знаєш, скільки ті інсультники можуть жити? Будеш з нею возитися?

— Не я, а її дочка, — сказав спокійно татко.

— Й припреш оту баберу в оцю конуру? — вибухнула бабця. — А дитина де буде?

— Одна кімнатка для мене й дитини, а друга для баб.

— А чого той, з Одеси, її не бере? Вона ж там і прописана! Він же і площу зайву хапнув через неї, то хай тепер забира.

— Не обзивається, — сказав мирно татко. — Біда є біда!

— А я її не буду прописувать! — гостро мовила бабця.

— То й не прописуй, — смикнув плечем татко.

— Ну, ти й дурний, ну й дурний? Нащо тобі той клопіт? Вони ж тобі не родичі.

— Вони мої родичі, — сказав татко. — Як і ти!

— Не, вони в тебе родичі, не я. Ти до мене і в хату не зазирнеш, а все їм, їм, щоб вони подавилися. Так уже тебе вчарували! Ще ти мене згадаєш, коли біду в дім візьмеш, ще ти поплачеш!..

— Ти, бабцю, ображена не будеш, — сказав татко. — Як жила, так і житимеш. А про нас яка тобі турбота?

— А мені буде добре, коли тут бабера житиме?

— А тобі що?

— А то! — аж ніжною в м'якому капці притупнула бабця. — А то, що не хочу я чужих у своєму домі...

Татко мовчав. Узяв недопиту кварту з домашнім вином і поволі його допив — заспокоювався. Бабця ще трохи постояла біля порога, очка її тріпотіли, а уста трусилися. Тоді круто розвернулася й зникла в темні, а татко був, певне, аж дуже розхвилюваний, бо відразу ж поліз у льох і виніс звідти ще одну кварту вина. Випив половину і сказав мені:

— Світ — бардак, але добрі люди в ньому не повинні переводитися. Чи не так, синку?

Я хитнув. Таткові я співчував. Він дивився на мене блискучими, мов гудзики, очима, і ті очі були ніби бляшані. Тоді допив другу половину кварти і виповів ще один афоризм:

— Одним у цьому світі щастить, а іншим — по голові! Чому?

Я не знав. Мій татко також. Усміхнувся якимось криво і, як буває після домашнього вина, обійняв мене й обілляв слізьми. Я обережно вивільнився з його обіймів і попросив провести мене на двір по нужді, бо в темряві я боявся.

— Чого там боятися? — сказав мені мій героїчний татко й сміливо ринувсь у темряву, а я за ним.

Співали цвіркуни, а з бур'янів, із кубел, валували п'яниці. Щось викрикували хрипкими голосами; ми з татком дружно помочилися у кропиву під парканом.

— Що вони роблять там, оті п'яниці? — спитав я.

— П'ють, — відказав бадьоро татко. — Вони п'яниці-професіонали: п'ють, щоб бути п'яними, і це мета їхнього життя.

— Навіщо? — спитав я.

— Кожен має свою мету життя, — трохи патетично сказав татко, ярісно розжарюючи вогника своєї цигарки. — Мету чи антимету...

Я хотів спитати, що таке антимета, але стримався. І так уже багато розпитував, а коли так нав'язливо розпитую, татко сердиться: "Що ти все розпитуєш, як малий? — сказав він якимось мені. — Доходь усього власною головою!" Через це я й не запитався, а вирішив, що антимета — це щось таке, як життя отих п'яниць із бур'янів. Я їм не заздрив, тим п'яницям, бо що то за життя у бур'яні? Вони ж там часто й спали і, що мене найбільше вражало, зовсім не боялися темряви, вужів та гадюк, яких там кишма у тих бур'янах; очевидно, вужі та гадюки, подумалося мені, бридять сивушними

запахами.

Ми повернулися в хату, в бабці світилося, вона, певне, там начиняє себе лихими думками, як сказав якось мені татко. Я уявив собі бабцю, і лихі думки, і як вона ними себе напихає, зовсім так, як напихає домашньою локшиною качку мама, та локшина висить стрічками, а вона хапає її ложкою і пхає в розрізане нутро, аж доки всі хвости не зникають усередині. Тоді бере голку з білою ниткою і зашиває отвір, а що локшина все ще норовить висунутися, підпихає її пальцем — десь так, за моїми уявленнями начиняла себе лихими думками й бабця. Вона ще спробує начинити ними й нас, наче й ми качки, яких готуються спекти, але сьогодні татко дав їй відкоша, і вона кипить на самоті, хоч їй це нелегко чинити — любить бабця свої лихі думки не так у себе запихати, як викидати.

— Ходімо, синку, — сказав спатетизований домашнім вином мій татко, — проведемо останній парубоцький вечір, бо завтра нас окупують баби.

— Як так окупують? — не стримався, щоб запитати, я.

— А так, що нам тут хтозна чи й буде місце. Баби виживають нашого брата з цього світу.

Я не дуже збагнув цей черговий його афоризм, але в силі його довелося мені переконатися пізніше; дивно мені було, звідки татко знав, яке життя його чекає; але зовсім не противився тому, хоч цього бабця таки вимагала. Тепер, коли я майже дорослий, думаю: хто з них мав рацію: бабця чи татко — і до переконливої відповіді додуматися не можу.

Отже, ми з татком вирішили не лягати спати, а провести свій останній парубоцький вечір, і ця таткова ідея мені неймовірно сподобалася. Бабця ніби відчула цей наш намір, бо знову викралася з хати, підгледіла нас у шибку, а що татко ходив кімнатою досить героїчною ходою, вряди-годи надуваючи щоки і поплескуючи по плечах гумками підтяжок, — так він чинив завжди, коли йому вдавалося випивати аж дві кварта домашнього вина з льоху, — в хату зайти не зважувалася, а тільки зашкребла в шибку нігтем.

— Хто там? — рывкнув татко, певне, бажаючи напасника злякати.

— Хай вийде Толюньо! — пропищала за шибкою бабця.

— Що вона від тебе хоче? — повернувся до мене татко.

Я здвигнув плечима.

— Йди, а то вона нам сьогодні не дасть спокою.

Я вийшов на ґанок, бо далі, навіть не зважаючи на бабчину присутність, йти боявся — з темрявою в мене таки було неполадженнє, — бабця прискочила до мене й зашепотіла, ніби вона сама була з племені гадюк-вужів:

— Дивись за татком, бо він їй-бо уп'ється сьогодні. Воно й не дивно, що вп'ється, бо кому це радість, що привезуть баберу, але дивись! І хай не йде туди, — бабця метнула пальцем у бік бур'янів, де все хрипко щось вигукували п'яниці, — бо пропаде. Ти ж знаєш, що він раз уже між них пропав?

Я знав, та як того не знати, коли бабця нагадує про це ледве не щодня: було якось,

татко чи посварився з мамою, чи щось йому в душі заїло, але таки пішов у бур'яни між п'яниць, і мама з бабцею ледве зуміли його звідти вирвати. Тому одна й друга панічно боялися, коли татко випивав, а випивав він не так уже й рідко, хоч завжди давав собі раду сам, удома, а бувало, що він кілька разів приходив додому не на двох, а на чотирьох, я це також пам'ятаю: за вухо йому зачепилася дужка окулярів, а самі окуляри висіли біля скроні й погойдувалися, а татко, певне, щоб налякати жінок, ще й погавкав. Я певен, що він із них просто пожартував, і вони возилися з ним потім цілий вечір, як із дитиною, а татко тільки те й робив, що зіскакував із дивана і читав напам'ять цілі сторінки із "Записок Піквікського клубу" Чарльза Діккенса, при цьому вряди-годи підсьорбуючи носом, бо підхопив під час блукань на чотирьох нежить.

Я пообіцяв бабці дивитися за татком, і бабця заспокоїлася, бо добре знала, що татко слухається мене більше, ніж її чи маму; зрештою, я не мав ніякісінького бажання лишатися сам у хаті, ото ж з хати татка напевне не випущу.

— Що там вона казала? — спитав він, хмурачись і поплескуючи підтяжками.

— Щоб ти не ходив до п'яниць!

— Я з тим шоблом діла не маю, — мовив татко, все ще хмурачись. — То що: в шахи чи в карти?

Я вибрав шахи, в карти татко мене обігравав, а в шахи не завжди. Він сьогодні трохи під мухою, тож мав я надію, що виграю. Окрім того, чудово знав, що бабця додому не пішла, а стирчить у нас під вікном і підглядає у щілинку між рамою та фіранкою: коли засядемо за шахи, їй стане нудно, і вона піде до себе, а коли карти — насторожиться, бо татка карти збуджували, і він при вдачі чи невдачі відчував потребу підігрівати себе вином із льоху. Ми розклали фігури, і я почув за вікном лопотіння капців — бабця пішла. Зробив перший хід, бо грав білими, і задоволено роззирнувся навкіл: надто рідко буває, що ми з татком лишаємося вдвох. Вікна обступила щільна пітьма, там, у тій пітьмі, — п'яниці, вужі й гадюки, а тут тепло й тихо, і світло лампочки, і сидить на радіоприймачі кіт. Він тільки-но прокинувся, безтямно розширює очі й досипає свої сни: про мишей вони чи киць — хто і зна! А може, про рибу, яку наш кіт любить над усе, бо належить до породи рибожерних, а може, наш кіт також відчув, що це останній спокійний вечір у його житті в цьому домі, бо баба Ганя, яка поселиться тут завтра, виявиться лютим ненависником котів, і цей кіт перейде жити до бабці, яка прийме його до себе не так із любові, як із відчуття помсти й лихоносності. Там, у бабці, він спаде з тіла, бо та посадить його на сувору діету, та й сама вона сидить на дієті — надто мала в неї пенсія, а татко допомагає їй тільки фізично, а не матеріально; вона, бабця, тим котом протуркоче мені вуха, скільки вона на нього тратиться, а де діти нещасну тваринку, яку та бабера нещадно виперла з хати. Отож кіт тепер сидів на приймачі в напівсонамбулічному маренні і востаннє впивався затишком рідного дому, а татко задумливо чухав маленьку, кругленьку лисинку на тім'ї, бо я його загнав на слизьке майже відразу.

— Чекай, я скочу в льох! — сказав татко.

— Ну, тат, — заперечив я, — тоді ти мені напевне програєш!

— Гм! — зашкробав лисинку татко. — Ну, гаразд! — Він раптом зробив блискучий хід, ну, просто чудовий хід, і аж засміявся із задоволення. — Як я дав?

Тепер випадало задуматися мені, а він, побачивши kota в його сонambuлічному заціпенінні, раптом просякся до нього сентиментом.

— Ходь сюди, босяк!

Кіт моргнув лівим оком, але йти до татка й не подумав. Я зробив хід, не менш блискучий, як передоцім татко, і він змушений був забути про kota — треба було викручуватися. За вікном знову зачопали бабчині капці — перевіряла, чи татко на місці і чи граємо ми в шахи. Ми в шахи грали, і капці прочопали назад.

І мені раптом стало дивно тужно в цьому вечорі, так ніби я прощався з якоюсь частинкою життя, так начебто не бабця підходила до нашого вікна й підглядала в шибку, а ота придумана мною й неіснуюча молода матінка моя — красуня писана; мені здалося: вийди я в цю хвилю надвір, і ніч відхлине від нашого дому, і відповзуть усі гадюки-вужі, і покинуть свої кубла п'яниці, і бездомні жінки з тих кубел згадають про свої родини й домівки, а зело раптом виросте на п'ядь, а дерева — на дві п'яді, і я вдихну у себе цілющого повітря і сам стану на п'ядь вищий, сильніший, розумніший, адже життя моє ніколи не було веселе, більше смутне, бо такий прийшов я у цей світ — смутне дитя, якому дано рости інакше, ніж усі діти, бо воно — ніби будячок на смітнику, отакий собі нікому не потрібний бур'янець.

— Ну, чого не дивишся на дошку, — невдоволено сказав татко. — Ти ж віддаєш туру.

Він був милостивий — татко — і ніколи не хапав у мене фігур, через це й програвав здебільшого. Я прийняв його милість, туру собі врятував, а тоді — раз і раз, і татко звів догори руки, здаючись — може, він мені спеціально програвав? Коли так, то для чого? Адже грав я увіч за нього сильніше.

4

Бабу Ганю привезли наступного дня у вантажівці. Мама з натугою вилізла з кабіни, відразу ж видобула пістолета-інгалятора і впирхнула в себе ліки. З кузова зіскочив якийсь майже чорний дядько у сірому кортовому костюмі і взутий у кирзові чоботи. З'явився й шофер, вийшов татко, який того дня з роботи відпросився; бабця стала віддалік аж у своєму подвір'ї, ніби боялася, що і її закличуть звантажувати бабу Ганю, підтисла долішню щелепу, і рот її запав. У руки взяла паличку, щоб усі бачили, яка стара вона й немічна, хоч з паличкою загалом не ходила. Її обличчя перетворилось у холодну маску, але я не мав часу стежити за бабцею, бо кортіло зазирнути в машину, адже там лежала, вивищуючись над бортами, гора-людина.

— Кличте людей! — сказав чоловік у сірому кортовому костюмі, — бо самі ми не допремо.

— Ов! — гукнула мама, і з бур'янів одразу ж озвалося: — Ов!

Це був умовний поклик п'яниць, і моя мама вміла ним чудово користуватися.

— Йдіть котрийсь сюди! — гукнула мама, і з бур'янів вилізло щось людиноподібне, неголене, червонопике, босе, у виваляних штанах і сорочці, що висіла поверх голого

тіла.

— Хочете заробить на півлітра? — сказала мама, ще раз дихнувши з інгалятора.

— Не на палітра, а палітра, — уточнило хрипко людиноподібне. — На брата. Шо там делать?

— Поможете бабу перенести, — сказала по-діловому мама. — Скільки вас там?

— Сьогодні п'ять, — сказало людиноподібне.

— Клич усіх.

— А шо, вона така тяжка? — обережно спитало людиноподібне.

— Сто сімдесят два кіло, — відповіла мама.

Людиноподібне присвиснуло.

— Не возьмьом!

— Дев'ять чоловік одну бабу не возьмете? — зневажливо спитала мама.

— Не дев'ять, а вісім, — поправило людиноподібне. — За банку, мо', і возьмьом.

Тільки крепкой, а не бурди.

— Клич своє шобло! — наказала мама.

— Ов! — хрипко гукнуло людиноподібне.

— Ов-ов! — відгукнулося, і з бур'янів почали вилазити інші людиноподібні. Я їх не боявся, бо до них звук — вони лазили тут постійно і не раз заходили до нас по склянку. В одного було підбите око, в другого подерта щока, в третього яскраво-червоний ніс і тремтіли, як у нашої бабці, руки, в четвертого був малий сухий, ніби куряче гузно, рот, покритий лускою, і величезні сині кола біля очей.

— Шо нада? — спитав цей останній.

— Бабу згрукать! — сказало людиноподібне-перше. — Палітра на брата дають.

— Скільки кілограм? — спитав той, що з обдертою пикою.

— Сто сімдесят, — сказала мама, зменшуючи бабину вагу на два кілограми. — Для таких молодців, як ви, — це раз плюнуть.

— Не так уже й раз! — сказав той, у якого тремтіли руки.

Бабця продовжувала стояти в глибині двору нерушним стовпцем, здавалось, перетворилась у камінь.

— Пусть дасть полтора літра! — рішуче сказав той, що мав величезні сині кола біля очей.

— Котіться назад у кубло! — рішуче мовила моя мама. — Зараз покличу людей з вулиці.

П'яниці сполошилися. Почали щось горлати один одному, але так, що я нічого не втямив. Зрештою, погодилися. Я зазирнув тим часом у вантажівку: там на диванчику вивищувалася гора. Гора була накрита ватною ковдрою в наковдренику й не подавала ознак життя.

— А в двері вона влізе? — спитав я татка.

Татко смикнув плечем і поліз у машину. Разом із ним поліз і дядько в сірому кортовому костюмі, й шофер. П'яниці залишилися внизу. Чоловіки спробували рухнути втрюх гору з канапкою, але це їм не вдалося. Тоді в машину полізло ще двоє п'яниць.

— Ну, раз — узяли! — гукнув татко, і канапка із горою з жахливим рипом посунулася. — Ну, ще ра! — гукнув татко, і канапка зависла над краєм кузова. П'яниці підставили під неї плечі.

— Розчавить ця баба нас! — сказав той, в котрого трусилися руки. — Мало платиш нам, бабка, за таку работьонку!

— Ну раз, узяли! — гукнув татко, і канапка знову посунулась уперед. П'яниці пострибали з машини й пішли на допомогу тим, що тримали над краєм кузова канапку.

— Не спускай на землю, подставляй плечі, бо потом не подомйом! — крикнуло людиноподібне-перше.

Канапка торкалася кузова тільки краєм. Усі, хто лишався нагорі, пострибали долі й підставили плечі: моя мама була серед них. Тільки я і бабця не брали участі у цій операції і то зі зрозумілих причин. У чоловіків повірячувалися очі, але вони все-таки гору з канапкою перли.

— Толик, відчиняй хвіртку! — крикнув татко, в нього на лисинці затремтіли великі каламутні краплі. Я помчав виконувати наказу. У хвіртку всі пройти не могли, канапку поставили на стовпчики, до яких хвіртка кріпилася, і по них посунули далі.

— Ну, раз — узяли! — крикнув татко.

Я мав рацію: в двері канапка не влазила, дядьки поставили її на землю й почали перекурювати, голосно галдячи, — обдумували, як бабу з канапкою таки всадити в хату. Баба Ганя не подавала жодних ознак життя. Татко десь роздобув складного залізного метра й вимірював вікно. У вікно канапка з бабою могла влізти, було воно в нас широке.

— А мо', озьмьом оддельно диван, а оддельно бабу? — запропонувало людиноподібне-перше. — Всьо-таки льякше!

— За таку работку два літра мало, мало! — сказав той, що з синіми колами біля очей. — Дай три літра. В житні таких тяжістьов не двигав. Два літра, що сюда доставили, а літру, шо в окно упрьом.

Мама махнула рукою — згоджувалася.

— Ну — раз, узяли, раз! — скомандувало людиноподібне. — Подимай перьод. Ну, раз!

Чоловіки кректали, сопли, обливалися потом, але канапку на лутку вікна все-таки висадили.

— На сіродіну двигай! — крикнуло людиноподібне.

Канапка, стешуючи фарбу з лутки, посунула в глиб кімнати. Я стояв неподалік од бабці, вона дивилась на все преспокійно.

— І це треба її так двигать? — сказала. — Встала б і пішла!

— В неї ж інсульт! — мовив я сердито, бабця увіч перебирала.

— Може, й інсульт, — мовила вона. — А може, й придурюється!

Я відійшов од бабці обурений: у цей момент я бабі Гані співчував. Бабця знову підбила долішню щелепу під горішню: лице її стало противне. Мама зі свистом вдихала ліки з інгалятора. Татко командував із хати:

— Двоє залишіться, а решта сюди!

П'яниці метнулися в хату через двері.

— Ну раз-і-і! Узяли! — розпачливо гукав з кімнати татко.

Чути було, що в хаті щось гупнуло, здається, чоловіки не втримали канাপки і вона гепнула разом з бабою Ганею на підлогу. Але то вже були дрібниці — бабу Ганю в наш дім упроваджено, і п'яниці заслужено винесли з дому налиту прозорою рідиною трилітрову банку самогонки. Гнала її персонально мама, але татко про її існування не відав, мама знала, як ту банку сховати. Я подивився на татка: він, бідолаха, весь був покритий потом і з тугою дивився на банку, яка випливала вже з двору через хвіртку — несло її, тримаючи за горлечко лахматими пальцями, людиноподібне, решта п'яниць ступало за ним, як коти за пачкою валеріанового кореня.

— Більше в тебе нема? — повернувся він до мами.

— Менше вип'єш, тобі краще, — сказала та, дихнувши з інгалятора.

— А я теж, мо', трудився, — сказав татко.

— Випий вина, — милостиво дозволила мама, а бабця зрушила з місця і підійшла до нас.

— Шо, вона недвижима, твоя мама? — спитала.

— Трохи движима, — сказала мама невдоволено, на цю тему їй увіч не хотілось говорити. Але бабця даремно зсунулася зі свого місця — їй конче треба було розпитатися.

— І зовсім не ходить?

— З трудом, — буркнула мама, насторожено стріляючи в бабцю оком. Але бабця була самий мед з молоком.

— Да, інсульт — то не шуточки, — сказала. — Тепер матимеш клопіт.

— Я матиму — не ви! — трохи зарізко мовила мама.

— А мені це і не під силу з моїми-от руками, — сказала бабця й виставила перед собою руки, які трусилися. — А як же з її пенсією буде?

— Домовилася на пошті, — сказала мама. — Буду їздити раз у три місяці. Це поки не пропишем її тут.

Бабця ледве не підскочила на те слово, почервоніла, як буряк, засопла, стрельнула очками, підтисла долішню щелепу, повернулася й майже побігла до себе, швиденько перебираючи короткими ніжками в капцях.

— Ну, чого ти її чіпаєш? — мирно сказав татко, він уже збирався заходити до хати, мабуть, щоб полізти в льох.

— В печінках мені ця бабця! — сказала мама. — Бач, що вичворяє.

Татко сховавсь у дверях, а мама пояснила мені, що їздити їй по пенсію навіть раз у три місяці важко, що прописка — це формальність (вона сказала "хормальність", хоч так просто сказати "формальність"), але бабця чорта лисого дозволить бабу Ганю прописати, і це буде в неї, моєї старої й неповорухкої мами, бозна-який клопіт: онде як її перекосило, бабцю, коли мама тільки про це заїкнулася, а тут таке нещастя, в мамі виступили на очах сльози: те, що баба Ганя погано ходить, — це ще півбіди, але хвороба

(мама сказала "хороба") їй по голові вдарила, і вона тепер ще більші коники викидає, як бабця.

— Скажуся з цими бабами, — сказала печально мама. — Не знаю, як і видержу!..

— І напрасно! — сказав якнайдобродушніше татко, з'являючись на порозі з широкою усмішкою на лиці і вже без крапель поту на обличчі та лисині. — Призначення людини, шановна, — тягти житейську лямку і не втрачати при цьому гумору й любові до світу й людей.

— Ти вже потягнув, — скаламбурила кисло мама.

— Важкий труд винагороди потребує, — мовив татко. — Це ви й самі знаєте, жінчини. Але я не про те. Я про те, що любов'ю до ближнього вивіряється сутність наша.

— Вже починає молоть чорті-шо! — буркнула мама. — Тут мені голова обертом іде, я можу жити і не прописана, а маму треба прописати. Не маю я здоров'я їздити за тією пенсією.

— Це єдина форма влади, якою бабця володіє, — так само піднесено сказав татко, очевидно, в льоху він потяг більше як кварту вина. — Піду прочитаю їй лекцію про любов до ближнього і про потребу людського милосердя.

Татко хотів двигнути до бабці, але мама його спинила.

— А ти подумав, як вона справляться буде? — спитала прозаїчно.

— Хто? — зненацька заскочений, спитав татко, був він налаштований на більш високі матерії.

— Хто, хто, мама?

— Та ж є туалет! — наївно сказав татко.

— А вона, думаєш, дійде до того туалету? — Мама кинула рукою вгору, де на узвишші стояла маленька дощата будочка. — І чи вона туди влізе? Я сама туди ледве влажу.

Татко був таки заскочений. Добродушна всмішка з його лиця зникла.

— То треба буде копати для неї новий туалет? — з тривогою спитав він, адже ця робота напевне мала впасти на нього.

Мама зітхнула.

— Коли б то? Вона зі східців не зійде.

Татко зашкробав лисинку, обличчя його пересмикнулося.

— То це діло вона буде... в хаті?

— Нуда, — стоїчно сказала мама. — Інакше не получится.

— Гаразд, — трохи поспішно згодився татко. — До вечора зробимо... Піду розкажу бабці про любов до ближнього..

У цей час у хаті щось захарчало і з того харчання вирвався голос — баба Ганя гукала маму. Та кинулась на погук.

Татко помітив мене, я стояв біля паркану, що відгороджував двір від городу.

— Діла в нашому королівстві неважні, сер! — сказав він і спатлав мені чуба. — Легко в світі вчити, а важко жити, а ще важче жити, як учить — афоризм зрозумілий?

Я спробував усміхнутися, але в цей час на порозі виросла мама. Її кругле з потрійним підборіддям обличчя було сумне.

— Нікуди не йди, — сказала вона приречено. — Бабця і без тебе обійдеться. Роби швидше для мами сидіння — вона обробилася з ніг до голови. Здуріти можна! Вода у нас є?

— Не знав, що так швидко приїдете, — сказав татко.

— То біжи принеси води. І роби швидше сидіння, бо ми тут позадихаємося. А ти чого став? — побачила вона мене. — Іди гуляй!.. Здуріти можна!..

Я не знав, куди йти гуляти. Вже пора було б щось і перекусити, але без того міг обійтися — все одно апетиту не маю, а ще після таких подій. У хату мені доступу не було — там зараз творилося казна-що, та й не пустять мене туди. До бабці я заходив рідко, а тепер заходити було небезпечно, бо вона почала б наговорювати на маму й бабу Ганю й переконувати мене, що прописувати бабу вона ніколи не дозволить — витримати таке я сили не мав. Піти на вулицю — але не вабила мене та вулиця! Піти на річку — але вона смердюча й брудна, і від того запаху мене нудить. Отже, єдине місце, де я міг сховатися, — це таткова халабуда. Там густо пахне тютюновим димом і духом самотнього чоловіка, адже татко влітку в хаті не жив, та й узимку з мамою не спав, ніби вони й справді не чоловік і жінка. Запах халабуди, однак, був мені приємний. Міг залізти в татковий барліг, забратися під ватяну ковдру, бо татко вкривався тільки ватяною ковдрою, й читати хоч би півдня, хоч би й цілий день; коли татко на першій зміні, то там узагалі мені ніхто не заважає; мама в халабуду влізти не могла, такі вузькі були двері, отож могла мене звідти видобути тільки криком, а коли я на неї сердився чи вона на мене, то дістати мене звідти було аж ніяк, отож тільки погрожувала. Правда, коли це траплялося, зі своєї половини вискакувала бабця і героїчно йшла мені на поміч; вони заводили баталію між собою, кінчалось все тим, що бабця починала труситися і йшла геть, а потім довгий час вони поміж собою не розмовляли. І тільки один татко ні з ким із них не сварився, носив одній і другій воду, а в холоди палив печі, тягнув із міста харчі, а більше не робив нічого — любив свій барліг і книжки, і ненастанно читав і читав їх разом зі мною, або ж грав, також разом зі мною, в шахи чи в карти. І тільки в серпні—вересні, коли достигали в нашому саду-перестарку яблука, татко ставав натхненно-діяльний, крутив на м'ясорубку яблука, заливаючи підсолодженим соком величезні бутелі, які бродили із зав'язаними бинтом горличками, шумували, каламутилися, щоб потім скинути сірий осад на дно і просвітитися до бурштинової прозорості. Тоді татко обережно зливав прозору рідину, бутлі спускалися до льоху, а каламут він помаленьку випивав — щоб не пропадало, як він казав, добро. Загалом татко п'яницею не був, казенних трунків не купував, бо це було йому не по кишені, не купував самогонки у вуличних гуралів, бо ті підмішували туди всіляку нечисть. Часом мама виганяла самогон сама, але не для татка, а для своїх оборудок — таж завжди трапляється нагода й потреба когось у хаті пригостити. Татко з ніг збивався, розшукуючи той самогон, але ніколи йому те не вдавалося, отож він задовольнявся яблучним вином, розподіляючи свій запас так, щоб йому вистачило до

нового врожаю; мама його не вживала, кажучи, що їй після того болить живіт, а я потайки тільки куштував його з покинутої й не допитої татком кварти (бо він, як правило, за раз випивав тільки півкварти, а другу половину лишав на потім) і визнавав, що цей напій ненабагато міцніший за квас, правда, цей "квас" чародійно впливав на систему таткових настроїв: він тоді ставав говірливий і висловлював патетично-людинолюбні сентенції, які, в першу чергу, випадало слухати мені, бо бабця й моя мама були на ті сентенції аж зовсім невразливі, вважали-бо, що він плете дурниці з п'яної голови, хоч нічого нерозумного він їм не казав. Вино було йому потрібне, як, здається, мені тепер, дорослому, для того, щоб здобути сміливість ті сентенції проголошувати, притому він і в голову не клав, що бабця й мама ставляться в ті моменти до нього поблажливо, як до хворого, і вважають здурманілим. Загалом, мама ставилася до татка якось особливо, може, трохи й боялася, що він її прожене, адже її статус у нашій домі був такий невизначений, адже татко мешкав од неї цілком окремо, і тільки приязність мене в домі їх між собою зв'язувала. Маму зовсім не цікавили таткові книжки, вона була цілком проста жінка, тоді як татко розвинений і начитаний, отож хоч не раз траплялося, що вони й "гризлися", як кажуть, але завжди поступалася мама — тепер мені здається, що татко офіційно з мамою не одружувався саме з того резону, щоб вона йому не сіла на голову, а вона, як жінка рішуча й практична, це учинити таткові могла любісінько. Невизначений і цілком хиткий її статус у нашому домі, а ще й при такій бабці, як у нас, примушував шануватися і не розпускати свого досить активного норову. Окрім того, я знав (вислухавши те із підслуханих розмов між ними, бабця з того теж мало що відала, інакше не забула б осідлати такого коника), що татко маму вибавив із якоїсь okazji і взяв її до себе з милосердя, а я народився в них, може, й випадково — факт той, що мама того не забувала. Бабця ж про те, що мама з татом нерозписані, знала, але вважала, що раз я є, то вони повинні жити разом хоч би задля мене, однак прописати маму й досі категорично відмовлялася, до чого мама вже звикла; правда, інколи на бабцю нападав гедзь, і вона починала переконувати татка знайти собі когось більш підходящого, а цю вигнати, що татко збував, як правило, жартом, заявляючи, що він людина слабкого характеру, і тоді йому доведеться жити не з однією жінкою (тобто мамою), а з двома.

— Дурні турки, — якось сказав мені, сидячи по-турецькому в самих плавках на барлозі в халабуді. — Мало їм однієї жінки, то заводять гарем. Знаєш, що таке гарем? — питав він мене, ніби я мав чомусь не знати такої очевидної речі. — З однією жінкою не просто вжитися, а з цілим виводком?.. — він сміявся, поводячи головою. — Однак, сер, не будемо злостиві, ге?

Я кивав: злостивим, ліпше не бути.

— Світове добро ламаної копійки не варте, — проголошував він і навчально підіймав, наче Будда, пальця, — без нашої спроможності його творити.

5

Отак поселилась у нас баба Ганя. Перше, що мене вразило в цій історії, це те, що бабця, виявляється, мала рацію: бабу Ганю треба було тільки зсадити з вантажівки, а

решту шляху вона вільно могла б пройти сама, хай і з підтримкою. Так само зовсім не треба було всаджувати її разом із канапкою у вікно, вона з осторогою, з труднощами, могла піднятися і спуститися з ганку. Татко збив для неї нечупарне одоробало, зате таке міцне, що могло витримати 172 кілограми, туди всунули здоровецьке відро й оббили все це рядниною. Після того в хаті поселився такий сопух, що мене млоїло, і я перейшов спати до татка в халабуду; у такий спосіб жінки виселили нас із нашої-таки хати. Цікаво, що моїй мамі при її астмі жахливий сморід в хаті ніби й не заважав.

Баба Ганя викликала в мене жах — це була величезна гора м'яса, її трико, яке щодня вивішувалось у дворі на шворці, було таке гігантське, що я вільно сховався б у в одній штанині, а обрізана ковдобина бюстгалтера могла б вільно служити шапочкою навіть дорослому чоловікові, хоч би головатому людиноподібному з бур'янів. Я дивився на цю атрибуцію широко розплющеними очима, і мені було по-справжньому моторошно — невідь-яким мізерним себе бачив. Мама все-таки відчувала певну незручність, що мене і татка "виставили", як казала бабця, в халабуду ("В ту собачу буду", — казала бабця), тож весь час запитувала, чого я в хату не заходжу, на що я незмінно, щиросердно відповідав: мене там нудить. Мама знала, наскільки я делікатний і що маю схильність до блювання, отож тільки зітхала й не казала нічого, а я думав: що буде, коли почнуться холоди, — де ми з бідним татком подінемося? З татком мені було б зовсім добре в тій його нечупарній халабуді, яка зроду-віку не заміталася (мама туди пролізти не могла, а татко такі речі ігнорував), коли б він не хропів уночі, а хропів він могутньо, особливо, коли причащався яблучного вина, та й пахло тоді від нього бридко, хоч ми й спали валетом. Я прокидався од того хропіння й не міг заснути, прислухався до звуків за дощатою перегородкою: щось там шаруділо, лазило, мабуть, вужі й гадюки, а може, й здоровенні нічні жаби. В глибині бур'янів галакали п'яниці, які, здається, не потребували сну; часом дико кричали коти; очевидно, й наш котик там балював; чулися голоси й вискоти парочок, що тут проходили, а часом і зупинялися; вранці мене будив півень і кури — півень співав у курнику, що був прибудований до халабуди, а кури голосно кудкудахкали, сповіщаючи світові, що знесли яйце-нерайце. Таткові все це аж нітрохи не заважало, а мені дуже; правда, я тішив себе думкою, що звикну до такого життя, але звикнути ніяк не міг. Тим часом баба Ганя виперла з дому й останню особу чоловічої статі — нашого кота, я тільки побачив, як він вискочив із сіней такий божевільно переляканий і з таким вереском, що в своєму дворі миттю з'явилася бабця і, підбивши долішню щелепу під горішню, пильно почала дивитися у наш бік.

— Що там таке? — спитала мене, і я, не бажаючи, щоб вона втручалася в наші сімейні справи, збрехав:

— Мабуть, кіт ковбасу вкрав!

— Мало тій бабері ковбаси, — сказала бабця, — то вона й нещасну тваринку обжира.

— Та не, — мовив я миролюбно. — Кіт ковбасу вкрав...

— Ніяк не нажереться, корова, — сказала бабця і знову підбила долішню щелепу під горішню.

Тоді я почув у нашій хаті крик, кричала мама на бабу Ганю:

— Чого ти взялася до того кота?

— Він смердить, — почувся низький голос баби Гані.

— А ти не смердиш? — горлала мама. — В хаті через тебе не всидиш!

— То й не сидіть, — байдуже відказала баба Ганя.

— Не смій чіпати мені кота! — кричала мама. — Бо відвезу тебе назад у село!

— А я цього й хочу, — сказала баба Ганя. — Чого вони в хату не приходять?

Це вже говорилося про мене й татка.

— Не чіпають тебе, не чіпай і їх!

— Це вони мене не хочуть, — сказала баба Ганя. — Думаєш, дурна, не бачу! Чого вони до мене не говорять.

— Сиди, Бога ради, сиднем. Он знову сьогодні вбрюхалася.

Баба Ганя почала плакати. Вона плакала якось дивно, поскулюючи й завиваючи, пирхала, сякалася, ніби в трубу дула, і щось приказувала, слів її я розібрати не міг.

Бабця в своєму дворі цвіла.

— Це що, вони сваряться? — спитала.

Я промовчав: не хотів, щоб вона втручалась у наші сімейні діла.

— Зайди до мене, — сказала бабця, — щось тобі хочу сказати.

Я повагався — це було нечувано, щоб бабця запрошувала до себе: може, хотіла щось розпитати? Загалом, я заходив до неї і без запрошень, бабця мене ніколи не проганяла. Інколи й дешеву карамельку совала в руку, але затишку в її кімнатах не відчував. Це були чужі для мене кімнати, й, побувши трохи, незвідь-чому відчував наглу потребу їх найшвидше покинути — якось вона вміла від себе віднаджувати. Через це в моїй пам'яті бабчині кімнати залишилися ніби чужа республіка, куди мені, однак, був доступ.

Бабця й справді хотіла вчинити мені допит.

— То що, баба Ганя й справді лежача? — спитала вона, бо й сама не потикалася в нашу половину, відколи заштовхнули туди через вікно бабу Ганю.

— Нє, вона встає і трохи ходить.

— То чого ж треба було перти її через увесь двір і совати у вікно? — з нещадною логікою спитала вона, при цьому відсунула шухляду стола і щось там шукала.

Я цього не знав і сам, тому й промовчав. Подумки ж вирішив, що мама, можливо, вирішила: все одно платить п'яницям, то хай по-справжньому потрудяться, а може, хотіла продемонструвати світові, яка баба насправді важко хвора. Але це тільки мої здогадки, достеменно я про це нічого не знав.

— Вона буде справлятися у хаті? — спитала з надмірною відвертістю бабця, вручаючи мені м'ятну цукерку в потертій обгортці, ніби ці дві речі — те, що питала, й цукерка — були поєднані. Саме тому я від цукерки відмовився. Бабця здивувалася.

— Це в тебе і до цукерок та бабера апетит відбила, — сказала спокійно, розгорнула папірця і кинула карамельку собі до рота. Я ковтнув слину.

— І довго вона у нас пробуде?

— Не знаю, — мовив я неохоче. — Має приїхати дядько Володя з Одеси.

Новина бабцю потрясла: здається, це було єдине, чого вона не відала. Цукерка віддимала її запалу шоку, а очі засвітилися:

— Що ти кажеш! І він її забере? — спитала натхненно.

Я здвигнув плечима: мама глибоко сумнівалася, що так станеться, але її брат і справді дзвонив — він таки приїде.

— Коли б не хотів її забирати, — гарячково міркувала бабця, — нащо йому приїжджати? По-моєму, він не дуже любить оббивати наші пороги?..

Бабця мала рацію: ані баба Ганя, ані мамин брат Володя в нас не бували ні разу, принаймні за моєї пам'яті.

— Приїде на своїй машині, — байдуже сказав я, знаючи, як уразити бабцю.

— В нього є своя машина? — аж підскочила та на ослінці і ледве не ковтнула свою, а власне, мою цукерку. — О, тоді він її просто забере. Це ще здорова бабура. Коли вона змогла приїхати в грузовику, то в легковій поїде, як по маслі, хе-хе!

Але мама з татком глибоко сумнівалися, щоб дядько Володя бабу Ганю до себе забрав.

— Вона ж прописана в нього! — сказала бабця. — За неї він зайву площу одхвativ, тепер нехай возяється... Одного боюся, — бабця замовкла й почала з чвакотом смоктати цукерку. — Еге ж... татко твій надто поступливий. Це коли б твій татко настояв!

Смішно слухати: щоб татко та й настояв! Татко мій ніколи нічого не настоявав, бо хоч мама й побоювалася, що він її колись вижене, але все робилося в нас у домі, як скаже таки вона, мама.

— Твій татко — шмата! — сказала бабця, сердито поблискуючи оченятами. — Коли б була на його місці, то я цю баберу — в шию, в шию! Чого це ми повинні її глядіти? Та вона ж сюди приїхати не бажала, така пані! Пані вчительша! — ехидно перекинула бабця. — Та вона ж твоїй мамі ні рублика, ні картоплини не передала, та й навіть, коли ти народився, не приїхала. На похорони твого діда й баби, коли вони, пухом їм земля, загинули, не приїхала — боялася жир розтрусить. А хіба не виперла вона з дому твою маму ще після сьомого класу і ні рубля їй не прислала, ні картоплиночки. Коли б не татко, то була б твоя мама, як ті шлюхи з бур'янів. І не приїздила до неї — важко було тушу пересувати... Не думай, що вона добренька ота баба Ганя. Порозганяла дітей з села по містах, а сама шлялася..

Я все це слухав спокійно, бо це була правда. Ці речі переповідала не тільки бабця, але й, часом, моя мама. Баба Ганя, поки була здорова, відверто нами нехтувала, через це, коли я вперше її побачив — це вже тепер, коли її заштовхали з канапкою в наше вікно, то в мене волосся на голові заворушилося: переді мною постала гора, і треба було б п'ять таких мізерних, як я, щоб обхопити її довкруг. Треба було чотири таких, як я, щоб стали ці чотири на плечі один одному, і тільки верхній дістав би її лоба. Баба Ганя дивилася на мене здоровенними баньками і раптом спитала в мами:

— Це що, твій син? Чи, може, внук?

— Ти зовсім з ума вижила, — мовила роздратовано мама. — Хіба в мене може бути такий внук? І чи ти своїх онуків не знаєш?

— Чого ж? — сказала баба Ганя, ледве ворочаючи язиком, ніби п'яна була. — Своїх внуків я знаю. У Володі їх двоє. Чи трое?

— Трое, — сказала мама.

— Ну да, я ж кажу. А цього твого я й не знаю. Він твій?

Тоді моя мама заплакала: баба Ганя навіть не знала, що в неї є внук, тобто я. Мама почала зі сльозами бабі це виказувати, бо як це можна таке забути: скільки у тебе внуків і хто вони, але бабу Ганю це зовсім не зворушило.

— Ну да, забула, — сказала. — І чого тобі сердиться, хіба не бачиш, больна я.

Баба Ганя почала по тому осідати, а тоді гупнула широчезною сідницею на канапку, аж пружини в тієї бідолахи-канapi застогнали, я ж чкурнув надвір і намагався після того в нашу хату не заходити, а ще коли там поселився той жахаючий сморід, то й поготів.

— Коли має приїхати той Володька? — спитала бабця.

Але я того не знав: приїде, та й усе.

— Ти там разом з батьком спиш, — зашепотіла, озираючись, ніби остерігаючись, що її підслухають, бабця. — Мене він слухать не буде, а тебе послухається, то ти йому натуркай, натуркай, щоб сміливий був, щоб не пропустив нагоди, і хай би той Володька свою дорогеньку маму забрав, і хай би вони сюди до нас і носа не показували. Ти на його гордість наляж, бо це нам тут не буде життя, а пекло, бо та бабера, хоч і не прописана, а всіх нас із хати повиживає, як і вас, бідолашненьких, уже вижила і як того котика бідолашненького — оно вже по будах тулиться. А що, коли похолодає? Де ви тоді, бідолашненькі, подінетеся. Вернетесь в той свинушник, що його та бабера з твоєю мамою зробили, а в тебе і жолудочок слабенький, і апетитику нема, то це вже ти зовсім переведешся. Кощеєм зробишся і ще помреш, бідолашненький, бо самі шкура й кості на тобі. А тій бабері скільки не дай — не наситиш. Бачив, як вона їсть?

Я хитнув головою: бачив, неясно тільки, де це бачила бабця, яка в нашу хату не потикалася. Це було наступного ранку, коли довелося піти в хату: татко згоджувався грати зі мною в шахи, але дошку мав винести з дому я, бо він рішуче туди відмовлявся йти, а мама, яка вискочила надвір, виносити дошку також не хотіла: "Піди й візьми!" — сказала й помчала в дім. Отож я змушений був переступити порога, затримавши дихання, бо сморід у хаті стояв убивчий, і проскочив через кімнату, де оселилася баба Ганя, у мацюпеньку, де спали раніше ми з татком; по дорозі я кинув оком на бабу Ганю і побачив, що вона сидить за столом, перед нею — велика керамічна миска доверху накладена картоплею і в ту картоплю було втиснуто не менше як п'ять котлет, а ще біля баби стояла величезна керамічна кварта, куди вміщалося літра півтора рідини (її подарувала татові для пива мама на його день народження, але татко нею не користувався, й вона пилявіла на стелажі) з якимсь напоєм, здається, це був кефір, і баба Ганя так молотила картоплю, що навіть мене не помітила, і тільки коли я вискочив із шаховою дошкою під пахвою, почув її повільний, негнучкий голос:

— Це що, кіт тут бігав?

— Вже не розрізняєш, де кіт, а де дитина, — обурено сказала мама.

— Ти цього kota в хату не пускай, — вела своєї баба Ганя, — од нього смердить.

— То дитина — не кіт! — вигукнула сердито мама. — І чого ти взялася до того kota?

— А те, що він мені тут не нужен, — спроквола проказала баба Ганя.

— Не командуй мені тут! — верескнула мама. — Коли ми тебе сюди забрали, то не командуй.

— Це ти мене ложкою картоплі дорікаєш? — озвалася баба, і я подумав, що треба було великої ложки, аби ввібрати цю мисюру з котлетами. Виходило, що я думав про бабу Ганю десь так само злостиво, як і бабця. Татко ж до бабиної прожерливості, коли я розповів йому, що бачив, поставився милосердніше:

— Людина більше, ніж їй треба, не з'їсть, — сказав, як завжди, афористично і почав розставляти на дошці фігури.

6

Я вирішив прислухатися до бабці й почав туркати татові, щоб, коли приїде до нас дядько Володя, він був сміливіший і примусив забрати бабу Ганю, бо вона у нього прописана, і він через неї дістав додаткову квартплату; посприяло тому й те, як сповістила мені бабця, що вона була вдовою загиблого на війні мого діда. Татко на всі мої резони мовчав, кутив, зовсім незважаючи, що в халабуді дитина, чвиркав у відкриті двері жовтою слиною — не зовсім культурно, як я вважав.

— Це тобі бабця наговорила, — сказав він, і я засоромився, адже це була правда.

Тоді я нагадав йому про зиму і про те, що в халабуді ми не втримаємося, бо де б то витримати такий сморід?

— Нюховий апарат людини, — повчально сказав татко, — збудований так мудро, що при довшому вдиханні запахи атрофуються.

— Мені нудить, коли заходжу в хату, — вередливо мовив я.

— А бабця тобі не запропонувала перебути зиму в неї? — спитав татко.

Я аж рота розтулив: хіба так можна? Бабця, ясна річ, і в голову не вклала, щоб таке чудне мені запропонувати, адже в нашому моральному кодексі ніби в'їлося, що обидві кімнати, в яких живе бабця, — це територія не ворожа, але чужа і нам не доступна, тобто цілком не наша — вважалося, що бабця робить нам ласку, дозволяючи жити на нашій половині, а ще й тримати там незаконно жінку, тобто мою маму, а щоб ми зазіхали ще на її, цілком законну половину, — це вже занадто. Окрім того, татко не міг збагнути такої простої речі: коли б я переселився до бабці, то ніби й від нього пішов би, тобто ніби пішов би зі своєї родини, а прийняти нас обох бабця не згодилася б нівіки, та й мене самого ледве чи прийняла б. Був іще один резон, що його я розумів, а татко ні: коли б вона забрала мене до себе, то тим ніби б узаконила перебування в нашому домі баби Гані, а їй краще вмерти, ніж згодиться на це, — це було б рівнозначно тому, що вона згодилася б бабу Ганю в нас прописати. Ні, це були речі немислимі, і тільки мій наївний татко міг такого не розуміти.

— Ти колись бачив дядька Володю? — обережно спитав татко.

— Ні, — здивовано сказав я. — А що?

— А те, що дядько Володя нікому ще в житті нічого не давав, а тільки брав. Можна сказати точніше: коли він щось комусь і давав, то тільки для того, щоб потім узяти собі удвічі.

— Нехай він бабу Ганю бере, а не дає, — пожартував я.

Татко аж повалився з реготу; до речі, він сміявся зовсім по-хлоп'ячому, і я страшно любив це — мені тоді також ставало смішно.

— Чого ж він до нас хоче приїхати? — спитав я, коли ми пересміялися.

— Щоб узаконити перебування своєї матері в нас, — мовив татко.

— Як це, — спитав я, бо не завжди таткові афоризми до мене доходили.

— Елементарно, — сказав татко, виплюнувши за двері слину. — Не хоче з мамою, а своєю сестричкою, загризатися, бо та може написати проти нього, і його випруть із квартири як махінатора, а коли так, матиме неприємності, власне, не матиме, а може їх мати. Через це йде на видатки, їдучи до нас — спробує напоїти мене, твою маму розжалобить, покатає тебе на машині, а бабці, можливо, привезе кіло карамельок, а може, й шоколадку. І все вийде так, як він захоче, тільки бабцю він не переконає, хоч цукерки чи шоколадку вона від нього візьме. А може, карамельок чи шоколадку він їй не привезе, бо добре знає, що ніякої користі чи віддачі від бабці не дістане...

Усе це татко говорив протяглим, сумним голосом, ніби гадав чи дивився у воду, і я подумав: коли б бабця й запропонувала мені (що, зрештою, неможливо) переселитися до себе на зиму, я б ніколи ні за які карамельки чи шоколадку не погодився б, бо ніколи-ніколи не покину тут, у халабуді, свого смутного татка з його наївною, але проникливою мудрістю...

Вночі мене кусали комарі й снилися мариська. Ввечері татко комарів ретельно вибивав, щільно зачинявся, але вони все одно пробиралися крізь шпари і часом робили наше існування незносним; тоді татко вставав уночі і завзято товк по стінах і стелі ту потолок — сон ми мали через те неспокійний. Може, тому дядько Володя приснився мені в образі вовка, можливо, через те, що Володя — це Вовка, вовк; баба Ганя приснилася в образі величезної ведмедиці, мама — тлустої кішки, бабця — в образі лисиці, татко — в образі півня, і вони всі розігравали якусь дивну байку, герої якої казали те, що вони кажуть у житті, а єдиним глядачем у порожній залі був малий, худий, аж світиться, хлопчик, тобто я. Говорили вони штучними "акторськими" голосами, і виходило, що вони сварилися, хоча насправді нічого подібного. Я спокійно додивився виставу — це ще не були мариська, а швидше пригадування того, що відбувалося насправді, мариська почалися по тому, коли баба Ганя, тужачись і хапаючись за перило, почала спускатися зі сходів сцени у залу, а тоді, налягаючи на палицю, раптом рушила на мене, двигаючи величезні малорухомі ноги і в міру її наближення до мене все більшаючи і ширшаючи. Очі її, такі великі, як колеса, були вирячені, обличчя — ніби з кривого дзеркала, тобто спотворене і скособочене; вона раптом почала падати на мене всією своєю гігантською тушею. Я закричав і прокинувся. Було навколо спокійно. Зуділи комарі, глухо перемовлялись у бур'янах

п'яниці, мелодійно хropів татко, звіддала долинав шум води, котра перевалювалася через греблю. Я витер протирадлом мокрого лоба, причавив біля вуха комара, відчувши пальцями малесенький вальок бруду, в який перетворився той комар, і знову поринув у чорну прірву, у криницю з гладкими металевими боками, за які даремно чіплявся. Зрештою, я летів не так і швидко, щоб розбитися, а десь там, як Котигорошко, коли провалився в підземне царство, приземлився. До мене підійшла якась жінка, і я відразу ж впізнав нашу сусідку, яка померла минулого тижня, — я бігав дивитися на той похорон і чомусь не міг відірвати очей від лиця вмерлої. Зараз обличчя в неї було так само воскове, але на вустах лежала усмішка.

— Прийшов своїх провідати? — спитала вона. — Ходім проведу. До річч, знаєш, що твоя мама тільки називається мамою, а справжня твоя мама тут.

Я зовсім не злякався від того, куди потрапив, хоч усе навколо було чудне. Все було залите міражним срібно-синім димом, у якому плавали напіврозмиті стільці, столи, шафи, канапи, будинки, лавки, сарайчики, халабуди, дитячі коляски, велосипеди, легкові й вантажні авта, літаки, автобуси, чашки й миски, ножі, ложки й виделки, величезні шруби, котрі не переставали крутитися, вітряки, човни, рушніці й гармати — якесь дивне накопичення не речей, а тіней від них. Я їх усі не мав часу розглянути, бо моя проводирка йшла надто швидко.

— Не затримуйся, — сказала вона, — тобі треба встигнути.

— А коли не встигнемо? — спитав я, надбігаючи.

— Тоді даремно сюди спускався.

— А як я звідси виберуся? — спитав я.

— Виберешся, виберешся, — сказала сусідка, пришвидшуючи ходу. — Тільки не балакай багато і не розпитуй зайвого.

Світ тіней речей закінчився, і ми потрапили в світ тіней тварин і звірів. У срібно-синім димі почали проступати червонясті силуети корів, коней, кіз, свиней, баранів та овець, вовків, лисиць, ведмедів, собак, котів, пацюків, ховрахів, кротів, над ними літали тіні птахів усяких розмірів та виглядів, начебто я потрапив у зоологічний музей, адже всі вони були нерушні, тобто це були не так опудала, як тіні опудал. Шкірили до мене зуби й блискали очима, але не видавали ані звуку, та й роздивитися я їх добре не міг, бо вже не тільки швидко йшов, а мусив бігти, та й моя проводирка бігла — очевидно, нам таки треба було поспішати.

— Не боїшся? — спитала проводирка-сусідка, котра вмерла минулого тижня.

— Ні, — мовив я. — Тільки якось тут чудно.

— Не чудно, а гарно, — сказала провідниця. — А боятися не треба, бо все це у тебе тільки сон. До ранку маємо встигнути.

І ми вже не бігли, а летіли, як ото без ваги в безповітряному просторі, але не на одному місці, а в сильному стрімі вперед. Тіні тварин та звірів позникали, срібно-синє повітря змінилося на срібно-рожеве, але так само малопрозоре, і тут я раптом побачив наш дім. Зовсім такий стоїть на землі, біля нього дуб, клен і старий запущений сад. Онде побіч — липа, але зараз липи біля нас не росло, онде інші дерева, що їх я не знав,

загалом, дім був наш. Правда, не переділений на дві квартири, бо нашого ґанку не було, а тільки бабчин. Біля дому стояла напіврозмита постать, яка виглядала когось, приставивши долоню до лоба, і я подумав: а може, це і є ота уявна, гарна і молода моя мама, яку я придумував собі, коли на ту, стару, й негарну, й груботілу сердився. Вона й справді була прекрасна, та жінка: тонколиця, білява, з величезними синіми очима, мама із казки чи сну, з лагідною усмішкою, мама, придумана самотньою дитиною, з тонкими руками у срібній одежі. Загалом же вона була ніби нежива, ніби пам'ятник, а не людина, придимлена рожевуватою плівкою.

— Ходи, — сказала вона. — В тебе мало часу, а багато справ.

— Яких справ? — спитав я.

— Хіба тобі не казали? Познайомишся з усіма поселяцями дому.

Розчинила рожеві двері, і я отетерів — за ними був зовсім не дім, не кімнати, а поле. Величезне поле, на якому сиділи на стільцях люди, і чим далі, тим менші були стільці й менші люди — вони сиділи, ніби були розміщені на величезній шаховій дошці, тобто ніби були шаховими фігурами, кожна у своєму квадраті.

— То оце я з усіма маю знайомитися? — спитав я.

— Авжеж, — мовила моя красива, молода і лагідна уявна мама. — Бо все це твої родичі. Чи ж не хочеш знати свого роду?

— Це твій чи татковий рід? — спитав я. — А коли твій, то він також уявний?

— Тут усі разом, — мовила гарна й молода уявна моя мама. — Ми тут не сваримося. Уявні, справжні, гарні, негарні, добрі й лихі — ми всі тут.

Тоді мені стало якось зовсім смутно.

— Я їх побачу, і що? — крикнув раптом.

— Нічого, — всміхнулася мама. — Хочу, щоб ти розумний був. Добрий і милостивий. Ось твій корінь — пізнай його. Пізнай і зрозумій, що не тільки того світу, що у вікні. Що ті, котрі там, нагорі, теж скоро сюди прийдуть і стануть добрими.

І ми попливли між тих облич, отих людей у квадратах, і я намагався кожному зазирнути у вічі і впізнавав кожного, хоч ніколи раніше й не бачив, але справді пізнавав, бо мені щоразу в грудях щось тенькало, і я пригадував те, що було, може, й сто років тому, а може, й двісті. І той, кого я пізнавав, вставав. Коли то була жінка, робила кніксен, а коли чоловік, то хвацько клацав закаблуками і чемно схиляв голову. І ми крутилися по тому полі, як сніжини, а воно було безмежне, і я сам себе відчував безмежним, бо душа в мене раптом розхилилася, і в неї моя гарна уявна мама влила молоко, і всі люди на цій велетенській шахівниці були між собою напрочуд схожі, всі до мене чемно всміхалися і кожен, після того, як я відходив, шепотів: "Не забудь мене!" І я обіцяв їх не забути, хоч аж ніяк не знав, як це мені вдасться.

Моя гарна уявна мама тримала мене за руку, і та рука була жахливо холодна, а я сам був гарячий, бо в мене наливалось якесь золотисто-срібне світло, і того світла було так багато, що я вже не вміщав його, а сам починав світитися, тобто світло вже почало відходити від мене; і мені нестерпно захотілося повернутися до справжніх речей, тварин і людей, до татка і справжньої мами, бо якась невідома туга почала з'їдати

мене, бо щось я в цьому світі не те що не збагнув, а утратив, а може, тільки втрачаю.

— Запам'ятаєш нас усіх? — спитала моя гарна уявна мама, в якої крижана рука, але теплий погляд і тепла усмішка на лиці.

— Як же можу всіх запам'ятати? — з розпачем запитав я.

— Тільки в один спосіб, — тепло усміхнулася гарна й лагідна уявна моя мама. — Добрий будь!

"Добрий будь! Добрий будь!" — пішло луною, і я розплющив очі, бо в очах моїх стояв ранок, бо ранок уливався в мої очі, як цілюща вода, промивав мені голову й тіло, я весь був ніби з цієї святої води, і якась тиха радість, а зовсім не страх, омивали мене — до чогось я наблизився, хоч не розумів до чого, адже надто малий ще був у цьому світі. Татко спокійно спав і зовсім не хропів, комарі вгамувалися, п'яниці з бур'янів не подавали голосу, а натомість співали птахи, і якось так залиvistо натхненно співали, так чисто, що навіть наші кури не вовтузилися й не кричали за стіною. Зате закричав півень золотим, ясным криком, і цей крик зовсім мене розбудив, і я відчув, що став доросліший, що в мене після цього сну й пробудження додалося трохи розуму й розуміння, і мені захотілося раптом заплакати од відчуття своєї малості й безсилля, бо одне — мати в собі отаке просвітлення, навіть на капку більше розуму, а друге — щось у цьому світі значити й могли. Але так воно було, і я, щоб не потривожити сонного татка, тихесенько вислизнув з-під ковдри й безшумно відчинив двері. Світ сяяв ранковим сріблом і золотом роси, просвіченими першими серпанистими космами проміння; світ дзвенів пташиним співом, і я раптом пішов по мокрій траві босоніж, майже не торкаючись тієї трави, а тільки тлінного каменю роси, і губи мої щось шепотіли чи співали, а що саме, й сам не знав, бо й непотрібне мені те; знав тільки, що просив у ранку і сонця собі співчуття.

7

Моя мама з'їздила в село (перед цим наваривши здоровенний баняк борщу, каструлю картоплі, до якої ми мали смажити ковбасу) і продала хату баби Гані за шістсот карбованців — село було глухе й занепало, а хату купили на знос. Мама привезла телевізора й антену, досі телевізор був тільки в бабці, і столика під нього, решта меблів баби Гані, як мама сказала, була негодяща, їх купив сусід на дрова. Татко героїчно поліз на дах, перед цим підкріпившись яблучним вином, бабця від такого нечуваного дійства схвилювалася, вискочила зі своєї половини і задерла до татка, який героїчно осідлав дах, лице:

— То це вам мало мого телевізора? — спитала.

— Два ліпше, ніж один, — урочисто сказав татко. — Окрім того, не викидати ж добро, коли це добро, на смітник.

— Вже їй проудовольствіє дбаєте, — єхидно сказала бабця.

— Без "удовольствій", бабцю, життя, що страва без солі, — сказав незворушно татко. — Ти ж маєш собі "удовольствіє"?

— Я його й не дивлюся, очі в мене болять.

— Буде дивитися той, в кого не болять очі. Не про себе, бабцю, тра думати, а про

ближнього. Про любов і милосердя! О!

Поставив пальця догори, а тоді потяг за шворку, яку мав примотузовану до паска, — на шворці тій з другого кінця було прив'язано хрестоподібну антену.

— Установлюємо цього чортячого хреста на жіночій обителі для розмиру і небагодаті! — сказав татко, усміхаючись від вуха й до вуха, — вино вже грало йому в крові. — Ні, для миру, согласія й удовольствія, о!

Бабця дивилася на урочистого татка і на те, як підіймається разом зі шворкою хрест антени, тоді плюнула спересердя і мотнулася на свою половину; мені здалося, що побачив у неї над головою хмарку пари, — бабця кипіла, як той баняк з борщем, що його наварила нам перед від'їздом мама (до речі, з того баняка я з'їв ложок із десять, татко ложок із двадцять, а решту зі смаком виїла баба Ганя; татко її не обслуговував, і вона пожерла холодний, так само розправилася з картоплею і з ковбасою, ми ж обмежилися яєчнею з трьох яєчок на двох, ці яєчка я знайшов у курячому тайнику). Я стояв на городі біля деревця барбарису, яке подарувала нам сусідка, не повідомивши завбачливо, що одне деревце плоду не дасть, а треба щоб було жіноче й чоловіче, тобто два, і, розтуливши рота, стежив за маніпуляцією утвердження антени-хреста на нашому домі — один хрест у нас над дахом уже стирчав. Бабця забігла за ріг хати, зупинилася й поманила мене пальцем:

— Татко шо, п'яний? — спитала вона.

— Не, чого ж? — відказав я.

— Не бреши! Коли він не п'яний, то мовчить, а коли п'яний, патякає.

— Не знаю, — мовив я, оберігаючи наші сімейні тайни. — Від нього не пахло.

— Хрест двадцятого століття, — просторікував у цей час на вершку даху татко, — телевізійна антена! Опіум для народу двадцятого століття — телевізор. Молебним домом стає кожна хата, і всі моляться царству синіх тіней, що витворює це поріддя диявола. Диявол ставить свої власні молитовні доми — і це хати і квартири наші! Але прийде пора на нашу землю, коли народ пізнає цю облуду, зваду й принаддя, збунтується, скине диявольські хрести на діл у порох земний, а коробки, що творять сині тіні, розтрощить. "Треба миром, громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру, та й заходиться вже будить!" Амінь.

Бабця мала рацію, коли татко переходив на вірші — це значило, що він таки був підхмелений.

— Тверезий таке патякатиме? — спитала бабця.

Я мовчав — не знаходив слів, як оправдати татка.

— Ви його не чіпайте, — сказав, — а то ще з даху звалиться.

— А я його й не чіпаю! — сказала бабця, підбивши долішню щелепу під горішню. — Я сказала тільки, що два телевізори в домі нічого тримати, а та бабера, коли вона така больна, й без телевізора обійдеться. Удовольствій тут їй іще подавай!

Блиснула оком, остаточно підбила долішню щелепу під горішню й швиденько почухрала у свої сіни.

Татко звисився над краєм даху.

— Бабця ще є? — спитав.

— Пішла...

— Шкода! Я ще не закінчив проповіді. Може, покличеш маму?

Але маму кликати не треба було, вже стояла у дворі, заклавши руки під хвартуха.

— Щось од мене хотів? — спитала вона тоненько й добродушно.

— Хотів, щоб подивилася, чи "красиво", — так само тоненько показав татко, він і над мамою насміхався, але гумор у тієї був твердо на нулю, і вона його не помічала.

— Хіба не все'дно, красиво чи не красиво? Аби стояло і телевизор работав.

— Он воно, падіння моралі й відчуття краси в народі! — проголосив татко. — Одна з ознак занепаłego суспільства. Простолудин тратить морально-культурний комплекс, закріплений у віках, оголюючи себе для сприйняття нової цивілізації. Але цивілізації нема, а є тільки її видимість. Правильно я кажу?

— Не було де тобі напиться, що таке верзеш, — все ще добродушно сказала мама.

— Але коли хочеться: мели, язичку, кашка буде!

Але мені здавалося, власне, не здавалося, а здається тепер, коли я вже майже дорослий, що татко промовляв оці речі не так для бабці й мамі, бо ні до чого це їм було, а таки для мене, малого; чомусь він вірив, що я, хоч малий і нерозумний, хоч із мізерним тілом і читаю ще книжки таки дитячі, і тільки часом беруся за дорослі, таки маю його просторікування збагнути; зрештою, тепер мені здається, що він весь час читав мені морально-етичну проповідь, але не у формі нудної нотації чи у тій формі, як учать kota не гадити в хаті, тобто товчуть носом у ту гидь, а у формі отакої гри, ніби він жартує, ніби він п'яний (адже п'яному дозволяється казати й те, що тверезому не годиться); вважаю так тому, бо ті його слова напрочуд чіпко засіли мені в пам'яті; очевидно, він таки серйозно боявся, щоб на мене не вплинули жінки з їхньою постійною мімікричною колотнечею.

Тим часом татко повторив і мамі свого монолога, що телевізійна антена — то хрест диявола: чи для того, щоб я твердіше його запам'ятав, чи тому, що цей монолог таткові подобався самому. Мама повернулася до мене, обличчя її було стурбоване.

— То це, може, він не тільки яблучне дув? — спитала тихо. — Не бачив?

Не бачив, а коли б і бачив, то татка все одно не видав би.

— Бабця виходила дивитися? — не без насолоди спитала мама.

— Ну, да, — сказав я, — татко, по-моєму, досить голосно говорить.

— Шо, не наравиться їй? — спитала так само задоволено.

— Не, чого ж, — мовив я, цього разу захищаючи бабцю. — Боялася, щоб татко з даху не звалився.

На цей резон мама клюнула безвідмовно, злякано зирнула, як героїчно татко кріпить хреста диявола, і скрикнула:

— Не дуже розхитуйся, а то не доведи Господь...

— Стану журавлем і полечу у вирій? — спитав татко і замахав руками як крильми: в одній руці в нього був молоток, а в другій — коробочка з цвяхами. Я засміявся, татко і цю штуку адресував мені.

— Може б, ти поставив другим разом? — запропонувала мама, очевидно, я її налякав, бо загалом турбот про таткове здоров'я вона виявляла мало.

— Чорт не вхватить, — сказав татко. — А чому? Бо я йому службу справляю, коли ставлю на цю обитель ще одного диявольського хреста. Чи помітили ви, народ (народ — це, очевидно я з мамою): чим більше стримить над хатами й будинками таких хрестів, тим лютіші стають люди, тим більше сварок і колотнечі, а сусіди люті стають поміж себе вороги? Отже, що означає два хрести? А те, що в цьому домі буде вдвічі більше сварок і колотнечі. Правильно кажу?

— По-моєму, крім яблучного, він пив іще й чорнило, — сказала мама. — Я тобі не треба? — гукнула татові тоненько.

— Глянь, чи буде "красиво", — сказав тим-таки тоненьким голосом татко.

— Оце охота тобі жартувать, нема в мене для того часу! — мама таки вловила, що татко з неї підсміюється. Ображено звела горішню губу, і від того її вуста стали сердечком. Пішла геть, та це й треба було зробити, бо з квартирки (вікна у нас після баби Ганиного вторгнення не відкривалися, баба боялася застудитися, а сморід їй не заважав, бо то був її власний сморід) почувся чи то крик, чи рев, як казав татко, ерихонської труби — баба Ганя гукала маму.

— Ой лишенько! — сплеснула та руками. — Баба знову обробилася!

Побігла чимдуж у хату, ніби могла тому запобігти, а татко лунко забивши в дах цвяха, печально роззирнувся навколо.

— Comedia de finita![1] — сказав він. — Публіка покидає театр, хоч актори ще на кону. Залишився тільки один глядач, але й той, здається, спить. Ти не спиш, o bel esprit?[2]

— Нє, — сказав я. — Але я ніяка не белеспра/

— Ну, ясно, — сказав татко. — Белеспра — це я. Але з тієї нещасної породи, які самі сміються з власних жартів, бо ті для публіки не завжди доступні.

І мені стало жаль татка. Жаль, що він єдиний розумний серед нас, дурних, і єдиний добрий між нас, недобрих, бо хто його розум і добросердність оцінить, коли ніхто таких високих якостей не сприймає і не розуміє. Для чого він мече перла перед нами, малими, котрі в нікчемних клопотах потопають, думав я, а може, й не міг тоді ще так складно думати — адже його перла все одно падають у болото. Болото наших нікчемних пристрастей, он вони вже почалися: мама на всі заставки лаяла в хаті бабу Ганю за те, що "обробилася", і баба Ганя ревла, як ерихонська труба — плакала. Ці звуки миттю донеслися до бабці, і та вискочила на подвір'я — слухала, підбивши долішню щелепу під горішню, аж голівку на бік схилила.

— То що, комедія не закінчилася? — спитав татко із даху. — Друга дія чи інтермедія?

8

Наступного дня приїхав з трьома дітьми, але без жінки дядько Володя. В наш куток машини заїжджали досить рідко, бо купи сміття перекрили проїзд, через це п'яниці, які того ранку найбільше кричали (здається, сварилися чи билися), сполохалися; з бур'янів

витнулося кілька жахнучих фізіономій, по-моєму, це були Людиноподібний і Ясночервоний Ніс (кликухи в них були Торя і Харя), і злякано подивилися: перевіряли, чи не міліція. Дядько Володя був одягнений у сірий, дуже схожий на міліцейський костюм; Харя вклав пальці в рота і свиснув, у бур'янах залопотіло — п'яниці розбігалися. Дядько Володя зиркнув з-за плеча, очевидно, та втеча п'яниць його здивувала.

— Чо воно там свістить? — спитав він.

— Це п'яниці тебе за міліціонера взяли, — сказала моя мама, розцілувавшись із братом. — Гов! — крикнула вона.

— Ов-ов! — відгукнулося з бур'янів.

— Ов-ов! — відповіла мама.

Через хвилин п'ять з бур'янів висунулася голова Торі (він був Толя, як і я, але замість "л" вимовляв "р"), та, побачивши дядька Володю знову сховалося. Мама зареготала.

— Та це не міліціонер, а мій брат! — гукнула.

Людиноподібний вийшов із бур'янів, обійшов довкруг брата моєї мами, підозріливо вдивляючись (по-моєму, він був короткозорий).

— Ти шо, справді не мінт? — спитав.

Дядько Володя поплескав Торю по плечі.

— Я такой костюмчик знарозна сделал, — сказав він. — Сидіш у машині, а лягаш глядь — свой, ну і уніманія не обращає. А з німі луче, щоби вони уніманія не бращали, поняв?

Торя заспокоївся. Почіпав "костюмчика" й ошкірив гнилі зуби.

— Ов! — гукнув у бур'яни.

— Ов-ов! — відгукнулося зусібіч.

Торя розчинивсь у бур'янах, а брова дядька Володі зламалася навпіл.

— Што за суб'єкти? — спитав.

— Та це вони тута випивають, — сказала мама. — Потолоч усяка.

— Да, а машину оні міне не спортят?

— Не, вони своїх не чіпають.

— Но я для ніх, можна сказать, не свой.

— Не, вони вже знають, що ти свій, — сказала мама.

— А ти шо, з німі в компанії?

— А що ти хочеш, щоб вони мені все тут рознесли?

— Да, зо зволючю луче по-хорошому. Це ти вумно!

В цей час зі сходів почала спускатися баба Ганя. Схопилася обома руками за перило і стягувала з однієї на другу сходинку здоровенні, ніби обпухні ноги. З другого боку вилізло з машини трое дівчаток різного віку.

— Цмешной какой! — сказала старша і захихикала. — Ти такова відзела? Я нет.

Йшлося, звісно, про мене, і ворожі стосунки між нами встановилися відразу — це було, здається, непогано, принаймні не доведеться мені з ними тягатися, бо я людина більш ніж неконтабельна, а про що мені з ними розбалакувати, коли я по-їхньому

говорив зле, в школі з російської в мене була натягнута четвірка.

Баба Ганя нарешті спустилася з ганку, але ще трималася за перило, дядько Володя спокійно за нею стежив.

— О, мамка ходіть? — сказав він. — А я думав з твоєго листа, що вона лежача.

— Та не хоче ходити, хоч ти її перекинь! — сказала мама. — Я їй: ходи, то розходишся, а вона сяде сиднем і сидить. Тільки й того, що жере як не в себе.

Бабці в дворі не було. Та й не дивно: приїхав-бо "чужий родич", але її кругле личко з підтиснутою щелепою стриміло з-за трохи відсунутої білої фіранки, але то міг бути й вазон.

Баба Ганя нарешті розпрямилася й подибала, ледве пересуваючись велетенськими, як мені здавалося, й обпухлими ногами.

— Володя! Володя! — казала вона, і сльози струмками текли по її дряблених, обвислих щоках. — Це ти приїхав, щоб мене звідси забрати!

— Якій кглупості говорите, мамаша, — сказав дядько Володя, і його обличчя зробилося непроникне. — Разві ви не знаєте моїх умовій існування? Но драсте, драсте! — Він пішов, розкривши обійми, до матері і холодно чоломкнув її у лоба, але не обійняв. Троє дівчаток все ще тулилися до машини і хихотіли, позираючи, а то й нечемно показуючи на мене.

— Какая стра-а-ашная баба! — сказала середня. — Это, кажись, та, шо у нас была.

— Да, папкина мамашка! — мовила старша. — Цмешно всьо тут.

— Это што, окрайна г'орода, ілі село? — спитала менша.

— Это какой-то цвінюшнік, — відказала старша.

Мені були бридкі ці троє реготух, і їхня манірність, і їхня зневага до смітників та бур'янів. Те, що біля нашої хати велетенський смітник — не наша вина, його нам тут зробили, а бур'яни... Вони принаймні приховали оті купи битої цегли, розтрошеного бетону, трісок і заліз'як і покрили їх нам таки для прикраси. До бур'янів я серця не мав, хіба те мене не влаштовувало, що там кишма гадюк та вужів.

— Не дуже біля того куща стійте, — мовив я, сам не відаючи навіщо. — Гадюки там є!

Дівчатка заверещали й кинулися до хвіртки, виявляється, українську мову розуміли.

— Шо таке, діті? — спитав строго дядько Володя.

— Он нас пугають, — сказала середульша.

— Этот мальчик врет, шо там гадюки есть! — сказала старша. — Може, ми б уже поехали, папка?

— Шо за мальчик? — спитав дядько Володя, тільки тепер мене помітивши. — А, это Вітя! Драсте, Вітя. Я тобі подарочек привіоз. Ружжо!

— Він не Вітя, а Толя, — поправила мама. — Ти шо, забув?

— Разві Толя? Я думав всьо времня, шо він Вітя, — знову здивувався дядько, але "ружжо" не поспішав мені діставати, та й чи потрібно воно мені? Ненавидів пістолети, рушниці й інше барахло, яким захоплювалися мої ровесники — я був книжна душа, як і

мій татко. Визнавав лише пістолетики маминих інгаляторів.

— А де тот твой? — спитав дядько Володя. Баба Ганя, покинута ним, стояла серед двору, як опудало.

— Вони мене так побили, Володю, — сказала вона. — Палками мене били, все тіло в синяках!

Дядько Володя подивився на мою маму круглими очима, а вона замість розказувати, де "той її", тобто мій татко (був він, звісно, на роботі), плеснула в долоні і раптом заверещала:

— І ти маєш совість таке казати? Це така мені дяка, що я біля тебе більше, як біля дитини, вожусь? Що я твої гамна обмиваю й обпираю?

— Вже хотіла додому йти, — продовжувала, плачучи, баба Ганя. — Думаю, візьму палку й піду помаленьку. Додому чи до тебе, Володю. Це в тебе жінка погана й не хоче мене, а ти у мене добрий...

— Ну, канешно, мамаша, но куда ти пойдьош? Разві ти не знаїш, какая ти зараз больная. Ти же даже на п'ятий етаж не взойдьош, а ліфта ми не імієм. То шо, міне тебя на барані таскать на п'ятий етаж? Ілі подійомний кран міне нанімають?

Троє дівчаток захихотіли, навіть я усміхнувся, бо уявив собі дядька Володю, який узяв на барки оцю велетенську бабу Ганю й тягне її на п'ятий поверх, — дядько був зросту невеликого, але з-під паска в нього вивалювався немалий пузяка.

— Я тібе сочувствую, мамаша, на твою болість, но нужно здравий ум іметь, — сказав дядько Володя; до речі, він був молодший за маму і небагато старший за татка. Ці ж троє дівчаток, виходило, були мої сестри у перших чи, як ще кажуть, двоюрідні, і це я мав нагоду вперше їх на власні очі бачити. Дівчатка були старші мене, хіба менша — мого віку. Зрештою, вони мене якось не приваблювали, було б і справді краще, щоб вони поїхали звідси найскоріше, тут я був одностудний з бабцею, бо та напевне цього бажала. Залюбки про них забуду, бо вони ставилися до мене одверто зневажливо. Менша, правда, була не така химерувата, вона навіть позирала на мене прихильніше, та й була від тих двох простачок ніби й делікатніша.

— Не знаю, чого мене сюди забрали, — сказала баба Ганя. — Дома мені лучче було.

— А хто за тобою вдома ходив би? — спитала гостро мама.

— Подивися, які в мене ноги, — сказала баба Ганя й підняла поділ плаття, я аж відвернувся від того видовища: нога була складена з якихось чудних сальних складок і помережена синіми венами. — Це мене палками били. І той малий мене б'є. Приходить, коли нікого нема, і б'є палкою..

Я здумів, — баба молола щось таке несвітське, що в голові не вкладалося. Татко навіть у хату тепер не заходив, хіба на кухню, окрім того, татко тільки комарів міг бити, і то не задля себе, а для мене. Саме татко дозволив, щоб ця противнюща баба в нас жила, а вона сміє на нього так брехати? Мабуть, мала рацію бабця, коли казала: не варто було бабу Ганю й на поріг до нас пускати.

— Цей малий, — хитнула на мене баба Ганя, — ще й гірше робить. Підкрадеться з голкою й коле мене, коле. Все тіло в мене сколене.

— Ну, ти вже з ума вижила! — аж руками сплеснула мама. — Таке молоти, таке брехати!

— Діствітільно, — сказав дядько Володя. — З нікоторими стариками таке случаїця. Какось оно називаєця. шкльороз? Не, не шкльороз, якось інакше.

— Маразм, — підказав я спокійно.

Брова дядька Володі зламалася.

— Діствітільно! А ти маладец! — Він розкудлав мені волосся. — Да, да, ето називаєця старческій мараз. Нічого страшного, мамаша, ви сібя відіте харашо, і вас нікто бить не будеть!..

Моргнув мені й мамі, даючи зрозуміти, що не вірить бабиним на нас наклепам, а може, й справді у них не вірив.

Старша дівчинка подивилася на мене вже якось інакше, ніби і з повагою. Присунулася ближче й шепнула:

— Ми тоже ейо кололі, када у нас ана жила. Маладец!

Я хотів сказати, що це неправда, що ніколи такого я собі дозволити не міг, але старша дівчинка підморгнула мені і знову прошепотіла:

— Віжу, ми з тобой іграца будем. В ін-те-рес-ние ігри! — вона аж очі закотила.

Те, що вони приймали мене, навіть з такими сумнівними достоїнствами, було втішно, і я люб'язно дівчинці всміхнувся, цього разу не така вона видалася мені бридка. Знову моргнула і відступила до середульшої сестри. Мама нарешті дістала змогу сказати, де "той її", тобто мій татко, і дядько Володя був з того трохи розчарований, очевидно, хотів бачити татка якнайшвидше.

— Чого не дав телеграму, коли приїдеш, — дорікала братові мама. — Я б приготувилася вчасно, а то в мене нічого не зварено, з цією мамою стільки клопоту.

Баба Ганя в цей час продовжувала стояти серед двору, вона вже не плакала.

— Дай сісти, бо впаду, — мовила дочці.

Мама метнулася за стільцем, а баба простягла руку синові.

— Дай обіприся об тебе, Володю! — сказала.

Дядько Володя подав їй для підпорки руку, але зробив це увіч гидливо.

— Ви, деті, можете іграца, — сказав він. — Познакомся з девчонками, Вітя. Ето твої сестрички.

Мама підскочила з ослінцем, і баба Ганя гепнула на нього. Ослінець натужно затріщав. Менша дівчинка побачила гойдалку, колись зроблену для мене (я тепер на ній не гойдався, бо вважав себе великим для такого), й побігла до неї. Старша дівчинка підступилася до мене.

— Іді, мужик, показувай, где твої гадюкі, ми із них шашлик січас зделаєм, — сказала вона, і вони з сестрою зареготали.

— Тут гадюки скрізь, — сказав я розважно. — Чорні й здорові.

— Ето он нас пугает, — сказала середня дівчинка.

Гадюк я боявся, але перед дівчатами виказати того не міг, сподівався, зрештою, що то лякливі створіння, гадюки, і від гамору, що здійснювся в нас у дворі, напевне з двору

повтікали. Я повів дівчат до клена, де росла малина — хай попасуться. Старша дівчинка зірвала ягоду, кинула до рота і виплюнула:

— Фу, гадость! — сказала.

Середня, навпаки, почала з жадобою ягоди об'їдати.

— Ленка, не обжирайся! — окликнула старша. — Зделаєм военний совет, мальчік ти смелий ілі трус?

Аж голову звів, ніби півник, бо який це я боягуз, адже безбоязно лажу з ними по малиннику.

— Бабу колоть будем? — спитала середульша.

— Канешно, — мовила старша. — Мальчік іголкі достанет. Достанешь?

Я хитнув, але подумки жахнувся: невже вони на таке зважаться. Але ні, напевне, жартують, бо це щось зовсім дике: колоти бабу Ганю.

— Ми ей такіє штукі делалі в Адесі, што она віжжала, как свіня, — засміялася старша дівчинка.

Про це я трохи знав. Розповідала колись мама, що баба Ганя поїхала до Одеси, щоб син дістав більшу квартиру, але як тільки квартиру дістав, не пробула там і місяця, а панічно звідти втекла. Чого, не знав ніхто, бабця висунула гіпотезу, що вона просто погана бабера і ні з ким не вживеться, що її виперли з дому у тій Одесі, бо в неї поганющий і важкий характер.

Мама ж про життя своєї матері в брата сповістила одне: вони зачиняли її в туалеті, де баба змушена була й півдня просиджувати.

Я зиркнув на дівчаток: а що, коли вони почнуть справді бабу колоти? Чи не ліпше мені відмовитися від того зразу й рішуче? Але знав, що вони подивляться на мене зневажливо, а зневаги я не переносив — та ще й від дівчат. Окрім того, мав до них якийсь незбагнений потяг: марно був дитиною-самотником, а кожна така дитина готова зрадити своїй самотності при першій нагоді. Окрім того, старша дівчинка так певно й безапеляційно командувала, що я, тиха дитина, відчув у собі гостре бажання цим командам підкоритися.

— Папка ушол с тьоткой в дом! — повідомила середульша.

— Катай, мальчік, за іголками! — наказала старша, і я без роздуму кинувся наказа виконувати. Пробігав повз гойдалку, де гойдалася молодша з сестер.

— Слиш, мальчік, — зупинила вона мене. — Ти з темі девочками не іграйся! Онi іспорчение.

— Що значить спорчені? — спитав я, зупиняючись на ходу.

— А ти не знаєш? — засміялася дівчинка. — Ну, тада іграйся, сам увідиш!

Вона, здається, з мене насміхалася, і я відчув упертість: теж мені, буде тут наді мною знущатися! Побіг у дім, бо мені все-таки з дівчатками гратися хотілося.

Дядько Володя сидів на кухні, перед ним стояла склянка, наполовину з прозорою рідиною, на блюдечку було порізане сало, а на другому блюдечку порізаний малосольний огірок.

— Чого не граєшся з дівчатками? — спитала мама.

Дядько Володя мав уже червоне обличчя, яке я назвав би ліпше мордою.

— Напрасно ви его учіте по-українски, — сказав він. — Заčem ето?

— Та ми ж усі так говоримо, — сказала мама.

— І напрасно, — мрукнув дядько Володя. — Теперя всі по-руські говорять. А по-українськи только цилісти і мужики. Твой шо, циліст?

— Ах, не чіпай його, — сказала мама. — Хіба ти не знаєш, що він із зайчиком?

— Да, конєшно, — сказав дядько Володя. — Он немножко чудака...

Мені не хотілося слухати цієї розмови, якось бридко було. Окрім того, не терпів, коли про татка казали погано — татка я любив. Отож скочив у хату, схопив голки й подався до своїх нових товаришок. Вони не обривали, а обдирали з кущів малину, відламуючи її разом з гілочками.

— Маладец! — сказала старша. Роздала нам по голці, а пачечку сховала в кишенюку суkenки. — Только тіхонько. Поползьом?

Ми поповзли між кущами й бур'яном. Чудово знав, що маємо чинити щось недобре, але вже зупинитися не міг.

Баба Ганя сиділа серед двору на ослінці й куняла. Ми підкралися ззаду, і дівчатка ввігнали в її неозору сідницю по голці. Я завагався, але зробив те саме. Баба Ганя зарепетувала, а ми метнулися у кущі. Молодша дівчинка в цей час монотонно розгойдувалася на гойдалці, яка немилосердно рипіла. На бабин крик вискочила моя мама.

— Чого верещиш? — спитала нечемно в матері.

— Вони мене голками колять, — заплакала баба Ганя.

— Хто вони?

— Діти! — баба Ганя знову заверещала, хоч у той час її ніхто не колов.

— Знову вигадуєш? Господи, як ти мені набридла!

— Забери мене в хату, — сказала баба Ганя.

Мама допомогла їй звестися, а дівчатка в кущах, аж по землі качалися, беззвучно регочучи.

— Отлічно! — сказала старша, коли вони прийшли до тями. — Как у нас вишло?

Не міг не згодитися: вийшло чудово — ніхто нас не звинуватить. Але на душі в мене було кисло.

— А та третя нас не викаже? — спитав я тоном обережного злочинця.

— Нє, — сказала старша. — Она в нас гутаперчевая, но не донощик.

Не зовсім зрозумів, що таке "гутаперчева". Власне, знав, що гутаперчевий — це гумовий, але як може бути гумовою дівчинка, таки не розумів.

— Мальчік, — манірно загопили губку старша. — Ти випівон можеш достать?

— Як так "випивон"? — спитав я, ошелешений.

— От дурачок. Ну, водкі, віна.

Я похитав головою, цього й справді не міг дістати.

— Ну, хорошо! Ето ми потом. Хочеш, будем іграца в мужчин і женщин.

— Як це? — спитав я.

— А может, он не мужчина, — сказала середня, і вони аж покотилися з реготу.

— Давай проверім, — сказала старша й підморгнула сестрі.

— Он тада спугаїца, — сказала середульша. — Луче раскажем.

— Ну, ето такая ігра, — сказала старша і раптом обняла мене за шию. — Ти будешь мужчина, а ми женщины, харашо?

— Хорошо, — сказав я, відчуваючи, що мене аж потом пробрало.

— Ну от, шо делают женщины і мужчины, знайш?

Я звільнився з обіймів старшої, бо мені млосьно ставало і подивився на них баранчиком. З другого боку, мені було з ними так цікаво, що я аж тремтів. Мій маленький розумець наказував мені покинути юних безсоромниць, але я в цій ситуації собі не належав: вони оволоділи моєю волею беззастережно.

— Целоваться ти умеїш? — спитала старша.

Я хитнув: бачив, як це роблять дорослі: в житті, в кіно і по телевізору, але сам того не вмів, та й де і коли міг таким займатися? Водночас у вухах моїх і досі звучало попередження тієї третьої, що ці двоє "іспорчені", однак я, очевидно, в той день сам був спорчений, отож не встав із землі, не вийшов із кущів і не покинув їх, а тільки дивився.

— Целуй Ленку! — наказала старша дівчинка.

Я підповз на колінах до Ленки, заплющився і наставив уста. Дівчатка зареготали.

— Сматрі! — сказала старша. — Так делай! — Вона раптом охопила мене за шию і присмокталася до моїх губів, ніби випити хотіла. Я задихнувся. Тоді так само мене обхопила середульша й присмокталася до мене, як п'явка. Тіло моє затрусилося, ніби мав я лихоманку.

— Он уже дьоргаїца, — сказала середульша. — Пусть успокоїца.

— Ну шо, интересно іграць у мужчин і женщин? — спитала старша.

Я хитнув. У мене макітрилося в голові. Цокотів зубами, а тіло все трусилося.

Виручила мама. Вийшла на ґанок і погукала дівчаток їсти.

— Ідьом! — відгукнулася середня, а старша обійняла мене й поцілувала цього разу в щоку:

— Будем іщо так іграца? — спитала лагідно.

Я хитнув, і ми полізли з кущів. Молив Бога, щоб у мене перестало труситися тіло, поки дістануся на вільний простір.

— Мальчік, не забудь про випівон, — шепнула середня. — Шо ти за мужчина, еслі не достанеш нам випівона!..

Але я їй майже не слухав, хотілося цього разу від них утекти і хоч трохи побути на самоті. Через це їсти із дівчатками рішуче відмовився, тим більше, що менша дивилася на мене цілком іронічно, й подався геть, а коли діставсь у халабуду, впав на нашу з татком постіль — мене незвідь од чого затрусило від ридань. Я плакав і думав, що мужчиною бути — це зовсім не значить улягати всіляким "спорченим", а, очевидно, виявляти перед ними власну несхитну волю, отже, ніяким "мужиною" я сьогодні не був, а тільки шматою, нещасним і безвільним помелом.

Татко прийшов з роботи, трохи затримавшись. Увесь цей час мама невпинно варила і смажила, дядько Володя вивернув черево на розкладачці під дубом і давав такого хропака, що листя трусилося; мама послала нас із дівчатками в магазин, там була черга, в якій вони залишили мене, а самі подалися блукати вулицею. Незабаром двоє старших приєдналися до хлопчачої компанії із рябим псом, а молодша повернулася до мене й допомогла мені нести хліб та ситро. Дорогою розпитувала, скільки мені років, де я вчуся і чи добре вчуся, сказала, що вона відмінниця і зовсім не хоче ставати проституткою, як її сестри, при тому слово "проститутка" вимовила без найменшого зніяковіння.

— Уже убіділся, що оні спорченийї? — спитала вона також без найменшого зніяковіння.

Я ствердно кивнув.

— Випівон оні просілі? — спитала тим-таки прокурорським тоном.

— Так, — мовив я.

— Не будь дураком і нічаво їм не принось, — сказала дівчинка. — Ілі ти сам спорчений?

Я замотав заперечно головою.

— А бабу чево колол? — спитала вона.

— Це вони! — прошепотів я, дико засоромлений.

— А до етого тоже ейо колол?

— Ні, — сказав щиро. — Їй подумати не міг...

Тоді вона спокійно розповіла, що коли баба жила в них, не тільки кололи її голками, а підпалювали їй одержу, раз сипнули в обличчя тютюном, зачиняли її в туалеті (до речі, останнє я знав), перевертали їй їжу, або ж кидали в ту їжу жменю солі, дзюрили їй в компот (і про це дівчинка сповістила без зніяковіння), а вчила їх так робити їхня мама, яка родом із Тюмені і весь час сміється з папки, бо папка недобре говорить по-російському, а коли вони їхали сюди, то мамка попередила: коли привезе до них бабу, вона ту бабу отруїть — вже навіть дістала отрути для пацюків (такий чорненький порошок — сказала спокійно дівчинка), але дурна буде, бо зроблять експертизу і посадять мамку в тюрму. Її сестри прийшли від такої ідеї в дике захоплення і сказали, що коли папка бабу Ганю привезе, то хай мама трохи почекає, хай поки бабу віддасть їм, а коли вони з нею награтяться, то може тоді й труїти.

Від такої інформації волосся в мене стало сторчма, і я вперше в житті пожалів бабу Ганю й забажав, щоб вона таки залишалась у нас.

— А ти, — спитав я, — дозволяєш їм таке чворити?

— Я їх боюся, — сказала дівчинка, перейшовши раптом на українську мову. — І не здумай, Бога ради, їм розказати, бо вони мене вб'ють. У нас так склалося: вони живуть по собі, а я по собі. Мене папка любить, а їх мамка. Я їх не виказую, і вони мене не чіпають. Вони хочуть бути проститутками, а я порадошною...

— Ти молодець! — гаряче сказав я, позирнувши на неї захоплено. — Але як ти можеш з такими жити?

— Отак і живу! — по-дорослому сказала дівчинка, і її очі переповнилися слізьми. — Ти їх стережись! Бачу, що ти чистий мальчик, а оні грязні, — знову перейшла вона на російську. — Ненавижу їх всіх!.. Проклятоє мамашкино отродіє!..

Я був приголомшений. Досі мені здавалося, що обстановка в нашому домі цілком ненормальна: бабця настроєна супроти мами і баби Гані і навпаки, татко з мамою не спить разом, а з них усіх підсміюється, мене, крім татка, ніхто не любить, і я расту, мов бур'янець, але щоб було аж таке? Зненавидів себе, що піддався тим юним розпусницям і бридашно цілувався з ними, отже, робив із ними якісь недозволені речі, взяв участь у знущанні над бабою Ганею — все це давало підстави таки вірити цій меншій дівчинці, та й навіщо їй брехати — вона й справді серед них найкраща.

В цей час за нами щось загукало — на всі ноги бігли старші дівчатка.

— О нашем разговорі — молчок! — попередила менша.

— Ви шо от нас удрали? — спитала середня.

Після того, що почув, якось важко було дивитися на цих двох — вони відразу це помітили.

— Ти шо, наговорила на нас? — спитала старша в молодшої.

— Наговорила! — огризнулася люто та, і її личко стало ніби пацюче.

— Не слухай ейо, она у нас лгунья! — сказала середня і засміялася.

— А ви простітуткі! — ошкірилася менша.

— Это она хочет тебя от нас отбить, — сказала старша. — Но ми с ним уже целовались, і он наш. Правда, мальчик?

— Он чистий мальчик, а ви простітуткі! — знову люто сказала менша.

— А ти святоша! Карга!..

Мені хотілося провалитися крізь землю, або принаймні покинути їх і дременути геть, бо я зовсім заплутався. Але ми вже прийшли — це було якраз перед тим, як повернувся з роботи татко (мама вже нас виглядала), а я подумав, що бабці сьогодні не бачив цілий день, вона переховувалась у себе в хаті, і вирішив усе-таки до неї заскочити. Цей шляхетний мій порив був зумовлений тим, що я таки бажав од дівчат сховатися, багато чого хотілося передумати, але це вже станеться пізніше, бо зараз усаїтнитися я міг хіба що в туалеті. Дядько Володя вже виспався, сів на розкладачці й чухав виваленого над паском лахматого живота, позіхаючи при тому так, що його рот став ніби чорна печера. Клямкнув, захопивши до рота й муху, чи комара, чи якогось летючого жучка, бо потім сплюнув спересердя і сказав цілком натурально, а не тим своїм жахнущим суржилом:

— А щоб ти здохло! І треба тобі летіти, коли я позіхаю!

Мама перла перед собою стола, винесеного з хати, побачила мене й дала розпорядження:

— Збігай спитай бабці, чи буде з нами вечеряти.

Отже, до бабці випадало йти конче, і я пішов, супроводжений іронічним поглядом меншої дівчинки, старша мені підморгнула й послала повітряного поцілунка. Я почервонів, як рак.

Мама недаремно запрошувала бабцю на вечерю — це був один із кардинальних у нашій родині пунктів погодження чи непогодження: бабця спиртного не вживала, їла не більше за мене, але за святковим столом з якоїсь там нагоди чи приїзду гостя сидіти любила. Отже, запросити бабцю на вечерю з нагоди приїзду дядька Володі, хоч він і не був бабці родичем, — це значило просити в неї миру; коли б вона запрошення прийняла, стосунки між обома половинами нашого дому вважалися б полагодженими, а коли б ні — це значило б, що бабця переходить від добросусідства в опозицію, або ж конфронтацію. Я ж був послом при цій дипломатичній акції, причому послом своєрідним: ми з татком тепер ніби й не посельці другої половини дому, а третя сторона — власне, посельці халабуди, а коли так, то мимоволі ставали посередниками між двома воюючими сторонами.

Бабцю я застав біля вікна; вона, бідолаха, як приклеїлася до скла (і зовсім за фіранкою не вазон проглядав, а таки бабця), то так і залишилася, притому була настільки захоплена спогляданням, що не почула рипу дверей, а може, й рипу дверей вона не чула, як цвіркунів і телефонного дзвінка? Я змушений був кашлянути, щоб вона таки зауважила невисокого й неповноважного посла моєї мами.

— А, це ти? — бабця трохи зніяковіла, бо я таки застав її за підглядинами. — Чого цілий день не заходив? Уже коли у вас гості, — вона промовила останнє слово з притиском, — то бабця з татком вам і непотрібні.

— Але ж татко на роботі, — здивовано сказав я, мала б про те бабця знати.

— По-моєму, він уже прийшов. А ти ж не був на роботі.

— Мама запрошує тебе на вечерю, — поспішив я виконати дипломатичне доручення.

— Мені нічого там робити, — гордо сказала бабця, але я твердо знав, це ще не значить, що вона на вечерю не піде. Просто їй потрібно почати в мене розпити.

— Тоді я піду скажу мамі, що ти не прийдеш.

— Чекай, — зупинила мене бабця. — Отак твоїй мамі срочно тра знати: прийду я чи не прийду. Шо, отой одеський махлер забере баберу?

— Він живе на п'ятому поверсі без ліфта, — виклав я головний аргумент дядька Володі. — А баба Ганя сама на п'ятий поверх не вийде.

— Хто тобі сказав? — здивувалася бабця. — Вона ще здорова баба. Це вона так придурюється, що больна, а насправді здоровша за мене. Та й молодша на десять літ. І живе він не на п'ятому, а на четвертому поверсі, і ліфт у нього є, я сама чула, бо ті байстрючки кричали: ліхт, ліхт! Це він вас дуристь!

— Вони там бабу зачиняли в туалеті й чинили їй усякі капості, — виклав я ще один аргумент.

— Бо вона вредна баба, — сказала безапеляційно бабця. — Він не того не хоче її брать, а того, що вона жере, як у прорву. Таку прорву нагодувать — треба грошей, а він, той Володька, скупий, як чорт. Гроші, правда, в нього є, бо він махлер.

— Як так — махлер? — спитав я.

— А те, що навіть мама твоя не зна, де він робить. І баба Ганя не зна, хоч у них

жила. Якось у нього секретна робота. Щось він там возить, а що? Спекулює, от що! Це такий дуросвіт, що дивиться на тебе, а очі — отако! — Бабця показала єдиний фокус, який робила безподібно: якось так повертала очима, що одне дивилося в один, а друге в другий бік. — Я таких людей не люблю. Люблю, щоб люди чесно жили. Я за свій вік копійки ніде нечесно не взяла.

— Звідки знаєш, що він нечесний? — резонно спитав я.

— Ти його не захищай, — зробила строгі очі бабця. — Чесні люди на машинах не роз'їжджають, як от ми. Чесні люди про свою роботу не огинаються казати. А цей Володька — махлер. Ти на його фізіономію подивися: за версту видно, що це бестія.

Чудово відав: бабці при її звинувачувальних промовах перечити не можна. Заперечувати бабці — це підливати олії в огонь, тож я й мовчав.

— Так і знала, що він бабуру не захоче до себе брати. Це такий, що любить узять, а не дати (дивно, тут бабця була одностудна з татком, той про дядька Володю таке саме казав). Це він приїхав, щоб ото поплакатися, розжалобити твого татка, напоїти його, а твій татко, як вип'є, то зовсім дурний робиться... Мабуть, я на ту вечерю піду. А то твій татко така кваша, в світі такого не бачила... Крім того, хай знають: я її в себе приписувати не збираюся.

Бабця підбила долішню щелепу під горішню: була незрушна в своїх негаційних намірах.

— А татко каже, що людей жаліти треба! — бовкнув я.

Оце й була ота олія в огонь, і я її вилив, може, й навмисне, бо чомусь мені не хотілося повертатися до тих дівчаток і дядька Володі. Я б ліпше посидів тут, хай би наслухався по зав'язку бабчиних злорічних просторікувань.

— Правильно сказав твій татко, — мовила вона янголячим голосом. — Але людей, не всіяку потолоч. Чи ця баба Ганя колись вам допомогла чимось? Ну, хоч би тоді, коли татко прибудовував незаконно свою половину. Чи вона хоч би рубля витрусила зі своєї кишені? Нє, треба було їй жерти, отак розпаслася, що тепер кроку ступити не може. Не може, а мо', й придурюється. Розбахала собі жолудок, як відро, і попробуй у те відро насипати в день по три рази. Е, ти мені не говори! Дітей порозпихала по чужих кутках, а сама жерла і телевізора дивилася... Та ти її тут не бачив ні разу, доки не прикрутило. Твоя мама тоже не з маслом, по гуртожитках тягалася, поки того лобура, твого татка, не окрутила. А їй, коли була мала, бабера ні разу цяцьки не купила. А татка твого тільки для того, щоб картоплю їй копав, кликала. А нам ні картоплини не дала. Раз продала, але по базарній ціні, плюс за транспорт. Ну, нехай, та картопля була непогана, але що тобі відпало б, коли б рідній дочці тієї картопельки трохи задурно дала? Нє, їй тра було свої тельбухи напихати, а теперички їй ходить важко, теперички їй ноги болять. Ох, ох! — Бабця закотила очі, була вона в нас артистка, і захитала головою. — Людей тра жаліть, правильно твій татко сказав, але не таких!

Я трохи скис; ні, не треба було мені заводити бабцю. Те, що вона мені сказала в своїй пристрасній промові, яку виголосила, не затинаючись, не було мені невідоме: чув оце не раз і не десять, та й бабця, коли їй приходило бажання повітійствувати,

повторяла її слово в слово, бо таки добре її затвердила. Мені завжди при цьому ставало смутно, одне через те, що важко вдесяте чи всоте слухати одне й те ж, але більше тому, що, зважаючи на певну гіперболізацію, бабця все-таки казала правду. Все було, про те говорила не тільки бабця, але й мама з татком, але без такого солодкого упоєння, з яким проголошувала бабця. Ні, таки треба було мені від бабці тікати: бути слухацькою аудиторією для її ораторських вправ — радість невелика. Але я знав, що на мене там, надворі, чатують дівчатка, які, очевидно таки прагнуть продовжити гру в чоловіків та жінок, тож коли я про те думав, холодний піт у мене на чолі виступав, хоч і цікаво було мені те неймовірно. Водночас виникав у мені якийсь недовідомий страх, і саме цей страх мною зараз верховодив. Я міг би піти погратися з тією молодшою, яка напевне не чинила б на мене такого наступу, як старші, але тоді старші почали б мені мстити, а що вони здатні до всяких капостей, я не сумнівався: згадати б історію з голками, коли і я змушений був вестися ганебно. Ні, ліпше слухати бабцю. Але поки я отак міркував, бабця знову приклеїлася до вікна, зовсім мене не соромлячись, та й навіщо, адже я її за підгляданням уже застав.

— Бачиш, і баберу садять за стола, — сказала. — І нічого, йде, ще й швиденько. Це що, той махлер горілку привіз чи ви купували?

— Татко не знав, що він приїде, — мовив я. — Мав бути в кінці тижня.

— Ну, ясно, йому тра впоїти твого татка... Не поскупився. Ти там дивись за татком і не давай йому впиватися... Бач, скільки наготувала мама твоя, такого принца приймає, могли б і картоплею обійтися. Кажеш, не знали, коли приїде, а наготувала, що полк можна нагодувать...

— Це мама потому варила, — пояснив я. — Коли приїхав...

— Цілий свій виводок привіз, — мовила бабця. — Це для того, щоб сказать: нема в нього місця в машині для бабури. Значить, він не збирався баберу забирать.

Помічення було блискуче. Баба Ганя могла б уміститися хіба б на задньому сидінні, тоді для трьох дівчаток і справді не було б місця.

— Ти з цими дівчатками не гуляй, — сказала строго бабця.

— Чого б то? — нещиро здивувався я, бабця інколи виявляла чудеса проникливості.

— Це ж вони тебе підбили, щоб колоти бабу Ганю голками?

Я запалав, як піон, бабця й таке доглянула.

— Вони, — мовив пошепки і ще більше засоромився: виходило, що виказував своїх спільниць. З другого боку, що це за виказ, коли бабця все бачила, та й правда це була.

— Не роби такого більше, — мовила бабця лагідно. — Негарно це! Вона погана баба, але такого не роби!

— Не буду! — пролепетав я. — Так ти підеш на вечерю?

— Не знаю, що його й робить. Іди, я зараз вдягнуся...

Ну, раз бабця збиралася чепуритися, значить все гаразд.

Вона вдягне нову сукню, підпудрить обличчя — мир у двох частинах нашого світу буде збережено. Правда, бабця вагалася. Тому й сказала таку трохи загадкову фразу:

— Не кажи, що я певне прийду. Хай починають без мене, я ще подумаю.

Застілля в нашому дворі відбувалося нечасто, але це, як і спільна поїздка на цвинтар, по-своєму з'єднувало нас, бо ми тоді й справді відчували себе єдиною родиною. Правда, відколи в нас з'явилася баба Ганя, разом не сходилися. Зрештою, це не було сімейним святом, а тільки вечерею в честь приїжджених гостей. Я вийшов на наш двір; під дубом стояв уже стіл, застелений білим обрусом, на ньому світилися пляшки зі "Столичною" — на етикетках була купа медалей, стояла в мисках їжа, мама ще розставляла тарілки, а старша дівчинка розкладала ножі й виделки.

— Бабця прийде? — спитала мама.

— Прийде, — відповів я. — Але сказала, що можете починати без неї.

— Чого ж, ми її почекаємо, — відказала мама, і я знав чому: це значило, що ми бабцю шануємо, а отже, хочемо жити з нею у мирі.

За столом поки що сиділа тільки баба Ганя, могутня, велетенська, ціла гора, вона звела на мене холодцюваті, трохи банькаті очі, і рука її потяглася до палиці.

— Це ти, капосний, колов мене голками? — спитала дихавично.

Я злякано відскочив до мами.

— Наказаніє мені з цією бабою, — сказала мама. — Що ти собі втелючила в голову?

Баба Ганя засопла, і рука її відпустила голівку палиці, старша й середульша дівчатка захихотіли, а менша матилялася на гойдалці.

— Ето, тьоть, не он, — сказала ота менша. — Ето, тьоть, те девкі!

Мама сторопіла.

— Ви що, дівчатка, чіпали бабу Ганю? — спитала зчудовано.

Старша й середульша були незворушні, як богині.

— Ето она болтаєт, — сказала старша. — Ана всіда на нас нагаваріваїть...

Татко з дядьком Володею стояли біля самого дуба, ближче до халабуди, і про щось балакали. Здається, дядько Володя розповідав татові, що в нього на дачці гарно вродили яблука.

— В мене там з п'яток яблунь, но хороші. Я їх підкопую, гляджу, часом поливаю, як времня випаде, родять як закадишні.

З татком дядько Володя язика не ламав, а говорив майже чисто, хоч часом вставляв вульгарні словечка, як оті "закадишні яблуні". Здається, дядько Володя перед татком трохи запобігав; татко ж ніколи й ніде інакше, як українською, не говорив. Він позирав у бік столу з певним нетерпінням, очевидно, за ним сьогодні й справді треба було стежити — бабця мала тут рацію, і чинити це міг тільки я, бо тільки мене татко й міг послухатися. Але я сьогодні зовсім не мав бажання бути його сторожем, окрім того, він, здається, переживав такий момент, коли на нього і я навряд чи міг уплинути.

— Чого ви там возяєтеся? — спитав він у мами.

— Бабці іще нема, — спокійно відказала мама. Татка це заспокоїло: бабця у нас прошена, і на це треба було зважати.

— Дачка в мене, правда, на курячих ножках, — сказав дядько Володя. — Літній домок. Ну, для того, щоб лопату, граблі покласти; розкладуха там у мене, якусь ніч переспати можна. Но отоплення нема...

— А в мене дача тут, — сказав татко.

— Да, хороше тут місце, уютне, — сказав дядько Володя, позираючи на зарослі бур'яном купи сміття. В глибині цих бур'янів, як завжди, горлали п'яниці — здається, в карти різалися.

— Чув, як мене оті блатні злякалися, — засміявся дядько Володя й розповів історію зі своїм "костюмчиком" і як його прийняли за міліціонера. — Я такий костюмчик собі спеціально справив.

Але татко чомусь із того інциденту не сміявся.

— Покликав бабцю? — спитав він мене.

— Сказала, щоб починали без неї.

Татко блиснув окулярами, сплюнув і вийняв сигарети: чудово знав, що коли вони й справді сядуть за стіл без бабці, та не вийде, а це значило б, що почався черговий спалах ворожнечі між мамою та нею.

Баба Ганя озирнулася, чи хтось за нею не стежить, і схопила величезною пухкою рукою котлету та й ковтнула її, як жаба муху. До мене підступила старша дівчинка і вщипнула мене в сідницю.

— Када оні бухнѳт, — прошепотіла, — смативайся. Будем іграть...

Я хитнув, і старша дівчинка, ніби янгол, підійшла до моєї мами і спитала, чи не треба ще щось допомогти.

— Ох, хліб! — схаменулася мама. — Збігай там на кухні порізаний.

— Мальчік, іді сюда! — гукнула мене молодша дівчинка. — Разкачивать міня будешь!

Я змушений був піти, хоч молодша дівчинка й без розкатки чудово гойдалася; краєм ока помітив, що баба Ганя схопила другу котлету і так само блискавично її ковтнула.

— Шо тобі Светка сказала? — спитала пошепки молодша дівчинка, коли я взявся за гойдалку, щоб її розкатати.

— Нічо! — мовив я. — Щіпнула тільки мене.

— Ето она любіт, — сказала дівчинка. — Ти з ними не ходи, оні тебе стидному будут учить...

— Звідки знаєш? — спитав я здивовано.

— Я своїх сестер знаю, — сказала дівчинка. — Оні ж простітутки. Хочеш, удіром од них всіх і где-то спрачемся?

Я згодився й на це, бо не хотів устрямати в їхню ворожнечу. Зрештою, якось, може, й викручуся. Цікаво, що молодша дівчинка старалася говорити зі мною по-українському, але цілком жахливо. Зрештою, мені було приємно, що вона якось пристосовується, тоді як старші просто мною командували. Може, й справді ліпше сховатися десь із цією дівчинкою, бо ті аж надто нахрапісті. Принаймні вона знає, як їм протистояти, адже постала сама супроти двох.

У цей час до мене з-за спини нечутно наблизилася середульша — Ленка.

— Мальчік, — прошипіла вона. — Уйді от нейо. Ти наш!

Я аж підскочив, але Ленка уже спокійнісінько відходила геть; до речі, в цей час з'явилася з-за рогу хати урочисто-спокійна бабця. Вона була у святковій своїй старечій хламиді, а обличчя підпудрила.

— Це ви мене чекали? — спитала вона смиренно. — Я ж передавала Толиком: починайте без мене.

— Ходіть, діти, їсти, — гукнула нас мама, і ми пішли з молодшою дівчинкою до столу. Апетиту я зовсім не мав і міг би за стіл не сідати, але де тоді подітися?

Менша дівчинка сіла біля мене зліворуч, а справоруч вмостилася старша. За столом забалакали, а старша використала цей момент, щоб шепнути мені:

— Не смей нам ізменять! Інакше худо будет!

Менша при цьому потисла мені руку: нахилила-таки, щоб я зрадив отих двох. У мене в роті стояв такий присмак, ніби я розжував тухлу насінину.

11

Налили по чарці: чоловікам по повній, мамі тільки на деньце, бабця зовсім відмовилася, а баба Ганя на запитання, чи їй налити, понуро мовчала.

— Давайте, бабо, свою чарку — наллю, — сказав милостиво татко.

— А по-моєму, мамі ніззя, — мовив дядько Володя.

— Це вона сама повинна знати, що їй лъзя, а що ніззя, — сказав татко й налив і бабі Гані.

— Але мамі таки не можна, — обізвалася мама.

Це ніби підстьобнуло бабу Ганю, вона схопила чарку й перекинула до рота.

— Молодець баба! — сказав татко. — Закусуйте!

Бабця за столом цвіла, її очка синьо палали, а вуста ледь розсунулися.

— От дайот баба, — сказала старша дівчинка. — Мальчік, — спитала пошепки, — а как нам с випівоном?

Татко пропонував випити й бабці, і це добре він зробив, бо вона дістала нагоду гордо відмовитися, позитивно протиставляючись бабі Ганні. А та вже їла, хапаючись, майже не пережовуючи, більше користуючись руками, як ложкою чи виделкою, — їла з якимось голодним остервенінням, ніби її тиждень тримали в голоді і тільки тепер, коли приїхав дядько Володя, змилювалися.

— Она і нас так обжирала, када жила в Адесі, — сказала старша дівчинка. — Но мі ей там дзісціплінку дзелалі.

Вона засміялася, а разом з нею середульша, молодша тільки губу підкопилила, а дядько Володя почув сказане й зробив старшій застережне лице, але та тільки плечиком смикнула і зневажливо всміхнулася.

Я думав, чи діставати дівчаткам "випивон", чи це вже занадто. Зрештою, коли вони всі підіп'ють і заведуть п'яні балачки, я міг би спуститися у льох і націдити таткового яблучного, якого вже там, правда, мала здача, але вирішив цього не робити, і то не тому, що хотів їх уберегти, а з резонів особистих: хотів уберегти себе. Річ у тім, що я те вино пробував, бажаючи перевірити, чи й воно на мене так діятиме, як на татка, але вирвав те вино разом із рештками нікчемної їжі, яку десь там колись лемезнув.

Мама оповідала, який це великий клопіт звалився на її голову, відколи забрала бабу Ганю, дядько Володя при цьому сидів з примруженими очима, татко знову наливав чарки, бурмочучи: "Давай не будемо слухати бабів!" — баба Ганя ніби не чула, що про неї мова, вона все ще їла, накладаючи на тарілку нового й нового їства, а бабця сиділа коло своєї тарілочки, на яку було покладено дві картоплини, півкотлетки і ложку бігусу, щось там у цій їжі колупала, очевидно, бажаючи, щоб її порівнювали з бабою Ганею й переконалися, як мало вона їсть. А що на неї уваги ніхто не звертав, сказала:

— Я можу цілий день не їсти, і мені не хочеться!

Але саме в цей час чоловіки випивали, мама побігла по хліб, якого старша дівчинка принесла увіч мало, молодша дівчинка їла також з апетитом, а старша про щось шепталася із середульшою; отже, бабчину фразу почув тільки я й оцінив її належно, бо все, що поклала мені мама на тарілку, виглядало для мене цілком неапетитно — я пив тільки ситро, і воно мені смакувало, бо ситро я любив.

— Слухай, Володю, — спитала бабця так, ніби дядько Володя недочував, — а де ти робиш?

— Це коли б я, бабцю, сказав, де роблю, то ви нічо й не пойняли б, — сказав дядько Володя і показав міцні білі зуби.

— За дурну мене вважаєш, чи як? — спитала, трохи спохмурнівши, бабця.

— Нє, просто в мене така неінтересна робота, — сказав дядько Володя. — Але на хліб заробляю і трошки на масло до хліба, — він знову показав зуби.

Бабця значуще подивилася на мене, відповідь дядька Володі ніби й потверджувала, що він махлер.

— Папка в панфюмерном магазінє работает, — сказала старша дівчинка, і середульша аж ахнула й затрусилася зо сміху. Дядько Володя знову зробив дочці застережне лице.

— Ви уже покушалі, дівочкі? — спитав він турботливо. — Тада біріте мальчіка і ідіте іграца.

Дівчатка з готовністю зіскочили зі стільців, а я отерп — за столом усе-таки відчувався в безпеці. Мама йшла до столу із хлібницею, вщерть наповненою хлібом.

— Куди це ви? — спитала. — Ану, сідайте ще поїжте.

— Ми уже сити, тьоть, — сказала старша дівчинка. — Папка нас одпустіл.

— Хай ідуть, хай ідуть, — махнув рукою дядько Володя, він знову розказував татку про дачку і яблуні й шкодував, що яблука в нього пізні, а так би він їм цілу машину їх притарабанив.

— Було б незле, — сказав татко, — я б вина накрутив. Але нічого, мені й своїх вистача.

— А я от яблучного вина не переносю — жолудок у мене буриться, — сказав дядько Володя. — Мені лучче водочка, казьонка чи сам-жене, не імеєт значенія...

— Мальчик, пашлі, — смикнула мене старша дівчинка, а молодша подивилася так, що я не знав, де дітися і що діяти. Але старша цупко тримала мене за руку, середульша схопила за другу, й поволокли мене від столу, я тільки встиг почути замилене дядька

Володі:

- Уже мої дівочки з вашим Вітьою подружилися. Хай іграюча.
- Він не Вітя, а Толик, — поправила мама.
- На самом деле? А я весь час думав, що Вітя.
- Хочеш, скажем, где наш папка работает? — спитала старша.
- Де? — поцікавився я, бо таємниця є таємниця, а цієї в нашій родині ще й не

розгадали.

- Поклянись, що нікому нікада не скажеш! — наказала старша.
- Хай мене грім поб'є! — сказав я.
- Єщо!
- Хай я у землю провалюся!
- Жри землю!

Але землі я "жертв" не захотів. Чого б це я їв землю, коли вона така брудна, та й не повинен я в усьому піддаватися.

- Нє, — сказав я твердо. — Там мікроби.
- Сам ти мікроб, — сказала старша. — Может, накормім его, а, Ленка?
- Не нужно, — мовила та розважно. — Он убежит к Таньке.
- Тада не скажем, где работает папка.

Я розсердився: надто вони мною шарпали. Може, й справді, вирватися од них і побігти до Таньки, яка знову гойдається, принаймні рип гойдалки чути аж сюди.

— Папка наш гамнавозом работает, — спокійно сказала середульша. — Шофером на машинє.

Вони не покотилися сміхом, коли б жартували, але дивилися на мене з інтересом: чекали, як я зреагую. Але я повірив, отим працювати дядьку Володі якось личило.

— Ти врешь, Ленка, а он верит, — сказала старша, очевидно, батькове реноме хотіла в певний спосіб захистити. — Папка наш шафйор, от і всьо. Но он всем врёт, что он завскладом.

Але я повірив середульшій: чого б то старша за столом згадувала парфюмерний магазин (чи панфюмерний, як вона сказала). Очевидно, то була над батьком насмішка, тому й подивився він на дочку, як вовк, і відіслав нас "іграца".

— Пашлі в кусти! — сказала старша. — Хочеш, будем іграть в мужчин і женщин дальше?

Я не дуже й хотів, хоч і цікаво було, тож вирішив поки що їм не перечити, а коли що не так, рвону од них, та й по всьому. Ми полізли через малинник і невзабарі опинилися там, де були вдень.

- Пасматрі, Ленка, Танька за нами слідит? — наказала старша.
- Нет, она качаїца, — сказала середульша, вставши і визирнувши з кущів.
- Давай будем показиваца, харашо, мальчик? — лагідно спитала старша.
- Як це? — не зрозумів я.
- Ну, мы тебе покажем, что в тебя нет, а ты нам.

Я кивнув. Якось ніколи не бачив у дівчат того, чого "в мене нема".

— Паказывай первая, Ленка, — наказала старша.

— А чому я?

— У міня цікавейшае — на потым! — мовила старша.

Ленка засміялася, опустила швидко трусики й підняла сукенку. Я відчув, що серце в мене стукає надто голосно. Зрештою, нічого особливого я не побачив: у Ленки просто нічого не було, тільки невелика тріщинка.

— Інтересно? — спитала вона.

Я хитнув, бо збрехав би, коли б сказав, що "не цікаво".

— А тепер гляди моєї, — сказала старша. — У міня цікавейша.

Вона так само швидко скинула трусики й підняла сукенку. В паху в неї було чорно. Волосся, правда, ріденьке, але цупке й кучеряве. Однак довго себе розглядати не дала. Спустила платтячко й наказала.

— Тепер ти. Давай!

І мені стало раптом жахливо соромно. Мене всього затрусило; ну, не міг я, не міг показатися. Рвонувся від них, але вони коршунами вчепилися в мене й повалили на землю.

— Так нечесно, мальчик, — шипіла старша. — Ти свійо увідел, а нам не дайош?

Навалилася на мене грудьми, і я почув, як та друга стягує з мене штанці. Я зав'юнився, намагаючись випручатися, але старша раптом присмокталася мені до вуст — я відчув, що задихаюся.

— Фі, Светка, — засміялася Ленка. — У него даже не пушечка, а козявка.

Я зібрався на силі і рвонувся, як міг. Светка з мене скотилася, тоді я зірвався на ноги і, підсмикнувши штанці, кинувся від них, відчуваючи не тільки невимовний сором, але й жах. Вони там, у кущах, геготали.

— Мальчик ішо маленький, — сказала котрась із них, і це ще більше підстьобнуло мене. Я вирвався на бабчине подвір'я, а тоді помчав поза хатою туди, де був у нас літній душ, заскочив до буди й замкнувся там. І мені з очей раптом покотилися струмками сльози, я ридав і бився об вогку дощану підлогу — здавалося мені, що викачаний у лайні, тому, що возить їхній татко, — ніколи ще не було мені так бридко й паскудно. Не міг стримати нудоти й вирвав просто на ті вогкі дошки, трусився весь, а в роті стояв тухлий і гіркий присмак; Господи, думав я, до чого я дійшов? Чому виявився такою шматою, чому піддався тим і справді "спорченим" бісицям, чому ввірвалися вони в наше життя і так нещадно сколотили мій спокій і щасливу мою самотність? Я сидів у куточку душової, скорчившись у грудочку, крізь шпари пробивалося вечірнє сонце і на підлозі від того лежали жовті лінії, які, в свою чергу, промінилися й розсипали сяйво. І це жовте світло поступово почало втишувати й заспокоювати мене. Я взяв ганчірку й витер свою блювотину, відкинув ганчірку в куток, а сам знову сів і почав голосно вдихати повітря, яке пахло мокрими дошками, милом і моїми виверженнями — продовжувало нудити. Але блювати не було чим, тож я тільки гикнув пару разів і заспокоївся.

Не знаю, скільки просидів у душовій, дівчатка мене шукали, навіть проходили повз

будку і смикнули двері, але подумали, що ті зачинено ззовні на внутрішній замок, бо пішли далі; я ж відчув якусь прострацію, в яку западав глибше й глибше, бо хоч який малий тоді ще був, зрозумів, що це мені перший дошкульний житейський урок, бо досі я жив ніби відірваний од світу, досі для мене світ був — школа і це обійстя з його маленькими самоїдськими проблемами, але в ньому ще жити було можна, ба, я був до такого життя при звичаєний. Тепер же ніби подорослішав, бо світ плеснув мені в обличчя чимось таким бридким, як помиї, і, хоч який я малий тоді був, а вперше не так зрозумів, як пізнав, що не можна йти за будь-яким принагідним покликом, навіть коли ти зовсім самотній, що в світі є не тільки добре й лихе, але й не все добре — тільки добре, та й лихе — ніби драбина, в котрої немає щаблів. Ступив тільки на перший щабель лихого, і це тому, що надто несмілий і податливий, нічого в світі не знаю, а так жити також не можна. Ні, я зовсім заплутався і в своїх думках і почуттях, і в тому, що діється навколо мене — аж почала боліти від усього того голова, я навіть думав, що та моя нещасна голова візьме й розірветься, як насіння розрив-трави, і я навік залишуся в цій будці клаптиком мертвої плоті. І тільки сонце, яке пробивалося крізь шпари, веселило мене, якось утихомирювало, а коли воно раптом зникло, коли щілини стали не жовті, а сині, я злякався, що тут мене застане темрява. Тихесенько відчинив двері й вийшов у сутінок, що западав над землею; почув голоси з нашого подвір'я і вирішив викрастися за межі обійстя, щоб пробратися непомітно до нашої з татком халабуди, там я собі ляжу, загорнусь у ковдру й засну, а вранці прокинуся знову чистий, знову буду як учора й позавчора, але вже ніколи не буду такий довірливий і безвольний — матиму засторогу. Так я й зробив: прокрався до халабуди, але сховатись у ній непомічений не міг, бо біля неї на лавочці сиділи підхмелені татко й дядько Володя й бесідували. Менша дівчинка все ще гойдалася, а старші допомагали прибирати зі столу — мене ніхто не хапався. Бабці в дворі вже не було, очевидно, пішла до себе, не було й баби Гані, очевидно, також пішла в хату. Я проліз у дірку в паркані і причаївся у закапелку, прислуховуючись, про що тереvenить татко з дядьком, бо те, що вони говорили, виявилось й мені цікаве.

— Да, я поміаю, — ледве ворочаючи язиком, сказав дядько Володя. — Мені як сину тра було б матір забрать, але условія в мене непідходящі. Ну от, подумай сам, живу я на п'ятому етажі, без ліфту — як мені її туди затарабанить?

— Так, це проблема, — сказав мирно татко. — В баби сто сімдесят два кеге, а може, й більше...

— Ну нехай я її туди б якось затарабанив, піяніна ж носять, — сказав дядько Володя, — але жінка моя за матір'ю дивитися не буде, а її тра по-женському обійти. А в мене така вирва: на чорта, каже, здалася мені твоя мати? Вона й мене не хоче обходить, бо робота, поміаєш, у мене, ну, гразна, я собі сам стіраю, а вона тіко сміється. Літом я тіко на дачці живу, на розкладусі сплю, а не дома — нема там для мене місця в житні...

— Так, це проблема, — сказав татко. — З бабами трудно жити.

— Я поміаю, — казав так само печально дядько Володя, — мати моя, оскільки ти з

Людкою не розписаний, тобі, може, й не родичка, до тебе тут претенцій нема. А може, ти захочеш собі молодуху взяти і якось законно життя організувати — то що тоді робить?

— Так, це проблема, — сказав татко. — Але при живій жінці я поки що женитися вдруге не збираюся. Хай живуть, я не проти.

— Думаєш, мені не жаль матері? — протягло сказав дядько Володя. — Жаль, хоч вона баба — не конхветка. Хай я від неї в житті нічого доброго не мав, мати є мати. В дом хроніка її тоже не візьмуть — діти живі й здорові... Прийдеш додому, жінка від мене носа верне: пошол вон, каже, смердяк, дітей проти мене навчила і проти матері, коли та жила в нас. Вони, ті бісенята, таке їй вичворяли — уму непостіжимо. А що я можу? Крикну на них, а та зміюка: пошел вон од нас, смердяк! Ну, я часом іду. І на вокзалі не раз спав. А матір тра по-женському обійти.

— Я від тебе нічого не вимагаю, — сказав татко. — Живе, то хай живе! Якось перебудемо.

— Ти славний! Добрий! — сказав дядько Володя. — А я от не можу бути ні добрим, ні славним. Життя не дозволя! Отак часом, повір, хочеться і в петлю полізти...

— Ну, ти це покинь! — сказав татко. — В тебе ніхто нічого не вимага.

— Я розумію, — мовив дядько Володя. — Але думаєш, у мене совісті нема?

— Ну, чого ж, — сказав татко. — Коли мучить тебе, значить є.

— Болить мені тут! — вдарив себе в груди дядько Володя. — Извиненія в тебе хочу просити, бо і я чоловік. Чоловік, а от житті нема! Часом я думаю, краще б було і не женитись. Тра тобі баба — картинку повісь. І гарна буде, й тиха, не гризтиме голови.

— Так, це непоганий вихід! — засміявся татко. — Картинка — це непогано придумано.

— Да, спокійні вони на картинці. Що не скажеш — і слова проти не мовить... Прийдеш п'яний — і нічо! Смердить од тебе — і нічо! І ніяких проблем. Я на дачці мав собі таку, на картинці — загляденіє дівочка!.. Я й приїхав, щоб тобі про своє положення розказати. Не по телефону, а тако: морда в морду. Думаю, може, й поймеш...

— Чого ж, — сказав татко. — Я все розумію. Через це й узяв її до себе.

— Да, ти человек! Я не человек, а ти человек!..

— Всі ми люди, — сказав татко.

— Я б може, тоже по-українськи, по-культурному балакав, але та зміюка, ха-ха, ха-ха — хохол, каже! А коли хохол, то й не человек?

— Коли ти їдеш? — спитав татко.

— Ну, як не маєш нічо проти, то завтра зранку й поїдемо. Де мені тут у вас, на головах сидіти?

— Чого ж, гостуйте, скільки хочете, — сказав татко.

— Не! Гості добрі, коли скоро йдуть, — дядько Володя раптом захлипав — плакав, чи що?

— Перестань, Володю, — тепло сказав татко. — Я ж тобі своє виповів.

— Дай я тебе хоч поцілую! — мовив дядько Володя.

— Ну, це вже не треба! Іди спати!

— Да, конешно! — Дядько Володя встав. — Піду спати! Піду в машину, бо ті бандюги з бур'янів мені її рознесуть.

— Це вони можуть, — сказав татко. — Валяй!

Дядько Володя "повалаяв", тобто пішов зигзагами, а біля дуба засторчував і схопився за стовбура, обійнявши його.

— Ти на мене не сірчайш? — спитав у татка.

— Я ж тобі все сказав! — мовив татко. — Валяй!

Дядько Володя "повалаяв" далі, тобто поплентався по стежці, а я тихо виліз зі схованки. Чомусь мені жаль стало дядька Володю, а ще більше татка, і я не втримався, щоб до нього не підійти.

— А, це ти, синку? — тепло спитав він, обіймаючи мене за шию. — Іди спи, а я трохи посиджу.

— Може, я посиджу біля тебе? — спитав я.

— Будь ласка, — сказав татко. — Посидимо разом.

Ми сіли, він знову обійняв мене, і я відчув запах його тіла. Запах найріднішої мені людини, яка єдина могла б мене зрозуміти, коли б я зважився й оповів, що зі мною сьогодні трапилося. Але я нічого йому не розповів, а тільки щільніше пригорнувся до нього, бо тільки цього від нього потребував.

12

Дядько Володя від'їхав зі своїм виводком, як і казав, уранці. Прокинувшись і прийшовши під дуба, де мама розкладала сніданок, він сповістив, що йому зле спалося, що хтось його машину пробував штовхати, і у двері шкребало, а коли він схоплювався, від машини розбігалися якісь тіні, а коли вискакував назовні, довкола нікого не було. Потім довго не міг заснути, а коли засинав, знову починалося все спочатку.

— Це ти вчора перебрав, — сказав добродушно татко, він уже біг на роботу й не мав коли вислуховувати романтичні нічні пригоди дядька Володі.

— Не знаю, — мовив дядько, — як я й за рулем висиджу.

— Побудь ще день! — запропонувала мама, а бабця, яка нагодилася на цю розмову, аж очами блиснула — їй увіч не хотілося, щоб гості затримувалися. Другий, хто того не бажав, був я: з жахом думав, що було б, коли б ці дівчатка ще й на сьогодні тут залишалися. Дядько Володя, однак, залишатися відмовився, бо в нього, мовляв, не відпустка, а відпросився з роботи.

— А мені здавалося, ти у відпустці, — сказала мама.

— Ну да! Я відпросився на пару днів по телеграмі! — сказав дядько.

— Как смешно папа г'рит по-українські, — пропищала старша дівчинка, і вони всі три захихикали.

Баба Ганя вже також сиділа за столом, але якась понура.

— То це ти мене тут покидаєш? — спитала в сина.

Дядько Володя поморщився, але не сказав нічого. Я сидів од дівчаток окремо й намагався на них не дивитися, хоч добре відчував: вони на мене аж лупляться. Татко

тим часом побіг на роботу, потиснувши руку дядьку Володі.

— Звиняй, що не можу у вас довше побути, — сказав дядько. — Ну й голова тріщить!

— То, може, похмелишся? — спитала мама.

— Не, ніззя. Я за рульом, — поважно сказав дядько Володя.

Ми вийшли з-за столу, молодша дівчинка підійшла впритул до мене й прошепотіла:

— І напрасно ти вчора со мною не остался. Я була би нежная, а те две дурочки билі груби.

Я аж кинувся на те слово, виявляється, сестри їй усе про мене розказали.

— Дурачок! — сказала Таня, задерла кирпулю й відійшла.

Очевидно, мала рацію, я був не тільки "дурачок", а й бельбас. Видихнув із себе повітря і відійшов до гойдалки, цього разу порожньої — палали мені щоки.

Але це була ще одна моя помилка. Бо до мене відразу ж підскочили старша і середульша дівчатка, середульша затулила мене від дорослих, а старша боляче щіпнула мене в сідницю.

— Ти, мальчик, імпотент! — сказала середульша. — Я вчора своїми глазами віділа.

Вони зареготали й покинули мене, уже зовсім звареного; до речі, це було слово, якого я не знав, але розумів, що воно дуже й дуже образливе.

Більше дівчатка на мене ніякої уваги не звертали, вони весь час між собою шепотілися (притому всі три) й посміювалися, але я намагався на них не дивитися. "Господи, — молився я. — Хай би вони швидше їхали!"

— Мене твій знову цієї ночі бив! — заявила мамі баба Ганя. — Все тіло в мене в синяках!

— Ну, що ти мелеш! — зірвалася мама. — Він і в хату не заходив.

— Ти спала, — вперто вела своєї баба. — А він тихенько зайшов і бив мене палкою.

Бабця підтисла долішню щелепу під горішню, постояла, постояла і раптом зникла, ніби її й не було.

— Ти, мамаша, свої фантазії брось! — строго сказав дядько Володя. — Скажи спасібо, що тут тібя приютілі. А ти на ніго наговарювайш!

— Я хочу додому! — вередливо сказала баба Ганя й заплакала. — Мене тут колять голками і б'ють палицями... Може, я оце й піду? Не знаю, правда, чи дійду.

— Піди, піди! — сказала сердито мама й бахнула перед матір'ю тарілку, повну картоплі з трьома котлетами — з того, що ми не доїли, хоч за столом баба Ганя вже начебто й снідала. Дівчатка зареготали на повний голос. — Недовго тобі й іти, сімдесят кілометрів.

— Може, якось і дійду, — сказала невпевнено баба Ганя. — Не знаю!

— Сиди спокійно, мамаша, і еш! — строго сказав дядько Володя. — Ти мені там кислячку не дістанеш? — спитав у матері.

Мама пішла в хату і за мить винесла череп'яного кухля з кисляком чи кефіром. Дядько припав до нього з пожадністю, видув усе, крякнув і підхопився на ноги.

— Собірайтесь, девочки! — сказав по-діловому. — Пора в дорогу!

Дівчатка побігли до машини, навіть не попрощавшись, а баба Ганя й оком до них не

повела, пожадно переправляла картоплю з котлетами до рота, затравлено навсебіч озираючись, ніби боялася, що їжу від неї можуть забрати.

Отже, проводжали дядька Володю і його виводок лише мама та я. Власне, я тут був не в рахунок, бо стояв і дивився звіддала, аж від гойдалки, а до хвіртки й не підходив.

— Пока, Вітя! — гукнув дядько Володя. — Следуючий раз, я тібе ружжо привезу.

Мені навіть стало трохи смішно: чи не те саме, що привіз і цього разу.

— Він не Вітя, а Толик! — поправила мама.

— Ти смотрі! — сказав дядько Володя і більше на мене уваги не звертав.

Отже, проводжала брата тільки одна мама. Вона опинилася біля хвіртки й помахала рукою. Машина рвонулася з місця, і за мить її не стало. Мама поверталася від хвіртки, втираючи око, невіть-чому була розчулена; зрештою, вона завжди розчулюється, коли з кимось прощається.

— Охо-хо! — зітхнула вона й пішла в хату.

Я вирішив проскочити в хату й собі, поки там немає баби Гані, хотів узяти потрібну мені книжку. Але не остерігся, проходив біля баби Гані надто близько, і вона раптом підхопила палицю й гримнула мене нею по спині:

— А не колися голками, паскудо, бо я тебе уб'ю! — прошепотіла вона.

Я зарепетував, з хати вискочила мама, а, дізнавшись що сталося, почала на бабу Ганю верещати. Та сиділа за столом непорушно, з кам'яним обличчям і ніби не чула ні криків до себе, ні докорів.

— Як мені хочеться додому в село, — сказала вона, коли мама на хвилю замовкла. — Там би мені лучче було.

Я побачив за фіранкою бабчине обличчя, долішня її щелепа була підбита під горішню. Все поверталось на круги свої, отож я побрів у халабуду, щоб сховатися там і вволю виплакати.

Finale

І наше життя покотилося як звичайно. Баба Ганя сідала в коридорці, заповнюючи його всього, і я завжди відчував жах, коли пробирався повз неї — все мені здавалося, що огріє мене палицею. Наш кіт, той узагалі перестав навідуватись у хату, а переселився до бабці, але, по справедливості сказати, після того, як мама бабу люто висварила, та вже мене не чіпала, але завжди, коли я заходив у хату, рука її тяглася до палиці, пальці спазматично стулялися, а холодні порожні очі наливалися ненавистю — баба Ганя увіч мене ненавиділа, хоч я тільки раз супроти неї провинився. Ненависть же її до кота зрозуміти було важче, той проти неї не завинив нічим; кілька його спроб зайти в хату, кінчалися тим, що бабина палиця блискавично злітала вгору, і кіт із жахом сахався на вулицю. Мама пробувала захищати й кота, але безрезультатно. Тато спробував прочитати бабі Гані лекцію про потребу милосердного ставлення до живої природи, але яблучне вино, яким він себе для таких лекцій надихав, цього разу натхнення принесло мало, а може, баба просто його не слухала. Зрештою, настав момент, коли вино вичерпалося, і татко свої миролюбиві й гуманістичні лекції бабам читати перестав. Може, тому, обстановка в нашому домі стала напружена: бабця

гостро посварилася з мамою, бо не тільки рішуче не захотіла прописувати в нас бабу Ганю, а й нагадала мамі про її непевне становище, як таткової жінки й особи тут не прописаної. Мамі ж доводилося щотримісяця їздити в село за бабиною пенсією, і вона все частіше почала виймати з кишені халата інгальатора і з присвистом з нього вдихала. Їй було неймовірно важко кудись їздити, тож спробувала послати з цією місією татка. Той поїхав охоче, але після того не приходив додому два дні, а коли прийшов, то нагадував облізлого кота Тюніка, який був у нас раніше і який загинув від надмірної пристрасності до валер'янки. Татко грошей не привіз ані карбованця, і його ледве не вигнали з роботи за прогули — більше татко мамою у відрядження не посилався. Цікаво в цій ситуації те, що татко зі своїх зароблених грошей не пропивав ні копійки і акуратно вручав усі гроші мамі в день получки; що ж до бабиної пенсії, то, очевидно, вважав, що це так звані "дурні гроші", отож і зволив розпорядитися ними по-своєму. Таким чином, бабця з мамою не балакали й не ходили одна до одної, бабця мала від того ту недогоду, що не могла сама прати. Але до неї почала вчашати богомільна старенька Велігорська, яка згодилася відносити бабчину одягу й постіль у пральню, але натомість бабця мала вислуховувати релігійні проповіді Велігорської на користь католицької церкви. Бабця була, як і Велігорська, католичка, але костьолу не відвідувала років із двадцять п'ять. Мама зненавиділа Велігорську за її добродійну діяльність, бо вважала, що, коли б не та стара карга, як нечемно називала вона Велігорську, бабця не витримала б так довго облоги й бабу Ганю в себе прописала б в обмін на послуги з пральнею, але бабця в цьому змаганні виграла, може, й через те, що ніяких законних підстав прописувати в нас бабу Ганю не було, адже вона бабці зовсім не родичка. Релігійні проповіді Велігорської, однак, на бабцю мало вплинули, бо коли я заходив до неї, то вона виливала на мою маму й бабу Ганю стільки неблагочестивих слів, що мені аж жаль стало Велігорську. Але Велігорська мала ту винагороду, що раз на Спаса витягла бабцю до костьолу (для цього було замовлено таксі), з нею ув'язався і я; бабця в костьолі щиро помолилася, посвятила яблука з нашого саду, і це стало для татка сигналом, щоб почати крутити ті яблука на сік, що він робив з великою віддачею. Бабця ж вийшла з костьолу вмиротворена, лагідна, сказала, що добре було б охрестити в костьолі й мене, бо я расту бузувіром, але я вирішив і далі рости бузувіром, хоч під час служби із захопленням їв витрішки — потрапив-бо туди вперше. Ми приїхали додому також на таксі, і бабця миролюбно заговорила про щось незначне з мамою, та на її миролюбний захід відповіла тим-таки, вони помирилися, але і мама, й баба Ганя залишилися й далі жити в нас непрописані. Татко був зайнятий крученням яблук, я йому посильно допомагав, нарізуючи ті яблука на дольки, і в нас установилася ідилія. Ідилію цю порушила баба Ганя, бо раптом ніби зі сну пробудилася, знову почала "оброблятися", за що мама на неї люто кричала. Тоді баба Ганя з натугою сама спустилася з ганку й подалася, ледь переступаючи, до бабці, що неймовірно мене здивувало, адже бабця вважалася ніби ворогом баби Гані. Баба влізла до бабці в хату, а що подія це була немала, то я побіг за нею слідом, — стала серед бабчиної кухні й почала хитатися, готуючись grimнутися на підлогу. Я наспів учасно, підставив бабі

стілця, і вона звалилася не на підлогу, а на стілець, аж той кркнув і затріщав, але бабу Ганю витримав. Тоді баба заплакала й поскаржилася бабці, що мій татко її знову набив, а я знову поколов голками, що було явним наклепом, при цьому вона невдячно не врахувала, що це я підставив їй стілець, аби не впала, бо бабця і не збиралася цього чинити. Баба заявила, що вона хоче піти до себе в село, бо тут їй не дають жити і морять голодом. Бабця сіла на стілець навпроти і почала лагідно бабу втішати, резонно кажучи, що дорога до села далека і навряд чи вона туди добереться, що їй треба миритися із зятем, тобто з моїм татком, і дочкою, бо старість — не радість. Сказавши це, бабця підбила долішню щелепу під горішню й замовкла, а баба Ганя знову почала оповідати, як їй болить усе тіло, і це тому, що її побив мій татко. Потім вона почала згадувати своїх покійних родичів, бо вони почали останнім часом до неї з'являтися, але тих родичів я не знав. Сказала, що останнім часом сняться їй саме покійні, отже, очевидно, й сама вмиратиме, хоч їй цього страх як не хочеться — баба Ганя знову заплакала. Бабця на ту мову строго зауважила, що Бог створив так (раніше Бога бабця згадувала вельми рідко, вона, як і я, була продукцією атеїстичного виховання), щоб людина не знала свого смертного часу — і це велике благо. Отож не треба думати про смерть, бо тим самим її начебто кличеш до себе.

— А я от не боюся вмерти, — похвалилася бабця, — і до мене ніякі покійники не приходять. А ви ж набагато молодша за мене.

Це був тонко вирахований "підкол" — бабця погоджувалася з тим, що той, до кого починають навідуватися покійники, має вмерти, а от вона, слава Богу, ще вмирати не збирається. Але такі тонкі речі не доходили до баби Гані — після тих відвідин, коли до бабці забігла мама й забрала звідти матір свою, бабця зневажливо сказала мені:

— Ти подиви! Вона учителькою була, але зовсім не знає мови. Як вона тих нещасних дітей учила? — Сама бабця розмовляла досить чисто і навіть пишалася з того.

Але мама прийшла за бабою потім. Поки що розмова тривала. Баба Ганя знову згадала покійних родичів, а тоді й замовкла, широко розплющивши очі — щось їй там думалося чи ввижалося.

— Може, я у вас тут ляжу? — спитала раптом, і бабця так була уражена, що аж беззубого рота розтулила, що з нею траплялося рідко, адже зубів у неї не було, і вона про це завжди пам'ятала.

— Споч-но, Толику, до мами, — наказала вона коротко. — Хай її забере.

Я скочив, і мама бабу Ганю забрала, але відтоді та не раз чвдала до бабці, сідала в неї, і вони в такий спосіб, як оце оповів, балакали, очевидно, баба Ганя знайшла в бабці свою сповідницю, що мене, зрештою, не переставало дивувати. Завершувалися ці візити завжди однаково, тобто баба Ганя просила дозволу в бабці прилягти, а це значило, що треба її звідси забирати. Коли мене під рукою не було, бабця тричі стукала в стінку, і мама незмінно на той стукіт з'являлася.

Але якось баба Ганя вирішила з нашого обійстя піти. Спустилася зі сходів, але не повернула до бабці (я сидів у цей час у шезлонгу і читав Фенімора Купера,

захоплюючись неймовірними пригодами Звіробоя), а подибала просто до хвіртки. Відчинила її (я вже не читав, а пильно за нею стежив) і вийшла на вулицю. Стала й довго стояла, дивлячись на гори сміття й буйно порослі бур'яни, в глибині яких галасували п'яниці, а тоді подалася стежечкою між ті купи. Але далеко вона не зайшла, бо раптом похитнулася й сіла на одну з менших куп, підімнувши під себе розкішного куща лободи. Я гукнув маму, і та, охнувши і чортихаючись, побігла до втікачки.

— Чого пішла з двору? — пронизливо закричала, аж у бур'янах звівся один із п'яниць, здається Людиноподібний.

— Не чіпай мене, — спокійно сказала баба Ганя. — Ти ж викинула мене на смітника.

— Горе ти мое! — крикнула мама й почала підіймати з бур'яну бабу Ганю. — Ану вставай!

— Не! — сказала баба Ганя. — Ти викинула мене на смітника, я тут посиджу й повернуся в село. Там мені буде краще.

Ясна річ, мама не могла підняти бабу, п'яниць для цього їй гукати, певне, не хотілося, татка не було, бабця для підйомних робіт не годилася, отже, мама заплакала й спитала жалібно:

— Ну, чого ти мене перед людьми ганьбиш? Я тобі годжу, як болячці, а ти мене ганьбиш. Хіба я викидала тебе на смітника?

— Ну да, — спокійно відказала баба Ганя. — Тут мені й місце.

Тоді мама махнула рукою, втерла хвартухом сльози, вийняла інгалятора, дихнула з нього й пішла додому, а баба Ганя продовжувала сидіти на смітнику і вже, певне, уявляла, що їде в село, а будяк, котрий біля неї ріс, мабуть, уявився їй люб'язним співподорожником, бо вона почала скаржитися будякові, як їй важко жити на світі, як їй болить усе тіло, бо зять, чоловік її дочки, щодня б'є її палицями, а те мале гаденя (тобто я) коле її голками, і вона б залюбки те гаденя зачавила, коли б більше мала сили в руках. Я все це чув, бо покинув читати Фенімора Купера й проліз через кущі ближче до баби, сховавшись у заростях, мені було зовсім не смішно, що вона отаке варнякає, я смутно подумав, що ми в цьому домі усі страшенно самотні: і татко, і я, і мама, і баби, але водночас нероздільно одне з одним зв'язані, що нас розділяють прозорі, але непробивні стіни, але саме ці стіни й зводять споруду нашого дому, і в цьому є якась не зрозуміла мені, нерозумна, але дивна рація. А може, я тоді ще не міг так мудро думати, може, так думаю зараз, відтворюючи ті давно виблідлі сцени, але щось таке подібне відчував, тому я, давлячись їдкою тугою, раптом вийшов із кущів й безбоязно підійшов до баби Гані, покійно став перед нею й мовив, опустивши голову:

— Бабо Ганю! — сказав я. — Вдарте мене ще раз палицею, але встаньте і йдіть додому.

Баба дивилася на мене трохи банькатими, холодними й порожніми очима, ніби я був такий малий, що й не помічала мене.

— Чуєте, що я сказав, бабо! — мовив я твердіше.

Тоді баба Ганя потяглася до палиці, але не підняла її. Вона заплакала й сказала:

— В мене немає дому. І це я вже назовсім викинула себе на смітника.

Тоді з двору вийшла бабця. Стояла якийсь час, підбивши долішню щелепу під горішню.

— Чого це вона там сидить? — спитала гостро. — І що це за фокуси?

— Каже, що викинула себе на смітника, — мовив я.

Бабця пирхнула, ніби хотіла засміятися.

— І давно вона тут сидить?

— Та нє, — сказав я. — Мама не змогла її підняти.

— Чого ви тут сидите? — спитала гостро бабця.

— Йду додому, — сказала баба Ганя. — В село.

— Але ж ви сидите, а не йдете, — мовила бабця. — І хіба ви не знаєте, що вашу хату продали?

Баба Ганя подивилася на бабцю з якимось жахом.

— Ну да, — сказала бабця з осолодою. — Нема більше вашої хати. Її продали на знос... Тепер ваша хата тут.

Баба Ганя дивилася на бабцю з тим-таки жахом, вуста її затремтіли.

— А ти чого стоїш? — прикрикнула на мене бабця. — Біжи в двір! Вона сама прийде! Ніде не дінеться.

— Поможіть мені встати, — попросила баба Ганя.

— Ну, я вам не поможу, — мовила бабця. — Бачите, які в мене руки?

Вона простягла руки, вони в неї трусилися.

Тоді баба Ганя почала кричати своїм жакливим, як ерихонська труба, голосом:

— Люда! Люда! — мені, однак, здалося, що баба Ганя кличе не мою маму, а людей взагалі. — Люда! Поможі мені встати! Вони мене тут уб'ють!..

Картина друга.

Зимова, з приміським лісом

1

Цього року брат приїхав не 31 грудня, як бувало, а 1 січня.

— Не склалася у мене поїздка, — ледве не з порогу мовив він. — Але прислав листа Сиротюк. Він зараз у Києві в родичів, деє у Біличах. Де ті Біличі?

— Край світа, — відповів я. — Ніколи там не бував. З правої руки від Святошина.

— Деє він там у родичів, — сказав брат, роздягаючись. — Прислав листа, притому такого відчайного...

— А чи присилає він невідчайні листи? — спитав я.

— Людина пише відчайні листи, коли потребує підтримки, — по-філософському зауважив брат. — А Сиротюк...

— Потребує підтримки майже завжди, — докінчив я. — Але чому роль отця-сповідника випала тобі?

Брат зняв окуляри, його малі, каправі оченята закліпали.

— Це легко пояснити, — мовив напрочуд добродушно. — Я завжди на його

розпачливі листи відгукувався.

Брат приїхав нерано, було вже близько четвертої. Наступного дня він має вже бути на роботі; брат мій працював на лічильній машині; зараз — на другій зміні. Завтра він має повернутись до Житомира. Усе це оповів мені розважливим, повільним голосом із рокітливими басовими нотками. Отже, випадало, що розшукувати Сиротюка в Біличах мали сьогодні і не гаючись. Брат у Києві не орієнтувався; взагалі, Київ викликав у нього коли не неприязнь, то пригнічення — він у цьому місті більше двох днів побути не міг. Практично це означало, що мені доведеться стати братовим супровідником, хоч я в тому районі й не гадав бувати. Покірливо зітхнув і запропонував братові перекусити з дороги.

— Не губитимемо часу, — сказав він. — Скільки туди, гадаєш, їхати?

— Не менше години, — відповів я.

— Отож, — зітхнув брат і надів окуляри. Вони в нього з грубим склом із ввігнутими лінзами, через що дивилися ніби покриті слізовою плівкою.

— Цього разу Сиротюковий лист був чи не найвідчайніший, — сказав брат. — Зламав на роботі ногу. Довго лежав у лубках, і йому світ спротивів. Власне, й поїздки в Київ він затіяв, щоб хоч якось розвіятися. Нога йому ще й досі болить, ходить із палицею. Ну й, звісно, щоб і зі мною побачитися.

Усе це брат мені оповідав рокітливим, розважливим голосом, і я подумав, що, можливо, саме цей голос приваблює до нього людей. Наш батьківський дім чи не через це став місцем, куди весь час заходили якісь люди, братові численні знайомі, заходили навіть незнайомі із тими, кого брат знав. Часом у нього замешкували якісь дивні особистості, аж доки не виганяла їх із хати братова, жінка на загал добродушна, але до пори. Любила, коли люди приходили, коли велися балачки, сама брала в них участь, згоджувалася, щоб у них заночував день чи два котрийсь знайомий братових знайомих — утікач від власної жінки чи навіть вигнаний із дому нестатечник, але коли ці тимчасові комірні затримувалися більше визначеного нею строку, починала перетворюватись у фурію. Опасиста не в міру, з грубими ногами, з вирячкуватими очима, вела себе так рішуче, що братовий дім на певний час порожнів. Отже, в братові справді щось було від отця-сповідника, отця-розрадника — до нього навіть приходило, як оповів був колись, кілька сектантів (не зразу, а по-одному), бозна-як чутка про брата докотилася й до них. Вони вели з ним довгі бесіди, і всі однодушно визнали (хоч і приходили не разом, а поодному), що з брата міг би вийти чудовий проповідник, але жоден не зміг спокусити його на це, бо брат мав рису, яка виключала з ним контакт саме подібних людей — був цілковитий безбожник. "Шкода, — казали дядьки-сектанти, виходячи з його дому. — Саме до вас, брате, Бог міг би бути по-особливому милосердний."

Для мене ці речі були чудні, бо я зіплений з іншого тіста. Коли до брата всі горнулися, коли до нього тяглося й ліпилося всяке кволе, нікчемне й нещасне (хоч він сам і пальцем не кивав, щоб тих нещасних до себе привабити, обігріти), я належав до таких, котрих люди увагою чи обминають, чи ж відчують засторогу і стороняться.

Особливо це стосується жіночої статі: коли брат, незважаючи на свою подобу отця-сповідника, часом скакав у поле, засіяне гречкою, і поле те було в нього завжди неміряне, мене жіноча половина людства сприймала не тільки з острахом, а й панічно боялася, а коли я наближався до котроїсь, клеїла з себе таку святошу, незачепу, вичавлювала з себе стільки добродійних пахів, що я від того задихався. Ось і причина, чому я живу старим парубком; мій дім не відвідують друзі, не збираю я компаній, не переступають мого порога жінки; скажу чесно, від того не терплю незручностей, та чи якогось ущемлення, чи якоїсь урази, бо я, до вашого відома, старий книжник і моя однокімнатка — це не житло нормальної людини, а нора, викладена стосами книжок.

Тепер кілька слів про Сиротюка. Сиротюк, здається, звали його Анатолієм, був братовим однокласником. Я вчився на чотири роки раніше за брата, отож на таку малечу уваги не звертав. Але Сиротюка важко було не помітити серед сірої маси молодших школярів — це була дитина особлива, бо на неї градом валилися всі нещастя, які можуть спіткати хлопця. То він ходив із перев'язаною рукою, головою, шиєю, то в нього ламали дужку, то він накульгував, адже єдиний на сходах підвертав ноги так, що котився кумельгом аж додолу; часом у нього з носа струмком лилася кров, і її ніяк не могли спинити; оповідали, що він у дитинстві разом із сестрою вчаділи — цю історію оповідало пів-Житомира, бо мати їхня по тому померла, а дітей ледве врятували. Сиротюк, отже, став круглим безбатченком — батько не повернувся з війни. Виховувала дітей бабця і старша сестра, яка в ту злопам'ятну ніч не ночувала вдома, а пішла разом із бабцею погостювати до тітки. Сиротюк учився погано, можливо, трохи того чаду, коли ледве не помер, залишилося в його голові, отож він і падав, бився, кривавився, ламав руки й ноги, і це триває аж тепер, судячи із братового сповіщення, адже й зараз він має поламану ногу. Так-от, саме цей Сиротюк і помітив уперше братову подобу отця-сповідника, він почав ходити за ним слідцем і набивавсь у друзі; він приходив часто до нас додому і з великою нехиттю повертався до себе. Дивився на брата очима відданого собачати, а брат ніколи тих, що горнулися до нього, не відштовхував.

Я пам'ятаю з тієї далекої пори одну історію. Стояла тоді, як і тепер, зима, і лід на Кам'янці був блискучий та голий, той лід покликав на себе більших і менших, я тоді прив'язав на свою хвору ногу нормуса, яким пишався перед хлопчачами. Того нормуса всаджував у закаблук, де була прибита залізна платівка з отвором, біля передка в дві дротяні петлі засилювався шнурок і закручувався цуркою так туго, що ногу стискало, як у лещатах. Отож я бігав на одному ковзані, ніби підстрелений птах, а брат мій ковзався на одному снігурі, бо в нас тільки й було: один нормус і один снігур. Сиротюк бігав за братом слідом, він часто падав, і тоді лід тонко, з чудовим схлипом тьохкав і тріщини розбігалися по ньому, як блискавки в грозу. Хлопці сміялися із Сиротюка, але він тільки підсьорбував носом, з якого завжди звисала зелена бурулька; брат сміявся також, але Сиротюк на нього за те не ображався. Отак ми ганяли по льоду, а Старий Пічкур вивіз фінські санки, котрі притарабанив йому батько-офіцер, що відвідував сина раз на три роки; Старий Пічкур хвалився санками, але покататися не давав нікому.

Я вже чоловік немолодий, але й досі стоїть переді мною здивоване й захоплене Сиротюкове обличчя, адже Старий Пічкур учинив небувале діло: дозволив саме Сиротюкові (вони були однокласники) штовхати його фінські сани в той час, коли паном розсівся на сидінні попереду. Ці санки мали два довгі полози, і Сиротюк, розігнавши санки із розваленим на них паном — Старим Пічкурором, мав змогу врядити скакувати на полози і трохи проїхатися й собі. Але тільки санки притишували біг, Старий Пічкур брутально горлав на свого візника, і візник знову біг із розтуленим од захоплення ротом, штовхаючи санки і свого гонорового пана-хазяїна Старого Пічкура. Але Сиротюк не був би Сиротюком, коли б ту свою радість не завершив бідую. Він послизнувся й упав, притому так нещасливо, що врізався лобом об гострий полóz фінських санок, і червона юшка бризнула на молодий лід. Ми повели Сиротюка до себе додому, з одного боку я, а з другого брат, Сиротюк затискав рану на лобі моїм носовичком, бо свого ніколи не мав, і той носовик став як червона жоржина. Сутінок тоді падав уже на землю, збиту у змерзле груддя, і я ледве дибав на своєму нормусі, а брат мій химерно шкутильгав на своєму снігурі.

Вискочила наша мати, заохала, й поки ми скидали ковзани, Сиротюк уже закрасувався білою пов'язкою на голові, на якій червоно цвіла не так жоржина, як гвоздика, і всміхався вимученою усмішкою. Мати поклала його на жорстку, оббиту цератою отоманку, які бувають у поліклініках, і мені здалося, що Сиротюк не так сумує зі своєї пригоди, як радіє, хоч зрозуміти від чого було годі. Але він лежав на отоманці десь так, як розвалювався на власних фінських санках Старий Пічкур, кидав врядити у братів бік поглядом, а брат сів біля нього і у вечірньому сутінку поплівся його розважливий голос, ще без басових ноток, але вже й тоді умиряюче спокійний. Не пам'ятаю, що говорив тоді брат, але добре пригадую щасливе обличчя, обперезане по лобі білою биндою і з червоною гвоздиною на тій бинді — Сиротюк таки справді був щасливий. Ми тоді разом вечеряли, і хлопець сидів за столом, ніби це була "таємна вечеря", а Христом доконечне був мій брат, бо Сиротюк дивився на нього зовсім так, як дивилися, за євангельською легендою, на Христа апостоли.

Тоді часто вимикали світло, не було його і в той вечір, отож ми сиділи в сутінку, ніби відділені одне від одного, ніби зачинені кожен у прозорій капсулі, їли мовчки, і, хоч то було не більше, як картопля із квашеним огірком, Сиротюк укушав ту їжу з побожністю, а червона гвоздика на його лобі цвіла так само яскраво. І ми всі раптом позамовкали, ніби ось-ось мали пролунати в цьому сутінку й тиші віщі слова. Здається, тих віщих слів чекав і Сиротюк, упевнено вважаючи, що провістить їх таки мій брат, але брат ні на кого не дивився, а копирсався виделкою в картоплі, і лице його було бліде й загадкове, а очі сховані за окулярами із грубим склом. "Віщі слова" сказала наша мати, і були вони прозаїчно-буденні:

— Чи далеко живеш, хлопче?

Тоді Сиротюк утяг голову, ніби його вдарено, і здригнувся злякано, і злякано поставив очі на брата, ніби чекав, що той допоможе йому.

— Він живе, мамо, на Мальованці, — сказав брат рівним і спокійним голосом.

— Тебе вже, мабуть, розшуковувати почали? — спитала мати.

Сиротюк замахав головою: ні, його ніхто не розшуковує.

Сутінок за вікном ще більше згус, ми сиділи в кімнаті, як безсловесні тіні; картоплю було доїдено, а ріденький чай випито.

— Сам підеш додому чи тебе провести? — знову обізвалася наша мати.

Сиротюк схилив голову і, хоч було майже темно, ми побачили, що по обличчі хлопця поповзло два сльозові рівчаки.

— Чого ти? — схвилювалася мати.

— Я не хочу йти додому, — сказав, схлипуючи, Сиротюк.

— Як так, не хочеш? Та тебе, певне, шукають, ноги позбивали.

— Ніхто мене не шукає, — відказав Сиротюк.

— Миколо, — звела мати очі на батька. — Ти його відведеш.

— Ніхто мене не шукає, — вперто повторив Сиротюк. — Хочу у вас залишитися.

— Поясни йому, — повернулася мати до брата. — Поясни йому, що так не можна.

Брат почав тихо й спокійно пояснювати. Скинув окуляри й дивився на однокласника малими каправими очима. Слова, які вимовляв, були звичайні, власне повторював те, що вимагала сказати мати. І ті слова дійшли до Сиротюка, бо він раптом обтер обома руками сльози і встав.

— Ти його відведеш, Миколо, — сказала мати. — Ніч уже надворі.

Але то не ніч була, а сутінки. Ми зирнули у вікна й побачили, що йде сніг. Що сніг лапатий, повільний і спокійний, як голос мого молодшого брата, що він білий, як пов'язка на лобі Сиротюка; той сніг вирішив нарешті покрити землю й голий лід на річці, де вже не каталися хлопці, але на якому позалишалися сліди: світлі риски від ковзанів та полозків фінських санок, той сніг покривав калюжку крові, що її пролив Сиротюк, але цей сніг трохи й злякав цього чудного хлопця.

— Бачите, — мовив він тужно, — сніг іде. Я не хочу йти додому!

— Скажу, щоб тебе не били, — схилився над Сиротюком батько. — Скажу, що вийшло випадково — з лобом твоїм. Тебе ж б'ють удома, правда ж?

— Ні, — сказав Сиротюк, — але я не хочу додому.

— Чому? — спитала мати.

Але Сиротюк мовчав. Опустив голову, і на лобі в нього цвіла червона гвоздика.

— Відведи його, Миколо, — сказала мати. — Бо його вже, певне, хопилися.

— Ні, — сказав Сиротюк. — Ніхто мене не хопився. Я хочу залишитися у вас.

— Все-таки тебе вдома б'ють, — сказав батько. — Скажу, що ти невинуватий.

— Прийдеш до нас завтра, — мовив брат.

Сиротюк натяг на себе байове пальто, які видавали сиротам і напівсиротам у школі, насунув на лоба літунську шкіряну шапочку, таку велику, що під нею зовсім сховався бинт і червона гвоздика, повільно вступив валянцями у калоші, задники яких були тріснуті й розбиті, і так само тихо пішов у сіни. Батько накинув на плечі пальто, натяг шапку з облізлими хутром і також ступив у сіни. Ми з братом усе ще сиділи за столом, ніби позавмирили, а мати підійшла до вікна, за яким падав білий і чудовий сніг,

припала до шибки й дивилася. Ми знали, що вона бачить: порожню дорогу, вже трохи побілену снігом, і дві постаті на ній, одна широка й кошлата, а друга мала. Їх засипав білий пух, і вони поволі вкривалися ним: зимова картина, яку ніхто не намалює і яка залишиться в пам'яті тільки у нас трьох.

— Дивний у тебе товариш, — сказала мати, відвертаючись од вікна. — Не дружив би з таким.

— Він не дивний, мамо, — розважливо сказав брат. — Він нещасний. Хай би залишився.

— Ну що ти мелеш! — розсердилася мати. — Там, певне, його рідні з ніг збилися, шукаючи його, лобуряку.

— Він не лобуряка, мамо, — так само рівним, але й трохи смутним голосом відказав брат. — Його й справді ніхто не шукатиме, хай би він кілька днів додому не приходив.

Це була неправда. Батько, повернувшись, оповів, що вони ще не дійшли до Чортової Кузні, коли назустріч вискочила старша Сиротюкова сестра. Вона кинулася до брата і, схопивши його за руку, голосно ляснула його по сідниці, і, хоч батько щось пробував їй пояснити, потягла брата геть. Сиротюк не плакав, він тільки повернув до нашого батька по-старечому зморщене личко і сказав:

— От бачите?

— Що бачите, пройдисвіте ти такий! — крикнула на нього сестра. — Я тобі ще вдома вріжу, блудязі!

Батько розповів цю історію вже при світлі, воно з'явилося, як тільки він переступив порога. Ми сиділи мовчки, жовті од того блілого світла, і мовчали. Батько також. Він сів і почав з крякотом стягувати з ноги чобота.

2

Я зі своїми однокласниками зв'язку не маю ніякого. Клас у нас не був дружний, а може, це я не був дружний із класом; може, вони між собою зустрічаються й контактують, як контактує і зустрічається зі своїми однокласниками мій брат. Не знаю навіть долі своєї першої любові Марії Іваницької, яка потім ще довго приходила у мої сни. Отже я "розсипався" зі своїми однокласниками і, кажучи відверто, особливого бажання зустрічатися з ними не маю. Ну, що б дала мені, приміром, зустріч з Марією Іваницькою, коли тій Марії зараз за п'ятдесят, і вона активно виховує чи глядить, балуючи, внуків. Ні, я твердо впевнений, що зустрічатися у нашому віці з однокласниками — це втратити решту сантиментів, яка в кожного залишається од власної юності.

У брата мого погляди інші. Хоч загалом пасивний, він кілька років тому розгорнув активну діяльність і не тільки розшукав більшість своїх однокласників, а й, увійшовши в контакт зі школою, організував їхню зустріч у честь двадцятип'ятиріччя від закінчення школи. Диво було, однак, не в тому, а в тому, що той клас майже в повному складі з'їхався на визначений термін, за винятком пожежника-полковника Терещука і ще одного полковника Ковальчука, які не змогли приїхати з огляду на службу, але прислали вітальні телеграми, які було урочисто зачитано на зібранні. Брат повернувся

тоді аж уранці, ледь-ледь похитувався від втоми, але очі його сяяли. Я на той час гостював у нього і сподівався, що з тієї okazji його жінка спалахне, мов скіпка. Вона блимнула на лискуче, ніби мідна миса, братове лице й буркнула:

— Їсти будеш?

— Угу, — сказав брат. — Їсти — це необхідність для людини конечна.

— А там не давали? — не без їдкості спитала братова.

— Та от, давали, — розвів руками брат. — Але, повір, прийшов голодний як вовк. Знаєш, що я помітив, — повернувся він до мене. — Вони нітрішки не змінилися: ті самі пацани й дівчата, тільки зі старими фізіономіями.

Він засміявся, як умів, показуючи блискучі рівні зуби — сміх завжди його красив.

— І та твоя любов була? — підсіла до столу жінка.

— Любов? — перепитав, зводячи брови, брат. — Ні, любові не було, бо з них, шановна мадамусе, нікого тоді я не любив.

Любив я. Марію Іваницьку, яка зараз виховує внуків і якої я зустрічати не маю бажання, адже тоді вона перестала б приходити до мене у сни.

Але мова не про те. На зустрічі був, звісна річ, і Сиротюк.

Сиротюк поліз купатися, і його схопив корч. Він замахав руками і закричав, а мій брат, як був в одежі, стрибнув у воду й допоміг Сиротюку вибратися. Потім вони сушили біля вогнища братову одягу, а Сиротюк біля того вогнища цокотів зубами. Всі були в літньому, отож ніхто не міг дати братові й піджака. Комарі насідали на нього хмарою. Тоді він увімкнув транзистора, що його завбачливо захопила колишня класна відмінниця Ольга Лук'яненко, і почав танцювати в мокрих липких трусах, єдиний голий серед тих людей. І це всіх звеселило, всі пішли й собі в танок і танцювали всіма можливими способами: по-сучасному і по-старомодньому, один тільки Сиротюк сидів, скоцюрбившись біля вогню, і дивився закліпаними очима на вогонь, який палахкотів серед ночі, лизав паліччя та хмиз, хрумав їх та поїдав, — у тій ночі одному лише Сиротюку було холодно і самотньо, і він видзвонював зубами, а губи його були сині, хоч вогнище кидало на нього жовті виграви: маленький, скулений, забутий усіма Сиротюк, на якого в цей момент ніхто не звертав уваги, бо тут, у приміському лісі, всі раптом забули про літа свої і поважність, про те, хто чим був, малим чи великим, чи так собі — всі залюбки повернулись у час, коли всі однакові і нічим одне від одного не різнилися, хіба що один був здібний, а другий тупіший, один одержував п'ятірки, а другий — трійки. Отож вони забули про скуленого біля вогню Сиротюка і, наче бджоли біля матки, кружляли довкола мого напівголоного брата, який світив до всіх такою милою, доброю й привабливою усмішкою, що кожен несамохіть відчував: раз він тут, цей чоловік, все в світі чудово!

— А що! — вигукнув він, раптом зупиняючись. — Може б, покупалися всі разом?

Тоді жінки закричали, що в них нема купальних костюмів; егеж, і в нас нема, ніяково сказали чоловіки, на що мій брат засміявся, сповістивши, що коли Володимир хрестив киян, то у воду заганяли всіх, незважаючи на стать. На те вчене слово жінки ще рішучіше закричали, що так не годиться, бо хоч вони й колишні однокласники, але

люди дорослі. На це мій брат засміявся і звістив, що навколо ніч, що жінки можуть увійти у воду вище за течією, за кущами ліщини, а чоловіки тут. Потім жінки припливуть сюди і вийде все найліпше й найпристойніше. Брата миттю послухалися, на те він і мав подобу отця-проповідника, і за хвилю вся річка сповнилася галасом, криками; здавалося, той танок, який почали вони тут, перенісся у воду, танцювали вже у воді, розбившись на пари, вигецували й тупали ногами, а жінки повискували, а чоловіки кокотіли, як півні, і чорна вода буринила біля їхніх тіл. А вони танцювали й танцювали, чорні бризки летіли навдookіл, а на березі палало вогнище, високе, шумке, тріпотливе, і на його тлі сиділа, скоцюрбившись, маленька змерзла постать і цокотіла зубами, повернувши у бік річки чорне, бо з тіньового боку, обличчя й дивилася на той шарварок у воді, на те погуляння, танці, слухала гегіт та регіт, отой клекіт, бо вода довкола тих веселих старих однокласників по-справжньому закипала.

3

Доля — химерна жінка. Любить коверзувати, стає невгадною, жартує і кпить, а часом людину жаліє, ніби дитя. Треба було бути безумцем, щоб, знаючи про свої особливі здатності влазити при першій-ліпшій нагоді в усілякі лихі трафунки, ставати Сиротюку шофером — це значило, що невдози цей хлопець розіб'є і себе, й машину об найближчого стовпа. Отут-то й починається диво чи незбагненні іграшки долі. Сиротюк не тільки не розбився на своїй старенькій вантажівці, але й їздив без найменших пригод. Я довго думав над цим феноменом і прийшов до висновку, що Сиротюк, очевидно, потрапляє в лихі пригоди тільки тоді, коли на них не сподівається; коли ж він щохвилини чекав на них, вони в дивний спосіб цього чоловіка оминали. Лихо прийшло з іншого боку: Сиротюк став жертвою судової помилки. Хтось перед цим збив п'яного, а зловили його. На нещастя собі, Сиротюк перед цим випив пива, і це стало особливо утяжуючою обставиною, йому приписали, що був у п'яному стані. Слідчий виявився з тих, хто хотів себе показати, отож знайшов жінку, яка була нібито свідком події, і та жінка нібито Сиротюка впізнала. Вона не сказала цього напевне, але й того вистачило, адже існує твердий закон: розкритий злочин похваляється, а нерозкритий осуджується. Сиротюка судили, а оскільки п'яниця не помер, а відбувся каліцтвом, дістав п'ять років. Саме тоді, коли зібралися братові й Сиротюкові однокласники, вийшов він на волю, його родина на той час оселилася на Донбасі і саме звідти прислав він братові листа. Сиротюк на зустріч однокласників приїхав і, як ми вже повідали, ледве тут не втопився. Отож я можу цілком вірогідно відтворити його психічний стан, коли сидів він біля вогнища у приміському лісі і перетворився у скоцюрблену грудку, яка дзвонила від холоду зубами: думки його навряд чи були під ту хвилю веселі. Однокласники вибредали з води, жінки побрели попід берегом за ліщинові кущі, чоловіки стрибали біля вогнища, викручуючи сімейні в квіточку чи горошок труси — ця сцена могла нагадати щось стародавнє: дикуни, які танцюють біля вогнища перш, ніж почати трапезу над зловленим полоненим. Брат підійшов до Сиротюка і обняв його за плечі, аж той здригнувся з несподіванки.

— Славно ми покупалися, — сказав брат, він до холоду був стійкий. — А ти чого

набурмосився?..

— Нічо! — сказав Сиротюк. — Дивився на вас. Веселі ви, то й мені добре.

— Веселі, бо намагаємося забути про свої роки, — сказав брат.

— Та не, — сказав Сиротюк. — Не було жодного, кого б я не впізнав. Одного мене не впізнали.

Це була правда, хоч він з-поміж усіх, здається, змінився чи не найменше.

— Бо сам себе часом не пізнаєш, — легковажно сказав брат.

— О! — мовив Сиротюк. — А знаєш, чого я сюди приїхав? З тобою зустрітися.

— О! — сказав і брат.

— З тобою зустрітися, — повторив Сиротюк, — бо хочу розказати тобі про себе.

Тільки тобі.

— Чудово! — засміявся своїм характерним сміхом брат. — Але не зараз... Зараз будемо вечеряти чи, може, правильніше ночеряти. І не журись!

Брат плеснув Сиротюка по плечі й почав натягати на себе ще вогку одєжу. З-за ліщинових кущів із галасом виходили вже вдягнені жінки, ті самі дівчата, з якими брат провчився десять років, тільки одні роздалися, інші висохли, а обличчя їхні стали до смішного, як повідомив мені брат, старі...

Він сидів і їв. Їв так, що завидки брали: миску картоплі й миску квашених огірків із помідорами. Водночас розповідав про те, як вони перебули ніч, бо потім ще довго танцювали, гріючи кров, і це тривало доти, доки не здригнулося небо, і зорі затремтіли й почали одна по одній гаситися, ніби хтось накривав їх рукою в сірій рукавичці. Тоді всі також почали погасати, ніби ті зорі, в ранковому сутінку обличчя у всіх посіріли, очі побільшали; вони втомлено вибралися на дорогу і почали розбредатися, киваючи одне одному на прощання, адже всі раптом відчули, що не двадцять і п'ять років тому відбувся їхній випускний вечір, а тепер, що після цієї ночі вони остаточно розстануться, розсипляться навсібіч, і вже ніхто, нічия воля, навіть чар мого брата, не зможе їх зібрати разом. Вони зіграли свої ролі, а ранок змивав із їхніх обличчя грим, і той грим, розмитий ранком, раптом з'явив, що всі вони більше вдавали із себе тих самих хлопців та дівчат, котрі нібито не змінюються, а насправді кожному з них було вже важко таких незмінних із себе вдавати.

Решту часу, аж до восьмої ранку, Сиротюк розповідав братові про себе. Брат провів його на вокзал, бо поїзд відходив о дев'ятій. Всю дорогу до вокзалу Сиротюк не замовкав. Він мав жінку, але та ставилася до нього зневажливо — не дозволяла йому навіть книжок купувати. Всі її інтереси — кофточки-мофточки, і Сиротюк уже не знає, про що з нею розмовляти. У них є хлопець, але хлопець, здається, перейняв материне до батька ставлення. Там, у Слов'янську, де він живе, мешкає і його сестра, саме та, з якою він колись учадів. Старша сестра з бабцею живе у Києві, в Біличах. У його молодшої сестри стосунки з чоловіком не склалися, і той десь повіявся, лишивши дівчинку.

— Часом мені хочеться переїхати до Житомира, — смутно сказав Сиротюк, — але в мене тут нікого не залишилося. Один ти.

Він подивився на брата із тією колишньою собачою відданістю, з якою дивився хлопчаком, і брат не міг йому не поспівчувати.

— Я хотів би з тобою листуватися, — сказав Сиротюк.

— А чом би й ні, — легковажно відповів брат.

— А коли б ти приїхав до мене в гості, — так само віддано дивлячись на брата, мовив Сиротюк, — я б спокійно жив після того цілий рік.

— Ну, скажеш! — відповів брат. — Ми не зустрічалися з тобою ось уже з двадцять років, а якось жив.

— Зле жив, — понурився Сиротюк. — Я не можу тобі цього пояснити.

— То й не пояснюй, — відказав брат. — Я не такий дурний, щоб не зрозуміти.

Я ж був трохи задурний, щоб те все до кінця зрозуміти. Хлопчача дружба інколи буває напрочуд міцна, діють там віджилі закони побратимства, часом і такого, що один за одного хлопці можуть і на злочин піти. Це ясно. Ми, люди, часто буваємо з'єднані один з одним нерозторжно, навіть при психологічній нетотожності. Це також ясно. Я не міг збагнути в цій ситуації іншого: в мого брата й Сиротюка дружба була однобічна. З мальства той чудний хлопець тягся до брата, хоч брат у дружбі з ним потреби не мав. Не відштовхував його, бо не відштовхував нікого, хто до нього тягся. Не ставав у позу отця-сповідника, але йому сповідалися. Отаких знайомих, котрі оббивали його пороги, мав десятки, але сам ні в чій двері не стукався. Я знаю ще один неперехідний закон: найміцніша дружба не втримується на відстані. Для того, щоб вона була, мусить існувати сталий і міцний контакт. Мусять бути якісь взаємні дії, вчинки, послуги, сприяння, щоб дружба не зачахла. Тут же все було не так. Сиротюк двадцять років мешкав віддалік од брата, але, здається, всі ці роки той жив у його душі невимивно, не зважаючи на те, що мій брат про нього і думати забув. Бо не Сиротюк для нього зірка, зіркою був для Сиротюка він сам. Скільки можуть тривати такі стосунки?

Я можу здогадатися про причини дивовижної стабільності Сиротюкового ставлення до мого брата: він не був щасливий. За всі двадцять років на нього падало не одне лихо: ламав руки й ноги, ті руки й ноги мали б бути складені з самих уламків; відрубав сокирою пальця; йому впала на долоню бетонна плитка; хата, в якій він жив, поки дістав квартиру в коробці стилю "барако", згоріла, і він з родиною ледве вискочив у самій білизні — хату спалив біснуватий і п'яний господар її, щоб вижити квартирантів, за яких руками й ногами трималася господиня, може, зумисне наперекір чоловікові. На Сиротюка напали були хулігани й порізали йому обличчя. Його пошматувала вівчарка, коли він переходив парк, хоч господиня вівчарки елегійно закликала свого "песика" Сиротюка не чіпати. "Та не бійтеся ви, — зневажливо сказала вона жертві свого пса, в якого зі штанів залишилися лише клапті, а по нозі цебеніла кров. — Артур нікого не чіпає!" — "Щоб він здох, ваш Артур!" — не втримався Сиротюк, і це був, здається, єдиний спалах обурення, на який спромігся цей сумирний чоловік. "Нахаба!" — відрізала власниця вівчарки і гордо повела свою почвару геть.

Але попри те, Сиротюк життя не проклинав. Дивився на світ добрими круглими очима, і я багато дав би, щоб мати змогу пройти крізь ті очі в його душу. Я цього

чоловіка, скажемо прямо, не розумів, а може, й не міг зрозуміти. І не тому, що належу до людей щасливих, я такий же невдаха, як і він. Дивувався я з того, що цей, здавалося б, зовсім позбавлений сили чоловік володів величезною витримкою і якось умудрявся в житті триматися.

У мене є один істотний ґандж. Коли дивлюся спортивні передачі по телевізору, співчуваю і уболіваю не за своїх земляків, а за тих, хто програє. Мої симпатії на боці бігуна, котрий іде останнім, на боці тих акторів, які грають у масовках: сказав одне речення, та й по всьому. Зізнаюся, я любитель балету і часто відвідую театр, але дивлюся не так на солістів чи перший ряд кордебалету, як на тих, кого ставлять у ряд останній. Знаю, що поганому курчаті, якого заклёвують його ж брати й сестри, треба для того, щоб вижити, вдсятеро більше сили, ніж її має кожне нормальне курча. Не всі "погані курчата" гинуть, деякі з них виживають. З них не виведеш расових курей, але мої симпатії та співчуття на їхньому боці. Саме тому я звертаю свою увагу на Сиротюка.

4

Експозиція цього писання трохи затяглася, хоч предмету розмови я не вичерпав, тому повернемося у те перше січня, коли брат з'явився до мене, як сніг на голову. Сніг, до речі, йшов у цей день звідурана, а з другої половини дня перетворивсь на завірюху. Я завжди відчуваю особливий затишок, коли сиджу в своїй норі, ущерть забитій книжками; ноги мої загорнуто у вовняну ковдру, я сиджу обличчям до вікна, а у шиби мої сипле крупю, виє у дротах вітер; мені ж тепло, а на колінах — книга, якій більше півтораєт років — "Мандри Василя Григоровича-Барського", видані літа 1800-го. Найліпший спосіб мандрівки у світі, думав я під ту хвилю, отак сидіти в теплі й читати про чийсь пригоди. Тоді ж і пролунав дзвінок у дверях і ввалився в мою тишу й спокій брат. Новий рік я не зустрічав у шумливій компанії, а тихо й мирно на самоті, за вікном сипало снігом, за вікном мило співала хурделиця, славна така й безпомічна. Я тоді і в гадці не мав, що через кілька годин доведеться вдягати пальто, насовувати на лоба шапку й рушати в ту хурделицю, щоб дістатися предалеких Біличів, які мені й не снилися.

Ми вийшли із братом із під'їзду і ледве не задихнулися, бо та мила хурделиця, до якої я ставився так поблажливо, раптом плюнула нам в обличчя скаженим вихором, і ми зігнулися і стали малі й беззахисні, подибцяли вгору до трамваю, ховаючи обличчя від щедрих поцілунків цієї не вельми бажаної коханки.

— Жінка мене не пускала, — мовив брат і засміявся, — а я, як завжди, не послухався. Чогось вона незлюбила того бідолашного Сиротюка.

— І не без підстав, — відказав я. — Ти ж не розказував їй своїх пригод у Слов'янську?

— Був би дурний. Але жінки такі речі нутром чують. У чомусь вони дивовижно довірливі й наївні, але коли йдеться про такі речі...

— Це головний їхній інтерес, — мовив я, випльовуючи сніг, яким мені забило рота, бо оті милі, але й лихі хурделиці не дуже люблять, коли хтось замість кланятися їм до

землі, зважається ще якісь балачки вести...

Про братові відвідини Слов'янська, читачу, я тобі ще розкажу, а поки що ми побігли, адже саме прийшов трамвай, який мав довести нас до метро. Вскочили в нього і обтрусили сніг — трамвай був майже порожній.

— Мені самому не вельми хотілося їхати, — сказав брат, звалюючись на сидіння, — але бувають оказії особливі...

— Гадаєш, це особлива okazія?

— Переконаний. Ще ніколи не прислав він мені таких листів.

— Не розумію, — мовив я, витираючи носовичком мокре від снігу обличчя. — Ви побачитеся і що? Випишеш йому рецепт із заспокійливими пігулками?

— Ні, — відповів брат, усміхаючись своєю особливою усмішкою, за яку я зву його іронічно отцем-сповідником. — Але коли мене хтось кличе, не можу не прийти...

Я був трохи невдоволений. Може, тому, що мене самого ніхто ніколи не кликав. Ніхто ніколи не відчував, що без мене світ йому потемніє, хоч я також умів людям співчувати. Але моє співчуття залишалося у мені, воно не сягало тих, кого я обігрівав думкою, отже, нікого в світі не міг я обігріти. Брат мій був інакший. Його співчуття не гасилось у собі, бо він, здається, не був здатний до тонких душевних рефлексій, він своє співчуття випромінював несвідомо, незадано, і люди це відчували, можливо, також не вдаючись ні в розмисли, ні в рефлексії. Чи покинув би я теплий дім, родину, затишний фотель, книжки, бо хтось написав мені сумного листа, хтось, у кому я не відчував наглої потреби, як у людині. Ні, я б у цю мандрівку не кинувся, хоч печаль того листа відчув би і навіть гостро пережив. Те, що я виявився мимовільним братовим супутником у цій не зовсім доладній історії, було випадковим: знав особливу нездатність братову орієнтуватись у чужому місті, а ще й у такому гігантському, як Київ. Отож роль моя в цій історії мінімальна — я тільки супровідник, гід на цих засипаних снігом вулицях, яких, до речі, й сам до ладу не знаю.

— Як будемо їхати? — спитав брат.

— В метро до Святошина, — сказав я. — А далі питатимемо людей.

— Гаразд, — хитнув брат. — А ти й справді там ніколи не бував?

— Ані в гадці! — буркнув я. — Київ — велике місто.

— Саме це мене тут і гнітить, — ніяково сказав брат. — Ти вже не сердься...

Але я не сердився, бо вже також був у дорозі. Вже покинув своє затишне кубло, свою улюблену нору і став бездомний і бездахий, як і мій брат.

— Новорічна мандрівка із задоволенням і не без моралі, — сказав я, перефразовуючи назву однієї з найзагадковіших повістей Тараса Шевченка.

— Еге, — сказав брат, вскакуючи на пливкий і майже порожній ескалатор метро. — Часом у житті потрібно і таке...

Так, часом у житті потрібно й таке. Сидів собі чоловік у "норі", дивився у вікно й залюбки слухав, як стучоче об нього сніговиця, і йому було затишно від того, що вона до нього не достукається, а на колінах, загорнутих у вовняну ковдру, лежав фоліант у шкіряній палітурці, і в ньому хтось далекий оповідав про свої мандри. Той чоловік,

котрий написав ту книгу, поклав життя, щоб її написати, бо, щоб її написати, змушений був витерпіти хтозна-скільки злопригод. Чи не для того це чинилося, щоб хтось такий, як я, тепло нудьгував із його книгою на вкритих вовняною ковдрою, угрітих колінах?

Отож тут, у метро, яке голосно котило майже порожні вагони, я подумав, що це така мені помста від майже мітичного Григоровича-Барського за той мій спокій і легеньку, солодку нудьгу, за той мій затишок і втіху, і впевнення, що сніговиця до мене не добереться. Але вона виявилася розумніша за мене, бо пригнала в самітницьку "нору" оцього чоловіка, котрий зветься братом моїм, котрий сидить оце поруч, поважний, виструнчений, із загадковою півусмішечкою на лиці, із тим невиносним виразом отця-сповідника, який знає й розуміє силу свого призначення. На нього (не на мене) поглядає з інтересом молодичка, що сидить навпроти, у неї вологі темні очі, у неї тонке, ніжне лице, в неї на скронях два скручені у пружинки пасемка — справдешня Кармен. Але іронія моменту не в тому. Мій брат надто замислений, він весь поринув у світ власних думок, він, здається, неprisутній тут, у цьому порожньому вагоні, а бозна-де — не здогадатися ні мені, ні цій вогнистій молодичці! Отож він зовсім не помічає гарячих позирів київської Кармен, а від того, що це помічаю я, палкий вогонь не народжується, не породить це й палкої любовної драми, яку певне не одну пережила ця вогниста жінка.

5

Колізія з молодичкою для моєї оповіді непотрібна. Але цю паузу я використовую для переходу, щоб знову повернутися в минуле, вдатися у ще одну ретроспекцію, без якої наша історія не може рухатись далі... Через рік після описаної тут зустрічі однокласників Сиротюк прислав братові розпачливого листа. Що ж сталося?

— Жінка склала його книжки, — оповідав брат, — і запхнула в комірчину, зваливши все у купу. "Це доки не винесеш цього мотлоху з хати, — поставила вона ультиматум, — поки я всього не попалила". Замість книжок на звільнених полицях шафи було поставлено чарки, сервіз, кицьки, цяцьки і всілякий, на думку Сиротюка й мою, непотріб, котрий має мелодійну назву "кришталь".

— Що вчинив Сиротюк?

— Написав мені розпачливого листа — це раз, — сміючись, розповідав брат. — А по-друге, приніс кілька дощок і збудував у тій комірчині охайні полицки.

Війна в домі Сиротюка була "мікро". Настільки мізерна, що про неї, може, й не варто було б писати. Але про неї потрібно писати, бо всі оті "мікровійни" руйнують людську душу. Я захистився від них в особливий спосіб: жінки мого порогу не переступають. Мені не потрібно йти на смішні компроміси, не треба нікому писати розпачливих листів — мене воює, однак, і часом звойовує самотність, але "мікровієн" я ні з ким не веду. Я в цьому світі чоловік маленький, працюю в шкільній бібліотеці і вряди-годи пишу оповідання. Маю змогу відгородитися від світу бар'єром, за яким товчуться шкільні шибайголови, але вони товчуться біля того бар'єру тільки в час перерв і трохи після уроків. Учителі заходять до мене тільки за ділом. Робота в мене жіноча — це так, але я маю на неї право хоч би тому, що ліва нога в мене коротша за

праву. Коли чоловік ходить накульгуючи, йому мимоволі віддають знаки зовнішньої уваги, принаймні звільняють у трамваї місце, а в метро, де прісний голос застерігає, що в них, тобто в метро, прийнято уступати місця жінкам та дітям, старим та інвалідам, я можу дивитися на тих, хто стоїть, телячими очима. Дивитися на ближніх телячими очима — це не значить поважати їх, але нічого іншого мені не залишається. Отож коротша ліва нога творить мені сторожову службу: до таких, як я, тобто людей з ущербом, і ставлення інакше; принаймні нікому нема до мене діла. Грошей я заробляю мало, а кошти для придбання цінних книжок здобуваю за допомогою цілої системи маніпуляцій: щось із свого добра продаю, щось вимінюю, десь натраплю на тих дурних, котрі ставляться до книжок, як Сиротюкова жінка, — слава Богу, що вони у світі є!

Як же відповів на того розпачливого листа мій брат?

— О! — розповідав він зі сміхом. — Я послав йому двадцятитомного Франка, який мені вже непотрібний, бо передплатив п'ятдесятитомника.

Сиротюк був зворушений до глибини душі. Річ у тому, що його зарплата контролювалася жінкою; він мав приносити додому математично точну суму двічі на місяць, і при такому контролі викроїти щось для себе було нелегко. Сиротюк удавався до хитрощів невеликих. Бувши столяром (після описаної історії він закликався сидати за кермо), брав сякі-такі замовлення, про які жінка знала, але контролювати, скільки чоловіку за те платять, не могла, що й стало, здається, єдиною причиною того, що характер її почав безнадійно псуватися. Саме в такій психологічній ситуації у Сиротюковій голові зародився план, який шляхетним аж ніяк не назвеш. У тому розпачливому листі, про який ідеться, він слізно просив брата конче приїхати до нього, бо з листа довідався, що мій брат збирається йти у відпустку — йому треба про щось конче важливе порадитися, бо в нього в житті наступив такий момент, що він почав сумніватися: жити йому чи не жити. Що він після того, як жінка викинула з кімнати його книги, відчув повну незахищеність, власне, відчув, що в нього немає дому. Залюбки покинув би все напризволяще і приїхав би в Житомир, але в Житомирі немає де зачепитися, бо корені житомирські всі обірвані. Можна було б, писав Сиротюк, завербуватися, але після всіх пригод, що з ним траплялися, відчуває неояснимий, майже містичний жах, коли подумає, що опиниться між чужих людей. Але всього, писав Сиротюк, в листі не напишеш, отож у нього єдина надія, щоб мій брат приїхав до нього хоч би на тиждень, інакше він збожеволіти може.

Брат по дорозі до Сиротюка заїхав до мене в Київ і дав мені прочитати ту епістолярію. Про приятелевий план, химерний і досить підступний, він довідався згодом; до речі, той план не був моему братові неприємний — єдине, що вразило в тій історії брата, що Сиротюк повівся дещо підступно.

Кожен чоловік у цьому світі по-своєму самотній, навіть той, хто вдає із себе такого собі патентованого оптиміста. Самотність — це постійна присутність біля людини особливої порожнечі, якогось шматка неживого простору. Часом мені здається, що самотність — це наглий нагад про конечність існування в цьому світі, і хоч я перед цим не раз похвалявся тобі, читачу, що мені любо в парубоцькій "норі", що я не маю

особливого потягу до спілкування з іншими людьми — це тільки півправди, бо друга півправда — повне заперечення цьому. Отож потреба в родині й дітях — це потреба здолати біля себе отой неживий простір, заселити його, оживити, ояснити — що може бути ліпшого! Тобто людина прагне своє життя згармонізувати. Але вже в самій цій ідеї, в боротьбі з мертвим простором біля себе, з'являється інший мертвий простір, який наше святе поривання вбиває. Отже самотнім себе може почувати й батько багатодітної родини, людина в юрбі, істота в карнавальному гульбищі, самотньою людина може себе почувати, люблячи іншого і навпаки, в "норі" можна від самотності звільнитися. Отже самотність — це особлива порожнеча, яку годі збороти, бо людина — істота, котра мріє про тлум, водночас бажаючи із того тлуму якнайшвидше вирватися. Робінзон Крузо, думаю я, не міг би жити так довго на своєму острові, коли б не мав надії повернутися у світ живих людей. Всі ми в цьому світі Робінзони Крузо, але не всі мають надію у світ людей повернутися. Отож, чи людина ти із суспільною живинкою, міркую я, яка приваблює до себе інших (мій брат), чи людина "нори" (я) — всі ми по-своєму хворі на оцей мертвий біля себе простір. Але всі ми навчилися бороти його, при звичаїлися, як при звичається людина до смерті; всі ми знаходимо рівновагу — отой особливий стан спокою й гармонії, що його з геніальною проникливістю проголосив мій улюблений поет Євген Плужник. Я читаю його вірші, як читали колись віруючі Святе Письмо, але не про це зараз ідеться. Йдеться про те, що в світі існують люди, які збудувати в собі рівноваги не можуть, люди, біля яких мертвого простору стільки, що вони ніби в капсулу потрапляють, — саме тоді вони пишуть розпачливі листи комусь такому, як мій брат, і мій брат до них їде, мій брат ніколи не каже таким людям "Ні!", — бо він із тих, місія котрих співчувати не абстрактно, не в душі, а безпосередньо, бо інакше, він вважає, чинити годі. Ні, мій брат не свідомий своєї сповідальницької ролі, він не має до того ніяких суспільних повноважень, але біля нього люди забувають про свій біль — ось чому я так шаную свого брата і ось чому в цю хурделицю, котра гасає над землею, поки ми їдемо в напівпорожньому вагоні метро, я без найменшого спротиву покинув свою затишну "нору" й поїхав у цю химерну мандрівку, прогулянку із задоволенням і не без моралі, як визначив Тарас Шевченко.

Отже, мій брат на розпачливого Сиротюкового листа відгукнувся. Замість того, щоб виконати тисячу й одну справу, які були заплановані на той час братовою біля хати і в хаті, брат сів на поїзда і поїхав до Слов'янська. Сиротюк зустрів його на вокзалі і цвів як маківка. Але повів його не додому, а до сестри, котра жила сама з дитиною в трикімнатній квартирі. Квартира виявилася порожня: сестра на роботі, мала у дитсадку. Сам Сиротюк мав право на відгул, і оце користувався з нього. Вони просиділи в тій порожній квартирі до вечора, і братові здалося, що Сиротюк уже зовсім не в тому стані, в якому був, пишучи розпачливого листа, що душевна криза в нього минулася, він навіть жартував, а це траплялося з ним вельми рідко. Навіть засміявся кілька разів на жарти братові, а це в нього траплялося ще рідше. Стояла тоді осінь, і сонце дивилося на них у горішню шибу; проміння заливало стіл, заламуючись у склі, на тарілках, філіжанках; вони пили запахущу каву, а Сиротюк оповідав щось малоцікаве й незначне;

сиділи вони одне супроти одного, і в Сиротюка тремтіли пальці, коли підносив до вуст сигарету. Дим висів довкола них сивими пасмугами, і тільки перед п'ятою годиною Сиротюк схаменувся, повідчиняв вікна і повивітрював помешкання — мала повернутися сестра з дитиною.

— Моя вирва така, — сказав Сиротюк винувато. — Нічим їй не пригодиш. Коли ти не проти...

Виходило, що Сиротюк, запросивши приятеля до себе в гості, додому його вести не збирався. Сестра його не мала нічого проти, щоб гість її брата перебув у неї кілька днів.

Сиротюкова сестра була ставна, з тонким станом і мила на обличчя, жила вже кілька років розведена, а той її перший чоловік, як уже звідомлялося, невідомо куди повівся. Про це все вона оповіла гостеві за вечерею, на якій Сиротюк присутній не був, бо повернувся на той час додому. Отож мій брат вислухав смутну історію самотньої жінки, сестри свого невдашливого приятеля; виявилось, що й вона має долю таку ж горопашну. Мій брат умів слухати людей, умів задавати навідні запитання, вмів сказати доладу втішливе слово, вряди-годи на його обличчі завітала зовсім така ж усмішка, яка цвіте зараз тут, у вагоні метро, а коли говорив, голос ставав теплий з басовитими нотками. Сиротюкова сестра дозволила йому в кімнаті курити, і дим стояв у хаті не менший, ніж під час сповіді самого Сиротюка; мале уже спало у кімнаті побіч, і йому снилися коли не ведмеді й носороги, то гарні з рожевими щічками ляльки.

— Які гарні, які гарні! — бурмотіла дівчинка уві сні, на що Сиротюкова сестра смутно всміхалася. Вона попросила в мого брата сигарету і невміло палила; вона розповіла моєму брату, що Сиротюк, брат її, влаштований чудово; його жінка сильної вдачі і тримає чоловіка в шорах, а таких, як Сиротюк, і потрібно тримати в шорах, бо інакше вони пустяться берега, як пустився свого часу берега той, котрий був колись її чоловіком. Отож той перший чоловік пустився берега й поплив, поплив у море житейське, забувши про все на світі, навіть про дитину свою, поплив і пливе десь і досі і пливтиме, доки не зімліють йому м'язи — отоді він і піде на дно, тобто потрапить у зелене царство, в яке повільно опускатиметься, широко розплющивши очі.

— Колись він пошкодує, — мовила смутно Сиротюкова сестра, — але буде пізно.

Сказала цю загадкову фразу незвідь-чому; може, сама шкодувала, що не така, як Сиротюкова жінка, що не зуміла втримати свого бельбеса у шорах, вона ж самотня, втомлена й тиха, вона не вміє боротися за своє щастя, а також пливе, куди несе її житейська течія.

Мій брат умів жаліти людей, але з жінками у нього виходило гірше. Коли жалів дівчину чи жінку, то в неї закохувався. Саме в цьому й полягав хитро замислений Сиротюковий план — він знав мого брата надто добре. Отож і влаштував цю зустріч, твердо переконаний, що мій брат напевне потрапить у мережу. Спонука цього була проста: найзаповітнішим Сиротюковим бажанням було оселитися з братом десь побіч.

6

Ми вийшли з метро, і сніг ударив нам в обличчя. Кілька людей, що ми їх зупинили, щоб розпитати дорогу, щось буркнули невиразне й пройшли, не зупиняючись.

— Нелюб'язні люди в Києві, — сказав брат.

— Це нетутешні, — відповів я. — Хіба ти не побачив, що в них розкосі очі?

Розкосі очі були у нас у всіх, бо сніг ліпив просто в обличчя. Ми всі в цей мент ставали нетутешні, бо найліпше, що можна було придумати тутешнім, — це не тягтися в таку погоду вулицями, а сидіти вдома.

— І то правда, — сказав брат і розсміявся.

Тоді ми й побачили стовпа. А може, й не стовпа, а щось чорне й нерушне. Воно стояло, обліплене зусібч снігом, біля правої ноги сперлась об сніг палиця, а біля лівої стояла ще, здається, післявоєнна фанерна валіза.

— Чи виздыхали ті таксі! — сказало нам те чорне.

— Святкують Новий рік, — відповів брат.

В чорного шкварчала в роті цигарка.

— Півгодини чекаю, — сказало воно, жуючи цигарку, як цукерку. — А вам куди?

Ми сказали. Чорне й нерушне виплюнуло недопалка і присвиснуло.

— Таксі туди навряд чи поїде, — сказало.

По тому зворухнулося. Зняло з голови шапку й обтрусило її об полу. Натягло назад на голову і стало ще чудніше: все засніжене, а шапка чорна.

— Таки виздыхали ці таксі, — сказало воно. — Вам простіше. Сідайте оно туди, — показало пальцем, — і вас доведе, там спитається. А мені тут, бачу, жаба цицьки дасть.

Засміялося, і від того сміху струсився в нього із щік, брів, повік сніг, і ми побачили класичне запорозьке обличчя з класичними запорозькими вусами.

— Оце вже тутешній, — сказав я, вскакуючи в автобуса. — Чув, як розтлумачив?

Розтлумачило нам дорогу чорне й нерушне й справді толково. Автобусик викинув нас десь серед поля, через яке вилася рівна стрічка асфальту, по якому ганяли кучеряві вихори. З лівої руки миготіли вогнями новочасні коробки, згруджені у масиви, але до кожного масиву було досить далеко. Вогні миготіли з правої руки, з лівої, попереду й там, звідки ми приїхали, — відстань до кожного була майже однакова.

— Що робитимемо? — спитав брат, наставляючи коміра.

— Закуримо, — сказав із героїчними нотками в голосі я. — І сподіватимемося, що когось на наш вогник нанесе.

Вітер задував у кожну шпару нашої благоденської міської одежі, розжарював біля наших носів вогники сигарет, ми пританцьовували, а руки позаховували в рукави; поступово й синіти почали, бо перед нами вільно лежали всі чотири сторони світу — стояли якраз посередині. Вітер приніс нам не меншого дивака, ніж ми, — це був велосипедист у брезентовій куртці, затягнутий у капюшона так, що обличчя тільки й прозирало, як у ескімоса. Велосипедист на наше прохання зупинився, пильно вислухав нас, бо вуха мав затулені, тоді обібрав із вусів паморозь і попросив у нас закурити. Ми запалити йому дали, велосипедист, не скидаючи рукавиць, запалив сигарету і почав уможовитися на велосипеда.

— То в який бік нам іти? — гукнув брат.

— Здається, туди, — махнув рукою велосипедист, і вітер його нагло нам з-перед віч

забрав.

Шуміла хурделиця й засипала нас снігом, і крізь той шум прорізався десь у нас за спиною тоненький тремтливий голосок:

— І зовсім неправильно він вам показав, — мовив голосок. — І зовсім не треба вам у той бік, а треба вам у тамтой бік.

Маленька, замотана у величезну хустку бабуса стояла, як антропоморфований образ Зими чи Сніговиці, впиралася на костура і показувала кудись скарюченим чорним пальчиком: хтозна-звідки взялася, ніби й справді приніс її вітер.

Мені стало весело, бо наша мандрівка починала набирати казково-пригодницьких форм. Всі оті постаті — чорне й незрушне зі своїм безнадійним очікуванням таксі, новорічний велосипедист, який вибрав не зовсім підходящий вид транспорту в таку негоду, оця бабця з її солодкою люб'язністю і, нарешті, Ніч, бо ми й не помітили, як пропав зимовий вечірній сутінок, — і справді ніби вийшли з якоїсь химерної, ніби й гротескної казки. Метіялися довкола нас вихруваті хвости, бабусенька щось оповідала нам, все ще тримаючи простягнутого скоцюрбленого пальчика, але вітер розривав той кволий писклявий голосок, і ми майже нічого не допетрали з тих пояснень, хіба те, що йти нам через поле по стежечці, а відстань до тих будинків, яких мали дістатися, невелика, кілометрів зо три.

— Ви її послушайте, то вона вам розкаже, — пролунав за нашими спинами густий, пропитий і прокурений бас. — Закурити дасте?

Ми крутнулися на підборах: перед нами стояв дід у два обхвати, з вусами і підвусниками, його забите снігом обличчя було таке червоне, ніби розпечений казан, і навіть сніг не міг потемнити його чавунного жару. Дід узяв сигарету й притулився до мого недопалка, пахнув мені в обличчя димом, а тоді крикнув.

— Ви цю стару не слухайте, — сказав ніби з бочки, — бо це моя жінка. Туди не три кілометри, а рівно й окончательно чотири, як колись казали, з гаком.

— Три, три! — стукнула костурцем об дорогу стара. — Я сказала три, значить, три. Це він всіда, коли я кажу, то він всіда каже, що не так. Це він всіда!

— Чотири з гаком, а може, й усі п'ять, — пахнув димом дід. — А вам туди чого в таку погоду?

— В гості ідемо, — сказав брат.

— А ми з гостей. Чорті його зна, як тепер і додому дістатися.

— Ви цього старого дурня не слухайте, — пропищала бабуса. — Туди три кілометри.

— А йти отако? — спитав брат.

— Чотири з гаком, а може, й п'ять, — видихнув димом дід. — А це у вас там родичі?

— Родичі, — сказав брат і раптом ступнув на майже заметену стежку, на яку нас спрямували старі.

— Три, три кілометри, старий дурню! — вискнув за спиною тонкий голосок, а коли я повернувся вже на стежці, то не побачив ані дороги, ані старих — вітер їх забрав.

Вітер куйовдив снігові замети, забивав нам роти холодними крижаними кляпами, свистів у дротах, простягнутих уздовж стежки, по якій ми йшли, мчався по голому

просторі, і мені знову стало весело від усього цього, бо де б я міг пережити подібне у своїй "норі", адже пережите, навіть маленьке власне, куди більше залишає враження від пережитого великого, але чужого. Пережите велике, але чуже, думав я, всміхаючись на обидві щоки, — це тінь, чи гра тіней, як у кіно: закінчився сеанс — і його нема, а пережите власне, хай і маленьке, навіки залишає в душі карб.

— А коли не в той бік ідемо? — повернувся до мене брат.

— Значить, не дочекається нас сьогодні твій Сиротюк.

— А й то правда, — мовив легковажно брат, і ми почали брѳохатися у снігу, намагаючись не згубити з-під ніг стежки.

Попереду щось замаячіло: дерева чи гора — щось кругле й лахмате. Ми подибали, вряди-годи зриваючись зі стежки туди, і ось уперше за час нашої мандрівки я здригнувся: з-між дерев виразно проступили хрести.

— Чи не тут твої Біличі? — гукнув мені брат, показуючи зуби.

— Тут, — відгукнувся я. — Принаймні нежива їхня частина.

Ми люди цивілізовані. Спокійно ставимся до "бабських казок" про нечисту силу і всілякі привиди, але в кожному з нас заховалася хоч і невелика віра в ті привиддя. Сміємося з такої наївненької віри, адже вчилися все життя дивитися на світ тверезо і ясно, а в глибині душі в кожного притулилася темна грудка, і та темна грудка — вмістилище страху нашого й марновірства. Тоді ми заплющуємо очі — хочемо омежити широкий світ, у якому живемо, намагаємося хоч так знайти криївку для себе розтривоженого, себе невпевненого — ми люди цивілізовані, але як недалеко втекли від своєї праприроди! Може, тому цвинтар серед голого поля в післяноворічну ніч, у сніг і заметіль, якось дивно вразив мене, а коли ми побачили серед могил постать, яка ніби відділилася від хреста й рушила нам назустріч, мимохіть відчули, як ноги нам поважчали і підгарло нервово тіпнулося. Чоловік однак ішов спокійно, попихкуючи цигаркою. Він ступив на стежку, великий, кудлатий, засипаний снігом, в довгому брезентовому плащі і старій, як млинець збитій шапці.

— Чи правильно ми йдемо на Біличі? — спитав у нього брат.

— Це дивлячись на які Біличі, — відказав спокійно чоловік.

Брат назвав вулицю, на якій тимчасово оселився Сиротюк.

— А-а, — протяг чоловік. — Туди.

Пройшов повз нас, важко провалюючись у сніг, війнуло димом дешевої цигарки. За хвилину ми з братом озирнулися. Чоловік стояв на стежці як стовп і німо дивився нам услід. І в нас раптом виникло хлоп'яче почуття: захотілося взяти ноги на плечі й дременути, наскільки це можна, дременути так, щоб за нами снігові вихори закрутилися.

— Що можна робити вночі на цвинтарі? — спитав у мене брат, коли ми відійшли досить далеко.

— Це упир, — сказав я. — Хіба нічого про них не чув?

— Але в упиря має бути принаймні хвіст?

— А він у нього й був, хіба не помітив? Тягся на два метри.

Ми смішкували, але оте чорне й скулене на глибині душі ворухилося в нас і робило з нас homo primigenus[3], робило з нас цілковитих дурнів, бо й справді: що міг робити на цвинтарі у заметіль і в темряві цей чоловік?

Коні, кажуть, біжать веселіше, коли чують людське житло. Ми бачили недалеко від себе жовті вікна, які мирно світилися — величезна кількість вікон, натиканих густо на різній висоті, і ми й справді пришвидшили ходу. Ми пришвидшили ходу, бо щось було в цій ночі фантастичне, власне, фантазмагоричне, незрозуміле, затамоване, що робило нас маленькими й загубленими, виморило й по-своєму виснажило нас. Чи ж можливо таке, подумалося мені, в кількамільйонному місті, яке живе модернізованим, машиновим життям? Чи можливо, що і в такому місті людина раптом відчуває в собі щось химерне, якісь первісні інстинкти і, попри свій гумор та розсудливість, анімістичний страх?

— Ну то що, — повернувся брат, — здається, доходимо мети?

— Авжеж, — відгукнувся я. — Прогулянка із задоволенням і не без моралі.

7

Сиротюкові родичі жили у великій дев'ятиярусній коробці на першому поверсі і в першому під'їзді, де пахло сечею і мокрим снігом, панелі були пописані крейдою й подряпані, а перило не тільки погнуте, але й завернуте і скручене в петлю. Брат почіпав те перило й присвиснув: щоб учинити таке, треба було мати тракторну силу.

— Тут живуть богатирі, — сказав він, — які не тільки ламають підкови, котрих тепер нема, а зав'язують бантиком залізні перила.

— Може, це зробив Сиротюк? — спитав я.

Брат пирснув і подивився на мене веселими очима. Тоді втяг у себе повітря, і його ніздрі смішно затремтіли.

— Тут пахне нечистим духом, — сказав він. — Чуєш, хтось хропе?

Справді, за котримись із дверей, біля яких ми стояли, чулося могутнє хropіння.

— Ніч казок, — сказав брат. — Чи не гадаєш, що ми з тобою потрапили в підземний світ?

— Ми потрапили в палац стилю "барако", — відказав я.

— Натиснемо на цю придибенцію? — спитав брат, показуючи на клавішу дзвінка.

— Натиснемо, — сказав я. — Тільки чи не заведе нас цей хід і справді в підземне царство?

Брат натис на дзвінка. В глибині щось зацвіріньчало, ніби пташка.

— Го, — сказав брат. — Чуєш, жайворонок?

— Соловей, — відказав я. — Чи не розбійник?

За дверима не чуто було ані відгуку.

— Тиша, — замріяно сказав брат. — Як у підземеллі.

Знову натис на дзвінка, зацвіріньчало й заспівало.

— Соловей, — сказав я.

За дверима почулося шамрання, ніби хтось шепотівся. Зачовгали капці.

Утретє зацвіріньчав жайворонок чи, може, соловей. Двері розчахнулися, й на

порозі стала зовсім така сама бабуся, як ото на дорозі, де ми висіли з автобуса, тільки не загорнена у велетенську хустку. Ми з братом перезирнулися.

— Вам чого? — спитала бабуся десь таким голосом, яким щойно цвірчав жайворонок чи соловей.

Брат розповів старенькій "чого нам", тобто згадав Сиротюка і його родичів. Усміхнувся своєю найліпшою усмішкою, яка так магічно приваблювала до нього людей, але бабуся вдивлялася в нас не тільки з недовірою, а й з підозрою.

Із розчинених дверей несло кислим духом відбутого застілля, невивіреного помешкання, хтось у глибині квартири могутньо хропів.

— Хто це прийшов? — верескнув із глибини жіночий голос.

— А звідкіля ви знаєте Сиротюків? — спитала стара й подивилася на нас, як на щось воістину підозри варте.

Брат популярно розповів. Про те, що він із Житомира, а я його брат, про те, що стара повинна б його пам'ятати, бо вони з Сиротюком вчилися в одному класі, і він не раз відвідував його ще в Житомирі, про те, зрештою, що нас запросив сюди сам Сиротюк.

— Він вас запросив? — із зачудуванням перепитала стара.

— Хто там, бабцю, такий? — верескнув жіночий голос. — Женить їх у три шиї, лабзюків чортових!

— Це моя старша внучка, — сакраментально проказала бабця, і на її зморщене личко наповзла хитра усмішечка. — Кажете, він вас запросив?

— Інакше ми б не прийшли, — терпляче сповістив брат. — Він удома?

Рипнули двері, загортуючись у яскраво-червоного халата, в прочілі з'явилася заспана жінка зі штучно вибіленим волоссям. Очі в неї припухли, а на губах темніла напівстерта помада.

— Ви до кого? — нелюб'язно спитала вона.

— Та от, кажуть, Тільки їх запросив, — ехидненько всміхнулася стара.

— Справді вас запросив? — похмуро зиркнула на нас жінка.

— Саме тому ми й з'явилися, — ґречно всміхнувся брат; дивно, його чари на цих жінок не діяли.

— А ви хто такі? — змружила припухлі повіки жінка.

Брат знову докладно відповів, хто він такий, а хто я, чого прийшли і звідки. Усміхнувся сліпуче-білою усмішкою, і в цей час за спинами жінок щось так захарчало, що обоє аж крутнулися в той бік.

— Це наш зять спить, — сакраментально сповістила стара, ехидненько розсовуючи всохлі уста. — То хто ви такі?

— Вони вже сказали, бабцю, хто вони такі, — невдоволено мовила жінка й облизала губи з рештками помади. — Хай заходять.

Ми зайшли. Дивне було в цій ситуації те, що сам Сиротюк досі не з'являвся. Стара завела нас у кімнату, як виявилось, ту, звідки долинали могутнє хропіння. На отоманці голічерева лежало щось грубе й черевате в майці і спортивних штанах, майка на

животі заголилася й було видно порослу волоссям товщ.

— Це наш зять, — сказала стара. — Він спить.

Сіла на стільця, і її очі раптом стали чорні й геометрично круглі.

— То чого ви хотіли від Толька? — спитала вона.

— Хотіли провідати, — неголосно сказав брат, очевидно, з огляду на сплячого в кімнаті.

— Кажіть голосніше, — цвіркнула стара, — зять не прокинеться, він у нас спить добре.

Зять пустив високу, майже солов'їну руладу, яка була обірвана гарчанням, ніби зустрілися на дорозі два пси.

— Хотіли провідати, — голосно сказав брат.

Очі в бабці залишалися так само чорні й геометрично круглі.

— А чого не вдень і в таку погоду? — спитала вона.

Бабця нас допитувала й не ховала того.

— Є Только чи нема? — спитав уже трохи нетерпляче брат.

Рипнули двері, і в кімнату зайшла молода жінка. Була гарна, але, як і всі тут, із примнутим обличчям. Я відразу ж здогадався, що це Сиротюкова сестра, ота, молодша, бо, побачивши брата, вона зашарілася, — втупилися одне в одного, наче не могли очей розвести.

— Це її чоловік ото хропе, — єхидненько провістила бабця.

— Драстуйте, — тихо сказала молодша Сиротюкова сестра, в яку кілька років тому був закоханий мій брат.

— А ти що, їх знаєш? — запитала бабця.

— Чого ви, бабцю, все розпитуєте? — трохи роздратовано сказала старша Сиротюкова сестра. — Чи вам робити нічого?..

— А то її чоловік спить, — випнувши підборіддя, не без задоволення ще раз сповістила стара.

Чоловік молодшої Сиротюкової сестри, оте барило, вихрипнуло з себе мішанку стогону, сміху й хропіння.

Брат переводив погляд із молодшої Сиротюкової сестри на хропітливого чоловіка; здається, він був чимось уражений.

— Ну так, він не дуже лицем, — сказала бабця. — А що ви від неї, бідненької, хочете. Сиділо саме, як пальчик, як пальчикок голесенький, саме, як квіточка, а в самої ще краси багато... Що підвернулося, те воно, сердешненьке, і взяло...

— Замовкніть, бабцю, — з мукою в голосі сказала молодша Сиротюкова сестра.

— Бачу, ти оцих знаєш, — сказала бабця, й не думаючи замовкати. — А звідкіля?

— Наша бабця, як реп'яшок, — сказала старша Сиротюкова сестра, ота, з вибіленим волоссям. — Не відчепиться, доки не розпитається. Оцей чоловік, бабцю, — сказала терпляче і показала на мого брата, — вчився з Тольком в одному класі. А другий — його брат.

— Егеж, брат, коли правду сказали, — мовила бабця. — А от чого від Толька хотіли,

не сказали.

Я раптом помітив, що в кімнаті, окрім трьох жінок і хропітливого тіла на отоманці, одне в кутку, а друге біля дверей завмерло двоє дітей: хлопчик і дівчинка, які дивилися на нас майже мертвими очима, роти в них були широко розтулені, а на личках вираз який буває в тупих.

— Я зараз піду розбуджу Толька, — втомлено сказала молодша Сиротюкова сестра.

— Я вже його будила, — звістила старша зі злизаною помадою на вустах. — Ви на нашу бабцю й справді не зважайте, — сказала, — бо вона в нас випитачка. Вона в нас дуже до всього цікава.

Сіла на стільця, халат розхилився й відслонив коротку й тлусту ногу.

— Хлопці наші потюпалися і позасинали, а ми тут пробуємо навести лад.

Позіхнула, не прикриваючись, зуби мала білі й рівні.

— А ви знаєте, що Только сидів? — раптом спитала бабця, і очі її стали знову геометрично круглі.

— Вони все знають, бабцю, — сказала молодша Сиротюкова сестра. — Залиште їх у спокої.

— А може, це його дружки? — різко спитала стара. — А може, це вони його під монастир підвели?..

— Не гарячіться, бабцю, — сказала старша сестра. — Вони вже розказали, хто такі. І це не ті дружки..

— То хто ж вони? — спитала бабця.

В кімнаті вже стояло не двоє дітей, а четверо, і всі мали розширені мертві очі. Всі якось дивно поміж себе схожі — з однаковими носами і з однаково тупим виразом на личках.

— Ледве до вас добилися, — сказав брат, знов засвітивши чарівну всмішку. — Через якесь поле йшли, якийсь там цвинтар. Думали, замете нас...

— До нас автобус ходить, — сказала старша сестра. — Тут, біля нашого дому, й зупиняється.

Чоловік на отоманці заворушився, і всі мимоволі перевели на нього погляд. Дивилися так, наче полякалися. Але чоловік молодшої Сиротюкової сестри поплямкав вустами і раптом так храпонував, що в мене аж мурахи побігли по спині. Долішня губа його відвисла, а підборіддя було густо обсіпане темними цятками щетини: чоловік увіч сьогодні не голівся.

Молодша Сиротюкова сестра цвіла, як маківка, начебто не її чоловік хропів, а вона сама, і от прокинулася, і довідалася, що цей її неестетичний хропіт підслухали. На брата вона намагалася не дивитися.

8

Ту їхню історію я не доказав. Моя братова, скажемо, була жінка своєрідна. В один час її серце бувало широке, щире і щедre, вона всіх, хто прибивався до їхнього дому, жаліла, пригрівала, і виступала тут з братом заодно, в час інший ставала сварлива, жорстка і нестерпна — мій м'якого характеру брат цим хвилям здебільшого покірливо

улягав, як берег моря, що однаково спокійно приймає і розбурхані хвилі, і хвильки лагідні. Але часом і він ставав твердою скелею, об яку ті хвилі розбивалися. Саме в такі періоди міг схилитися до того, що ми називаємо подружньою зрадою, бо належав до людей, які люблять розмірене життя, а від житейської колотнечі втомлювався і навіть руйнувався. Його ж жінка увібрала в себе риси двох психічних типів своєї статі: дбайлива невсипуща господиня, яка щосили дбає про лад у власному домі, і розгнівана фурія, котра тільки тоді дістає задоволення і відчуття повноти життя, коли світ довкола неї колотиться. Саме в такі періоди брат часом дозволяв собі поблукати по поетичному полі, на якому буйно цвіте гречка, — це й отвережувало його половину, адже для того, щоб згармонізуватися, їй треба було переколотитися, попереживати, поперехвилюватися, а підозра в чоловічій невірності для цього чи не найліпший рудимент. Потім знову наступав штиль, ця пара пливла по житейському морі в добре засмоленому човні, який не пропускав жодної течії, — так тривало до чергового вибуху: шторм, розбиті об камінь хвилі, затоплений човен, розбиті прибережні споруди. Мій брат поїхав у Слов'янськ саме під час такого шторму. Він гримнув дверима і сповістив своїй розбуялій половині, що, можливо, не повернеться. Сиротюк міг би радіти, снуючи нитку змови довкола сестри й мого брата: момент випав найвірогідніший. Все розігрувалося, як по картах, камінчик клався до камінчика, брат мій запалав полум'ям кохання до Сиротюкової сестри, Сиротюкова сестра горіла полум'ям кохання до мого брата, вони забули про світ і навіть про самого Сиротюка. Сестра його відпросилася на кілька день з роботи, дитину урочисто відправляли в дитсадок, а тоді починалося щось запаморочливе: палав вогонь, величезний, до неба, палив і спалював, вони самі палилися і спалювалися, забувши одну визначальну й підступну істину, що вогонь, особливо, такий великий, може спалити і їх; що чим більший вогонь, тим швидше він гасне, що довго горить те, що тліє, що вони так швидко вичерпаються — обое ж були голодні, обое спрагли. Брат вважав, що хряпнув дверима свого дому назавжди, що він тим самим попалив кораблі, що він завше помилявся, і ось нарешті знайшов те, що шукав, те, що дасть йому тиху гавань, хоч про яку тиху гавань може йти мова, коли так палає розбурхано вогонь? Але брат мій завжди був невинним ідеалістом, повен святого пориву, він горів жалем, що така пекельна молодичка стільки часу прожила без чоловіка, та й не має вже надії його собі роздобути. Мій ідеалістичний брат відчував себе героїчним півничком, випнув золоті груди, стрибнув на облитий ранішнім сонцем пліт, вигнув вогненно-червону шию, закинув криваво-червону голову, встромив дзьоба у сонячне коло і заспівав, розсипаючи перла свого гарячого оптимізму, свого кохання і зовсім забувши про те, що там, у Житомирі, далеко не все так просто, як здається, що там живе десь приблизно така ж, як оця, котру бачимо, бабця, хоч та бабця має свій характер і свої дивацтва; а брат із своєю Людою чомусь і досі не розписаний — це, зрештою, також примушувало братову весь час стримувати власний буйний темперамент; отже, коли його, мого брата, в хаті біля засмерділої річки Кам'янки не стане, то бабця його жінку має підстави натурально зі своєї хати виселити, що, напевне, склало б їй немалу приємність. Сиротюк, здається, також знав, що мій

брат зі своєю жінкою нерозписаний, можливо, саме на цьому й ґрунтувався його підступний план, бо вважав, що братові буде легко від жінки піти, хоч не враховував іншого, а саме братового трохи незвичайного характеру; я, наприклад, напевне знав, що саме цей факт найбільше його біля своєї половини утримував, бо так він мав можливість її весь час жаліти. Окрім того, братова моя й досі жила в бабчиному домі непрописана, отже, без брата вона в тому домі й справді ставала б ніщо, і саме така фатальна ситуація і найбільше зіграла, що брат мусив рано чи пізно одуматися, бо в нього були свої душевні обов'язки, а коли вже він відчував такі обов'язки, то його вже ніщо не могло спихнути з наміреного шляху, не кажучи про те, що мав дитину, хлопчика, до якого був прив'язаний всією душею, бо той хлопчик удався кволий, хороватий, анемічний, хоч, здається, з ясною головою — зараз тому хлопчикові було чотирнадцять років, і той хлопчик був так само міцно прив'язаний до батька, як і батько до нього. Отже, брат мій, попри все, до рідного дому був прив'язаний не так формальними, як сокровеними нитками, тому міг напевне відчутися конечну річ, що там, у Житомирі його законна половина вже одумалася, вже утишилася, вже відчула небезпеку, вже розкалася, вже пізнала всіма загадковими фібрами свого жіночого ества, що гаятися не можна ніяк, що свого загулялого півника пора повертати додому, що треба його знову завоювати, хай відчує тиху осолоду власного дому, хай пізнає ласку і любов, яку вона все-таки вміє йому давати — братова моя в цих питаннях була мудра. Вона розшукала Сиротюкову адресу й бахнула телеграму, в якій ішлося про те, що їхня дитина сильно захворіла, що в неї запалення легенів і що можуть бути лихі наслідки, що вона дуже тим стурбована (дитина в цей час сиділа на дубі, що ріс біля хати наших батьків, і плювалася соняшниковим лушпинням, напускаючи при цьому на себе вираз філософської добродушності). Телеграма полетіла до Слов'янська, тріпочучи стрічечками з надрукованими літерами, її прийняв Сиротюк, і ось тут саме він став причиною того, що мій брат повернувся до Житомира. Сиротюк мав таке пошанівне ставлення до телеграм, що не посмів її подерти, хоч чудово розумів: його план переманити брата в Слов'янськ при палкій допомозі власної сестри, валиться, як іграшковий дім. Він приніс телеграму моєму братові сам і єдине, на що спромігся, — прогаяти один день, і в той день вогонь, що так бунтівливо спалював коханців, трохи втишився. Річ у тому, що брата вже й без телеграми почала їсти тривога, що та друга, в Житомирі, потребує більшого співчуття, ніж ця, задоволена. Зрештою, одержавши телеграму, він, може, трохи засумнівався, що його коханчик захворів, але й не вірити тому не мав підстав, адже той справді був хоровата, квола дитина; отже, мій брат завдяки тій телеграмі почув зойк пораненого, почув нещасного, погук ображеного, пригніченого, упослідженого, а в нього була вже така вдача, що не міг такий голос злегковажити і зневажити. Мій брат клятвено пообіцяв Сиротюковій сестрі повернутися, після чого вони заживуть нерозлучно, він приїде в її трикімнатну квартиру і оселиться там, але в тій трикімнатці судилося оселитися оцьому кабану, що й досі хропів на отоманці, плямкав губами й постогнував. Мій же брат повернувся під крильце своєї половини, а та вже знала, як його до себе прив'язати: на шовковий,

шовковенький шнурочок. Коли брат від'їжджав, Сиротюк із сестрою махали руками, в усіх трьох лица були смутні, після того Сиротюк якийсь час навіть не писав братові, і мій брат спокійнісінько його забув. Але до часу: бачить читач — ми сидимо в оточенні Сиротюкової родини, яка й досі не відає, як їй з нами повестися, і чекаємо, коли рипнуть двері й увійде той, на котрого всі сподіваються.

9

Він зайшов тихий і спокійний, трохи зніяковілий, подав руку мені й братові, і ми поручкалися, ніби не бачилися тільки відучора. Лице в Сиротюка було зморене й припухле, як і у всіх, а погляд пригноблений. Ідучи, накульгував — адже зламав, як я вже казав, перед цим ногу.

— Дякую, що завітали, — сказав він, сідаючи на ослінця, і я обвів поглядом усіх цих людей, що зібралися в кімнаті: бабця світила тремтливими, круглими оченятами; старша сестра позіхала, цього разу прикрившись долонею; сестра менша презиркувалась з братом, вони вели між собою якийсь безмовний діалог; діти стриміли опудалками, і очі їхні були розширено-мертві; чоловік молодшої сестри закинув голову, виставив неголене підборіддя і харчав, ніби хтось із присутніх тайкома перерізував йому горло.

— Ці люди до тебе допитуються, — голосно процвірчала бабця в тиші, що запала. — Не кажуть, хто такі, а тебе питаються.

— Це мої друзі, бабцю, — сумирно пояснив Сиротюк. — І це я їх попросив, щоб прийшли.

— Це ж навіщо? — зойкнула бабця.

— Бо це, бабцю, мої друзі, — терпляче пояснив Сиротюк. — Ви б краще, ніж розпитуватися, нагодували їх. Бабця в нас випитувачка, — зиркнув Сиротюк на мене.

— Випитувачка, — строго зауважила бабця, — бо не хочу, щоб ти зі своїми дружками в нову халепу вскочив. За всіх вас у мене болить голова, бо всі ви якісь безголови.

Сестри засміялися.

— Бабця — наша голова, — сказала іронічно менша. — Вона в усе носа свого стромляє.

— О, що ми без бабці! — скинула руками старша сестра. — Без неї ми б, бідолашні, пропали б...

— Не дрочи її! — мовила втомлено сестра молодша.

Стара сиділа, як маленька, надута, накокочена ворона, втягла голову в плечі й тремтіла.

— Вийдемо на повітря, хлопці, — смутно сказав Сиротюк. — Ми всі після Нового року поперевтомлювалися.

Тоді брат мій зробив учинок несподіваний. Підійшов до старої й раптом поклав їй на плече руку.

— Бабцю, — сказав голосом із рокітливими басовими нотками. — Ми ніякого зла Толькові не зробимо. Ми його друзі, бабцю, притому справжні.

— Еге, еге, — захитала головою бабця. — Бачу, що ви його друзі. Ти ще на око нічого, а той твій брат мені підозрілий...

Цього разу пік раків я. Бабця була прониклива. І хоч сестри верескливо розсміялися, я відчув себе як голий король, котрий раптом усвідомив свою голизну.

— Не бійтеся, бабцю, — рокітливо проказав брат. — Ми трохи побалакаємо з Тольком та й підемо.

— А ви не з міліції? — примружила очко бабця.

Тоді я побачив, що це питання стояло на язиці в усіх, окрім Сиротюка. Всі вони, жінки й діти, дивилися на нас, власне на мене, пильно і з підозрою. Всі вони, навіть молодша Сиротюкова сестра, котра б мала твердо знати, хто ми такі. А може, в усьому винуватий я? Адже це я викликав у людей асоціації небажані, це я викликав страх і невдоволення, це на моєму обличчі було написано — ось він, мічений. Дивилися на мене на всі очі, і я ладен був крізь землю запастися.

— А де ви робите? — спитала мене бабця, і очиці її запалали.

— Бібліотекарем у школі, — сказав я.

— А чого саме бібліотекарем? — спитала бабця. — Чому не вчителем?

— А тому, бабцю, що він кривий, — сказав Сиротюк. — Ох ця наша бабця!

Чоловік молодшої сестри запухкав, засопів, простягнув зарослу волоссям руку і зашкроботився у грудях. Потім та його рука опала, а з рота знову вирвалося гарчання, ніби на дорозі зустрілося два пси.

— Ви справді кривий? — поцікавилася старша сестра Сиротюкова.

— Як чорт, — сказав я і пройшовся покоем, ще сильніше накульгуючи, ніж це робив натурально.

— Еге-ге, — захитала головою бабця. — Я одразу помітила, що йому, бідолашці, чогось бракує. А в нього, нещасненького, ніжка, як у нашого Толька. — Піди, піди, внуцю, — голос бабці став тоненький і сльозливий, — нагодуй їх, бідолашок, і пригости. Свято в людей, свято в нас, а ми людей балачками бавимо.

Вона втерла око, схлипнула, а тоді те її око засвітилося до нас снопиком гострих, золотих променів.

10

Але ми відмовилися пригощатися у цьому домі, нам закортіло якнайшвидше вирватися звідси на свіже повітря, хай там хвища й завірюха, захотіли ковтнути на повні груди навіть того колючого вітру. Тепер я починав глибше розуміти Сиротюка: духовний світець власної родини його завжди пригнічував. Ось чому тоді, хлопцем, розбивши лоба об полоза фінських санок Старого Пічкура, він не хотів додому, адже там чекала його оця доскіплива бабця-випитачка, роздратована старша сестра і головне — той дух непровіреного приміщення, відчуття якоїсь статичної невтяжної застійності, мертвого повітря і вічної взаємної підозріливості. Ми пробули в цьому домі не більше півгодини, але й за цей час біля серця встиг утворитися кам'яний приважечок, відчуття тоскної тьми, бо така тьма виточувалася з очей кожного з мешканців цього приміщення: старих і малих. Дивно мені було, що мій проникливий

брат не помітив того раніше, що він навіть міг мати намір увійти в коло цих людей, адже ясна він, як метелик під сонцем, істота. Але я не хочу бути в цій ситуації резонером; як істота розумна, не маю морального права судити цих людей, бо, може, в своєму колі їм живеться гармонійно, бо може, я людина іншого тіста — даремно до мене так різко поставилася бабця. Може, моє світло для цих людей — тьма, а світло їхнє — тьма для мене. Я не мав права їх судити, бо торкнувся їхнього світика лише мимохідь, випадково, пізнавши його тільки на перший дотик.

Але враження від того залишалось важке. Попри все, ці люди були ніби чимось прибиті, ніби хворіли на таємну хворобу, котра під'їдала їх, в кожного з них в очах, крім тьми й настороженості, що я їх відзначив, світився ще й сум і якась незбагненна покора. Що ж їх з'їдає, подумав я: ситих, одягнених і взутих?

Стояв у передпокої сам, Сиротюк пішов одягатись, діти, котрі вели себе досі ніби неживі, раптом загаласували, закричали, запхінькали — захотіли йти прогулятися разом із нами; стара і старша Сиротючки почали біля них поратися, вдягаючи й озубаючи. Чоловік молодшої сестри хропів уже так, ніби бажав продемонструвати нам на виході всі свої вокальні здатності; мій брат, певне, зумів перемовитися очима з молодшою Сиротюковою сестрою, бо натяг куртку, зупинив мене поглядом у передпокої і вийшов на передухіддя. За кілька хвилин за ним вислизнула Сиротюкова сестра. Я ж стояв тут, ніби забутий вазон, і терпляче чекав. Думав, що людей наплоджено в цей світ напрочуд різноманітних; одні з них тягнуть за собою тінь сонячну, а інші місячну. Кожен живе у своїй капсулі, і в кожній такій капсулі своя мікроатмосфера. В кожній капсулі своя мішанка кисню, азоту й вуглекислого газу, одного менше, а другого більше, через що одні живуть так, а інші інакше. Ця ж родина була по-своєму значена, щось у ній було таке, що дисгармонізувало мене. Очевидно, ніколи більше не переступлю їхнього порогу, завтра забуду про них і навіки викреслю із пам'яті — в мене свій світ, свої інтереси, — чому й навіщо мені треба думати про цих нещасних, коли навіть причину їхньої нещасності вяснити годі. Що їм бракує в цьому світі?

Але їм щось бракує, щось у них у житті негаразд. Зрештою, даремно виявляє до них інтерес саме мій брат. Даремно покинув він свою родину, новорічне свято і кинувся в негоду сюди: тут на нього сподівалися принаймні двоє. Що вдіє він цим людям? Хіба принесе їм свою усмішку, ту, до якої лишилися байдужі бабця і старша Сиротюкова сестра, і скаже теплим голосом із рокітливими нотками кілька заспокійливих слів, як ото сказав їх бабці. Чи досить того Сиротюкам, щоб упевнено й задоволено вступити в новий рік, чи досить цього, щоб хоч в одного на лиці зникла печальна стума, на яку вони хворіють, а натомість засвітилася усмішка? Я принаймні був у цьому малесенькому світі зайвий. Ці люди відразу те відчували; очевидно, братові треба було явитися сюди самому. Я ж завжди і всюди викликаю в людей небажані асоціації, отже, моя місія — відійти в тінь і хіба що спостерігати. Може, ці люди потребують якоїсь особливої, душевної, тонкої допомоги, але надавати її не мені. Моє місце — "нора", вирита у стосах книжок, бо світ суцільний навряд чи я коли зрозумію.

У передпокій вивалили з галасом діти. Скільки їх: один, два, три, п'ять, за ними вийшов одягнений Сиротюк, він сильно налягав на ногу, а на вустах цвіла квола, я б сказав, місячна усмішка. Видибала бабця й обнишпорила передпокій вивідчими оченятами.

— А де Галя? — цвіркнула вона й подивилася на мене так, ніби я їй ту Галю вкрав.

— Вона що, пішла з тим? — різко спитала.

— А вона не вдома? — кисло спитав Сиротюк.

— Нема її вдома, — сказала бабця. — Там тільки бурмило.

Із хати захарчало, "бурмило" посилав нам останнє повіншування.

Я рвонувся до дверей, щоб вийти звідси першим, принаймні дам знати тим двом, що час їхньої усамітненості закінчився. Але я спинився як укопаний: брат із Галею в передухідді цілувалися. Вони розскачилися на рип завіс, і Галя шмигнула повз мене в розчинені двері, як кішка.

— Де ти була? — почувся верескливий голос бабці.

— Тихо, бабцю, бурмило почує, — сказав голос старшої сестри.

У розчинені двері з гелґотом повалили діти, ніби отара овець, а за ними з тонкою місячною усмішкою виступив, накульгуючи, пастух — Сиротюк.

— Коли не засипало стежок, підемо до лісу, — сказав він...

Сьогодні — день несподіванок. Прийшли ми сюди в завірюху, гнані й підстьобувані вітром, тоді й не помітили, що до самих будинків підступав сосновий ліс, надто пригиналися й ховали обличчя. За час, доки були в приміщенні, вітер устиг нагулятися, сніг припинився, повітря спрозорило, сповнилося скляних куль заморожених вогнів — ліхтарі й світло вікон. Вдарив легкий морозець, і діти з галасом розсипалися довкола нас, топчучись і валячись у сніг.

— Ану, перестаньте! — крикнув Сиротюк, і діти напрочуд швидко його послухалися.

— Тут погуляємо чи в лісі? — спитав він.

— У лісі! — крикнула замотана в шарфи команда.

— Це все мої племінники, — сказав Сиротюк, а отой вирластий — то мій.

— Без жінки приїхав? — спитав брат.

— Вона моїх родичів не любить, — протягло мовив Сиротюк. — Каже: вони якісь такі. А які вони такі: люди як люди!

"Дивно, — подумав я. — І мені здалося, що вони "якісь такі"."

— Люди як люди, — говорив Сиротюк. — Не зовсім щасливі, але й не зовсім нещасні. Нікому ніякого зла не чинять — живуть. Ходять, як усі, на роботу, не багатші інших і не бідніші. Одне в них погано: до книжки байдужі. Я коли приїжджаю сюди, жодної книжки не беру: чи діти подеруть, чи бабця.

— Але й жінка твоя не любить книжок, — сказав брат.

— Не любить. Однак не рве. Знає принаймні, що вони грошей коштують..

Говорив усе те сумовитим голосом. Ми увійшли під сосни, густо засипані снігом, під деревами наст був ще неглибокий, і діти з галасом розсипалися по лісі, взялися

ліпити сніжки, і довкола нас почали літати білі клубки. Світло ліхтарів уже сюди не сягало, але від снігу весь ліс наповнився сріблястим світлом, мерехтливим, холодним, — все аж сяло первісною чистотою. Я згадав давнього, ще юнацького вірша про запах першого снігу, про те, що від нього все стає молоде, — це було помічено точно: і тут, у цьому приміському лісі, пахло свіжим озонистим духом, трохи хвоєю, трохи мокрою землею, хоч земля була схована під білим укривалом. Діти з галасом помчались у глибину, і я побачив раптом Сиротюкове обличчя: бліде, залите міражним світлом, з місячною усмішкою, якесь чудне, майже неживе обличчя, лице людини, яка не зігріла на цій землі місця, людини, на плечі якої падають і падають непередбачені злопригоди, людини, яка, здається, вже ставиться до тих злопригод стоїчно, а в душі якої загніздився перший сумнів. Його вже треба було від того сумніву рятувати, він сам бажав од нього порятуватися, але власної сили на те не було досить, отож і гукнув він мого брата, і брат мій примчався у ці Біличі, до цього приміського лісу, адже це покликання в нього — співчувати.

— Придивися, Анатолію, до цього світу, — раптом заговорив брат. — Придивися до цих дерев — веселі вони. Придивися до цього снігу — ясний він, придивися до цих сосон — радіють вони!

Це був добре знайомий мені голос. Голос, який утішав і розраджував. Голос, який ненав'язливо навчав.

— Я втомився придивлятися до світу, — сказав Сиротюк.

З-за засипаних кущів одне за одним вивалилися діти.

Вони щось закричали й заволали, оточивши нас.

— Тихше ви! — крикнув брат. — Говоріть хтось один.

— Там вогнище! — сказав найстарший із хлопчаків, очі його світилися. — Люди танцюють.

— Де?

— А там! Танцюють і палять вогнище.

Ми подерлися прямо через кущі, стріпуючи з гілля сніг і обсипаючись ним; ми вивалилися, як білі ведмеді з ведмежатами на лісову галявину. Тут і справді надрирався магнітофон, стоячи в снігу, тут і справді палало вогнище, пожираючи хмиз, кілька пар кружляло, а кілька щось їло біля імпровізованого столика з грубої колоди.

— З Новим роком! — гукнули нам ці веселі люди.

— З Новим роком, — відгукнувся брат. — Можна з вами потанцювати?

— Не можна, а треба, — відгукнулася одна із пар.

Мій брат підійшов до якоїсь жінки, кругленької й низької, вклонився їй і подав руку. І та мала, низька, натоптувата раптом розцвіла, і її обличчя стало як червоний місяць, і вона темпераментно кинулися вигинатися й посмикуватися, а біля неї вигинався й посмикувався мій брат.

— А ви? — гукнула нам висока й гарна жінка, — замерзнути захотіли?

— Ми криві! Він на ліву, а я на праву ногу! — відгукнувся я.

Вони засміялися, певне, прийняли це за жарт, а наші діти, всі п'ятеро, кинулися

між дорослих і собі й почали смикатися й кидати задками, підносили руки, а обличчя в усіх стали такі ж мертві й поважні, як були тоді вдома. Тільки ми з Сиротюком стояли ідолами й сумно дивилися на тих, хто ще не розучився веселитися, адже ми, з цим Сиротюком, надто мудрі в цьому світі поробилися, ми з ним надто самотні, ми з ним щось у цьому світі загубили чи не знайшли, і ми з ним шукаємо те "щось", але неоднаково: він шукає того в людях, які б допомогли йому жити, а я у книжках. Але ми з ним однакові в іншому, бо обое криві: він на ліву, а я на праву ногу; через це ми не можемо пуститися в цей танок, в який так легко й весело пустився мій брат — мій брат світився усмішкою до своєї кругленької й негарної напарниці. Він був у своїй стихії, адже й тут знайшов, кого пожаліти, а ми з Сиротюком стояли край галявини двома самотніми ідолами без корон, і наші обличчя хололи від чистого білого саява, яким продовжував наповнюватися цей засипаний снігом приміський ліс.

1986, 1989 рр.

VOX п'ятий

Колапсоїд

...Це вона — душа,

Що виходу із себе їй немає!

Галя Мазуренко

Із книги "Три місяці в літері життя".

Колапс І. Солончак

Я лежав на білій спечній землі, на солончаку, іскристому й мулькому; до мене підповзало мусянжеве створіння, яке побачив був колись на репродукції Босха, підіймало свого молота, і той тремтів у малих, сердитих і кволих рученятах. Мені захотілось утекти чи вдарити те створіння ногою, але не мав сили — був приклеєний до солончака, моє волосся вже запустило в нього коріння, а одежі на мені аж ніякої. Довкола іскрилася, грала, висяювала сіль, а оченята створіння сердито до мене поблимували. Сонце сипнуло у вічі, гостро розрізаючи повіки. Десь недалеко, на вулиці, вдарила, ніби хтось вистрілив, випускна труба авто — серце моє раптом змаліло, стислось у болочу грудочку, трем побіг через велике моє, повне і розпластане тіло...

Через стіну чулося тупання кількох пар ніг, ніби танцювали чи бігали один за одним — глухо плескало, здавалося, мали ті бігуни чи танцюристи на ногах завеликі капці.

Сів на ліжкові. Чотирикутна комірчина, яку наймаю, відколи розійшовся з жінкою, чотирикутне вікно, два мої плескаті туфлі на підлозі: один повернутий в один, а другий — в інший бік; на стільці давно не прасовані штани й сорочка, а на голій стіні світить червоними цифрами настінний календар. Позіхаю на того недільного листка календаря, на те вікно, за яким голубе небо, і мене похитує, ніби пливу на кораблі. Фізично відчуваю: в душі в мене прокинувся черв'ячок, висунув голівку і поповз, а на тлі яскраво-синього неба затремтіла густо всипана квітами яблунева гілка.

Натягую штани й заправляю сорочку. За стіною все ще бігають і плескають капцями, на шибці б'ється кілька мух, я мимохідь протягну руку і байдужно розчавлюю

їх одна за одною.

Відчиняю двері, щоб переступити порога, — наче розрізаю немилосердним рипом світ навпіл. У коридорці пихтить на газовій плиті чайник, двері в хазяйську половину відчинені — в кімнаті бігають, крутячись, наче танцюють чи ловлять одна одну, господиня з дочкою. В руках у них по рушнику, і вони завзято луплять ними навколо себе. Я спиняюся в одвірку і серйозно дивлюся на їхню роботу.

— Стільки мух налізло! — каже, втираючи рушником лоба, хазяйка. — Чогось хотіли?

— Заплатити за квартиру.

Хазяйчине обличчя лагідніше, а на вустах зацвітає бліда, як нічна квітка, усмішка. Дочка зачиняє вікна, і я бачу її грубі, наче стовпи, литки. Гроші вислизують із гаманця і перепливають через мої пальці у наставлену хазяйчину долоню. Господиня швидко їх перелічує і міцно стискає пальці, тому ховає руку за спину, ніби боїться, що я ті гроші відберу назад; хазяйчина дочка іде, потрушуючи здоровенними грудьми, в сусідню кімнату, кидає на мене поглядом, наче сердиться, що я перебив їхній чаклунський танець, і в тому погляді ніби зневага.

Виходжу на ганка. Цвіте сад. Здоровенний пес сидить коло буди й понуро дивиться на мене: ми з ним ще не заприятелювали, та й сумніваюся, чи коли заприятелюємо, я до псів сентименту не маю. Хазяїн стоїть біля кролячих кліток і запихає в них яскраво-зелену траву — з кліток вигулькують білі червоноокі мордочки.

Вітаюся з господарем і простую до хвіртки. Пес брязкотить ланцюгом і гарчить: його емоції щодо мене виразно негативні.

— Пшов вон! — кричить різким фальцетом господар і світить до мене приязною всмішкою. Над головою в нього квітуча гілка, а в руках білий червоноокий кріль. Собака ховається в буди і гарчить уже звідтіля, а я причиняю хвіртку. Повз мене проскакує легкове авто, ніби велика летюча жаба, сонце над головою тремтить, умите й молоде; в мені ще й досі живе напруження від недавнього сну, а ще й від абсурдних реалій сьогоdnішнього ранку: ота війна з мухами господині та її дочки, отой червоноокий кролик у руках у господаря, оце схоже на летючу жабу авто — я йду вздовж парканів у глибину вулички, і до мене сито мружаться та стріляють більші чи менші очі калюж. Здається, що й ці калюжі — живі істоти, тільки в них розлиті й безформні тіла, але їхні очі дивляться на мене цупко й пильно, як очі хижаків. З'являється молодиця з порожніми відрами, вона перечікує, щоб не переходити мені дорогу, і я раптом поринаю в її золотистих, трохи здивованих очах. Це дає трохи радості, але боюся всміхатися цій жінці подячно, бо не вірю, що сам можу приносити комусь радість.

Вулиця впирається в малий лісок. Тут на краю його — лавка, і саме до неї я простую. Здається, з'явилося у мені щось зайве, не зовсім збагненне — хворий клаптик землі, вкритий сіллю, і, як не безглуздо це звучить, у глибині себе я сам, на спечній землі, розпластаний і напівживий. Здається, серце моє й досі стиснуте від пострілу випускної труби, що розстріляла мій сон; сиджу на лавочці й хочу струсити із себе

запаморочення. День наді мною голубий, аж блаватний, сонце наді мною золоте й молоде; щось у мені є зайве, і не можу з ним упоратися; рука прямкує до кишені, впливає у темну печеру і плаває там, щоб знайти вчорашнього листа.

Ну от, сиджу й дивлюся на знайомі старечі літери — зміст цього листа, як дерево, об яке впираюся спиною, — сухостій; я наче бачу далекий краєвид, і хату, і садок. Батько розчинив клітку із кроликами, і в руках у нього оберемок яскраво-зеленого зілля; мати прополює города, і в неї в руках також яскраво-зелений оберемок. Її біла хустка палає під синім небом, а на вустах теплий усміх.

Я ховаю листа й закурюю. Дим виплітається з моєї сигарети й виписує переді мною на голубому пергамені неба якісь химерні рунічні письмена...

Великий сад, наче біле море; великі, надуті кулі, міцно причеплені канатами стовбурів, палають у ясному сонці; над головою широчезне голубе шатро, і дорога, яка тече між дерев, зманює мене. На жаль, знаю, куди вона веде, — одна зі знайомих мені не вельми численних немощених доріг. Великі кулі яблунь гудуть од бджіл; в душі в мене поступово вияснюється, хоч очі підпухлі від учорашньої п'ятики, а в пальцях ще живе трем. Спереду, з боків і ззаду дзенькочуть, наче розбивають кришталь, синиці; можливо, там далі й жайворон озветься, і в мене остаточно ввійде настрої мандрованця, адже світ навколо — кулі оці квітучі й шатро широчезне. Але дорога все-таки елементарна: з одного боку прив'язана до будинку, в якому я недавно прокинувся, а з другого — до будинку, куди простую. Там, за тією першою хатою, сіре збовтане озеро — мій ранковий настрої, і я вряди-годи озираюся, щоб не нагнало воно мене, як скручений кільцем змії. Стає важко втримати недовідоме хвилювання, а може, й страх, хочеться пришвидшити ходу — страх від нічого і без нічого, створіння мусянжове із молотом у тремких рученятах. Я йду, віддаляючись від учорашнього дня й вечора учорашнього, жаль там і знесила — два звірі допотопні. Вони вчора, признаюся, подолали мене, догнали серед юрби й звалили ниць: довкола пливли й пливли люди, сотні постатей і облич, але ніхто не побачив того відчайного герцю на асфальті: два звіра жерли моє серце. Моя кров стояла на тому асфальті червоною калюжею, сотні червоних ніг оминали мене, розтерзаного, і двох звірів жируючих — саме тому і йду оце від учорашнього дня, саме тому й озираюся — вони можуть мене наздогнати. Причина того лихого настрою лежала, списана знайомими старечими літерами, в кишені; думка про те перелітає через мозок, але я не затримуюся біля неї. Довкола все-таки чудовий світ: кулі гудливі й білі, коливаються і наче хочуть зірвати тугі чорні канати стовбурів, небо погідне й мирне — вперше бачу так це небо і відчуваю чарівний його спокій. Несу в кишені клаптя списаного паперу туди, до приміського села, де живе моя сестра, — йти мені півтори години. Навколо безлюдь, тільки жайворонок над головою привісив до блакитного шатра дзвінка і повідає мені про себе. Там, у небі, — спокій, срібло лите й синява непорушна. Зупиняюся, щоб пильніше дослухатися до того дзвону, але відчуваю запах пивниці, в якій провів учорашній вечір, і бачу червоні обличчя, що коливаються довкола мене, наче карнавальні ліхтарі, відбиті у кривих дзеркалах...

Дві юрливі грудочки мчать мені назустріч: одна в платтячку, а друга в штанцях,

замашених у глину. Вони біжать навзаводи, але стежка вузька, і дівчинка виринається вперед. Хлопчик завзято тупоче босими ніжками ззаду, і від того, що він відстав, у нього скривлене до плачу обличчя.

Падають на мене одне за одним, як дві гарячі пташини, і я підхоплюю на руки обох.

— Дядьку, дядьку! — кричить мала. — А та лялька вже зламалася!

— В мене пістолет бахкає! — кричить і хлопчик.

— Ти мені полагодиш ту ляльку, правда?

— Тато пістолета приніс, а я — бах-бах!

— Тато поїхав, а мама не може поладити.

— Галько, Галько, дай я розкажу про пістолета...

Ми йдемо вузькою стежкою, і нам нелегко простувати, одне тягне мене за лівицю, а друге за правицю. Вони — наче кошенята, впряжені у громіздкого воза — ступаю за ними важким кроком, отой віз важкенний — я; вони світять до мене розпашілими личками й наперебій розповідають: одна про ляльку, а другий про пістолета. Знову білий квіт навколо, знову розбухлі кулі дерев на чорних канатах стовбурів хитаються під оцим неозорим небом, вітрець їх колихає, а разом із ними й мене з оцими дітьми...

Сестра серед двору пере, оцинкована балія повна сліпучо-білої піни, і сестрині руки по лікті в цій піні. Повертає до мене веселе, спітніле обличчя і блискає не менш білими, як та піна, зубами.

— Здоров! — каже вона. — Сьогодні я тебе й не чекала...

Діти помчали у хату: одне по ляльку, а друге по пістолет, а я сідаю на лавку під парканом. З буди вистрибнув лахматий собацюра, цей мене добре знає, тож помахав хвостом і вилігся, поклавши морду на витягнуті лапи, — йому нашу розмову послухати також хочеться. Чубата курка зазірала до столу, де стояв керовгаз і каструлі, а десть на городі самозакохано покохкував півень.

— Запарилася, — сказала сестра. — Миколу послали у відрядження, а той малий люрить щодня і дає роботу, — вона знову блиснула зубами. — Чекай, зараз кінчу й поснідаєш...

— Не голодний, — кажу я, розглядаючись.

На керовгазі стоїть зелена каструля, пара клубками вибивається з-під покришки, наче та ж таки піна, зліворуч цвіте вишня, а весь дворик так густо залитий сонцем, що мені аж заплющитися хочеться.

— Ти сьогодні, наче корова тебе пожувала, — сміється сестра, вона також переповнена сонцем, і мені любо на неї дивитись.

Із хати вивалюється з пістолетом хлопчик, натискає на гачка і клацає, за ним мчить дівчинка із лялькою без ніг: в одній руці лялька, а в другій ноги — ще один абсурдний образ сьогоднішнього ранку.

— Ану, киш! — гримає незлобиво сестра. — Не набридайте дядьку!

Цього покрику лякається тільки курка, сполохано кидається навтьоки, а хлопчик розстрілює ту курку з пістолета; дівчинка кидає мені на коліна ляльку і її ноги. Я всовую гумку в отвір і намагаюся зловити кінець з другого боку.

— Мати прислала листа, — кажу я і дивуюся, який спокійний і байдужий у мене голос. Сестра занепокоєно розпрямлюється.

— Щось сталося?

— Сталося, — так само незворушно кажу я. — Нашу хату зносять...

— Ну, це півбіді, — сміється сестра і занурює руки у сліпучо-білу піну. — Вже не хата була, а руїна...

Дивлюся на сестру здивовано. Глибоко в грудях тенькнула та вчорашня струна, коли опинився сам на сам на тому залюдненому асфальті, коли став наче вкопаний і не знав, куди йти. Юрба омивала мене, як вода припнутого човна; я знав, що прив'язь надто нетривка, щоб утриматися мені серед такої бистротічної води.

Сестра ж спокійна. Вся аж світиться на цьому залитому сонцем дворикі, вся наче з піни тієї сліпучо-білої; я понурююся і знову ловлю пальцями неслухняну гумку — мені таки вдається схопити її й натягти.

— Дядьку, дядьку, а мені тато ружжо купить! — хвалиться хлопчик, смикаючи мене за полу піджака. Дівчинка заклала пальця в рота й уважно стежить за моїми маніпуляціями.

— Оксано, пальця відкусиш! — накрикує сестра. — Дадуть їм нормальну квартиру, — повертається вона до мене, — і житимуть як люди.

— В тому-то й річ, що вони не хочуть нової квартири, — повільно кажу я, зв'язуючи порвані кінці гумки.

— Звикнуть! — смішкує білозубо сестра і завзято тре на пральній дошці хлопчачі штанці. Деркоче по залізі гудзик; собака плямкнув губами, зловивши зівахи-муху, а курка знову підійшла до столика і, лукаво схиливши набік чубату голову, почала зазірати до виставлених каструль.

Мені в душі ніби й злагідніло. Той вчорашній занепад, подумав я, був дочасний: ясне навколо сонце і спокійно дивиться на мене сестра. Захотілося повірити їй, що йдеться про якісь вельми незначні речі, а може, й дурниці.

— Узяла б батьків до себе, за дітьми доглянули б, — каже сестра діловито, — але в нас тільки півхати — і самим ніде повернутись.

Викручує штанці й кидає їх до алюмінієвої миски, а я думаю про ті дві кімнатки, в яких жив нещодавно сам. По них ходить тепер уже чужа жінка з надто знайомим мені обличчям, у неї в руках вогка ганчірка, і вона спрагло визирає, чи не сіла де часом на меблю пилюка.

Побачив і той інший двір, якого може вже через місяць-два не бути: три клени коло двору — вони також уже рушили в світ і йдуть, мов мандрівники, вишня, величезний куш бузку, яблуня, як оця сестрина, тільки ширша й пишніша, зруйновані стіни світять трухлявим деревом, а дворик закиданий битою цеглою.

Розстебнув коміра. Був наче водяний — сонце випалювало мене, і я помалу зникав. Не мав слів, щоб усе пояснити: тенькання болючої струни, два звірі, що звалили були мене вчора; не можу розповісти про ту пивницю з червоними обличчями, котрі світилися, як ліхтарі на карнавалі, відбиті у кривих дзеркалах. Біля ротів плавали

гранчасті склянки, тютюновий дим покрив їхні очі; у пивниці не було даху, тож над головою світилися великі, також червонуваті зірки, непомірно роздуті й фальшиві; одна із них зірвалася й прокреслила сиву дугу: світло тієї дуги залишилося на денцях моїх очей. Я ж сидів на круглому пластмасовому стільці й боявся рухнутися — щось у мені росло й розсипалося, наче пісок. Тоді я також був водяний, і пив воду, і зникав у тій воді. Цигарки між зубів червонолицих чоловіків тремтіли, як і ті зорі, непомірно роздуті й фальшиві: криваві ротики, що наближались до мого оголеного тіла, щоб присмоктатися до нього...

Знову дивився туди, углибину. Сад розтрощений, наче хтось розбомбив його: подерта кора, розщеплене дерево, біле й безкровне, гілки з прив'ялим цвітом, порвані нитки хмелю й дикого винограду біля зламаної й потовченої альтанки. Червонолиці чоловіки з цигарками між зубів ходили від дерева до дерева і ламали їх, наче сірники...

— Дядьку, дядьку! — кричав мені на вухо хлопчик. — А буде літо, то я в сажавці купатимусь...

— Це батько йому пообіцяв, — каже мирно сестра, змахуючи з лоба краплини поту. — Так його тягне до тієї води, як каченя... А щодо батьківської хати, — вона дивиться на мене спокійними синіми, повними сонця очима, — то вона ні тобі, ні мені не потрібна.

Мала цілковиту рацію і ясну логіку. Була налита сонцем, заклопотана біля дітей, чоловіка, своєї, хай і півхати — чого ж я сентиментально кисну? Чому не переходить мені її логіка й рація?..

І знову йду через квітучий сад. Сонце світить просто в обличчя, і я хочу перейнятися резонами своєї ясноокої сестри. Хочу обдурити себе, що йдеться про малі й малозначущі речі, адже все старе має руйнуватися, а нове виростати. Може, мій настрій і є закономірним руйнуванням у мені того старого?

Отже, все нормально, я віддав належне одному зі шаблонових сентиментів, а мій лихий настрій не більше, як результат учорашнього перепою.

Пробую навіть мугикати, пробую мружити на сонці очі, пробую милуватися з квітучого саду, але оте зайве, що з'явилося у мені, не зникає — хворий клаптик землі, покритий сіллю. Цю сіль відчуваю на вустах і на серці, ця сіль розпливається мені в роті; ні, вчора я таки перепив.

Рука моя знову прямує до кишені, впливає в темну печеру й плаває там, щоб знайти вчорашнього листа. Він помнотий і потертий. І я зі злісним задоволенням рву його на маленькі клаптики. Рву й пускаю в повітря зовсім так само, як рвуть і пускають у повітря свій цвіт оці білі яблуні.

Думаю, що коли в душі зникає щось старе — це не тільки смуток, а й радість, бо й смерть у цьому світі — не тільки біль і розпач, але й звільнення. Щось подібне відчував, коли розійшовся з жінкою, — все в мені плакало, а в глибині душі відчувалася лиха радість. А може, й не лиха, може, радість звільнення?

І я раптом збагнув, що саме так людина вмирає. Рве в собі нитки, яких нав'язано за життя і якими припнута до землі, як прив'язали до землі Гулівера ліліпути. Ліліпути — це дні наші минулі, тіні, які навіщось хапаються за нас, лізуть по нас, залазять у душу, в

серце, голову, нутро, хоч вони мертві й ніщо.

Озираюся навкруги, і мені раптом хочеться з цього світу втекти. Втекти від себе, роботи своєї, квартири, родичів, міста, дороги, яблунь, батьківської хати, і десь у глибині того ніщо лягти на білій спечній землі, на солончаку, іскристому та мульткому, і хай до мене підповзає мусянжеве створіння з картини Босха. Хай буду я приклеєний до солончака, хай волосся моє запустить у нього коріння, і хай іскриться і грає, висяюється довкола мене сіль.

Стою біля дороги, по якій потоком летять авта, обдають мене їдкими хмарами перегару зі своїх випускних труб і байдуже блимають оком лобових шиб — мені навіть здається, що вже ніколи не перейти дороги, за якою новий путівець, порожній, білий і безлюдний, путівець до батьківської хати, яку немилосердно руйнують червонолиці чоловіки і яка поступово перетворюється на порох землі. І я, маленька людина цього світу, котра почала втечу від себе, відчуваю в собі радісний розпач, бо ще одну святу павутину-нитку, що в'яже мене до цього світу, мушу обірвати. А раз так, пускаю в себе часточку власної смерті.

Усміхаюся автам, котрі летять і летять дорогою, і надчікую моменту, аби перейти на той бік. І мені приходить на думку дивне латинське слово *collabor* чи *collapsus*, що значить обвалитися чи розвалитися, впасти чи повалитися, а ще померти, чи ослабнути, чи потонути, чи поринути, — а все разом є те ж саме, те, що раптом навідало, і душа від того обсновується павутиною, безконечною ниткою із бабиного літа, хоча навколо красується весна, і травень, і все повне сонця та світла. Але не раз трапляється, що нитка обривається чи січеться, і відчуваєшся раптом оголеним, і самотнім, і це, можливо, тому, що скільки не ховай голого свого тіла за одежею, воно ніде не дівається, а тільки блазенно криється у тінь чи ніч. І та тінь чи ніч проникає, чи тоне, чи поринає глибше і допливає серця, відтак людина раптом лякається якихось незбагнених у собі закладин, що й приводить її до солончака. Отоді й приходить те, що називається колапс, і душа починає виплітати незрозумілу музику, в якій і невпевненість, і самотність, і хиткі спогади, і спроба зачепитися скорченими пальцями за прискалка, адже ноги ніяк не можуть відшукати опертя. Саме в такі хвилини мені думається, що життя — це сон, бо від нього залишаються неясні, оповиті павутиною уривки, а система таких уривків і є ти, людино, яка щосили хоче упевнити себе, що вона в цьому світі щось.

Колапс II.

Тонка нитка з бабиного літа

Переді мною горби, притрушені легеньким снігом, на цьому тлі по-особливому голими й самотніми видаються дерева; саме ці дерева на снігу й викликали в мене це почуття — затаєний, глибокий і не зовсім зрозумілий стогін. Дивився на того краєвида за вікном (квартиру я змінив, цього разу найнявши однокімнатну на дев'ятому поверсі) і думав не так про власну самотність, як про неможливість обійти відчуття тихого спокою смерті, приреченості чи застигlostі. Восени завжди відчуваю щось таке, але не завжди однаково. Не завжди душа моя — розкрита рана перед голим небом, навіть

таким убогим, як оце зараз, не завжди пробуваю у стані колапсу, бо назагал я людина не песимістичного світовідчуття. Але щоб це надійшло, треба, аби у душі бозна з яких причин чи побудок згустилося сіре, те, чого не помічаєш щодня, те, що крапає в душу по краплі. Тоді роздивляєшся раптом навкруги і чуєш, як у серці бринькає увіч розладнана струна. Коли живеш сам, це простіше, а коли поруч квокче про кофточки й туфлі дружина й репетують як навіжені діти? Це, однак, не моя доля, а мого найближчого університетського товариша, з яким тепер зустрічаюся, може, раз на рік: ми вже не хочемо розуміти один одного так тонко й докладно, як прагли цього будучи юнаками. Але це довга пісня, і я думаю про те мимохідь, бо сьогодні замкнений у малій клітці позиченої кімнати і не маю потреби бігти, як завжди, на роботу — сьогодні в мене така собі непередбачена неділя серед тижня; така неділя, однак, у мене буде завтра й післязавтра, скільки витримаю. Тобто маю непередбачену відпустку, за неї навіть виплатили гроші, бо цього року у відпустці не був. Таке сталося вперше відколи закінчив університета — скільки це минуло тих років. Я пробую порахувати, але ні, це заскладна арифметика, нічого вона мені не дасть. Та всі ті роки були, всі вони залишились у маленькому музейчику, де мав щастя щодня дивитися на суху, аж до черепа пристала, шкіру обличчя мого зава; зрештою, мені не було там погано аж до того дня, коли сталася... ну, ота випадковість чи, може, зачіпка. Мав поруч ще одне обличчя, цього разу жіноче, моя "колежанка", як називав подумки, — вічно загнана, часто й невдоволена: в неї діти, чоловік, стільки всього треба: попрати, наварити, скупитися, те-те-те-те — мимохідь кинутий погляд, начебто винуватий у тому передусім я; запитання в іншій ситуації: "А чому ви такий жононенависник?" — "Тому, — відповідаю подумки, — що не я покинув свою дружину, а вона мене!"

Думаю про голі дерева на снігу, застигли й сонні, вони начебто спокійні, але на них печать сумирної і мирної смерті. Думаю про ці дерева, бо щодня їх бачу, щодня сприймаю мирну приреченість, і на душі від того виринає незбагнений біль.

У день, коли мене шпигнуло викинути того "коника", було так само. Вперше за всі оті роки не захотілося йти на роботу. Прокинувся із відчуттям, що попідпухали очі, тіло злегка ломив ломець, зирнув на годинника: за чверть восьма. Вдягтися, з'їсти яєчню з двох яєць і запити це кавою я встиг би. На роботу не так і далеко: мені на дев'яту. Але не міг і пальцем кивнути, тіло, здавалося, втратило звичну рухливість. Кілька років тому почав повніти, тепер уже зовсім огрядний, хоч мені тільки тридцять з лишком. Харчуюся абияк, але воно приходить несамохідь — це як щось незалежне від мене. Може, в той ранок в організмі відбувались якісь зміни чи метаморфози, бо розплющити очі ставало просто неможливо, а може, втрапив у черговий приступ колапсу? Відчував біля очей підпухлі набрежки, все моє огрядне тіло стало по-справжньому важке, м'язи безживні — робився великою, розплилою грудю, з якою годі впоратися. На щастя, те не тривало довго, але досить, щоб злякатися — кому потрібний буду отакий грубий, важкий і битий правцем. У глибині мозку постав образ батьків моїх, котрі й досі не могли звикнути до втрати власного дому і гнізда, та й сестри, яка має з дітьми стільки клопоту; ні, прихистку не знайти.

"А може, вдруге оженитися?" — подумав, але з нехиттю, бо чи здатен я хоч на малий романтичний сказ? Ні, душа моя холодна. Зрештою, жінки чи там дівчата це безпомильно відчують, а може, безпомильно відчую я їхній до себе неінтерес: холодна душа й огрядність — це супроти жінок непоганий захист, як бридкість старих дів не менший захист проти чоловічих зазіхань.

У той ранок я, здається, старів. І не тому, що до мене прийшло відчуття безпорадності — то щось посередньо-допоміжне, я старів, бо старіти природно для людини: життя організму нашого у безперервних стрибках; він умирає щодня, як мертві стають відрізані нігті чи волосся; розкладається сам у собі, але навіщо нам про це знати? Важливо, чи здатен розсклепити очі й зустріти нового ранка усмішкою чи лихим настроєм. Я ж не міг звестися з ліжка, хоч звестися конче необхідно.

"От візьму й не піду на роботу", — подумав легковажно, зрештою, моя колежанка вряди-годи дозволяла собі такі речі: у неї чоловік, діти, треба те, треба се, а ще й те-се!

— Еге! — сказала принагідно. — Ви таки справді жононенависник!

Я завжди дивлюся на неї з тупим здивуванням, бо в ній було все звичайне, таке звичайне, що від тієї звичайності аж зуби ломить. Засмикана клопотами й роками, хоча й молодша мене на скількись-там років, хто його вгадає — жіночий вік, але ми вчилися разом в університеті, хоча й не на одному курсі. Отож дивилася на мене сірими, безвиразними очима, і мені химерно ставало думати, що все-таки спить із якимось чоловіком, що в ній, попри затурканість, існує й тверда життєва певність, яка є, здається, в усіх одружених жінок, що вона навіть певна в неослабності своїх приваб, раз живе з чоловіком **н е п о г а н о**!

Та щось було в тій фразі, яку любила повторювати щодо мене, незрозуміле. Не міг того збагнути, але в той ранок, коли лежав у ліжку, безсилий поворушити велике й набрякле тіло, я раптом зрозумів, що ховалося за тією фразою про моє жононенависництво. Так, вона, здається, жаліла мене, це було зверхнє і не зовсім збагненне жаління, схоже на те, яке мають до покалічених собак та котів. Зрештою, жінка не тільки зневажає "старих парубків", як це чинить щодо "старих дів" чоловік, — вона бачить їх бідолашками і несвідомо, власне, неусвідомлено хоче такого "старого парубка"... розколоти...

Весь час згадую того ранка. Треба було вставати. Я поворушив пальцями рук, ніг, рухи в злагоді. Тоді з внутрішнім страхом зважився поворушити й ногами. То було все-таки наслання. Шумко сів на постелі й провів долонями по обличчі: підпухлі очі, щетина на щоках — мимоволі здригнувся від знехоті до самого себе. Але хотів випити цю чашу до дна. Зирнув у вікно, там кружляли сніжинки, пізня осінь, подумав я, дивна й химерна пора! Подибав, важко переставляючи великими й пухкими ногами, по голому і далеко не блискучому паркеті. Всунув кінцівки в капці, які залишав перед сном у коридорі, кляпнув лампочкою, бо в коридорі темно. Жовте світло зробило з мене жовтошкірого, пожовтило бліді шпалери і дзеркало, до якого припав.

Дивне обридження, нехить і легка, але все сильніша й сильніша зненависть до того обличчя в жовтуватому квадраті змучили мене страшенно. Заплющився і якийсь мент

похитувався на великих, як стовпи, ногах. Досі не відчував так свого тіла, хоча про нього нагадували надто часто: кожен знайомий, якого не зустрічав довший час, зчудовано згукував і розсипався в дотепних і милих компліментах: як ти, бідолахо, розбух і як тебе чудово рознесло! Сьогодні, тобто в той злеславлений ранок, про якого згадую, я й справді відчував, що мене таки "рознесло": розплила й надмір побільшена фізіономія свідчила про те красномовно.

Рушив на кухню, щоб зготувати сніданка (незмінна яечня із двох яєць та кава), але раптом перехотілося їсти. Оце обридження, яке відчув біля дзеркала, перейшло й на їжу. Зрештою, примусив себе рухатися моторніше і потрібного досяг: у тілі запускався автоматичний пристрій, який рухав мною цілий день у звичному кругообізі. Тому вийняв із холодильника два яйці й підсмажив на шкварках. Тому-то сів за стола й ретельно з'їв свого сніданка. Після кави в голові проясніло, й можна було б і закурити. Став перед дзеркалом: чи щось змінилося? Так, можна було розпочинати день! Можна бігти, як біг завше по ескалаторі того дня. Двісті метрів вулицею вгору, тоді три зупинки трамваєм. Дрібний клерк не мусить належати собі, а тільки вулиці, трамваю та роботі. За двадцять хвилин увійде у світ вигаслих речей, що належали людині, від котрої залишилася велика тінь та й речі — музейчик, де я працював, був меморіальний, отже, мав ставати служником великої тіні. До тієї тіні в мене особливе ставлення: я її поважав, а водночас трохи й зневажав. Вона була моїм господарем, але я поки що не тінь, а істота живої плоті. Тим то мав перед нею переваги, бо не вона робила із мене щ о с ь, а я таки з неї. Отож часом можу відчувати над н е ю і перевагу. Ось чому я енергійно почав натягувати штани і ще енергійніше затягнув на немалому животі пасака. Відчуваю, як енергійно струшуються набрезки під очима, як поголене підборіддя злегка щемить від одеколону, а щетина моя стала темними крапками, загнаними під шкіру.

Але дні, коли на людину знаходить колапсичний стан, так просто не минають і не завершуються, тим більше, що був ранок, а не вечір. Тож щасливо дістався трамваю і проїхав на зупинку далі. Й не тому, що замислився чи щось подібне, — на мене знову впала та напасть, що і в ліжку. Супроти звичаю сів на вільне сидіння, а на потрібній зупинці не зміг встати. Ні, з тілом усе було гаразд, але не гаразд із тим, що називаємо душею... гм, обличчя моє відчувалося, як помнута ногами глина, а душа — ще більше: як зіжмаканий немилосердно папірець. Очі ніби ще більше підпухли. Окрім того, дивився за вікно, а повітря здавалося надумір сіре. Здавалося, розчиняється в ньому земля і підходить драглистим киселем аж над будинки. Не мав сили зрушити в собі цього настрою. Тож і проїхав зупинку, але далі їхати нікуди: трамвай тут розвертався, поки що ставши на відстій. Я вирішив зайти до парку, що ріс поруч, і вхопити кілька ковтків свіжого повітря, бо його увіч бракувало.

Знову-таки ці голі дерева на злегка припорошеній снігом землі. Не міг на них спокійно дивитись. У той ранок були чорні й нерухомі: молилися чи спали. Я теж нагадував собі дерево. І між цих дерев стало ще незатишніше.

"Все це химери, — подумав я, — зовсім такі, як у того пенсіонера, котрий сидить на

лаві й стукає камінчиком по стовбурі".

Він кличе до себе білку, йому не сиділося вдома, ото ж і воліє стриміти на лавці в такий час і при такій погоді й закликати в такий чудний спосіб білку. Сіра алея, досі порожня, випускає з надр ранку бабусю в капелюшку п'ятдесятих років, довкола неї ганяє, як навіжена, мала подоби́зна собаки — гібрид білки із псом. Мені на мент здається, що старий, стукаючи ото камінцем, кличе до себе не білку, а отого гібрида білки із собакою, а може, й випущену в ранок стару в капелюшку п'ятдесятих років. Здається, мій здогад небезпідставний: стара зупиняється коло лавки й починає розмову зі старим. І він уже не стукає, а весело розкриває назустріч старій рота, повного штучних зубів. Я відчув, що мені холодно. Треба покинути цього прихистка й швидше бігти на роботу, а то хтось прикличе мене стукотом камінця по стовбуру і я перестану належати собі. Зрештою, й так запізнююся на цілі п'ятнадцять хвилин...

Все це були тільки спогади. Переді мною горби, притрушені легеньким снігом, на якому по-особливому голими й самітніми видаються дерева. Летить згряя великих чорних ворон чи круків, летить над ліском, що такий сьогодні промерзлий і непривітний. Летять, бо мають свої справи й життя. Ми, люди, дуже мало знаємо про те життя, та й непотрібно це нам. Краще розглядати вікна навпроти. Будинок, у якому тимчасово оселився, поставлено вище іншого, котрий у долині, через що маю змогу бачити через його дах і той ліс, і горби. Але вікна його сліпі й глухі. Вони сплять так само, як і розвішана на балконах білизна. Ця білизна тільки нагадує форми людських тіл: розпластані жіночі комбінації — то не жінки, так само, як і штани та сорочки — не чоловіки. Але за якийсь день грітимуть живе людське тіло й забудуть про свою короткочасну смерть через повішання на тих ото балконах. Я не вішаю білизни на балконі. Бо вона була б така ж потворна, як і оте велетенське жіноче трико на третьому поверсі. Моя білизна йде у пральню і там змішується з тоннами іншої. У пральні білизна — як в'язні в концтаборі. Тобто є там не людина, а номер...

Не відпускає мене той день, коли все сталося, власне день колапсу, коли я нерозважно спізнився на роботу. Перше, що побачив, — обличчя зава. Шкіра пристала до обличчя й черепа, а очі палали сухим колючим вогнем. Був увіч не в гуморі, можливо, не міг позбутися чергового запору. Про запори мого зава ходили анекдоти ще коли працював в історичному музеї. Мені розповів про них мій однокурсник. Ясна річ, що смішкуючи, але було незвідь-чому бридко його слухати, хоча я не любив зава. Не любив його сухого обличчя й колючих очей, неприємний був його рипливий голос, а найбільше, можливо, тому, що ми були людьми різних часів. А це вже так: нема підлеглих, котрим подобалися б їхні начальники. Це в природі людській, але яке мені діло до того, як травиться їжа в завовому тілі. Ось чому обірвав захоплену розповідь однокурсника і перевів мову на те, що було цікаво для нас обох. Ми почесали язики, але, коли залишився сам, у голові так і крутилася весела однокурсникова розповідь, тож невдовзі, під відповідний настрій, розповів про те (недаром кажуть: язик мій — ворог мій) своїй колежанці. Вона ж не вислухала, а випила мою розповідь, і я одразу ж збагнув, що помилився. З жінками годі бути надмірно відвертими — це давня народна

мудрість...

Той день стоїть у мені кілком, може, тому, що нікуди поспішати. Сьогодні в мені зовсім не працює той автоматичний пристрій, що його вмикає кожна людина, починаючи день. Стою перед вікном, майка біля грудей обвисла — дивлюся на заснулий ліс. На дерева, що встромилися у ледве присипану снігом землю. Дерев з їхньою невблаганною застиглістю...

Зав, коли я перевалився через порога, накричав на мене. Спізнення було дріб'язкове, і з-за того не варто було зчиняти гармидеру, зрештою, зачекати, поки поясню причину запізнення, але колапс був очевидячки в той день і у зава, — кожен знає, що трапляються такі особливо нещасливі дні, — у зава й справді щось не клеїлося, окрім того, я був підлеглий, окрім того, літні люди зле переносять таку погоду, окрім того, зранку якась нечиста сила принесла школярів з учителькою і треба було вести екскурсію. Так воно й сталося. У мене — помнуте лице, я, хоча й збирався, але забув покурити, і, хоча чистив зуби, в роті було кисло. Мене свердлували чорні колючі очі, наче чекали, як я зреагую на його окрика, що ним мене огрів. Здається, ті очі просили сварки чи свідомо провокували її. І, розумним бувши, треба було б промовчати й відійти. Але я заклекотів.

Річ у тім, що я тільки позірно спокійний, чорти, як-то кажуть, водяться і в мені, хоча й намагаюся тримати їх на короткому ланцюзі. Але трапляються хвили, коли ці чорти з коротких ланцюгів зриваються і шалено кидаються гамселити ратицями мою втомлену і сколошкану душу, адже й зірватися можуть, коли та душа втомлена і сколошкана. Так і тепер, мені захотілося вилятися, більше того, вразити чи образити ті колючі очі, котрі палали супроти мене, аж пекли; разом з тим був настільки потовчений, що міг би й розплакатися перед цим висušеним чоловічком, кандидатом на мумію — цікаве то було б видовище, адже ти огрядний і незграбний, у тебе сальне, кругле обличчя, а підборіддя подвійне, тобі, сараче, плакати не тільки гріх, але й непростимий переступ, хай би яка тонка душа ти був. Огрядний молодик, який плаче перед висušеним жовтяком, — я здригнувся від огиди. Ні, не вилаюсь і не розплачусь, а таки мовчатиму. Однак свердлівні оченята на сухому обличчі (мені раптом мигнула думка: що знаю про його ставлення до мене, адже може ненавидіти мене так само і так само без достатніх причин) хотіли повної перемоги наді мною, вони прагнули стати посправжньому начальницькими оченятами.

— Ви мене зрозуміли, — сказав зав, і шкіра ще тугіше обтягла кістки обличчя, так бувало завжди, коли говорив, — бо коли це повториться, змушений буду накласти на вас стягнення.

І ота канцелярська фраза чи й саме слово "стягнення" якимось так "стягли" мого поколоченого мозка, що він через язика й вибовкнув оту жорстоку й непотрібну фразу, від якої й зараз мені соромно, а на душі шкребуть коти. А може, вона випала з мене, як бомба із літака, коли щось негаразд із люками, і от вам готове нещастя (в газетах не раз писали про такі загублені бомби, навіть і ядерні, і це щастя, зітхало, читаючи ті газети, безліч людей, що вони не розірвалися). Але моя розірвалася. Бо я сказав:

— У вас сьогодні що — забор?

Те, що побачив наступної хвили, змусило сторопити. Еге ж, сторопів і стояв, як бевдзь, бо отой чоловічок переді мною, сухар сухарем, людина з іншого часу, чоловік-рипучка, жовчний і немилосердний, навряд чи кимось у цьому світі люблений, чоловік-горенаачальник, зневажати якого мені належить як підлеглому, той чоловік раптом густо почервонів, його сухе й жовте обличчя запалало, як мак, а очі перестали бути колючими і свердлівними, а стали голубі й болючі, плюснувши на мене таким жалем і такою образою, що зрозумів: сталося казна-що, чого не повинно бути, що я впав у якусь брутальну недоречність.

— Негідник! — пробурмотів він і, вставши, за мить голосно гримнув дверима. Я чув, що біжить коридором, що тікає від своєї і моєї ганьби, і несамохіть торкнувся власних щік. Вони палали, начебто весь вогонь завоного обличчя перелився в моє.

Це був один із тих моментів, про які людина не любить згадувати. Але все, що сталося, сталося не від мого лихого серця, а ненароком, одне слово, вибовтом. Я прагнув ще врятувати себе, засвистів легковажно й спинився коло вікна. Вікно виходило у дворика, оточеного зусібіч стінами. Така собі кам'яна яма, подумалося; на асфальтовому п'ятачку бив м'яча рукою хлопчак, м'яч відскакував від асфальту і знову вдарявся об нього — рука немилосердно лупила й лупила. І невіть-чому згадав свою сестру у перших, не ту, рідну, що живе в приміському селі, а іншу, майже зниклу із пам'яті, — доля її була сумна, як і цей сірий дворик. Доля її — оцей м'яч, і хтозна-чому в неї так складалося, але на неї притьма валилися всі нещастя світу, і це в той час, як ім'я мала — Любов. По краях дворик обріс кригою, і коли хлопець потрапляв ногою на льодок, я, навіть тут за вікном, чув своєрідний скрегіт. Моє обличчя вже не було червоне, бо щосили хотів забути те, що сталося; власне, не міг про те думати — був усе-таки винуватий. Але чогось чекав. Адже мій зав не ходитиме вічно десь там, за стінами, він охолоне й повернеться на місце своєї служби, адже без нього все тут піде шкереберть (принаймні він у цьому переконаний і не раз нам про це заявляв), отож розминутися в цьому світі ніяк не можемо, а рано чи пізно маємо подивитися один одному у вічі. Тоді й вибачуся, і всій цій безглуздій історії настане кінець, надто вона незначуща. Все трапляється в житті, особливо, коли працюєш у такому тісному товаристві, чи "калефтіфі", як любить казати наш начальничок. Відвідувачів приходить до нас небагато, і ми змушені більше дивитись одне на одного: два чоловіки й одна жінка. Щодо жінки, тут не вив'яжеться жодної романтичної історії, бо жінка біля нас ще сіріша, як той асфальт за вікном, вона має чоловіка й двох дітей, і в неї стільки клопоту, що, здається, тільки й думає про того чоловіка й дітей, окрім того, є ще пекуча проблема кофточок, спідниць, панчіх, колготок, туфель, білизни, пальт, комірв, накрить на голову — це вже зі сфери телефонних розмов; зрештою, вона про нас із завом знає куди більше, як ми про неї, бо жінки завжди і в усьому мають звідницький інтерес. Усе інше — сіре, непролазний чи, може, так здається, морок, а може, мені незвісні ті таємні закапелки, які ховає в собі ця проста душа. Отож для мене моя колежанка, як цей дворик, по якому вже бігає двоє дітей, а серце її — отой м'яч, якого

вони дубасять ногами, посилаючи один до одного...

Чому мене не покидає ця історія? Очевидно, тому, що людина живе в середині одного чи кількох кіл, які обмежують виводи її духу та енергії, а коли виходить поза межі того кола чи кіл, тоді й приходить колапс. Мені холодно тут, біля вікна, не того вікна, що на роботі, а тут, удома, хоч який це дім, коли його тимчасово наймаю, але я все-таки вдома, і мені з голови не йде отой злозачатий день. Я у самих трусах та майці, тіло покритося буберцями. Можна було б пострибати, щоб зігрітись, але коли істоти моєї статури і ваги починають стрибати, то де гарантія, що не провалиться підлога? А піді мною живе цілком нервовий пенсіонер, який, здається, ненавидить огрядних людей. Тому-то я вдягаюся. Помічаю, які величезні й широкі мої штани — ціле тобі море, але тепер воно необхідне мені.

Приходить до голови блазеньська думка: як би я реагував хлопцем, коли б мені хтось пророче сповістив, яким буду, коли виросту? Цей дисонанс: широчезні штани і мої давні дитячі уявлення, немило вражає мене, і мені хочеться послати кудись через кімнату, в найдавший куток, густого злитка слини. Однак я усміхаюся. Жити самому — також непроста річ. Жити сам на сам — це любити себе й ненавидіти водночас. Сплювую у раковину і відкручую крана. Люблю дивитись, як тече вода...

До нас на річку приходила гора-людина. Гора-людина заходила в воду і раптом кричала: "Уха-ха!" — й поринала. Вигулькувала, як велетенська надута куля, горлала вдруге своє "Уха-ха!" — і вдруге поринала у воду. У неї було велике, веселе й кругле, як сонце, обличчя, лиса голова, а велетенські труси, коли вискакувала з води із незмінним "Уха-ха!", спускались аж до паху. І мені здавалося тоді, що в нього там, у паху, немає нічого чоловічого, що ця гора-людина все-таки "вона", незважаючи навіть на лисину й малу борідку на підборідді. Завжди, коли вмиваюся, той образ стоїть перед очима. І мені невіть-чому хочеться вигукнути оте визивне й брутальне: "Уха-ха!" — і засміятись, як сміялася гора-людина, кидаючи виклика тим, хто кпить із його недуги, тобто що його "рознесло". Він кричить, не соромлячись, і в нього весело й гостро блищать очі, він не ховає роздутого тіла, а виставляє його із викликом. "І все-таки, — думаю я навіть зараз, — у нього там, у паху, не було нічого!" Мені стає смішно й гірко від цієї думки...

— Що це у вас там сталося? — з видимим інтересом спитала, входячи, моя колежанка. На обличчі в неї радість, що в нас щось-таки сталося, адже досі нічого не траплялось, а коли так, то й нудно стає, але вона розумніша за мене і пробує недоречну радість приховати. Помітив, що вона не в сукні (а це відбувалося в часи, коли жінки героїчно почали користуватися чоловічими штанами не в переносному, а в прямому розумінні, отож і моя колежанка вперше з'явилася на роботу в штанях). І це — невіть-чому вразило. "Ага, — подумав, — не така вже ти сіра, коли й тебе зборов цей дивний потяг подратувати чоловіків, одягши їхню одержу!" Та це мене обходило, зрештою, мало. Це мене, зрештою, зовсім не обходило, бо ще не такий старий, аби осуджувати модників. Поки що модники мені подобаються, але коли модницею починає виявляти себе моя колежанка, серцем якої грають, мов у футбол, двоє увірвителів, в мені починає пробуджуватись якась тиха підозра й нехіль. Не розумію до ладу, що то за

підозра й нехить і чому маю виявляти інтереса до одержі колежанки, адже до зовнішніх її приваб більше ніж байдужий — це, очевидно, також якесь тимчасове роздратування, дисгармонія, дарма чи я консерватор, чи зухвалець.

— Ви мені не відповіли, — нагадала колежанка, повертаючи різкого профіля. Голова в неї на довгій жилавій шиї, така звичайна, як сьогоднішній день, хіба що довша, ніж треба, а в тому краси так само небагато. Я намагаюся безжурно всміхатись, але колежанка дивиться очікувально й пильно.

— Та от... був не зовсім... гречний, — кажу із затинками, і мені стає сумирно-ніяково на серці. Зрештою, все, що сталося, можна подати й так: негречна відповідь на вельми негречний крик. Зрештою, чому начальник має право на негречний крик, а його підлеглі на негречну відповідь ні?

— О! — каже колежанка, від чого її нафарбовані губи також витворюють літеру "О".
— Посварились із завом?

— Здається, так, — роблено безжурно відповідаю я. — Він на мене накричав за п'ятнадцять хвилин запізнення, а я...

— Що ж ви? — тоном езуїта запитує колежанка.

— Я спитав, чи в нього, часом, не запор?

Мені стало соромно, а може, й моторошно за цей розв'язний тон. Але машину пущено, і я вже став на кін блазня: огрядний молодик із круглим, як яблуко чи гарбуз, обличчям, а чи вельми личить огрядним людям бути блазнем? Зрештою, я сподівався, що моя колежанка різко стане на бік зава й поставить мене на місце, і це був би найкращий вихід із ситуації. Але вона розсміялася, власне, закудкудахкала, мов курка.

— Справді таке сказали? — запитує, обриваючи кудкудахкання.

— Атож! — мовлю тим-таки блазенським тоном. — На жаль, так йому і сказав.

Колежанка знову кудкудакче. Я червонію, бо мені раптом хочеться рвонутися з кімнати, як це недавно учинив зав, і гримнути дверима. І більше сюди не повертатися. Податися до отих дивних і сонних дерев, котрі видніються з вікна квартири, де поселився, дерев на сірому і все ж світлому снігу...

До отих, думаю я, що видніються оце й зараз. Отой лісок на горбі, згряя великих чорних ворон чи круків, їх звать ще гайворонням, заснулі акації та клени, а там далі — горіховий гайок, а за ним березовий. Білі стовбури беріз на білій, власне пістрявій чи рябій землі. Мені хочеться піти туди й зараз, там яри й печерки, що їх повибивали хлопчаки для своїх ігор у кручах; там мотається на вітрі прив'язана до величезної осики кітва, на якій у теплу пору не раз гойдається котрийсь утікач із лікарні, що стоїть за тими деревами. Там, у ліску, є й лавки, зроблені з колод, саме на них у теплу-таки пору цілуються парні втікачі з тої-таки лікарні. Інколи таких закоханих можна зустріти й тепер, їм не холодно в їхніх халатах, бо в них у голові інші думки, а серця, ніби грубки, що розігрівають тіла. Та сьогодні хочеться, щоб було порожньо, щоб сам сів на ту кітву — чи не обірвуся разом із нею у яр, зламавши міцну на позір, але насправді крихку й безпомічну осіку. Адже треба мені якогось струсу, можливо для того, аби не згадувати того злезачатого дня, бо в ньому ожило щось кудлате й округле; оте кудлате

й округле застигло між грудей і чавить. Здається, все це дрібниці, про які й говорити не варто, але є дрібниці, в яких заховано, як зерно у плоді, щось важливе й визначальне, отож воно, кудлате й кругле, чорно чавить. Добре було б вибратися на якусь гору, тоді кудлате й кругле можна буде вирвати з грудей, і воно тріпотітиме у зціпленій руці. Відтак можна згадати, що хлопчаком я був найкращий на вулиці металник каміння, адже виріс у місті, де багато скель; хай-но воно, кудлате й кругле, і стане каменем, триматиму його у зціпленій жмені, ах, не шепчи безсилим заклинань! Думай, що то камінь у твоїй руці, виходь на пагорба, на найвищу гору, хай вона буде десь така, як Замкова у Львові, виходь-но туди із тріпотливим клубком у затиснутій жмені, жбурни його долі, на дахи, нерозважливий і дурний телепню, може, від того полегшає? І зійдеш донизу не огрядним, важким дядьком, а зробишся раптом тонкий як билина, як це тобі часом сниться, і пасок не знайде дірочок, коли затягнеш ним свого комариного стана, тож проб'єш його язичком пряжки, сильно надувши живота, і тобі стане, нарешті, легко, бо живіт уже не заважатиме нагнутись і зав'язати ще торік розв'язані шнурки; вони не стьобатимуть тобі литок, як чорні гадюченята, а поетично вив'яжуться бантиком. Тоді зможеш не боятись осідлати кітву в ліску на осиці, не боятимешся покласти на обличчя безжурну й безглузду всмішку — безжурна й безглузда всмішка на худорлявому обличчі виглядає поетично, а тобі, товстий телепню, котрий ходить у широчезних штанах, а під сорочкою має величезну розтягнену майку, такі речі заказано!

Йду на кухню. Відчиняю холодильник, не власного, а хазяйського, бо власного в мене, крім одягачки, нічого нема, і брови повзуть угору: порожній. Світиться тільки лампочка і стоїть привезена від матері банка варення. Ані яйця, хоча їх потрібно для сніданку два. Я починаю турбуватися. Розчиняю настінну шафку і зазираю у банку, де тримаю каву. Там ані зернини, тільки налипла до стін луска. Стає навіть весело від тієї дивовижної непередбачливості. Зрештою, чай повинен бути. Але в коробці теж тільки кілька прилиплих до стінок крупин і трохи потерухи на дні. Зате є в мене піввисохлий шматок хліба. Ставлю чайника й сідаю серед кухні так, щоб видно було вікно навпроти. Не менший за мене чоловік робить на балконі зарядку. Робить її щодня, та не тоншає, як не тоншаю і я без зарядки й без роботи. Але він упертий, бо голова його, хай і сива, заросла буйним жорстким волоссям. А раз так, уперто воює зі своїм тілом — має щодо того якісь сподіванки.

Я таких сподіванок не маю. Бо після зарядки дужче хочеться їсти. Здається, саме рік активної зарядки і зробив мене отаким, який я є. Тепер же я спокійний. Дивлюся прижмурцем на оте змагання з собою кучерявого й сивого, і мені навіть не хочеться поблажливо всміхатись.

Оці думки, що виклав, однак, позверховні думки. Це зрозуміло без зайвих викладок. У середині в мені кублиться оте кудлате і кругле...

Зав так і не повернувся того ранку на роботу. Дивно, але щось зламалось у нашому спільному механізмі, адже працювали поруч не рік. Жили кожен у власній шкаралупі, тобто мали не один вимір існування. В кожного це є: один зовнішній, робочий, другий

внутрішній, а третій — домашній, коли людина має родину. Є ще життя у снах, нічне та денне. Є ще життя на вулиці і в транспорті — все це різні сфери, і не завжди ми в них однакові, інколи добрі, інколи лихі, а більше сірі. Не завжди ми в них розумні і не завжди дурні. Бо є життя свідоме й неусвідомлене, перше нам підвладне, а друге ні.

Продзеленчав телефон. Колежанка взяла трубку й почала односкладово кидати: "Так!" і "Ні!". Хтось по той бік говорив, говорив, певне, захлинаючись і не даючи колежанці заговорити від себе. І це в той час, коли вона великий мастак і любитель телефонних монологів, особливо, коли йдеться про вдягачку. Я думаю про чоловіка моєї колежанки: бачив його не раз. Завше виголене обличчя, сірий чуб над лобом, сірі холоднуваті очі. Саме оцією сіризною, очевидно, й поєднується ця пара. Але про їхнє спільне життя не знаю нічого: годі з'ясувати роботу важелів, котрі рухають життя подружжя, не тільки цього, а й узагалі. Це ж — щасливе. Принаймні коли судити з телефонних розмов; річ у тім, що моя колежанка в тих розмовах жодного разу не поскаржилася й не вилаяла свого чоловіка — ось що в ній найбільше дивувало!

Розмова телефоном закінчилась. Я насторожуюся, бо вже здогадуюся, хто це був.

— Що він сказав? — питаю й дивуюся з виразу її очей. Вони ледь розширені й ніби заклопотані, а може й уражені. В них — вогник, але важко сказати: тішитися вона чи смутиться.

Пауза стає задовга. В роті в мене кисло.

— Це говорив він? — питаю з притиском на останньому слові.

— А хто ж іще, — каже колежанка, пильно на мене дивлячись, ніби уздріла щось для себе незвідане, хоч я начебто спокійний.

— Хоче запропонувати вам, — вона знову зробила паузу, але очі її залишалися, як у слідчого: пильні, та не зовсім розумні.

— Щоб подав заяву? — питаю тупо. — Але ж чому?

Колежанка всміхається. Я ніколи не бачив близько сфінкса, але мені здається, що саме так усміхається і він.

— Бачите, — заговорила вона впевнено й просто, здається, ця історія страшенно їй подобається. — Він не може вас звільнити, бо нема за що. Але створилася така си-ту-а-ція, уявляєте, він навіть подужав таке складне слово, що після того... ну, ви вже не вживетеся. Він же не бажає воювати з вами, але коли не погодитесь піти, то змушений буде це... ну, вчинити. І ви, як людина розважна й розсудлива... ну, ви розумієте...

— Ви що, жартуєте? — тупо запитую я.

Усмішка на обличчі зникла. Обличчя застигло з тією гримасою, з якою було сказане останнє слово, очі розширилися, але тільки на мить, зрештою вимушено засміялася.

— Виконаєте ультиматум? — спитала жваво.

— А чи не простіше вибачитися перед ним? — кинув спантеличено.

— О-хо-хо! — видихнула колежанка. — Мало знаєте нашого Сама! Мені про нього стільки понарозповідали! Не раджу вам його недооцінювати. Це дивовижно злопам'ятна людина! А отже, з таких, котрі нічого не вибачають.

— Спробуємо, — сказав я, невідь-чому почервонівши. — Бо, кажучи відверто, він повівся як хам, а я мов свиня...

Ніяк не можу позбутися цієї історії. Крутиться в мені, як флюгер при змінному вітрі: хуртить, махає крильцями і мигоче.

Снідаю варенням із черствим хлібом. Тобто ріжу хліб на скибочки, густо намазую й кусаю. Сивокучерявий усе ще робить зарядку. Його жінка також вийшла на балкона і, не зважаючи на чоловіка, вибиває куряву із чогось яскраво-червоного. Сусідній балкон ущерть завішений пелюшками. Вітер погойдує їх, і вони — як опущені прапори при капітуляції. Закипає чайник, і я п'ю чай, змішавши воду із варенням. Тільки тепер помічаю, що це чорносмородинове варення, — ось чому в роті смак блощиць. Але діватися нікуди.

Зрештою, беру люльку й набиваю її — тютюн і люлька стоять у мене на кухні. Люльку ж почав палити недавно, після того, як один із моїх приятелів сказав, що товстуні обов'язково курять люльки. Отож, щоб не порушувати статусу товстунів, я й перейшов на люльку. І знайшов у тому задоволення. Приємно дихнути димом, спокійно посидіти й покушпелити для самотнього чоловіка — розкіш. Стаєш умиротворений і поблажливий. Все, що гризе, зникає, відступає за коло, проведене чародійною крейдою, а сам ховаєшся у колі — коло-дим, а ти — не тільки в колі, але і в кулі, куля-дим, куля-кімната, їдеш угору, наче в ліфті, вище й вище, "подалі від світу, шукать собі ласки на горі привіту", все вище й вище — ось для чого смаковито видихаються сині струмені. Дим часом скручується в малі колечка і воно — як коло Сатурна, коло Сатурна, яке покидає тебе, — поганий настрій. І хочеться зрозуміти, куди пливе той корабель; корабель — кімната, корабель — дім, корабель — місто, а може, й Земля. Отож: граюся димом, чи той дим грається мною. Бажаю продовжити чудові, теплі хвили, бо добре відаю: коли вийду з цього нірванового стану, тобто випалю люльку і покладу її на стола, звідти, з-за межі крейдяного окресля, кинуться на мене (згадаймо гоголівського "Вія") лихі духи. Вони поставали навкруги, як стають на стадіоні бігуни: нога зіперта на землю, друга зігнута, руки торкаються пучками трави, голова зведена.

Позаду стоїть із пістолетом мій зав. У нього жовта шкіра, яка щільно облягає черепа, й від того лисина блищить, як чобіт модниці; очі горять колючим вогнем, а пістолета зведено у витягнутій руці. Однак я все ще спокійний. Бо випускаю Сатурнові кільця, і вони нагадують мені Золоті віки людства, отже, стають мені золотим захистам...

І колежанка розповіла історію зава, бо знає про нього куди більше, ніж я, тобто більше, ніж мій університетський однокурсник. Не виказує джерел проінформованості, та це байдужки. Але тоді, у злозачатий день, мене раптом гостро зацікавила та історія. Він, як і більшість начальників по музеях, — відставник, отже, спеціальної освіти не має, та й ні до чого вона йому. І я раптом починаю розуміти, звідки в нього неприхильне ставлення до огрядних. Згадую армію, вона в мене там — за синіми горами, на яких сплять голі дерева, за снігом і криком великих чорних пташок. Тонка й ледь видна нитка, як павутина із бабиного літа, тягнеться за ті гори, і за ними бачу

двійника нашого зава — старшину Прапорщикова, в якого на губах завше грає саркастична, тобто зневажлива, всмішка О, він мав немале задоволення від насмішок та знущань над невмілими й затурканими, тупими чи надто розумними, адже володів куценською владою, яку праг зробити необмеженою. У нього гарно розпрямлені груди, отже, був одним із тих дурників із казок, котрі стають царями, ото ж і хотів на місці дурника відчувати себе царем. І саме цей старшина Прапорщиков найбільше знущався над добрим і незграбним тютхтєм, котрий мав нещастя бути повнотілим: саме щодо нього фантазії старшини не було меж, як і його садистичному задоволенню. Оце і є той тон чи звук струни, якого я виловив у ту мить — тонка нитка із бабиного літа, на якій грає повільну й печальну пісню осінь.

Цю пісню чую й зараз, хоч уже далеко не бабине літо. Пізня осінь чи вже рання зима грає на дивній струні, і мені сумливо-приємно, що той звук — за вікнами, що я відгороджений від нього двома площинами скла, хай це й ілюзорне від'єднання; я все ще палю люльку, але вже докурюю. З другого боку, перемішаюсь у музей. Ну так, навпроти моя колежанка, яка оповідає нехитру історію нашого зава. Вона ділова і серйозна. Бачу її за крейдяним колом диму; вона — в штанях і в сорочці сталевого кольору — справжній солдат. Довкола розставлено мікрофони й репродуктори, вона ж тільки й чекає, аби я докурив. Тоді їх буде вмикнуто всі разом, і на мене поллється багатослівна і нестерпна злива її розповіді...

Але я хитрую. Бо не бажаю повтору тієї розповіді. Досить знати, що мій зав і старшина Прапорщиков — одного тіста персони. У тій історії я цілком виявився немудрий. Так, я допустився негречності, і вину мою доказано. Але немудрий був, коли після проголошення мені війни не встав і не пішов геть. А все тому, що в це діло втрутилася жінка. Зав — завом, його ще міг збагнути, та не збагнув її. Не збагнув її горячого інтересу до цієї війни. Можливо, в ній тоді заговорила вічна її природа, яка примушує радіти, коли в боротьбі за неї стають на герць два самці. Але парадокс був у тому, що ані я, а тим більше зав не збиралися її завойовувати, тобто те, що між нами сталося, її аж зовсім не торкалось. Та природа є природа, ото ж вона вирішила нас зіштовхнути десь так, як зіштовхуються два самці у боротьбі за самку, бо її захоплювало не так те, що дістанеться сильнішому, як те, що змагання чи бійка відбудеться на її очах.

Дивлюся на неї: яке сіре обличчя, як безнадійно сидить на ній модна одежа, як шалено ганяють, луплячи її серце-м'яча двоє увірвritelів-синів! Ні, таки краще було б, щоб про неї в мене залишилося тільки таке позверховне враження, бо тоді був байдужий до неї, навіть жалів як істоту слабку, не підозрюючи захованої в ній сили — вона все ж жінка. Таке усвідомлення завше викликає в чоловікові невідомі течії. Еге, хіба б міг я спасувати перед сірими, але такими жіночими очима, отак підтягти хвоста, як битий пес, утягти голову, хай би то було стонадцять разів розумно — то виявилось понад силу. Адже жінка є жінка. Вона чинить нас отими дурними, пихатими півниками, які деруть перед нею бозна-чого носа, і слава їй за те! Я дер тоді також носа, бо в мені хоч і повільна, але молода кров. І після того, як колежанка мені

розповіла в с е про зава, я раптом запалився зненавистю до старого й немічного чоловіка, до його пергаменної шкіри і до його заборів. Відчув щось дивне: отак схопити б стільця, брязкнути ним об стола й вийти насупроти з дрючком: хай спробує супроти мене стати. Це було примітивно просто, але я побачив перед собою очікувальні очі, яких не міг збагнути до кінця. Особливі сказав би очі; під ними — гострий, з тремтливими ніздрями ніс, ще нижче — міцно стиснуті губи, аж збрижені легенько. І мені невідь-чому здалося, що коли б я побив (ясна річ, не фізично) того старого, ці губи перші винесли б мені вирока чи прокльона: "Такий бугай, — прорекли б вони, — з якого сила так і пре, гляньте, як його рознесло, так брутально повівся зі старим, хворим, немічним чоловіком, якого сам перед тим образив. Такий бугай!" — повторили б ті уста, хоча хвилину тому саме вони напучували мене ненавидіти того старого, хворого й немічного чоловіка...

У мене в роті люлька, і я йду ліском, якого видно з вікна моєї-немоєї квартири. Над головою низьке, накучмарене небо — позираю на нього з надією. Здається, весь світ живе на зламі. Весь світ закінчує осінь і з надією позирає на небо. Чи проллється воно дощем, чи засипле снігом — теж має значення. Вже назріла пора снігу. Молодого снігу, що падає повільними, лапатими пластівцями; від нього м'якшіє повітря, сніг прочищає його — небесний фільтр — і лягає обважений тим пилом, якого наївся падаючи. Через це тут, на землі, він сірий. Треба не одного пласта, щоб засвітився і заяскрів. Тут же, поміж дерев, недавно випалий сніг уже скрижанів. Став крихкий, ніздрюватий, що хрумко розлазився під черевиками, особливо, коли людина ваговита.

Я наче вимикаюся. Там, унизу, залишились авта й сопух од них, чад будинків та заводів. Тут же на мене дихає хвиля чистого й густого повітря, і я зупиняюся зачарований: як воно збереглося в цьому великому місті? Аж голова крутиться від такої незбагненної розкоші. Я тут, на пагорбі, між дерев сам. Бути самому у великому місті — нелегка річ. Зрештою, й тут я не сам. Майже вся земля попереду покрита чорними птахами. І я розумію, чому прилетіли до цього чудодійного клаптика: сюди зібралося чисте повітря, і вони розкошують. Але я для них небажаний гість. Невдоволено літають і, важко б'ючи крильми, зіступаються з дороги. Прислухаюся, начебто чую розмову чи голос. Звісно, воно не покидає мене: чіткий із металічними нотками голос колеганки. Вона розповідає про нашого зава. Відставники, каже вона, бувають двох сортів: одні сидять вдома й поступово опускаються й лінивіють до решти, а інші шукають роботи, і їх чомусь часто ставлять начальниками над закладами культури, хоч вони в тій культурі розуміються, як баран на нових воротах. Очевидно, це особливо довірені відставники, і щоб дістати таку роботу, строго вістить колеганка, треба на те заслужити. Наш зав саме з таких, хто вмів і хотів служити, а коли казати правду, колеганка подається до мене, й голос її тихшає, хоча хто нас може тут почути, то заради цієї чи такої с л у ж б и він сюди й настановлений.

Колеганка не говорить ясно, а натяками. Але я думаю про інше. Коли б старшину Прапорщикова вигнали з армії, що б він робив і де дівся? Чи не ходив би так само, як оце я, по парку, чи по вулиці, чи сидів би самотній на лавці і стукав камінчиком по

дереву, кличучи білку. А може, зачинився б у кімнаті й ненастанно курив би? Чи охоплював би голову, і горіли б його очі болющим вогнем?

Але треба прислухатися до розповіді колежанки, бо розповідає вона цікаві речі, хоч так само темно й натяками. А розповідає вона, що спершу наш зав став завкадрами у якомусь учбовому закладі, здається, технікумі, а хто стає завкадрами, той напевне с л у ж и т ь. Тобто його діло не так добирати кадри, як нюшити за людьми. Але цікаво не те, зава відзначили і поставили завкадрами в історичному музеї, а це куди поважніше місце. І це стало жахом для всіх працівників, бо наш теперішній зав став не людиною, а тінню; де збиралося двоє чи троє, невдовзі неодмінно вигулькував він, або ж бачили його на підслухах. Він вираховував, хто прийшов на збори чи якийсь захід, а хто не прийшов, і тим, що не прийшли, потім було несолодко. На зборах же записував ретельно все, хто що каже, і люди, бачачи це, не могли й кількох слів вибити з горла. Більше того, всім нам — колежанка тоді працювала в історичному музеї — в'ївся такий шиз, що куди б не йшли, то озиралися, бо відчували, що за нами приклеєно суху, жовту тінь, яка за всім стежила, все вимічала й занотовувала до свого страшного блокнотика. І в музеї почали часто звільняти працівників; натомість з'являлися нові, але й ці довго не втримувалися, бо всі невідь-чого починали боятись одне одного. Він же невгамовно з початку робочого дня до кінця лазив по всіх закутках зі своїм блокнотом, зазирає у всі кімнати, де могли бути наукові працівники, спускався у сховище і фонди, і нюшив, нюшив, нюшив.

— Те-та-те, він те-те-те, — вертівся біля вуха голос колежанки. — Він те-те-те, те-те-те-то!..

Хотілося затулити вуха! Ні, не тоді, коли мені те розповідала, а тепер, на самоті і в ліску, де зібралося чисте повітря. Сідаю на лавці й від моєї люльки здіймаються прозорою й тендітною хмаркою чисті і тремтливі пасма. Господи, думаю я, де й коли зачалось те зло, про яке оповів мені монотонний голос колежанки...

— Навіть після цього, — сказала колежанка, — навіть після цього, що розповіла, хочете перед ним вибачатися?

Я мовчу. Дивлюсь на неї й наче бачу вперше.

— Подумайте, яка це бридка тварюка! Донощик!

Мені помірно сумно на душі. Десь у глибині ества вмирав веселий, задирливий півник, якого все-таки зуміла викликати в мене ця жінка. Півник умирав, і жінка розуміла це також. Бо вона, як виявилось, куди розумніша за мене. В сірому тілі, за сірими очима, за житейською засмиканістю жила якась інша людина, яку не до кінця розумів. А передусім, чому так гаряче бере до серця цю мою маленьку історію, адже це її не стосується? Вдивлявся у неї, ніби хотів збагнути вічну незбагненність людського ества. І несподівано для себе раптом зрозумів, за що можна її й полюбити, бо може, це не просто випад жіночої язикатості чи зятятості, а може, за цим щось таке, як смужка чистого неба серед хмар, адже співчуває мені. Зрештою, чому співчуває мені, адже я не був безневинною жертвою, а повівся зі старим чоловіком, хто б той не був, як свиня? Ясно було одне: вона давно і стало нашого зава ненавидить, от у чому, як-то кажуть,

заковика.

— Чому мовчите? — не просто спитала, а майже зойкнула вона.

І я зважився заговорити. Почервонів, опустил очі, розглядаючи власні черевики, і сказав те, чого не міг не сказати.

— Розповіли жахливі речі. І коли сказати по правді, наш зав мене ніколи не захоплював і добрих почуттів не викликав. Але в цій ситуації...

— Що, в цій ситуації? — зойкнула, як пташка, коли їй руйнують гніздо, колежанка.

— В цій ситуації він повівся, як хам, а я, як свиня. Тобто моя вина більша вини його.

— Ви його за-хи-ща-єте? — здивовано розтягла останнє слово колежанка.

— Ні, — буркнув я, ще більше буряковіючи. — Як людина, він мені бридкий. Але і я в цій ситуації повівся бридко.

Колежанка якось дивно кинула очима туди й сюди.

— Хочу вибачитись, — уперто сказав я.

— А коли вашого вибачення не прийме? — гостро спитала. — Коли почне вас з роботи виживати? О, він знайде тисячу й одну придирку.

— А що б ви зробили на моєму місці? — прямо подивився на неї.

І наші очі зустрілися. Мої понурі й винуваті, а її ясні, сірі, тверді, наче криця.

— Хочу вам допомогти, — різко сказала вона. — Те, що ви сказали, ну, нехай трохи і образили, дурниця. Хіба не бачите й не відчуваєте, що це йому як мед на душу?

— Чому? — по-дурному спитав я.

— А тому, що всі ми тут позакисали. І він, і ви, і я біля вас. А цей чоловік тільки тоді по-справжньому живе, коли чує десь запах падла!

— То що, мені його побити? — так само по-дурному, але трохи й іронічно спитав.

— Ну, навіщо так грубо, — відвела очі колежанка. — Та дещо можна зробити, принаймні я на вашому боці. А він, коли хочете знати, теж не святий і має свої грішки.

І ми знову пильно подивились одне на одного. І побачив я, що вона, хоч і спокійна зовні, але з середини налита вогнем і трепетом, принаймні це засвідчили її очі, які пирскали іскрами. Може, тому щось остережне тенькнуло в нутрі, я знову опустил очі. Бо вона увіч мене до чогось провокувала. Хотіла, щоб не був як гора. Обсаджена сонними деревами і присипана легким снігом, куди збиралися птахи, щоб попити свіжого повітря. А ще мені здалося, що вся її розповідь і оце ще не до кінця зрозуміле провокування чимось подібне до стукоту камінцем по дереву. Отже, колежанка увіч хоче викликати білку, і білка ця напевне я. Але для чого?

— А що можу вдіяти? — питаю я, дивлячись на її шию, власне, трохи нижче, де була шийна ямка і ще нижче, де ледь помітна зморшка, від якої починаються у жінок груди. Цей мій погляд несвідомий і недоречний, однаке миттю колежанкою фіксується, її рука із надто яскравим манікюром стягує кофтинку, аби я часом не зазирнув до її малопривабливих принад. Її очі воложіють — у них з'являється і тліє жарина, від чого мені стає ще більш незручно, адже все це мені ні до чого. Її рука нервово стуляє того малого світлого трикутника тіла під шиєю з ямкою і матовою шкірою нижче тієї ямки; ми замовкаємо, бо вона в своїх натяках дійшла межі, а я за ту межу не переступив.

Отож, здається, настав такий момент, коли ставиться альтернатива: або межу я переступлю, або ж нам треба грічно вклонитись одне одному і холодно розійтись.

У цей час, ніби за велінням чарівної палички, відчинилися двері і в музей зайшла жінка, як дві краплі води схожа на мою колежанку.

— Я зі школи і з дітьми, — категорично сказала, і я полегшено зітхнув. Еге ж, прийшла екскурсія, і повести її мав я...

Стало холодно в ліску, бо засидівся на лаві. Лава — колода, колишнє дерево із цього-таки ліска, але воно землі непотрібне — дерево, яке не питиме соку. Все-таки є різниця, спроквола подумав я, між холодним цурпаком і сонними, на позір мертвими стовбурами, котрі стоять на килимі ніздрюватого снігу. Мені незатишно на цьому анемічному островці тиші, спокою й самотності. Довго так не витримаю, маю піти. Згадую раптом малу річку, вщерть засипану камінням, ясно-зелену траву коло неї, неподалець стояла хата, з якої пішов у світ і якої тепер уже не існує, на тому місці побудовано нечупарну насосну станцію; втрату тієї хати колись я гостро пережив. Чому? Тому, що кожна людина має систему кітв і кітвочок, які тримають її біля цієї землі, інколи цього не усвідомлює, а часом усвідомлює гостро. Я ж із тих, котрі те усвідомлюють гостро, а от рідна сестра до таких речей байдужа. Втрата тих кітвочок, як казав раніше, — це і є витворювання в душі малого солончака, а скільки їх за життя утворюється? І щоразу, коли це трапляється, відбувається більший чи менший колапс, і недаремно в цьому слові заховано інше — "коле" (Так у оригіналі. — Прим. верстальника.), бо з часом ті кола стягуються, утворюючи одне велике, а отже, великого солончака. Здається, і тепер відбувається те саме.

Але я прикликав спогада про малу річку, засипану камінням і з травою біля неї, не для того, щоб сентиментально згадати дитинство. Бачу вигін, саме там текло з-під каменю джерело. Джерелу стало тісно між каміння, воно й погнало звивистого струмка до річки; по берегах кринички росте м'ята і дивні квітки, які називаються тут "мило". "Мило" через те, що розтерті в пальцях ті квітки дають густу, білу, справді мильну піну. До болю в душі хочеться піти до того струмка, до зеленої трави та джерела, а ще до того "мила". Хочеться стати на коліна, хай це й буде смішно на чужі очі, котрі дивляться від хат, а люди з цих хат беруть тут собі воду, і вимити у струмку тим "милом" руки й лице. Це буде картинне й безглузде причащення, але душа має часом потребу і в такому, а серце тримає в собі вільготу отаких малих долинок супротивно до виниклих колапсів та солончаків. Зрештою, я також виріс в одній із хат, з якої брали воду в тому джерелі; нині ж я, мов обезсилілий Гулівер, сплутаний з голови до ніг нитками з бабиного літа. Можу й маю силу їх розірвати, але нехай вони заграють мені щось веселіше, хоч би й про траву, м'яту, джерело і "мило". Про руки, вимиті у струмку, в якому нема промислових відходів, і милом, в якому не було тваринного жиру. І я зрозумів раптом, чому страшним видавалося справжнє мило для давнього й наївного, як світ, але не менше й мудрого поета Климентія: він страшився доторку до тіла тваринного жиру і сумнівався, що це його очистить...

Ось він, мій зав: позверхова ввічливість, може, й засолодка, надмірна в усьому

правильність, а попри те — щось неприємне в кожній клітині його тіла. У мені звучить і досі голос колежанки, дзвінкий із крицяними нотками, яка ще раз переказує те, що про зава вже оповіла. Мені забиває вуха від цього потоку слів, бо цей потік зовсім не подобає на струмок від мого джерела. Особливо часто вона вживає слово "міроприємство" — глухе й рипливе, як торішний бур'ян; я ж, не зважаючи на те, що не є філологом, відчуваю тоскноту від таких слів, воно мучить мене. Зі словами в мене свої стосунки, вони для мене — як живі істоти. Є слова гарні й бридкі, сірі і яскраві, потворні й холодно правильні, є й соковиті, як молода трава. Тому-то й здригаюся мимоволі, коли колежанка стьобає мене тим "міроприємством", бо то слово-покруч. Зрештою, їй, здається, байдуже, як реагую на слова, вона говорить і говорить. І я з жахом думаю: ось пропрацювали разом кілька років, ніби все було добре, але яка облудна й штучна наша тиша! Щось в усіх трьох було негаразд, коли все розлетілось, як од вибуху, від одного негречного речення. Одна дурниця, яка зірвалася з моїх вуст, переколотила наш світець — і він безнадійно розколовся. Винуватий у тому був я. Адже свинство — це свинство, і чи можна його вибачати? Але маю ваду, з якою безсило борюся цілий свідомий вік: не вмію тримати на язиці солодких слів і викочувати їх у світ, ховаючи в тому-таки язиці труту. Зрештою, я й сам з роду Хамового, і зовсім того не соромлюся. Та це мене не виправдовує. Ось чому, коли вона висловилася, й про щось натякнула, і до чогось, собі догідного, мене підготувала, я знову повторив уперто, але категорично:

— Усе-таки хочу спробувати перед ним вибачитись.

Тоді побачив, як вуста колежанки, вузькі й нафарбовані, стали ще вужчі, бо спробували всміхнутися.

— Ну що ж, спробуйте, — сказала вона, дивлячись убік. — Дивно, що ви не розумієте ситуації...

Я спускався з гори долі, й мені невідь-чому згадалася колишня дружина. Одружилися ми студентами, і любов наша була гаряча й палка. І я був щасливий, бо повірив, що знайшов власне щастя, адже вона була юна, гарна й гаряча. І з нею я сам ставав гарячий, і світ для мене поростав квіточками-незабудками. Але після навчання мене забрали до війська, і от вона, котра писала вірші, вміла повести розумну бесіду, особливо на самоті при свічках, начитана й розвинена, з інтелігентної родини, де було більше книжок, як меблі, зійшлася з іншим, так мені писали наші доброзичливці, звичайнісіньким мужилом, котрий любив мотоцикла більше над усе в світі, й почав возити її по лісах і лугах — що вони там робили, можна лише здогадатись, але навряд чи вели інтелектуальні розмови. Невдовзі вона завагітніла й написала мені короткого, але ділового листа, притому таким ясним і вичерпним стилем, що я не міг не погодитися з її логікою; раз знайшла собі с п р а в ж н е щ а с т я (саме такі слова написала), то мені належить (і це вона так написала) згодитися на розлучення, бо вона свого щастя тратити не бажає. Але щастя моя кохана дружина таки втратила, її мотицикліст, напившись, розбився об якусь потужнішу машину, на щастя, буди без неї, а вже з іншою коханкою, отож перебрався з її квартири на іншу, спокійнішу, під

хреста. Моя ж дружина ще до цього жахливого випадку народила сина, а коли нещастя сталося, то панічно потелефонувала мені, просячи підтримки. Відтоді ми з нею періодично спілкуємось, але не як чоловік та жінка, а як добрі вивірені друзі. Син же її і того шаленого мотоцикліста навіть у вельми малому віці тільки й знав, що іграшкові автомобілі, поїзди, а коли йому мати купила так самого іграшкового мотоцикла, то аж затремтів од радості. Цікаво в цій історії те, що до своєї колишньої половини я зовсім не маю злості, частенько й телефоную.

От і тепер я вийшов із ліска і спустився під гаражі, де стоїть обдерта і з вирваними дверима телефонна будка.

— Агов! — кажу я. — Знаєш, зі мною сталося нещастя!

— Ну-ну! — каже вона спокійно. — Хіба з тобою може статися нещастя?

Розумію: я надто вайлуватий і до ризиків неспроможний. Але невідь-чому це мене зачепило.

— Чому зі мною не може статися нещастя? — запитую строго.

— Бо говориш зі мною по телефону, і спокійно говориш, — немилосердно каже моя колишня дружина. До речі, інколи я навіть сумніваюся, що ми були одружені, надто короткочасне випало нам співжиття. Але я не мав настрою до легковажного телефонотравлення. Просто стало важко носити цю дурну історію в собі.

— Чого мовчиш? — спитала. — А то, чого доброго, повірю, що з тобою справді щось сталося.

В її голосі звучать тривожні нотки. Тоді мене раптом морозом продирає: вона, моя колишня дружина, по-справжньому знає, що таке нещастя. Пережила це на власній шкірі, і коли хтось тепер їй каже про нещастя, мабуть, чує солодкавий запах крові, бачить розколотого черепа чи щось таке.

— Ні, — кажу поспішно. — Це не нещастя. Просто невеликі неприємності.

— Щось із роботою?

— З роботою, — зітхаю я.

— Заходь при нагоді.

— Може, й зайду. До побачення.

Але я, здається, не зайду. Бо зі словом "нещастя" зробив помилку. Не з нею говорити мені про нещастя. Зрештою, маю рацію, бо хіба те, що оповів, нещастя?

Вулиця біля гаражів порожня, тільки бігає двоє гаражних псів. Вона, тобто вулиця, світиться, пряма й простора, губиться попереду між будинків і на ній ані людей, ні авт. Тільки я й ота пара псів, котрі між собою бавляться. Обидва руді, їхні забавки уповільнено-ліниві. Дме вітер. Несподівано крижаний і пекучий, хоч по радіо передавали, що холодно не має бути. Але мені холодно. Підіймаю коміра і вбираю голову в плечі...

Та зелена долинка, думаю я, там — біля річки Кам'янки, де закрут, трохи нижче бетонного заводика, на якому працював після школи. Наша хата стояла нижче за течією, а тут, біля джерела, спокійно, мирно й затишно. Навпроти до води спускається завулок із Рудинської вулиці, на ній колись стояла хата мого діда, там народилася й

виросла моя мати, але тієї хати нема вже куди давніше, ніж батьківської. Вони, хати наших предків, зникають і розчиняються в повітрі так само, як і люди, бо місія кожного живого в цьому світі — звести в л а с н е гніздо. Я розумію цю конечність, але тямлю й іншу: світ без тих хат стає аж надто вузький. Ось чому так вабить мене долина, де ростуть великі осоки, відділені один від одного не більше як на крок — саме біля них хочеться мені зупинитися. Зрештою, цю манію легко задовольнити: вільний час маю, можна піти на автобусну станцію, взяти квитка і за три з половиною години опинитися там, куди вабить. Важче інше: побачити на початку зими зелену, аж очі вбирає, траву і почути заспокійливий лепет осокорового листя, й вимити "милом" руки та обличчя, а без того чи знайду там утіху?..

Задзвонив телефон, колежанка підходить, щоб відповісти. Це вже її обов'язок, бо мені мало хто дзвонить на роботу, їй же ледве не щогодини. Я прислухаюся: мова йде, здається, про мене.

— Хоче перед вами вибачитися, — каже колежанка. Вона як режисер у цій нудній виставі, тож чую, як біжать по спині сотні мурашок. Бо ця історія починає вже дратувати. Окрім того, хочеться курити, але в музеї це чинити суворо заборонено, а вийти не можу, поки ведеться та розмова, адже стосується мене. Колежанка, зрештою, мовчить, говорить той, котрий зараз бозна-де. Колежанка відповідає односкладово, пробує щось заперечити, але вдавано послухливо замовкає. Її аж зовсім не турбує, що в цій історії вона — передавальний кабель. Он як впевнено тримає біля вуха рурку, як вільно відставила ногу, обтягнуту штаниною; штани вона називає чомусь "бруки", скільки світиться в ній упевненості, і зовсім зараз не сіра й не затуркана. А може, їй закортіло погратися з нами обома у "зіпсованого телефона", може, при мені вона за мене, а при завові — за нього? І я відчуваю, що цей дріт і апарат, що з'єднує нас, — із живої плоті й крові, а особа в кам'яних штанах, раз на ній "бруки", ця особа в кохтині з глибоким вирізом, який недавно навіщось затуляла перед моїми нескромними очима, оця особа із надмір стрункими грудьми, очевидно, не обійшлося тут без поролону, особа, на якій шапка чужого волосся, так пильно пригнана до голови, що забуваєш, що це тільки імітація зачіски, отож ця особа — хто вона мені, й що хоче, і чому такий великий виявляє до нас із завом інтерес? Я вже задавав таке запитання, але й досі не знаю на нього відповіді.

— Ну от, — каже колежанка, рішуче сідаючи за стола, на щастя, вона й гадки не має, які думки крутились у моїй голові, інакше б ми з нею також заворогували б, а коли б заворогували, то як би все завершилось?

— Ви що, не слухаєте? — роздратовано запитує колежанка й округлює натемнені очі.

Я струшую із себе заціпеніння. Окрім того, жахливо хочеться курити, а тут не виймеш люльки.

— Все, як казала, — промовляє колежанка. — І чути не бажає про ваші вибачення. Говорить, — голос її стає, як залізо, чи криця, чи мідь, чи чавун, щось важке і неживе, — або він, або ви. То чи не краще, щоб були ви?

— Тобто? — по-дурному запитую я.

— Хіба й досі не втямили? — згукує вона. — Може, отак встанете й підете геть? Отак ні за що і ні про що?

І я встаю, шумко й важко, як це чинять огрядні люди.

— Бачите, встав і йду, — кажу жартівливо. — Покурити...

— Покуріть, покуріть, — поблажливо і з легенькими жартівливими нотками каже колежанка. — І подумайте добре, еге ж, подумайте!..

Такий довгий сьогодні день. Довгий і порожній, як ця вулиця, на якій опинився. На жаль, знаю, куди веде: там далі — базар, за базаром — міст, інша вулиця, по якій повзе трамвай, ним я і їздив на роботу, далі майдан, парк і знову вулиця, що витікає в іншу, — безконечна каруселя, на якій можна було б покружляти, коли б не оце небо, оця сірість і сподівання: от-от рине із хмар сніг, сніг-фільтр, сніг-очисник, білий і холодний, який опадатиме мені на душу й очищатиме її, як очищає повітря. Адже і я з такого ж повітря, роздутий і великий, і в мені нечасто мотаються розгульні вітри, назагал я погідний і тихий. Але вітер віє, сірий і мокрий, мені важко дихати, важко дихати будинкам і вулицям — пізня осінь має закінчитися сьогодні. І коли крізь мене просіється сніг, коли очі мої очистяться і зволожіють від зворушення на велике таїнство, коли я, врешті, забуду цю малу, нікчемну історію і цей сірий день, тоді почую музику осокорового листя, дарма що воно давно осипалося, зрештою, це можна вчинити на цій порожній і голій вулиці, коли дуже захочеш, адже певно знаю: там, далеко, в морі мого дитинства, все-таки росте квітка із дивною назвою "мило", і я можу зірвати її подумки чи уявно й зітерти об руки — обов'язково зітру і простягну долоні, хай хтось біля вікон сміється-заливається, до джерельної води струмка, яка дзюрчить і грає — тоді й почнуть вигравати білі скрипки. У великому оркестрі всесвіту, а в тон тим скрипкам озоветься золотими сплесками синя арфа дня...

Кутив у тому ж дворику, на який недавно дивився. Хлопця із м'ячем не було, сиділа тільки біля дверей парадного висохла й ветха деньми бабуса. Дивилася на мене незмигними каламутними очима, і я незвідь-чому позаздрив їй — вона вже не знає маленьких, нікому не потрібних пристрастей. У її очах гуляють вітри з інших світів, незбагнених нам, утонувим у щоденній метушні. Ці вітри навідають усіх сущих, але вже тоді, коли не зможуть оповісти про те іншим людям. Ця бабуса теж не може розказати, що бачить, годинами висиджуючи біля цього порогу, і що відчуває. І мені раптом по-думалося, що й наш зав також починає входити в ті неосягнені сфери, які почали засмоктувати його, як болото. От чому він стрепенувся й ожив, коли я кинув у нього неподобним словом. Знайшов раптом поживу для своєї лихої пристрасті, тож знову пішов із блокнотом і кульковою ручкою, хоча ні, він і досі вживав старомодні самописки. Очі в нього як крига, а в душі заспівало. Ось він іде, визираючи з-за свого блокнота, і очі його, омолоджено-щасливі, вихлюпують життєву силу. І йому зовсім байдуже, говорять позавіч про нього добре чи лихе. Бо коли у нього є змога ступати отим котячим поступом, коли в руці тремтить самописка, коли є блокнот, то є і сила, що допомагає йому струсити із себе тлінну дрімоту, саме таку, яка тліє в очах оцієї

старої, котра дивиться на мене й не дивиться; тоді він знову стає, як колись, і думки про вихід на пенсію заганяються у глухого кута, як загання перелякану мишу кіт.

Окутую себе димом, ніби захищаюся і від цієї старої, і від чоловічка з блокнотом і самопискою, однак все одно пронизує мене жах. Морозяться жили, як там у того поета із XVII століття, в Івана Орновського, — труп падає на очі, труп падає на обличчя, мій власний на моє обличчя — звідки ти взяв, давnezний і всіма забутий поете, цього дивного й дикого образу? Розумію тебе в цьому дворику, під холодним і вигаслим поглядом, мимохіть відчуючи неземні вітри й на собі; розумію, що в світі нас не можна вимірювати одномірно, що найменші й найдрібніші пристрасті — це тіні чи алегорії світових, і те, що досі я не втрапляв у подібні пригоди, що на мене не спадало нещастя, що плив, чи сковзався по кризі, чи котився вулицею, на якій немає перепон, загат і трамплінів, — лишень випадковість. Може, тому й допустився нерозважності, уроївши в голову, що в світі можна прожити самому. Отак окутатись кулею диму із власної люльки і стати людиною-невидимкою: ти інших бачиш, а вони тебе ні, відтак іти, плисти, їхати, шкутильгати, плуганитися, аж доки не зустрінеться той поріг, де на обличчя тобі раптом упаде власний труп...

Чекаю, щоб закінчився цей день, але в ньому сказано ще не все. Пообідав півтарілкою юшки й двома сирниками, а тоді, обважнілий од їжі, подався по книгарнях. Проблукав битих чотири години і не купив жодної книжки. Зрештою, не хотів нічого купувати, можливо, тільки подихати запахом книжок, відчувши їхню тлінну безтлінність. Здається, чогось чекав. Здається, воно затяглося, моє чекання, але сніг так і не пішов. Отже, ота стара, яка сиділа на ґанку свого помешкання, й десятки таких, як вона, ще не помре. Я теж знайду способи існування і, можливо, колись поверну добродушний і сонний спокій, який невідь-чому любий мені, але тепер його напевне нема, бо коло докручується, а в середині того кола яскраво поблискує під сонцем кришталева сіль, а це значить, що в мені утворюється новий солончак. Тож коло ще не довершене, ще воно розірване, і я можу перевести подиха...

— Ну чому ви, чоловіки, стаєте такі обережні й оспалі? — каже мені колежанка. — Чому такі залежні від жінок? Хочете, щоб розжувала і вклала вам до рота?

Вона трохи сердиться, що не розумію її натяків, хоча, може, я чудово їх розумію, але хочу, щоб вона не крутила, а висловилася прямо й просто. Але жінки народ крутійний, вони ніколи не йдуть напролом, а все лясом-вихилясом, зате твердо вимагають, щоб напролом ішов чоловік. Коли той загине, вони щиро поплачуть, а не здобуде бажаного, дістане від них зневагу.

— Хочу вам допомогти, — каже колежанка, дивлячись спокійними сірими очима. — Зрештою, й самі бачите, наш зав — руїна. Уже не може виконувати обов'язків, але тримається за це місце, як воша кожуха. Відкрию одну слабкість, можете покористуватись, адже він виразно сказав: або він, або ви. Знаєте, де пропадає останнім часом? Іде в парк, де збираються колишні люди, ну, пенсіонери, і забиває з ними доміно. А це чи не доказ, що пора йому списуватися?

— То що пропонуєте? — питаю я, бо хочу, щоб не крутила, а сказала правду. Отак

холоднокровно і спокійно: скажи правду, жінко, чого хочеш? І в мені оживає, як росток предковічної квітки, малий, схожий на черв'ячка, сумнів. Висовує голівку й сичить, як гадючення. А може, сичить од болю, якого завдає сам собі. Відчуваю гострі лапки, які дряпають серце, — колежанка цього разу сказала більше, ніж хотіла: "Можете покористуватися!" — сказала вона.

Колежанка кривиться, ну, який я не здогадливий.

— Гадаю, нам треба його позбутися, — тоном змовниці, яка хоче приховати, що вона змовниця, каже колежанка.

— У який спосіб? — знову питаю тупо, але навіпрямки.

— Ворогів б'ють їхньою зброєю, — як малій дитині роз'яснює вона.

— Тобто написати на нього доноса? — питаю.

— Ну, навіщо такі слова. Все не так просто. У мене є знайомі в міністерстві, і я знаю, що там тільки й чекають нагоди, щоб його спекатись. Отож наша справа, — колежанка робить паузу, — не доноса писати, а штовхнути камінчика, от і все! Зрештою... на його місце могли б стати ви, зрештою, це не так важливо!

— На його місце не можу стати, — мовив я категорично, — бо не член партії. А нечлени партії начальниками не стають.

— То вступите, — спокійно сказала колежанка. — Адже ви не проти неї? Зрештою, це проста формальність.

І тут я справді починаю дещо розуміти. Господи, який я дурбак! Адже все тут ясно, як двічі по два. Моя колежанка, оця сіра й засмикана істота, зовсім не та, якою я її уявляв. Вона вже давно плете сіть довкола зава, вже знайшла хід до міністерства, стежить за ним, винюхує, тобто перетворилася в його подобу в більш ранньому віці, але з метою простішою й елементарнішою. Це вона, вона прагне замістити начальника, а мені кидає сніг в очі, бо чудово знає, що таких, як я, начальниками не роблять; начальників також роблять за певними законами і звичаями, а я, котрий ходить по світу людиною-невидимкою, для цього не надаюся.

— Чого мовчите? — не витримує колежанка, здається, вона стурбувалася, бо у грі зі мною пішла ва-банк і раптом засумнівалася, чи добрий зробила хід.

— Думаю, — кажу на позір спокійно. — Несподівана це для мене річ.

— Ну, що ж, подумайте, — заспокоюється колежанка. — Я кажу речі прості, але коли вам треба подумати...

— А він справді страждає запорами? — навіщось питаю я, і червона барва виступає в мене на обличчі: незручно про таке говорити при жінці. Але вона спокійна й холодна. І голос її так само спокійний та холодний.

— Надзвичайно, — каже крижаним тоном. — Не може сходити по чотири і більше днів. Це таке, — вона всміхається сірими смужками вуст, бо сьогодні їх чомусь не напмадила, — що й ворогові не побажаєш...

У цей час рипають двері, і в музей знову входить учителька. Ця також, як дві краплі води, схожа на мою колежанку, я навіть уражений: невже захотіла відвідати нашого музею двічі на день. Та це не та вчителька: гостріший ніс і волосся шиньйону жовте, а

не сіре.

— Гаразд, — тоном начальника кажу я. — Проведіть екскурсію, а я, з вашого дозволу, хотів би сьогодні піти. Я вам потелефоную, сьогодні.

— Ну, звичайно, — каже тоном змовниці, яка вже не вдає, що вона не змовниця, колежанка. — І не беріть того так близько до серця...

Додому я після того не пішов, а в парк, мені треба було обвіяти свіжим повітрям голову, бо вона в мене, як виявилось, і справді не вельми мудра. Окрім того, в цю хвилину, коли сидів на лаві й коли дививсь, як блукають, постукуючи горішками, дідусі й бабусі, викликаючи із дерев ласунок-білок, коли обдивлявся всі породи-гібриди: собака-білка, песик-кіт, собачка-морська свинка, песеня-плюшева лялька, мені таки справді нікуди йти. В душі в мене бридка мішанка, ніби всі оці собачки-песики забралися мені в нутро й дружно там налюрили.

Вийняв записничка й гортав його, очевидячки, маючи потребу із кимось поспілкуватися. Не для того, щоб попитати поради щодо того, що відбулося щойно, тут мені радитися не потрібно, бо все вирішив сам, але для того, щоб не залишатися самому. Часом з людиною таке трапляється — навіть коли вона одинак і самотник за природою своєю. І все тому, що, хоч у парку свіже повітря, але його увіч для мене бракує; отож порозмовляти із кимось приємним собі — це і є ковтнути кисню, якого увіч забракло. Тобто я, як і ці старі, також хочу постукати камінцем об стовбура чи горішком об горіх, щоб викликати собі білку.

Із кожним, хто вписаний у мою книжку, маю гарні стосунки. З одними бачуся раз на рік, з іншими принагідно, з третіми раз на місяць. Але серед них немає жодного, з ким хотів би бачитися щодня. Може, піти до оцієї добродушної пари: Івана та Наталі? До них заходжу частіше, бо можу поговорити про книги, кіно, музику і про колишніх наших університетських товаришів. Те ж, що в мене на душі, навряд чи їм цікаве, бо вони переповнені собою. Тобто це бездітна пара, відтак жінка, ота Наталя, не маючи дитини, всю свою увагу переключила на чоловіка і пецькає його, як може, а той від того цілком розледащів. Мені ж під цю хвилю потрібна людина, яка після того, як піду, не будуватиме на моїх кістка надгробка. Кілька разів мигав перед очима й телефон колишньої дружини, але чомусь не спинявся на ньому. Оце маленьке жонглювання листками, тасування цифр — вони відпливають і тонуть: арифметика для п'ятого класу: віднімання, додавання, множення. Але більше віднімання, тобто відкидання — їх стає все менше й менше, отих цифер, відпливають і тонуть, гинуть, поринають, руйнуються, розвалюються, слабнуть, а все це означення колапсу, вони блідіють і зникають із білих сторінок, тобто я стукаю горішком по стовбуру, а білка моя не приходить — ось воно, снігове поле, думав я. В повітрі й справді пролітали сніжини, пливли і тонули, чи радше танули. Я на цій алеї, як куля, яку заніс сюди вітер; і мій зір таки повертається на ту сторінку, де записано телефона колишньої дружини, і спочиває на цифрах. Тоді слух мій начебто очищається, і я чую, як у глибині парку стукають доміно пенсіонери. Серед них напевне сидить чоловічок із пергаменним сухим обличчям, і на ньому й зараз проступає мука...

У той день я нікому не потелефонував і ні до кого не пішов, а колишній дружині подзвонив пізніше, коли вся ця історія зібралась у мені в повній системі своїх знаків, після того, коли пішов на горба, покритого ніздрюватим, скрижанілим снігом, до дерев, котрі сплять, і до птахів, що невідь-чому зібралися тут, покривши горба чорними тінями. Саме тоді я й подумав, що в мене є ще долинка, далеко звідсіля, завше зелена і завше з квітками, котрі звуться "мило", хоч я чудово знаю, що в цю пору вона також гола й порожня. І осоки цілком безлисті, а по ній, як по п'ятачку сцени, можливо, мечеться нещасна людська постать — більше тінь, як людина. Вона схопилася за живота, звела до неба обличчя із вираженими очима і з пергаменною шкірою, і беззвучно кричить та волає; вона просить у неба не помочі й не прощення за нікчемне своє життя, а тільки звільнення від муки, адже це волає жовч, яку пролила на цю землю. Земля ж спить, земля замерзла, земля покрита крижаною шкіркою колись проталого снігу. І струмок на тій галявинці омиває сніг, хапає його беззубими ротиками, і через це плескоче й біжить, бо знає: все скоєне в житті — вже скоєне; все, що ти вчинив, — учинив; гріх твій — гріх, а зло твоє невідмивне; воно проливається у вічність, і його не повернеш, як не повернеш до джерела струмка. Але є ще й інша правда: правда нашого, чи й чужого, чи взагалі людського болю. Цієї правди також не треба забувати, бо це речі, які не можна викидати на смітника!..

На роботу я потелефонував наступного дня. Слухавку взяла колежанка. Сухим, спокійним голосом я сповістив, що з роботи йду, на що колежанка відповіла довгою паузою, а тоді таким же голосом сказала, що воля моя і що вона має рішення запові передати. На моє запитання, чи зав на роботі, сказала, що його нема, але дзвонив і питав, що я вирішив. Я попрощався і почув суху відповідь.

Насамкінець можу сказати: зав довго на роботі не втримався, його відіслали на пенсію, а місце начальника посіла моя колежанка. Трудову книжку я забрав в історичному музеї, якого ми були філіалом, отож туди більше не пішов; там-таки мені сказали, що є місце в музеї іншому, присвяченому війні, але поки що туди не ходив. Бо мені треба отямитись, окрім того, я мав право на відпустку. І я зробив собі відпустку, яка дотяглася до цього дня, коли відчув, що історія та стала докресленим колом, у середині якого запеклася біла і мертва сіль. Саме тоді я й потелефонував своїй колишній жінці, тобто постукав об дерево...

Купую пляшку і йду у знайомому скерунку: вибору в мене нема. Конкретно на певну годину не домовлявся, але вдруге дзвонити не хочу: хай вирішить усе збіг обставин. Бо коли не застану її вдома, це значить, що такий вирок долі. Але вона відчиняє, навіть не дивується, навпаки, ошатно вдягнена, ніби чекає гостей. Бо, як і моя колежанка, розумніша за мене.

— Ти що, — спитав я здивовано, — чекаєш гостей?

— Звичайно ж, — каже вона з усією жіночою наївністю. — Тебе!

Друге, що невдовзі відкрив: її хлопця, сина отого шаленого мотоцикліста, не було: його забрали, як сповістила моя колишня дружина, її батьки. Отже, вечір заповідався стати інтимним. Я поставив пляшку на столі й роздягся.

— Голодний? — спитала вона тим-таки тоном, яким питала, коли жили разом.

— Як вовк, — у тон їй відповів я, бо так колись відповідав.

— О, я відчувала, — сказала колишня дружина й тріумфально всміхнулася. — Спекла тобі качку з яблуками.

Колись качок із яблуками я любив. Але не їв їх відтоді, коли ми розлучились.

За вікнами вечір, хоча й непізно. Але в грудні дні короткі. Дивлюся на незавішені темні вікна і раптом відчуваю: у квартирі тепло.

Колишня моя дружина, очевидно, за мною стежить. Помітила мого позира на незаслонені вікна, тож пішла і затягла їх завісами. На тих завісах намальовано осінній ліс, у тій порі, коли листя ще напереміж жовте із зеленим. Саме та пора, коли жучки-літачки випускають із писків слину, і вона перетворюється в тонкі нитки бабиного літа. І я відчув, що ті нитки плавають довкола мене.

Колишня моя дружина йде на кухню, а я сідаю й приплющуюся: тіло мені гуде й стогне. Начебто цілий день вантажив цеглу, й оце тепер, нарешті, можу відпочити. І я відпочиваю, намагаючись не думати ні про що. Часом людині треба й такого. Але одне мені неясно: хто кого покликав, постукавши горішком? Та й хто, зрештою, білка: я чи колишня моя половина?

Колапс III.

Імітація

Признаюся, сентименту школа, в якій провчився десять років, у мені не залишила; більше, в душу в'їлася її рутинна химера й несправедливості вчителів, їхня глуха бездуховність і хворобливе старання виховати з нас гвинтиків якоїсь там машини, тобто свою місію вони не раз розуміли не як сіячів доброго й духовного, а своєрідних токарів чи ковалів, котрі на станку чи молотом на наковальні (станок чи наковальня — це й була школа) плющили нас і обтесували, щоб потім ми пригідніше могли загнатися в якусь насущну пройму. Чи не тому, покинувши школу, я не мав за нею жалю, а коли відходив у білий світ і коли востаннє озирнувся, здалося, що будівля школи складена не із цегли, а з моїх пораних і понівечених днів, вікна тримали хрести моїх поразок, а скло — неначе скрижаніла нудьга. Бляха даху уздрілась, як покришка коробки, в якій я мусив вовтузитися, ніби жук, закинутий туди шибайголовами, яким немає діла, що той жук у коробці відчуває. Отож мій відхід у білий світ і став польотом отакого звільненого жука, і, вибившись чи вирвавшись на волю, відчув величезне полегшення, ба радість, адже наді мною розгорнулося безмежне небо, а попереду тяглися невимірні стяжки доріг, при цьому весь довколишній простір бринів сонцем і тугим від трав'яного та квітчастих настоїв повітрям.

Я не раз приїжджав додому до батьків, але ніколи школа не кликала моєї душі, а коли випадково проходив мимо, то це не було інакше, як коли б проходив повз якусь іншу споруду — стоїть, то й на здоров'я! І ніколи при цьому не бриніла мені в серці жодна струна — був я тоді темний і байдужий, а коли хтось із моїх знайомих сентиментально пригадував шкільні роки, здивовано й холодно його обзирає — невідь-чому мені здавалося, що ті виливи творяться не від справдешнього зворушення, а з

причини простішої: система людських відчуттів, гадалося мені, не раз складається, як із блоків, із шаблонів, якими ті відчуття карбуються. Прийнято розчулюватися босоногим сільським дитинством, от людина, вихідець із села, це й чинить, прийнято із зітханням згадувати шкільні роки, от вона й згадує, а насправді, рефlekтував скептично я, всього цього не існує, отже, все це є складником якоїсь великої, вибачте на гострім слові, брехні, якою часто й стає людське життя.

Але одного вечора щось зі мною сталося. Може, тому, що я приїхав до батьків вичерпаний та порожній, а ще більше втомлений. І мені зовсім не захотілось милуватися безмежним небом над головою, хоча у великому місті, де я живу, ніколи такого неба не побачиш, було воно на той час нако-письком повітря та й не більше; утомився я міряти шляхи — може, це сталося тому, що на тих шляхах притоптався, а може, й від того, що в мені тяжко вмирало чи не бажало вмирати, засмічуючи душу, кохання, яке й коханням не назвеш; факт той, що, намагаючись утекти від шиб школи, що відсвічували мені нудьгою, я ні до чого особливого, й гарного, й вивищеного не прибився, хіба дійшов до того, що скрізь став відчувати оте скло нудьги. Одне слово, мав я на душі осінь, осінь була й навколо, а моє стривожене єство плакало від дивних і незрозумілих відчужень. І ось іду рідними від дитинства місцями й рефlekтую.

Сухувата прохолода із запахом осінніх вогнищ на городах, вікна цідять крізь шиб ще розріджені потоки світла; біля магазину світліє вітрина й окутався ясним колом ліхтар. Пісок жорстко скрипить під ногами, але мені приємний цей звук. Він ніби виходить із сьогоднішнього вечора й веде знайомою площиною. Наче стара, втомлена тварина, маячіло попереду якесь авто: їхало від мене чи до мене, а найпевніше — стояло, тільки вечірні хвилі його поколихували. Я несвідомо запустив руку за паркан якоїсь садиби й налапав прохолодні, жорсткі пелюстки ледве видної жоржини, — коли ламав її, сік бризнув мені на пальці. Запахло так, як можуть пахнути восени зламані стебла жоржин — прохолодою вересня і пряним прив'ялим духом, я занурив у квітку обличчя. В глибині двору загавкав собака, трохи запізно помітивши моє вторгнення у світ його сторожі, але мені було байдуже до того, бо я раптом пізнав, що над усім панує тиша. Якась глибока, особлива, з містичним присмаком тиша. На щоці схолола залишена квіткою росина, здавалося, я й сам починаю пахнути, як і квітка, гіркуватою дозрілістю зелені, якій надійшла пора до відходу. І саме в цей момент відчув, що мене владно й беззаперечно покликала до себе школа, десь так, як кликала дитиною для нових зачарувань чи розчарувань.

І ось переді мною горять між сірого вечора великі вікна, зі своїми тими ж таки, що й раніше, хрестами, і я зупиняюся біля вогкуватого паркану. Темніють занедбані клумби, на яких ще світяться темні зірочки айстр, далі — загорожа палісадничка, а за нею бетонована потріскана доріжка. Крізь розчинену квартиру раптом вирвався високий методичний учительський голос, а на другому поверсі, там, де колись була, а може, є й тепер, учительська, хтось підійшов до вікна. То був чоловік, визирнув, а тоді став до мене спиною, і я упізнав його — директор, бо тільки в нього були оті похилі, як у жінки, плечі й видовжена голова. Голова захиталася, здається, директор щось

говорив, а мені здалося, що та тінь у вікні — із тіньового театру. І мене охопило раптом дивне почуття, бо хіба всі ми, незважаючи на наші переконання й гадку про себе, — не є тінями такого театру? Я стис штахетину паркану й відчув, що цілком розчавив крихке жоржинове стебло. Квітка мертво відкинула голівку, і я знову занурив у неї обличчя. Запахло росою і здичавілим садом, сік липко клеїв долоню, і мені невідь-чого стало жаль. Але школа продовжувала кликати, і я пройшов до хвіртки, наполовину відчиненої, при цьому нижні кінці дощок запливли землею. Горішня штахетина зламана — світилася зубаста блідо-жовта пляма.

Я підійшов до школи впритул і рушив бетонованою доріжкою попід вікнами — мені конче захотілося зазирнути в колись свій клас, адже саме звідти нещодавно вирвався гучний методичний голос моєї вчительки.

Вона сиділа за столом, отой токар чи коваль, що випилював чи виковував із нас гвинтики до якоїсь там машини, але в цю мить я раптом подивився на неї цілком іншими очима: її добродушне обличчя, повне зморщок, виглядало в електричному світлі ефемерним та незнайомим, висока старомодна зачіска збирала волосся в білу кучму, а пласкі пальці крутили гранчастого олівця з гострим червоним кінчиком. Я стояв, вціпившись у підвіконня, руки в мене пахли осінньою жоржиною, жоржина пахла цим вечором, і дивний місяць світив у мене над головою. В цей час і задзеленчав дзвоник, тіло моє розслабло, я відпустив підвіконня і повільно відступив. Але продовжував незмигтно дивитись у вікно. Вчителька встала, взяла туго набиту течку і повільно пішла до дверей. І я побачив її старечі похилі плечі й узуті в давно не нові, але старанно вичищені, туфлі, ноги, на яких увіч були роздуті вени, хоч їх і ховали прості панчохи. Стареча рука тримала потріпану ручку течки, і я раптом здригнувся, бо уздрів уперше в учительці не ковача наших бідних дитячих душ під шаблони, заповідані не нею і не в цьому просторі, а звичайну, як і я, людину. Сторожко й пильно вдивлявся у той образ, і мене знову невідь-чого торкнув жаль, ніби я збагнув щось таке, що мав би знати давно, але досі це було зачинено для мене сімома замками. Збагнув це, дивлячись, як іде через клас моя колишня вчителька, повільно й довго, начебто ця хвилина зумисне продовжилася й неприродно розтяглась.

Відступив глибше у сутінь, а за спиною вже мчав звільнений, гомінливий вихор. З галасом вивалювалася з дверей дітвора, і вечір раптом зник, загнаний у чорні, вогкі кутки. Повз мене проносилися верткі й невгавучі людиненята; цілі юрби школярів залили шкільного двора, і я опинився серед вирливого, крикливого моря стрижених голів, косичок з білими бантами, серед такого запаморочливого і раптового гамору, що застиг і знову зчудувався. Малий головатий хлопчик з розгону буцнувся об мене, і до мене повернулося, світячи темними очима, дитяче лице. І ми раптом зв'язали міцно себе поглядами, здається, обох нас пронизав несподіваний струм, і на секунду позавмирили вражені — мені увіч здалося, що це був я сам, тільки з дитинства, а що здалося йому? Але за мить тонкі нитки, що так несподівано зв'язали нас, обірвалися, і хлопчак уже мчав од мене геть, влившись у дитячу юрбу, бо був нею плоть від плоті, і вже цілком забувши про нашу зустріч і мимовільне одкровення.

І вечір знову прийшов до мене. З-за парканів дихнуло густою прохолодою вересневих садів, і в тому диханні прочувся настрій осінніх яблук. І я глибоко дихнув цим запахом та настроєм — плоди садів ніби осяялись у темні з усіма своїми погідними лініями та формами. І знову я почув дивний із вечора погук — школа не відпускала мене, а все ще вабила.

Дітей уже не було, тільки в глибині ще обзивалися тонкі голоси і збуджено довго, з видимою насолодою гавкали прив'язані біля хат собаки, очевидно, признаючи й пізнаючи своїх малих господарів та приятелів. Школа вже не мала освітлених вікон, хіба одне, мабуть, там затримався чи директор, чи хтось із учителів. І мене знову сколихнуло дивне, я б сказав, екстатичне почуття: здалося, що під ногами заворушилася і зашепотіла про щось трава.

Пісня піску

Трава, яка колись була піском, але під дією весен, літ, осей та сонця народилася бозна-коли сама від себе, переживши одну із найдивовижніших метаморфоз. Вона не боїться, бо не знає, що таке страх, і не думає, бо не знає, що таке думки, а тим більше — живе. Бо росте і відчуває тік соку в стеблах. Бо існує сонце і його милосердя. До всього іншого їй немає діла... Коріння її там, в іншому світі, де також існують свої форми, але як їх збагнути? Де те, що було стеблом, а так само коренем чи, може, листком? Де те, що було колись каменем і піском? Вона, трава, не відає цього, але знає свою мету. Треба їй пити й пити, тягтись і виростати, бо там, куди вона тягнеться й виростає, — зелений хміль, зелена вибуялість, там вітає цю божеську роботу сонце, там вітри й проміння, тепло, яке проникає й сюди, там оксамитні ранки й золота роса.

Трава не знає нічого про осінь, хоч осінь її убиває. Осінь і холодні ножі, холодні роти і холодний іній замість роси. Незримі шабляки січуть її й попеляють, а сонце мудро всміхається здалеку. У нього годі знайти співчуття, тож трава розсипає навколо, як сльози, насіння. Так велить їй чинити і сонце, і ті холодні роти — вона ж покїрна, адже ніхто не може опертись повелінню сонця, а коли це трапляється, тоді звучить вічна й мертва пісня піску.

Я озирнувся і помітив, що міцно стискую пониклу й помнуту жоржину. І раптом зрозумів, що все це значить і чому поклїкала мене сьогодні давно вмерла в моїй душі школа, та й чому так раптом заговорила під ногами своєю таємною мовою трава. Збагнув, що є речі, які здаються мертвими, та мертвими вони не є, бо в усьому, що колись жило наше тіло й серце, таки заховано вічного Духа. Я зрозумів: не завжди відчуваємо й розуміємо того Духа, але не він у тому винуватий, а ми самі. Бо так само, як ніколи раніше, не бачив я в своїй учительці п р о с т о л ю д и н у, так не бачив і у школі того Духу, про якого, можливо, нічого не відав ані директор цієї школи, ані її вчителі. Бо коли вони сіяли рутину, то дивилися на учнів мертвими очима, та й самі були мертві, тобто піском. Але в кожного з них билосся у грудях живе серце, і саме воно й висяювало оте живе сяйво, про яке ми, учні, нічого не знали, але яке підсвідомо прочували — воно й жило наші душі; бо попри все ми те сяйво від них до себе забирали й несли як насіння. Тобто й ми, й вони були подібні до тієї трави, супроти якої

співає гострі пісні сухий і мертвий пісок. І приходить до кожного з нас віщий день, чи вечір, чи ніч, і ми починаємо прозрівати захованим у кожному з нас духовним зором. І це стається, можливо, тоді, коли в душу вперше починає стукати якась частка малого, але трепетного в своїй напоєності життям, сьогоднішнього дня. Тоді ми повертаємося на старі стежки й пробуємо наново по них пройти. Одним це вдається, а іншим, може, й ні.

І ще одне привело мене до рідного міста: ота манія побачити долинку із джерелом, струмком, квіткою, що називається "мило", і з трьома осоками, котрі там росли. Подурному марилося, що коли туди прийду, то все буде незмінне, тож досить умитися з того джерела й змити "милом" руки, як усе повернеться: вміння яскраво сприймати світ, барви, речі, а передусім людей. Відтак повернуся додому, тобто до жінки із чужою дитиною, яку всиновив, і побачу й ту жінку, й дитину, й речі, і тих, що мене оточують, оновленими й освітленими, а не покритими курявою прожитих разом днів, отже, відчуючи, що кохання до дружини в мені хтозна чи є, бачив себе останнім покидьком, як і тоді в історії із завом. Але в тій історії удалося вистояти, тут же було щось інше, бо цей новий колапс ударив по мені тоді, коли до нашого музею, вже іншого, куди перейшов, прийшло на практику дівча, котре вчилася на кафедрі музеєзнавства. Дівча якесь особливе, воно старанно виконувало все, що доручали, і дивне мало обличчя: немов овіяне вітром. А в очах ховалася густа тьма, трохи сколошкана, морочна, в яку вабить безконечно поринати, що я й чинив несамохіть при кожній нагоді. Безум цілковитий, адже я не юнак — пожирач жіночих сердець, а грубий тілом кнюх, який не мав до цього життя ані належної енергії, ані завзяття. Окрім того, кнюх одружений удруге на тій-таки жінці, всиновив чужого хлопця, тож не тільки знайшов собі гавань, але й має певні й конкретні житейські обов'язки. Ясна річ, до того дівчати й не подумав наблизитися, хіба стежив звіддала. Можливо, воно було трохи відьмочкою, бо відразу ж викрило мою до неї небайдужість, відтак використовувало кожну нагоду, щоб обілляти мене тьмою морочних і сколошканих очей; а коли я спинявся, ніби правцем битий, легенька, як тінь, усмішечка ковзала по її личку, так, не по губах, а таки по личку, відтак овіяне вітром воно ніби осяювалося, й бігла у своїх справах, а я відчував заколочене серце, котре важко гупало в грудях.

Історія банальна в усіх вимірах, а банальне — це таке, що здобуває поширення і не раз повториться. Коли ж так, то банальне — це житейське, тобто суще і невиняткове. Отже, банальні історії — це вияв типовості у світі, що не завжди те саме, що стандартизація. Світ банальний, це так, але банальний він тому, що існує. Небанальність — це виродження, виняток, особлива колізія, випадок, те, що виривається із нормального плину, відтак небанальність — щось на зразок божевілля, коли б саме божевілля не було так само банальне. Отже, описуючи цю тривіальну історійку, я нічого в собі, ні в світові не відкриваю, але вона, як виявилось, мала немале значення для мене персонально, отже, для світу — банальність, а для мене — щось особливе.

Розумів, що ніколи до тієї малої не підійду, навіть не заведу балачки, бо між нами

настановлено стільки бар'єрів, що відстань більша, аніж до місяця. Бар'єр перший — різниця в роках: мені під сорок, їй за двадцять, забагато; бар'єр другий — різниця фізіологічна: я повний і високий, маю понад сто кілограмів, а вона супроти мене — як миша супроти слона, маленька й худенька; бар'єр третій — недавно вдруge з'єднався зі своєю жінкою, і хоча в нас любовного запаморочення від цього не виникло, бо шлюб побудувався на цілком раціоналістичних основах: мені треба було жінки й дах над головою, а їй нормальну впевненість у світі, якої досягають тільки заміжні жінки, було б чимось диким розлучатися з нею вдруge, а заводити флірти бажання не маю жодного. З другого боку, не міг не пам'ятати, як повелася моя дружина, коли її стежки-доріжки переїхав отой невгамовний, правда, вже тепер погамований, мотоцикліст; вона без надуми скочила на заднє сидіння машини, обійняла вибранця за стан, вдихнула сморідкого духу: суміш бензину, шкіри та козла, — і, заплющивши очі, погнала у глибину свого гріха. Я ж так учинити не міг, можливо, тому, що мої батьки були взірцем тривалої любові й виняткової відданості одне одному, й ці гени, треба признати, таки передалися нам із сестрою. Але ні мені, ні сестрі в цьому не поталанило: її чоловік погулював, від чого вона тяжко страждала, а моя історія звісно яка! Інколи навіть думаю, що повернувся до своєї жінки саме завдяки дії отих генів, бо тямив: те, що мали мої батьки, для мене лишень фата-моргана, через що моє життя й складається, як своєрідна система колапсів, після ж кожного залишаються кола іскристих мертвих солончаків. А це значить, хочу того чи ні: щось у моїй душі повсякчас умирає, і рветься вона не з тіла, а з себе, але, як сказала одна загублена в часі й у світі поетеса (її книжечку дав мені таємно почитати один із моїх друзів-бібліофілів), "душа із себе вийти не може".

Зрештою, історія з тією малою хтозна чи є колапсова, навпаки, я вперше відчув, що можу не просто не володіти собою, а метафізично не володіти собою. Досі всі свої дії контролював мозком; навіть гаряча любов до тієї, котра вдруge стала моєю дружиною, ще замолоду не була безумством, а будувалася на нормальних підставах: хлопець і дівчина вподобали себе і любилися, як уміли й могли, очевидно, не вельми глибоко, бо невдовзі перекинулася до іншого, я ж через те з відчаю не поліз у петлю, а ще з того іронізував. Коли ж почув, що вибранець моєї жінки розбився з новою коханкою на задньому сидінні, то спершу навіть розреготався, цілком негречно, признаюся. Отоді-то й сталося, що моя колишня половина, а тоді новоспечена вдовичка, і потелефонувала, ніби я залишався їй найліпшим другом, і, ридаючи, розповіла цю історію, правда, оминувши факта, що її другий чоловік віз кудись таки нову коханку (про це сповістила невдовзі при довірній розмові, але я те довідався ще відразу по катастрофі з вуст моїх друзів, які люблять переповідати подібні пікантності); а відтак попросила прийти й допомогти їй, бо цілком утратила голову і вибилася із колії. Отож я, як дурний, навіть зайнявся організацією похорону свого суперника, зрештою, став одним із чотирьох, адже не родич, котрий мужньо підставив плече під гроб того мотоцикліста, і коли б мав лиху вдачу, міг би відчувати сатисфакцію. Одначе, занурившись у клопоти, не міг не пізнати: біда є біда незалежно від того, кого вона б'є, отож відтоді жарти щодо

вмерлих чи мертвих з мого язика не зіслизали, особливо при дружині, хоча і в найтрагічнішому може бути своє комічне. Та це наше спільне пережиття знову зробило нас друзями, ми передзвонювалися, часом щось у мене просила, але ніколи не відчував: усе це жіночі штучки, бо ні разу нічим не заохотила мене до ближчих стосунків. Зрештою, це мене задовольняло, бо, правду кажучи, я її викреслив зі свого серця (з голови ні) і ніколи її туди не повертав, а жінки в таких речах чутливі. Так тривало років із три, ні, чотири, аж доки не сталось у мене тієї історії із завом. Отоді вона й постукала горішком об стовбура. Власне, все відбувалося нормально: вибравши її з-поміж знайомих та друзів на ангела-утішителя, я вчинив десь так, як і вона, коли розбився її коханий мотоцикліст, тобто потелефонував у скрутну хвилину, а це значило, що таки попросив допомоги, на яку розраховував, бо подібну допомогу колись подавав сам, а яка жінка таким моментом не скористується? Одне в цій ситуації було неясне: як могла вона здогадатися, що прийду саме в той вечір, адже відіслала з дому сина. Ну, хай це було простою випадковістю, але чому приготувала качку із яблуками — це вже випадковість не була, більше того, приготувала й свічки і влаштувала вечора, цілком подібного до тих давнеколишніх наших інтимних із випивкою, інтелектуальними балачками, сердечністю та й поєднаністю; при першому одруженні таке було в нас не раз, отже, свідомо повертала атмосферу нашої з'єднаності, а який чоловік подібне витримає? Отож я поклав їй руку на коліно, на що не зреагувала ніяк, а може, й зреагувала, бо від того коліна вдарив мені у руку струм, аж відсмикнув пальці. Та це не врятувало мене, бо той струм, хотів чи ні, збудив заснуле тіло, а ще того струму додалося, коли ми протанцювали під чудову музику, що линула з магнітофона, повільного танця, і я не стримався, щоб не поцілувати її — віддалася поцілункові так само, як колись. Але цього разу струм мене вже не бив, хіба хміль у голові звив кучеряві завертаси, від яких з'явилося очманіння. В результаті ми опинились у ліжку, і я відчув, пробуваючи в ній, що маю не просто задоволення, а звільнення: від проблем, гризот, важкоти у тілі, самотності та блукань світом, бо все це добряче мені остобісіло. Відтак сказав собі: "А яка, зрештою, різниця, люблю її чи ні, захоплений нею чи не захоплений, головне, що знайшов гавань, а чи цього не весь час шукав?" І саме це, здається, й стало головною моєю помилкою, бо я не любив жінки, а імітував любов до неї, а що найгірше, імітувала те саме до мене й вона, бо назагал надто віддалилися одне від одного, хоч і не настільки, як це буває в незнайомих людей, котрих при принагідній зустрічі вдаряє раптом меч пристрасті, і вони, хоч і не знають одне одного, за мить можуть стати найближчими з близьких. Цього в нас не було, бо надто добре зналися, як знаються однокласники чи однокурсники — ось чому вони так рідко одружуються. В нас, при новому з'єднанні не виникло т а ї н и, тієї загадки, яка й стає каменем-кременем, що ним викресують з іншого каменя, навіть не кременя, іскри та вогонь. Отже, ми зійшлися не тому, що вогонь в нас викресався і воскресився, а тому, що обоє здалися перед випробуванням життям, а це вже і є колапс чи соІІабог — розрушення, падіння, ослаблення, занурення, потоплення — своїм з'єднанням ми не створили, а зруйнували отого духа, який і визначає т а ї н у, одним словом кажучи, ми

змирились.

Ось чому в наші стосунки швидко завітав будень, значно швидше, як це буває у закоханих молодят, бо й молодятами не були та й закоханими. Єдине добре в цій ситуації те, що дістав нормальну, без проблем спромогу гасити свою сексуальну затурбованість, а отже, чинився ще спокійнішим, відтак ніщо мені не заважало ставати тим нурцем, котрий задоволено поринає в глибини буття, зовсім не маючи наміру вириватися з нього, щоб ковтнути справжнього повітря, адже безум у житті — це і є спроба такого повітря ковтнути.

Ось коли з'явилася та юна "відьмочка", і я, хоча зовсім того не бажав, таки випірнув із власних глибин, а таки ковтнув повітря безуму, якому немає мисленого виміру. І сталися зі мною дивні речі. Щодо дівчини — уникав її, як тільки міг, але вона постійно вигулькувала на дорозі. Це дивоглядна річ: у великому місті люди, навіть знайомі поміж себе і не вельми віддалені місцем прожиття, можуть роками не здибуватися, коли не підтримують зв'язків штучно: через телефони, домовлені зустрічі тощо. Але тут відбувалося щось аж зовсім чудне; міг би навіть подумати, що вона зумисне за мною стежить, відповідно й виринає в найнесподіваніші моменти, щоразу обливаючи мене мороком отих дивовижних очей і навіть сама лякаючись од тих здибувань. Але я чомусь упевнений, що зустрічі поза роботою були не підготовлені, а таки принагідні. Наприклад, заходив до трамваю чи магазину й заставав її там; міг перестрітися на вулиці; або взяти б такого приклада: можна прийти до певного місця двома шляхами, ото ж ішов тим, яким ходити не звик, — і опалювався мороком знайомих очей — ось чому називаю її "відьмочкою". А ще й тому, що, навіть не зустрічаючись, постійно відчував її в собі, більше того, впізнавав у інших, цілком незнайомих людях. Вона ніби поселилась у мені в голові, в нутрі, в шкірі й так чи інакше якимсь імпульсом про себе нагадувала. Гнав її із себе, часом брутально, а коли зустрічалися по-справжньому, вівся, наскільки міг, холодно: відводив очі, виходив із трамваю не на своїй зупинці, переходив на інший бік вулиці, але й це не допомагало; здавалося, вона розмножувалась у мені та в довкіллі багатоіпостасно: попереду, ззаду, з боків, знизу, згори, в тілі справжньому, в тілі уподібненому, в думках, снах, бажаннях — скрізь вигулькувала, як риба на плесі, й тільки чинила, що невідривно дивилась. Тоді приходив додому роздразнений, зморений, обезсилілий, а водночас і щасливий, задоволений і змолоділий, і тут, вдома, знаходив реальний лік на таке навадження, і ліком тим ставало задоволення від сексуальної роздразненості, тобто виявляв посилений інтерес до дружини. Накидався на неї при першій можливості: коли її хлопець гуляв, чи коли засинав, на що вона відповідала також гарячіше, ніж завжди, отже, виходило, що закохувався не в те мале чортеня, яке сколотило мій спокій, а таки у власну жінку, а чи такі речі жінкам приємні? З одного боку, так, бо відчувала пристрасть до себе, а з другого, не міг позбутися враження, що вона про все здогадується, бо часом зупиняла на мент пильного погляда і ніби забувалася на хвилю, а яюсь, уже будши піді мною, сказала найпрозаїчніше:

— Таке враження, ніби в когось закохався?

— Не зрозумів, — мовив сердито. — Хочеш освідчення чи розладнати мене?

І це був єдиний випадок, коли став по-справжньому лихий. Якщо жінка під час кохання вставляє прозаїчне чи буденне слівце, котре до кохання стосунку не має, наприклад, при з'єднанні раптом охає й каже, що не встигла намочити білизну, або: "Стривай, щось у горлі пересохло, піду нап'юся" і так далі, то я скаженів і мав бажання її побити. Вона цього мого ґанджа знала, тому теми, що я, мовляв, у когось закохався, не продовжила, але я того зауваження не забув, воно увіч означало: провести дружину навряд чи вдасться, адже є речі, на які жінки надчутливі, і тут треба бути аж вельми сторожким. Я й був сторожким, але своєї абсурдної пристрасті подолати не міг, отож почав витворювати не кохання, а його імітацію, насправді не раз забуваючи, де є об'єкт імітації, а де його предмет. Тобто цілком не був упевнений, чи зімітував своє кохання до "відьмочки" (відтепер так її називав, бо імені не знав та й не намагався вивідати), чи до власної жінки. Тобто те, що я здурів од "відьмочки" й несамовитів од того, сумніву не викликало, сумнів був у іншому: чи не є мій одур реакцією власного-таки організму на колапс, котрий починався цього разу в родинному житті. А це значило, що я хотів любові, хотів справжнього погідного й дружнього життя, бажав злиття з жінкою не лише фізичного, але й духовного, а останнього й не було, бо жінка останнім часом почала мені на кожному слові перечити, неодмінно викликаючи роздратування, отже, не гармонізувала, а дисгармонізувала, і спільності ми досягали однієї — в ліжку, та й то не завжди. Тим-то й кажу: чи не була "відьмочка" породженням моєї уяви, тобто чи не стала для мене соломинкою для того, що тоне, адже поринання — одна з ознак колапсу. Ясна річ, що особливої уваги до себе дівчина не могла не помітити — це в їхній, як казав, природі, але я аж зовсім не був певний, чи її підігрування моєму безумству було щире, чи тільки тонко розіграна насмішка кокетки, скоріше останнє, бо найправдоподібніше; принаймні ще не втратив настільки голови, щоб не розуміти й не бачити бар'єрів, котрі нас розділяли, зрештою, і їхньої неперехідності. Міг би підійти до неї при нагоді, такі нагоди траплялися не раз, і поспитувати: сміється з мене чи справді між нами з'явилась ота метафізична т а ї н а, яка розумових розважань не потребує, але це значило б іти на ризик: коли кпить із мене, ще півбіді, постраждаю, помучуся, а тоді заспокоюся і знову піду на поринання, тобто ввійду чи впливу у широку пащу будня, який мене не без задоволення пережує, як жує всіх та повсякчас. Ризик же був у тому, що "відьмочка" на мого безума могла б відповісти, і тоді я, при своїй старомодній порядності, мусив би вдруге розлучатися зі своєю жінкою, а що знайшов би? Адже досить поставити нас обіч одне одного — і цілий світ зарегоче, рвучи собі боки! Саме тому вирішив, що моя "відьмочка" — щось подібне до літературного героя; той також імітація живого світу та буття, продукт вимислу живого мозку, але структура нематеріальна. З іншого боку, це субстанція, яка, народившись, починає існувати реально, бо література, коли зайти глибше, насправді не є імітація, а творення нової, хай і нереальної дійсності, через імітацію твореної. Ось чому я подумав, що "відьмочку" вигадало не моє розумне, раціональне, реальне й коригуюче начало, але той янгол-охоронець, котрий сидить у нас; саме він і починає творити в нас метафізичні

імітації, потрібні нам, як соломинка, для того, хто топиться, а я таки й справді в родинному морі почав топитися, бо замість щастя чи задоволення-контенту дістав буденну рутину, яка тим швидше почала мене заливати; кажучи чесно, дружину любив не живим сьогочасним, а колишнім умерлим почуттям, тобто імітував. Ось чому моя жінка й сказала в час найвищого мого сексуального наповнення: "Таке враження, ніби в когось закохався!" Але найочевидніше: я не закохався, це була тільки одна із імітацій мого янгола-охоронця, його, можна сказати, літературний твір, така собі новела, якою рятував мене від поринання.

Ось чому вирішив поїхати у рідне місто, кам'яне місто, де чаїлося у землі чи в могилах бабів, дідів та прадідів моє непотужне коріння, а непотужне тому, що я — плід громіздкий, але всередині порожній. Вирішив, отже, покинути в просторі й жінку свою, і "відьмочку" та й опинитися сам на сам із собою колишнім. Сентиментально наладнався і рушив позіхати біля стін рідної школи, до якої сентименту ніколи не мав, бо робила з нас, як казав, не людей, а таки імітації, і тільки силою опірного духу дехто із нас, в тому числі і я, тими імітаційними подобизнами не став. Отже, і школа, і вчителі, й учні, і все те, що я капітально, як сміття, вимів із себе, стали ніби та ж таки новела, літературний твір, придуманий великими імітаторами цього світу, які поклали на карба світову місію убити в нас дух і перетворити в безвідмовні гвинтики. Частина із нас тими гвинтиками стала, тобто рушили у світ мертвими і мертвими з нього чи вже повідходили, чи вийдуть, а частина духом була оживлена, саме тому й поселились у них янголи-охоронці, а це значить дістали вони Божу частку — і досі твердо вважаю, хоч як самовпевнено це звучить, себе за такого. Бо навіть не створивши у світі якогось добра, малого чи великого, Богом заповідженого (адже мушу на роботі не жити, а функціонувати, тобто залишатися гвинтиком), духа маю просвітленого й не чиню через те зла, освяченого суспільством, у якому доля мене поселила, навіть сторожко того бережуся, хоча боротьба в мені, як бачить читач із цих записок, чиниться шалена, і я, як шевченківський човен "у синім морі", то виринаю, то потопаю. Відтак колапси чинились і в моїй душі, від чого утворювалися кола безживних іскристих солончаків, але побіч існувало видиво джерела на зеленій галявинці, з якого витікав дзюрчисто-чистий струмок, і росли квіти "мило", й стриміли, гінко пошумовуючи листками, чудові осоки, котрі закликають подорожніх, щоб напилися щирої вільги, перед цим вимивши від куряви днів руки та обличчя. Розумію, що це символ, та знаю й інше: така кутинка в моєму рідному місті й справді була і є. Отже, без проблем можу піти туди і дістати такого потрібного мені причастя.

Однак я з тим не поспішав, щось відводило, знаю і що: страх. Коли та кутина так нав'язливо почала з'являтися в пам'яті, чи не є це знаком, що з нею могло щось нагло недобре статися? Нічого дивного, адже великі імітатори світу, під началом яких мушу жити, ретельно знищують такі долинки — бачать-бо в них присутність живого духа, супроти якого вони й піднялися зі своїх боліт.

Для застороги спитав у батьків: чи збереглося те місце? Вони не знали, бо живуть тепер у п'ятиповерховій коробці стилю "барако" і рідко виходять за межі окресленого

нового кола: двір, магазини чи базар, бо з кожним роком неможливо, коло ж інтересів їхніх звужується до міри солончака, котрий раз по раз виникає в моїй уяві. Вони вже змирилися, здається, остаточно і поступово перетворюються в таких, як та стара, котра сиділа на ганкові біля місця моєї колишньої роботи. І як та стара, вони спокійні, очі їхні налилися каламутом, який і є познакою того спокою. Вони раді моєму приїзду, але відчув, що за час, відколи не бачилися, несвідомо від мене віддалилися. Це не значить, що почали ставитися до мене гірше, просто простір, прокладений між нами, збільшився. Але на звістку, що я повернувся до колишньої жінки, видимо зраділи, бо шлюб для них — спілка нерозторжна.

— Ми хотіли б, — сказала мати, — дочекатися від тебе внука.

Батько при цьому лише мовчки кивнув.

— Але ж маєте двох онуків, — здивувався я.

— То внуки від Галі, — сумирно сказала мати. — А ми хотіли б і від тебе.

І батько знову мовчки хитнув головою.

— Ну що ж, — весело сказав я, власне штучно-весело. — Думаю про це вже сам.

І це була несподівана фраза з мого боку, бо досі дітей не хотів. Бажати дітей — це значить брати відповідальність за те, що пустив їх у світ. Але що їх чекає там, де порядкують великі імітатори? Отака школа, де творять імітованих людей, і такі музейчики, які пропагують імітаторів, їхніх героїв та перемоги, як, наприклад, в останній війні? Чи враховували це й мої батьки і чи клали на плечі таку відповідальність, пустивши мене із сестрою в життя? Але в них була інша, своя логіка.

— Світ без дітей мертвий, — сказав спокійно батько, і цього разу мовчки кивнула мати.

І я їх раптом зрозумів. Збагнув, що вони жили не заради імітаторів, а заради своєї любові. Діти ж — це і є плоди любові, ось чому шлюб для них нерозторжний і святий. Любов же — це дерево, котре стоїть над джерелом, джерело його поїть, і воно зроджує не тільки листя, яке стає погноєм землі, але й насіння, у котрому запечатується образ цього-таки дерева — Господній код. Моє ж дерево, на їхнє розуміння, творило тільки листя — погній для землі. Ось чому єдиний їхній інтерес щодо мене тепер: аби я пропечатав душу тим Господнім кодом. Дерево шарпають бурі, рвуть вітри, на нього падають громи, власне блискавки — ось хто для них великі імітатори, але воно, коли встоїть, виконає свою програму від бур, вітрів, блискавок незалежно. Відтак ще одну істину збагнув я, відбувши ту небагатослівну розмову: я не є автентичним, звільненим від інших тілом, а їхня плоть і кров, отже, корона того дерева, саме та, що й родить листя й насіння чи плоди. Без них, оцих старих, в очах яких все більше згущується старечої каламуті, я в цьому світі навіть не солончак, а зрубана гілляка, котра зів'яне швидше, ніж струхлявіє стовбур, і як не дивно ці прості одкровення не просто мене зворушили, але й укріпили.

Цієї ночі, в домі батьків, хоч і не власному тепер, а позиченому чи наділеному імітаторами, мені востаннє приснилася "відьмочка". Раніше привиджувалася також, і не раз, але все еротично, зваблюючи мене чи збуджуючи, — такі сни закінчувалися

тим, що прокидався з набряклою плоттю, підгортав під себе сонну дружину й елементарно задовольнявся; дружина ж у таких випадках ніколи не відмовляла, але й активності не виявляла, очевидячки про мої сні здогадуючись сьомим чи чотирнадцятим відчуттям. Цього ж разу "відьмочка" прийшла сумирна, в темній сукні, що спускалася до кісточок, і з білим намистом, перловим чи імітованим під перла. Виріз на сукні був аж під горлом, отже, тіло міцно запечатала у той креп, власне у п'ятку. Волосся не кучерявилося звільна, як це бувало завжди (кучеряві дівчата, природно кучеряві, мені найбільше подобались), а було пригладжене, ніби прилизане, тільки де-не-де проривалися скручені пасмочка.

— Велів мені Господь, — сумно сказала "відьмочка", — стати твоєю дружиною, але бачу: не хочеш.

— Хочу, — мовив я глухо, — але не можу.

— Таж дружина твоя не любить тебе, а ти її, — сказала смутно.

— Це ще хтозна, — прорік мій голос. — Не зміг же її покинути, а вона мене.

— Але тобі призначена я, — мовила скрушно.

— Ні, — проголосив мій язык. — Тебе придумав. А може, не я придумав тебе, а той, хто визначив, що маєш стати моєю дружиною.

— Це велів мені Господь, — сказала уперто дівчина.

— Господь не чинить нещасними одних, аби ошчасливити інших, — промовив я. — Коли б бажав нас з'єднати, прислав би тебе, коли був я самотній.

— Хочеш сказати, що прислав мене до тебе...

— Так, — відповів я. — Це Т о й прислав тебе до мене.

— Але коли втратиш своє щастя навіки? — спитала дівчина, і на уста її лягла дивна всмішка.

— Це значить, — твердо повів я, — що маю відбути покуту за свого гріха.

— Я твій гріх? — засміялася дівчина.

— Так, — мовив я. — Ти — мій гріх. І коли прислав тебе Господь, то тільки для того, щоб я не засинав у цьому світі.

— А може, я з тебе сміялася? — погасила усмішку "відьмочка".

— Може, — згодився я. — Ніколи про те не забував.

— А те, що робиш нещасною мене, тебе не обходить? Не мучить твого сумління?

— Не роблю тебе нещасною, бо нічого тобі не обіцяв, не зваблював та й не знаю імені твого, — відповів я. — Ніколи до тебе не заговорював та й не був переконаний: реальна ти чи ні. Я син своїх батьків, а вони переконані, що шлюб має бути нерозторжний...

— Віриш у такі дурниці? — запитала дівчина.

— Ні, — відказав я. — Але нещасних у цьому світі творити не бажаю.

— А я? — печально згукнула вона.

— Ти не нещасна, бо створила тебе моя уява, а може, й чиясь.

— Того, що мене послав?

— Так! Але ні ти, ні я не знаємо, хто тебе послав.

— Знаю, хто мене послав, — твердо мовила "відьмочка", недобре всміхаючись. — Той, котрий хоче показати, хто ти насправді.

— Хто ж я насправді?

— Подивись у дзеркало, — сказала дівчина. — І коли передумаєш, увійди в нього. Не бійся, нічого страшного не станеться.

І я підійшов до дзеркала. Було то стародавнє дзеркало, здається, саме те, яке стояло в батьківському домі, коли був я дитиною: жовтувате, з полущеною по кутках полудою. Потім... що це було потім? Ага, потім його випадково розбила моя тітка, і я інколи, заплющившись, виразно бачу, як воно розпадається на трикутні лискучі скалки. Отак розвалюється, а в кожній зі скалок заломлюється тітчине обличчя: скільки скалок, стільки тітчиних облич. А ще згодом тітка потрапила в катастрофу, і відтоді я панічно боюся розбити дзеркало. Але зараз воно повернулося із глибини мороку неушкоджене, однак так само полущене й жовте, може, навіть жовтіше як було. І в тому дзеркалі побачив себе: непомірно роздутого, із обвислим, як у бульдога, лицем, зі свинячою щіткою волосся, з маленькими сонними, запливими товщем очима, з карачкуватими, вигнутими, як у кавалериста, ногами і з носом-картоплиною, що червоно палав. А поруч із цією виразною карикатурою стала вона цілком така, якою її витворив мій печальний розум: прекрасна і знадна, з морочними, але такими вабними очима, з кучерявим волоссям, розсипаним по чолі і скиненим на плечі густим потоком, із ніжним молочним обличчям, що його ніби обвіяв свіжий вітер. А ще побачив на власній сорочці серце, грубо намальоване червоною барвою. І те серце билось і стріпувалося, стискалось і тремтіло — бідне, бідне серце дурного й нікчемного телепня.

— Чи ж добра ми пара? — спитала дзвінко дівчина.

— Нікудишня, — відказав я.

— Але ж ти прекрасний, — мовила вона сумно. — Це я щось таке... Хоч, по-моєму, і я несогірш.

— Краса тільки тоді краса, — мовив повчально я, — коли вона справжня, а не імітована.

— А моя краса імітована? — здивовано спитала дівчина.

— На жаль, — сумно відказав я. — І це тому, що ти мені недоступна.

І від того жорстокого слова зображення у дзеркалі почало мінитися й потворитися: стояла там чорнорота, вусата, беззуба баба із палючими очима, зрідженим майже до лисини сивим волоссям і з карачкуватим, як і моє, тілом. І та баба стала реготатися, тицькаючи в мене пальцем, бо я не змінився. І той сміх дивно мене вразив, тож відсахнувся і щосили вдарив об дзеркало кулаком. І воно почало без дзвону, наче в заповільненій зйомці розпадатися, розвалюватися, ламатися на трикутні уламки, і в кожній скалці було відбите не моє, а її обличчя. І не потворне старе, яким витворила моя нехіть, а юне й прегарне, яким витворила моя уява, однак цілком неживе, ніби намальоване триста років тому, а тепер ожиле. Триста років тому, а може, й тисячу, бо все, про що хочу тут оповістити, старе як світ, бо в усі часи і в різних кінцях світу весь час відбуваються отакі історії, нікого вони через банальність не вражають, але чому так

болить і стогне, так кривавиться й кидається моє намальоване на сорочці серце?

Прокинувся, за вікном стояв сірявий світанок, а груди мої нагадували казанка, налитого сірим дощем. Це мене вразило не менше, як сон, якого пам'ятав до найменшої одробини. Вчора, коли ходив до школи, день і вечір випали чудові: чисті, затишні й свіжі. Сподівався на не менш розкішний ранок, адже намітив піти до тієї долинки, що не раз мені привиджувалася, стала своєрідним символом і дивно манила, саме ота: із джерелом, осоками, струмком, травою і квітами "мило". Сподівався, що йтиму туди в ледь-ледь застиглих, зтуманених повітряних хвилях, що їх пронизують перші промені сонця. Сподівався, що ноги мої митиме щедрa роса, що спалахуватиме коштовними камінцями на листі дерев та трави, що колись так зачаровувала мене, хлопчакa. Саме в такі хвилини й можливе одкровення, якого потребував, а може, одкровення із причащенням. Але все вийшло інакше, бо в житті завжди все виходить інакше, ніж задумуємо. Дощу, правда, не було, можливо, тому, що злив його до казанка своїх грудей чи точніше серця, але небо важко, свинцево звисало, а це вістило, що не буде ані сонця, ані роси. І я раптом подумав, — можливо, під впливом щойно побаченого сну чи кіно-сну, — що це мені знак, аби не йти до тієї долинки та джерела. Бо чи так важливо: є воно насправді на цій землі й у краю твого дитинства, а чи нема? Головне, щоб воно було, не нищилося і не засихало в твоїй душі. Головне, носити його там і ніколи не забувати, а я цього, здається, завжди дотримувався, бо потребував того джерела. Та мені в цей приїзд у рідне місто конче треба було переконатися, що долинка моя не імітація, адже навіть школа, яку я довго й твердо вважав цілковитою імітацією, виявилася при тверезому розмислі хоч і імітацією, але і з зерниною духу в своїй суті. Ось чому так важливо було переконатися, що чарівна долинка із мого дитинства та юності ще й досі існує, адже вона напевне була — і саме така, яка затрималась у пам'яті. Отож погасив того голоса, котрий остерігав мене, і встав із ліжка. Батьки вже не спали — старі прокидаються рано. Сказав, що перед сніданком маю звичку прогулятися, що заміняє мені зарядку, на що вони не заперечили, отож вийшов у насурмлений ранок. Неба й справді не було, а побиті першим золотом кущі заповились у найніжнішій сірій тканці. Вулиці порожні, і я йшов, ніби потрапив у безлюдне місто. Але місто не було безлюдне: вряди-годи прокочувалися авта, де-не-де виринали люди, пси й кішки. Але й авта, й постаті, сірі та насурмлені, ніби налилися водою. Як, зрештою, і я. Пройшов Рудинською вулицею, де народилася й провела дитячі роки моя мати, і завернув до завулка, що витікав до ріки. Тут мене оббрехав собака, гаряче й люто наседаючи, і я пішов задкуючи, поки той не відстав. Тільки тоді зміг обернутись. У глибокій долині текла засипана камінням річечка, сіровода й лінива, з кількома смужками гребельок для переходу. Але очі мої дивилися не туди. Погляд мій оперся об круглу порожнечу, ніби вирізане в повітрі порожнє коло. Зрештою, збагнув, що то була за порожнеча: осокори біля джерела зникли, натомість побачив між трави високі пеньки, уже частково зруйновані, бо з осипаною корою. Перейшов через кам'яну гребельку й пішов травою, яка була ані ясно-зелена, ані заросена, а суха й посіріла. Там, де колись тік струмок, лишилося тільки русло, та й те в кількох місцях

зруйноване, тобто злилося з довколишньою рінню. Пішов через ту ринь. Трава біля пеньків також сіра й нежива, а там, де росли квіти й де було саме джерело, не побачив ані квітів, ані джерела, тільки засипану камінням невелику яму, суху й без жодного сліду течива. Роззирнувся довкола: хати сіріли, вкутані кулями туманцю, — жодної біля них постаті й нічого живого. Шумко втяг повітря і почув над головою печального пташиного покрика, тільки одного. Звів голову, але птах, що мене привітав, летів, очевидно у хмарі чи вище, отже, був цілком для моїх очей невидимий. І я знову подумав про імітації. Можливо, це джерело саме й почало з'являтися так часто до мене, бо стало імітацією, а можливо, і птах, котрий щойно до мене обізвався, також імітація, бо все залежить у світі не так від того, що в ньому є, як від нашої системи сприйняття й бачення, бо, здається, і весь світ є величезною, дивоглядною чисею імітацією. Я думав про це, але душа протестувала. Протестувала, бо хотіла, щоб світ не був тільки листям зі зрубаних дерев, а щоб дерева ті впустили в траву зерно, хоча хтозна-коли воно проросте.

Колапс IV.

Куш бузку

Уже не раз зарікався спати після обіду у вихідні; зрештою, так само у всі відведені на відпустку дні, тобто саме в ті, коли людина могла та й мала б відчувати волю від роботи, адже робота даремно має один корінь зі словом "робот", тобто коли заряджений на необхідне функціонування, адже ніколи я в роботу душі не вкладав. Але саме в оті дні звільнення ніби провисаєш у повітрі, а обід жінка залишає поживний та й до смаку мені, тож я, хоча й беру, як це звик, книжку до рук, відчуваю обважніння, окрім того, спить мала дитина — я все-таки послушався батьків і пустив у цей світ істоту жіночої статі; все у хаті стає сонне й тихе; жінчин хлопець чи в школі, чи десь надворі. Дружина сідає, щоб не заважати мені, на кухні й тихо шиє, мотає голкою й махає, і, хоча не бачу її, мене все одно заколисує цей рух, а голка тягне білого, чи жовтого, чи сірого, чи червоного хвоста, і мені невідь-чому здається, що ці хвости, як розпущені струни гітари; очі важкішають, а в голові з'являється химерна порожнеча, навіть легенько гуде, і мені уявляється, що рушаю й беззвучно плаваю по сонному простору, який залишається сіривим, з перламутровим вилиском етером; незримі й дивні струми повітря обточують мене — тоді ввижаються обличчя, котрих не бачив багато років, хоча для чого вони мені, а я їм; зрештою, сні завжди будуються на законах абсурду. Можливо, це мої однокласники, розгублені тепер по світу, можливо, вуличні приятелі; найпевніше, коли б зустрів їх, то навряд чи й пізнав, та й вони мене. Все-таки борюся зі сном, роздираю повіки й бачу стелажі, на яких любі мої книжки. Але дивна річ сталася останнім часом із тими стелажми та книжками — я ніби перестаю їх любити, тобто вони все рідше й рідше гукають, щоб узяти ту чи іншу до рук, а кожен, хто любить книжку, знає: коли перестають гукати, то ніби також засинають, і той тонкий зв'язок, який існує між книжкою та її господарем, ота тонка нитка, одна із безлічі в цьому світі, що лучить нас зі світом милих речей чи істот, стає тоншою за павутину або й зовсім розчиняється у сірому перламутровому повітрі. Може, тому, останнім часом купую все

менше й менше книжок, хіба потрібні для роботи, а що працюю тепер у музеї, котрий прославляє минулу війну, то нові книги здебільшого на цю тему: про розвідників чи шпигунів, спогади генералів, здебільшого в записках, бо де їм, бідолахам, навчитися писати. Часом мені стає дивно, що саме така література почала збиратися в мене вдома побіч із тією, вишуканою й прекрасною, яка підносила мого духа й вивищувала його, але так сталося несамохіть, бо мушу насичувати екскурсії, які веду, якимись свіжими фактами, отож підстібнутий нашим ентузіастичним директором, для якого минула війна якась панацея з панацей, біжу в книгарню й купую ту чи іншу дурню, від якої мене нудить, бо істерія, здійснена навколо тієї війни, уже давно переросла здорового глузда; радіо про ту війну терендить зранку до ночі, а може, й уночі, і мене закономірно пробирає підозра, що коли навколо здійснено стільки галасу, та ще й істерично-запопадливого, щось тут не гаразд, і я починаю тихо думати, не ділячись такими думками ні з ким: а чи не є ота війна соломинкою для великих імітаторів, якою вони хочуть врятуватися, бо таки топляться, топляться; і мені стає радісно, що вони топляться, і хочеться сказати про те численним екскурсантам, яких наганяють до нашого музею: не вірте тим брехням, війна була нещастям, а не торжеством духу великих імітаторів. Але губа моя на замку, а очі сонні, я навіть помітив, що ледве не засинаю, оповідаючи про подвиги тих і тих, бо все це наливає мене сірою водою безпросвітньої нудьги. Отож виходило, що книги про ту бійню я хоча й купував, але не прочитав жодної; а в моїй схильній до засинання душі вже давно ворухиться черв'ячок, який сипить беззубим ротом: "Ну чому, ну чому ти приліпився до цього ідіотського музею, який наче рахітичний скелет великих імітаторів, ну чого не знайдеш собі діла, яке б тебе хоч трохи захопило?" Так говорило моє сумління, але сили вистачало хіба на те, щоб не заснути, коли я вів лекції, коли дивився на важкі, тупі, ніби навмисно карикатурно виліплені фізіономії ветеранів, на їхні цяцьки на грудях, більшість з яких були фальшиві, тобто куплені на базарі, коли слухав їхню тупу мову, бо словника мали не більше ста слів, коли дивився в їхні мертві очі; якийсь дивний слизький жах охоплював тоді душу, і мені здавалося, що коли не зважуся на щось, коли не вирвуся з цієї істерично розбризканої каші, то колись замість того, щоб оповісти про великі подвиги батьків наших і дідів, котрі врятували нас від чуми (щоб принести іншого типу чуму, шепотів мій черв'ячок), я стану перед публікою, котра дивиться на мене не менш сонними оченятами, як я на них, і завию, як вовк, а відтак звісно куди мене відвезуть. Ось чому, коли звільнявся від тієї роботи, у вихідні та відпустки, я не оновлювався, не брався за щось любе мені, не читав чудових, розкішних книжок, коли кожне речення — ніби стільник із медом, а поринав у сонні хвилі квартири, якщо спить і дитина, бо коли вона не спить, то жінка відсилає мене покатати її в колясочці. І я тупо везу ту колясочку, а дитина мирно сидить, бо напрочуд спокійна, і тільки коли влюриться, розкриває коробочку і починає якимось дивно ревти. І я кидаюся до кулька із запасними трусиками й колготочками і швидко все залагоджую, відтак у парку, де кругова алея, безконечно їжджу і їжджу, ходячи по колу, як кінь, прив'язаний до коловороту. І в душі з'являється ще один солончак, холодний, лискучий, який долучається до інших, уже

утворених раніше, і я часом спиняюся перед виходом у парк і посилаю погляда у глибину затарасованої машинами вулиці, хоч добре знаю, що вона не вельми й довга та й куди веде, а веде до того-таки музею, де вариться каша, з якої сплітають щоденно соломинку для великих імітаторів.

Інколи отямлююся і резонно запитую себе: "А чого, зрештою, кажуся? Чому тримаюся, як воша кожуха, цього музею, де експонати мені бридкі: зброя, колажі, фотокартки, документи, фізіономії тих, кого тут хочуть увічнити? Чому не знайду місця спокійнішого, коли вже йдеться про музеї, ну, хоч би зайнятись археологією, де можна віддатися виключно науковим проблемам? Чому не вразитися чимось таким, що мене б непомірно захопило?" Але річ у тім, що часом мені здається: щось у мені є навіки зламане, те, що не дозволяє мати захоплення, адже навіть любовне запаморочення із "відьмочкою" не розтопило моєї замерзлості й холоду. Можливо, думаю я, причина в тому, що ота долина із джерелом, струмком, осоками зникла не тільки з реальності, але й з моєї душі, бо осокори мої зрізані, джерело засохло, а "мило", щоб змити із себе сірий порошок, також давно не існує. Отоді й приходить у душу жах, жах, який має слизьке тіло, розплющену голову і роздвоєного язичка, повного отрути. Зрештою, часом думається мені, можна й не ускладнювати існування: віддавати належно роботі те, що мушу, отже, на роботі перетворитись у робота, а вдома знаходити милі душі іграшки, хоч би поринання у безмежний світ книг, адже стільки їх є дивовижних і чудових! Але книги таки й справді переставали мене вабити, хоч міг би простягти руку, відсунути скло полиці, виловити корінця і поринути в солодкі хвили. Та коли це чиню, мене повільно починає колисати, безтілесного й роздутого, ніби куля, а очі звужуються, стають півприплющені, я ніби опиняюся на космічному кораблі в стані невагомості, отож чи не краще скластись, як складається дитяча розкладна книжка, а це значить торкнутися головою подушки; перед очима ще ряблять літери з розгорнутих сторінок, на яких зафіксовано стільки подій і карколомних ситуацій. Натужно дивлюся на рябе плетиво, літери розповзаються, наче жучки, сонне повітря омиває голову, за стіною сидить мирна й спокійна дружина, матиляє й матиляє голкою, — в'ється нитка, і мені раптом хочеться, щоб ця нитка напнулася, як струна, і щоб дружина вдарила по ній енергійними пальцями. Тоді з'явився б звук, якого прагну почути, який часом і оживає в мені й живе десь на дні, але так далеко, що ледве розрізняю видава, що там проявляються. А видиво одне і те ж: місто мого дитинства і юності, в якому не був відтоді, як повмирали батьки, спершу батько, а дуже швидко по ньому й мати, відійшли у світ незбагнений, якщо й справді те, куди вони відійшли, світ; відійшли спокійно, добре знаючи, куди йдуть і не роблячи з цього трагедії, і щось там, у тому місті мого дитинства та юності, турбує мене, бо чогось не розумію, чогось не можу збагнути конче важливого й мені необхідного. Не тямлю, навіщо все це, можливо, тому, що в мені до кінця не загасло оте "небажання спати", зрештою, можна було б піти до приятелів, перехилити з ними чарку-другу, крутиться та ж таки нитка, що і в руках дружини, але тоді знаю, що буде. Тоді сонна тиша квартири вибухне, як начинений динамітом склад, і та сонна нитка на кухні порветься, і в жінки моєї стане

лихе обличчя (о, як давно минули ті часи, коли ми сокровенно проводили інтимні вечори при пляшці доброго вина!), голос деренчатиме, бо він завжди в неї деренчить, коли невдоволиться й вимовляє мені, а все тому, що я витратив зайві копійки, а вона не працює, бо дитина мала, а нас на мою зарплатню мусить існувати четверо; цей голос деренчатиме навіть тоді, коли я не протрачуся, а мене вгостять, але досить людині ступити на цю стежку (компаній, випивок, товариства), то вона покотиться, як по льоду. Отож мушу забути компанії, випивки, товариства, а таки сидіти вдома, бо можу бути потрібний при нагляді за дитиною, а коли та засинає, маю і собі прилягти, а отже, заснути, тоді на кухні знову пов'ється спокійна нитка і витиметься, витиметься, як мій сон і думки перед ним. Отож ніде дітися, міркую цілком резонно я, і книга випадає з моїх ослаблих рук на груди; можу за неї не турбуватися, бо за кілька хвиль, як пущу по хаті солодке й пружне хропіння, з кухні безшумно впливе розповніла, як і я, дружина, в неї добре обличчя й мирні очі, вона подивиться на мене вдоволено чи невдоволено, хто це вгадає, зніме із грудей тягаря непрочитаних історій і віднесе на полицю, де поставить зовсім не на тому місці, де книзі належить бути, і мені здасться уві сні, що наді мною мигне голубий птах, як маєво солодкої мрії, і це буде зовсім не "відьмочка", якою марив, бо та давно розчинилась у просторі, як грудка цукру в окропі, ані хтось інший із живого світу, а те, що в мені ніяк не може вмерти: надія піднятися над цим світом і подивитися на нього мудрим оком. Отож мені не обов'язково розплющуватися, коли з моїх повік злітає голубий птах, він собі полетить, а я плаватиму, як осінній листок у бочці із застоюною водою, сторожко обмацуючи вкриті пліснявою краї тієї діжки...

І мені здається, що час відступив назад, що я ще студент і їду додому, а які завше солодкі були ті поїздки, коли притулявся до шиби, а за нею починалася музика полів, музика лісків, долинок, мирних хат із простягнутою до неба рукою диму; від того щасливо завмирала душа і починали маритись якісь чудові дурниці. А вдома — тлустий кіт, величезний фікус, настінний зінгерівський годинник. Біля хати широко розсівся кущ бузку, який розцвітає в травні так, що освітлює цілий край і хату, аж подорожні озираються; часом аматори кольорового фото просять дозволу сфотографуватися біля того куща. Мати схвильована моїм приїздом, і так буває завжди, хапається, аби нагодувати мене, бо переконана, що я там, у великому місті, постійно голодний, що й справді не раз бувало; батько сидить на ослінчику й курить, вряди-годи кидаючи запитанням. За фахом він палітурник, від нього приємно пахне папером і клеєм, зрештою, від обох так пахне, бо, постарівши, ходили в парі по установах і опрацьовували ділові папери. Мати впоралася з приготуванням до обіду, стає поруч батька, і я вражаюся, які вони схожі поміж себе. І саме в цей момент пригадую давнього, бозна-де вчитаного афоризма: "Для того Бог дає жінку чоловікові, щоб вона була співучасником радості його й печалі", а ще "Як в одному тілі не може бути ніякого роз'єднання, так його не може бути між подружжям, що зв'язане нерозривними вузами спільного життя".

В моєму житті так не сталося. Дружина на мене аж зовсім не подібна, навіть

поповнівши, і ніколи не була вона співучасником моєї радості та печалі, тобто зараз я й подумати не годен, що міг би чимось сокровенним із нею поділитись. І то тому, що тільки скажу я слово, як миттю заперечить, навіть недослухавши думки, а коли щось захочу вдіяти й пораджуся, то ніколи мене не підтримає. Бо в неї інтерес не я — а родина, біля неї й клопочеться, я ж мушу бути тільки другорядним компонентом її турбот...

Але про свою жінку в цих сонних півмареннях не хочеться думати. Бо синій птах мій полетів аж туди, в далекий, зниклий час, і я виразно бачу, як ми, там, у батьків, сідаємо за стола й говоримо. Нічого особливого й нічого розумного: про їжу, потреби й погоду, більше говорити нам ні про що, хіба старі оповідять місцеві новини: хтось помер чи одружився, когось побили чи хтось захворів. Але в ті хвилини бозна-чому ставало добре на душі, я напрочуд улагоджувався і заспокоювався, і зараз, у сонному півмаренні, вигулькує жаль: уже ніколи не зроблю такого вояжу, а в мене в сім'ї такої злагоди не буває, хоча назагал тут більш як гаразд, мирно й тихо, сонно й спокійно, але чи відчує хоч одна дитина: чи моя дочка, чи її син, отой святий спокій, дивлячись на нас, що його відчував, дивлячись на старих своїх, я...

Ми ніби сидимо у голубій кулі, а може, ми — у череві голубого птаха, що його випустив у світ мій сон, і той птах — літак, якого не виробляють на заводах; синій димок куриться від батькової цигарки, він уже поїв і знову перебрався на ослінця, де схилився й поклав руку ліктем на коліно, а долонею підпер щоку. Мати прибирає зі столу, рухається безшумно й повільно, а на устах її м'яка усмішка.

— Ну от, вивчишся у своєму інституті, і що робитимеш? — питає батько.

Я відповідаю. Батько сидить і курить. І в тому, як підносить цигарку до рота (ніколи не сигарету), і по тому, яка була ота рука, жилава, зморщена, із сильними, чіпкими пальцями, я помітив, що має щодо моєї роботи якогось сумніва, щось йому в ній не подобається, що в нього якась власна логіка, яка ховається, однак, неприступно для мене.

— Зате не гнутиме горба, як ти, — твердо каже мати від порогу, бо саме входила, віднівши на кухню тарілки. Засвітила до мене теплим сивим поглядом.

— А я нічого не кажу, — відповідає похапцем батько. — Що я кажу?

І мені стає ніяково. Бо не так розумію, як відчуваю якусь віддалену істину: всі батьки хочуть, щоб їхні діти заступили їх у світі, а отже, коли вони добрі майстри, найбільша приємність була б для них, щоб сини їхні могли заступити і їхнє ремесло. Так було принаймні колись. Але так уже давно не є, і батько з матір'ю це чудово розуміють. Бо, крім того, що хочуть, аби син заступив їх, не менше бажають, щоб син пішов далі й став на вищій щабліні цього світу. Отож батьковий сумнів бовтався десь посередині між цими умовиводами, а що й сам не міг дати доброї відповіді, тим і мовчав. Мовчав і пускав синій дим, такий же синій, як і птах, у якому зараз ми летіли. Відверто кажучи, на історичний факультет я пішов не тому, що мене вабило знання минулих епох, а тому, що туди легше було вступити, принаймні не треба було складати іспита з іноземної мови, якої в нашій школі мене не зуміли навчити, бо вчитель наш

сам тієї мови не знав, а того, чого не знаєш, навряд чи навчиш. Зрештою, й сам добре не відав, що мене чекає; оте "потім", про яке допитувався батько, було й для мене, як крихкий і хиткий, мов холодець, морок, я ж мав сісти до того холодцю, взяти виделку й махати, вдаючи, що вельми мені смакує. Коли казати відверто, й досі не знаю, ким би хотів стати: мене ставало на короткочасного порива та й то не раз за підказкою, — ось образ іще одного колапсу в моєму житті. Батькові щодо цього було легше, він перейняв факт батьківський і дідівський, ото ж навички мав не лише здобуті персонально, а й на генетичному рівні. Одначе мене родинне ремесло аж нітрохи не приваблювало, і всі спроби батькові в дитинстві та юності залучити мене до нього так жодного результату не дали. Ось чому, думається мені, я такий сонливий у цьому світі й просипляю вільний від роботної зайнятості час, і це як погук виткої нитки, але не тієї, червоної, чи зеленої, чи сірої, що плететься на кухні в руках моєї жінки, ця ж нитка без видимої барви, але невідь-чому збуджує в душі щось таке, чого не розумію, бо воно за далекими хвилями, воно, як кілька пожовклих від часу листків, як старовинна книга, прочитавши яку, раптово відчуваєш, що кров пульсує жвавіше, з'являється й теплота, і це подобає на монотонний хід зінгерівського годинника, а може, його подзвін, хрипкий, стародавній, але виразний, а може, та нитка якось пов'язує мене із запахом книжок, що їх носив батькові на оправу старий Янишевський. Онде бачу: розчиняються двері, і в ту синю кулю, що мариться мені, входить чоловічина, зігнутий у карку і в смішних залізних окуляриках, очевидно вельми старих. Ось він розв'язує тремтливими пальцями шворку, що обкручувала газету, газета розпадається, як шкірка помаранчі; всередині не так книги, як купа пожовтілого й пошарпаного паперу. В батька при вигляді того паперу засвічувалися очі, він підходив, ніби навшпиньки, ніби перед ним розчинявся бозна-який скарб; Янишевський при цьому всміхався тихою і щасливою усмішкою. І обох єднало в цю хвилю щось дивне, те, що починаю розуміти лишень зараз. Батько не на жарт зворушений, у нього легенько тремтіли пальці, очевидно, вже кортіло узятися до того мотлоху, мудрість якого він ніколи не пізнає, бо ніколи не читав книжок, які опрацьовував. Мінялися тоді з Янишевським ролями: до книжок підступав батько, ніби ставав їхнім володарем на певний час, а Янишевський відступав убік, знімав смішні окуляри й протирав їх помнutoю хустинкою, що давно колись була біла, а тепер сіра. Найбільше любив, коли Янишевський приходив у вказаний час і батько викладав з тумбочки на стола лискучі, оновлені томи, від яких пахло клеєм, тим самим, яким пропах сам; відтак уже Янишевський підходив до столу крадливою кошачою ходою, і вже в нього тремтіли руки, а батькове обличчя засвічувалося тріумфальною усмішкою, начебто сотворив чудо, бо він справді сотворив із тією купою негодящего паперу чудо. В дверях замирала не менш горда мати, бо роботу робили разом, тільки мати десь углибині, бо не вона була майстром, а він, бо без його вправності і її робота була б ні до чого, ото ж і усміх на її лиці був не такий урочистий і тріумфальний, а швидше як тінь тієї усмішки. Не знаю чому, те дійство біля столу захоплювало й мене, малого, відсунутого десь у кут і ніби неprisутнього, бо на мене ніхто тоді не зважав, ото ж світив очима зі свого кутка і захоплено дивився, як тихою ходою, ніби крався, підступав

до книжок Янишевський, як на його обличчі запалювалося здивування, відтак обоє вибухали тихим щасливим і рокітливим сміхом. Мати в дверях похитувала головою, але я всього того довго не витримував, бо вони починали говорити про роботу, обмацували книги, роздивлялися, отже, відчуття чуда зникало, тож пирхав і біг бити на вулиці футболу. Згодом такі речі мене взагалі перестали цікавити, бо те, що відбувалося, бачилось як щось мертве й малопотрібне. Куди реальнішим і живішим відчувався туго надутий м'яч, якого можна було сильно вдарити ногою, і він, пружкий і дзвінкий, з хуком здіймався в повітря, а коли дивився на нього в небі, то він здавався мені сонцем, що падає на землю, відтак мій черевик підхоплював його з льоту і скеровував у ворота, де стояв найближчий мій приятель, який гарно й зручно в польоті хапав м'яча обіруч і, підтисши до живота, котився разом із ним у зелену, аж соком бризкала, траву...

Прокидаюся із почуттям вини. Так, начебто обікрав того, хто й сам без копійки. Плаваю у сонному повітрі квартири, на грудях нема книги, штора дбайливо запнута, через це в кімнаті сутінно. На кухні пошепки балакають дружина із тещею, котра навідалася зазвичай у гості. Напружую розслаблений сном слух, щоб вловити зміст розмови. Але розмова не варта таких зусиль — говорять про сукню, яку разом шиють, невідомо для кого: для дружини чи тещі. Однак голоси в них, як у змовників, начебто на потаємній раді: стоятиме цей світ чи ні? За вікном чути гукання м'яча (ось звідки мій сон про футбол), підлітки, серед яких може бути й жінчин син, нащадок мотоцикліста, ганяють як навіжені. Побіч щебече малеча, дзвінко вигукуючи, та малеча як горобці; до речі, повилазила на дерево і тим більше нагадує горобців. А може, то балакають кумасі, що обсіли лавку біля будинку і натхненно мелють. У моїй голові з'являються ідіотичні думки про використання тієї енергії. Кожній мейлі приставляється апаратик — збирач енергії, в який зливається вона, як вода в бочку. ("Бочка й дощова вода, — думаю я, — як це неймовірно далеко від цього світу", ці реалії знову-таки зі сну, з якого щойно повернувся, і я відкладаю цього образу на запасну полицю — помилуватися потім). Поки що думаю про енергію зжованих слів, скільки їх висипається в повітря, але навряд чи коли вона стане додатковим енергоносієм. Поки що несила зрушитись із канапи, до якої прикутий пасами недавнього сну чи просто видження. Хіба що почуття вини...

З чого воно й чому виникло? Відводить мене убік, і я пливу на хвилях таємничого шепоту, який впливає з кухні, шепоту про сукню, в якій та чи та жінка, тобто чи дружина, чи теща, мають оновитися, відтак і обличчя їхні освітяться, отже, думають про оновлення куди більше як я. Теща тихо скаржиться на свою суху шкіру, дружина їй підтакує, в неї геть-но така ж шкіра, адже вони плоть од плоті одна одної, а що дружина моя не має батька, то в ній куди більше ніж половина матеріної крові. Відтак і сталося: материна половина крові поступово з'їла батькову і замінила її, відтак батькова витекла з неї за всі ці тридцять із лишком років: крізь подряпини й порізи, операції та роди, та й взагалі жінка надто часто позбувається зайвої крові. І ці думки ідіотичні, але чомусь товчуться в голові. Тепер же обидві напрочуд подібні між себе жінки сидять на кухні, два однакових дерева, що випнулися з одного кореня, листя їхнє шелестить і

шелестить, та чи є під тими деревами джерело, і чи зеленіє пишно трава, і чи витікає криштально чистий струмок? Але цього ніколи не довідаюся, хоч живу побіч із однією з цих жінок, бо жінка — це завжди таємниця, і хоча б скільки ми її пізнавали, ніколи не пізнаємо, і це тому, що вони хочуть такими здаватись. І мені на хвилю дивно стає, що маю якогось стосунка до цих дерев, я — наче отой синій птах, який носить мене у сні, що звив на одному з дерев собі гніздо, але чому їсть мені серце оте незбагненне відчуття вини? Адже мене ніхто з гнізда не жене, навпаки, дерево приймає це за належне, приймає це й друге — близнюк, але чому в душі більше відчуття дисгармонії, ніж гармонії, і що тут не так? Адже можу спокійно лежати в своєму гнізді й спати, можу затиснути пальцями вуха й погасити ті хвилі шепоту, можу встати, можу уявити, що люблю те дерево, але що знаю про таємницю міцно сплетеного там, у глибині, коріння?..

Батько, поки вийшов на пенсію, працював у палітурній майстерні, вона містилась у підвалі, і коли я входив туди по східцях, у вічі вдаряв знайомий запах клею й паперу. Майже ніколи не заходив у саму майстерню, бо жінка, що сиділа на прийомі, побачивши мене і відповівши на моє привітання, просила зачекати, послужливо схоплювалася й бігла викликати батька. Я дивився на складені в кутку лискучі кавалки клею, на полиці, де вже лежали готові "закази", — якесь дурне, на мій смак, слово, бо заказ — це заборона, — на стіл зі склом і пакою квитанцій; книжка, яку перед тим прийомниця читала, можливо, із тих, які тут опрацьовувалися, і поки все це роздивлявся, виходив і батько. Був у квартирі, трохи зігнутий і напівлисий, шкіра обличчя завжди відсвічувала жовтим, але, коли всміхався, лице його напрочуд лагідніло; тоді я не дуже того завбачував, адже просто виконував материне доручення: приносив йому обід, мати була ворогом бутербродів і бажала, щоб батько обідав свіжою стравою; так-от, кажу, не дуже я, здається, до нього придивлявся, бо це обличчя було найбуденніше з буденних і найзнайоміше зі знайомих, але, виявляється, таки придивлявся, раз через стільки років воно впливає переді мною; і жовтавий колір лиця, й усмішка, що так його лагіднила, й ота зігнутість у карку, й ота жилага рука, що брала в мене авоську, і короткий позир колись голубих, але вже й тоді присивілих очей, і незмінне запитання, як там удома, і як спазматично тримали його жилагі пальці авоську, — все це виразно впливає із глибини, ніби ходив туди, в майстерню, принаймні з тиждень чи місяць тому; цікаво, чи на тому місці й та майстерня, адже помітив закономірність: коли починаєш щось згадувати, притому настирливо, того вже нема, отже, можливо, й тієї майстерні нема, а може, й будинку, адже був старий, із вилущеної рудої цегли, такої ж рудої, як глина в тих краях, що виламується з надр земних на всіх кручах. І я вже напевне знаю, що ніколи не спускаю по тих сутінних сходиках, де пахло клеєм та папером, і не зможу розчинити оббитих бляхою дверей, і жінка на прийомі-видачі не підхопить мене послужливо і не побіжить у глибину загадкових сутеренів, де вовтузяться, щось роблячи, чоловіки у квартирах, де вариться клей, де нарізається дерматин, картон, та й самі книги наново обрізаються, щоб зчесати із себе ветху труху, в яку поступово починають перетворюватись. І я починаю помаленьку розуміти: чому в мені оживає оте

дивне почуття вини. Очевидно, розгадка десь тут поруч, у системі отих виришкових спалахів-марень, чи пригадувань, чи виджень, котрі виникають незалежно від моєї волі, бо насправді не я їх кличу, а вони мене. І що найбільше вражає: повертаюся туди, в минуле, все частіше, бо воно невідь-чому злегка непокоїть: щось треба вдіяти, щось учинити, а може, зрозуміти раніше незбагнене, але навіщо це мені потрібно, коли ніхто до того не спонукає? "Досить лежати, вставай, ледарю!" — люто кажу собі і встаю так різко, що аж голова завертом іде. Полиці з книгами, які прочитав, а більшість таки ні, вигинаються і стають, ніби нутрощі дивної істоти, власне хребтом і ребрами її, і я перебуваю в тому нутрі, проковтнутий цим днем, і цими думками, і нікому не потрібними гризотами, бо таки справді маю щось учинити. "Щось учинити, — кажу собі, — ступаючи непевного крока, — але що?" Зрештою, все стає на свої місця, і я важко йду, аж повискує під ногами паркет, і скерунок у мене певний: до того тихого листяного шелесту-шепоту на кухні. Назустріч вискакує трохи перестрашена дружина: "Що, дитина прокинулася?" — питає вона, але я позіхаю їй назустріч, начебто змії із давньої дитячої казки, котрий заповзявся її ковтнути.

— Ну, милий, — манірно каже моя дружина. — Міг хоч би рукою затулитися.

— А що, смердить? — нечемно запитую я.

— Ну, я цього не сказала б, — дипломатично викручується жінка. — Але приємного мало...

Усе це, що тут, може, й хаотично описую, уривки мого життя. Можу признатися в одному своєму гріху: довгий час функціую безпідієво на рівні рослини: виконую ті чи інші функції, роблю те, що належить, допомагаю дружині в господарстві, дивлюся за дитиною, одне слово, перебуваю у звичайному житейському плині, тоді, можна сказати, мій мозок спить. Та це до часу, бо надходять дні, як оцей, що описується зараз, цей день також уже давно тінь, але він прийшов, і мушу його відбутися, і все в мене зламуються і скривлюються, ніби в кривому дзеркалі, і я потрапляю у своєрідне задзеркалля, котре часом має стосунок і до неживих людей, і вони оживають, і переступають раму, і входять у мій перекривлений день; відтак прокидається мій мозок і починає сукати сиву нитку, що сплітає візерунка конче мені потрібної думки, і поки той візерунок не з'явиться, не можу заспокоїтись, адже коли заспокоюся, то знову можу поринути в сірий потік днів, як я називаю б е з н і ч о г о, коли і я сам, і все, що зі мною діється (таки діється, а не відбувається, бо тоді нічого не відбувається), знову стає звичайним житейським плином. Саме в отакі скривлені дні я найчастіше сідав до столу й намагався записати те, що зі мною діється, і це чиню не для того, щоб витворити якесь оповідання чи щось близьке до красного письменства, а щоб допомогти собі з'явити того чи іншого мислительного візерунка, отже, хочу щось у цьому світі зрозуміти. Оці хаотичні й по-мистецькому не організовані записи й склалися до однієї папки, яку я розчиняю тільки тоді, коли мені припікає. І от зараз, під кінець тисячоліття, коли давно вигибли великі імітатори, коли й життя непомірно змінилося, коли по телевізору показують або дурні російські, або більш вишукані, але не менш дурні американські фільми, я ті фільми інколи пильно дивлюсь, особливо такі, де

говориться, (а американці люблять такі теми) про медичні чи космічні експерименти над людиною, тож вона, людина та, випадає із числа пересічно-звичайних і чинить якісь страшні речі: вбивства, знищення, намагання розладнати світ. Відтак з'являється нещадний і невмолимий супермен і знищує ту штучно витворену потвору. Так-от, ті фільми мене цікавлять тільки з одного боку: не раз думається, що таким штучно витвореним є у цьому світі я, навіть назву дібрав відповідну: к о л а п с о ї д. Отже, я людина-колапсоїд, і то з простої причини: великі імітатори намагалися вбити і перетворити в солончаки всі мої святощі: батьківський дім, логіку життя та існування моїх батьків, долинку із джерелом та квітами "мило", школу, яка мала б навчити мене бути добрим і розумним у світі, а натомість робила з мене ґвинтика, відтак усе живе довкола мене спалювалося, бо навіть родина моя, народжена дитина, дружина, навіть захоплення мої — все існувало не на справжньому рівні, а на рівні імітацій. Ось чому я колапсоїд, а раз такий я створений, то й мушу творити певне суспільне зло, а коли так, то мене, можливо, треба знищити, як тих штучно витворених людей-потвор в американських фільмах. Але я продовжую жити, бо, здається, хочу і вмію ховатись у собі, приховувати свою колапсоїдну суть, хоча навколо мене витворилося аж стільки солончаків, що чую на обличчі подих пустелі, гарячий, сухий, безплідний. І йду, заплющивши очі, в ту пустелю, бо вона вабить мене, йду в систему своїх колапсів, які живлять мене, але назагал я цілком марна й не потрібна світу істота, якесь дивне зіпсоване людське "я"; і коли б не було отих приступів просвітлення, що розкривають переді мною дзеркало і велять виступити з нього тому, що було в моєму житті справді живим, то я давно став би мертвою душею цього світу, саме тією мертвою душею, що колись непомірно вжахнула Миколу Гоголя. Та мене рятує тонка нитка з бабиного літа, яка несподівано починає снуватися із мого писка, адже я людина-павук, котрий безшумно летить у царство наступаючих солончаків...

Син моєї жінки і того завязаного мотицикліста, в котрого замість живого серця було вставлено мотора і в кого замість крові тік по жилах бензин, котрий і згорів через це, так-от, його нащадок любить виходити на балкона, вмикає, щоб було не дуже голосно, транзистора (власне, він волів би, аби було голосно, але ми це йому заборонили) і стоїть у хвилях скаківливої й деренчливої музики, монотонно похитуючи головою. Може стояти так годину, й півтори, і дві, і це часом мене непомірно дратує. Бо він тоді, як коняка: в голові дивне сплетіння мідного дроту, і по тому дроту пульсують електричні сигнали — коротенькі енергетичні спалахи — впереміж із порожнечою, тобто темними паузами. До нього годі в такі хвилі підключати якісь генератори — енергії вони не дадуть. Її в сина моєї жінки ще менше, як у мене, бо в мене є все-таки робочий тиждень, бо я виконую безліч необхідної буденної роботи, бо я, попри свою колапсоїдність, маю хвилини високого просвітлення, і до мене приходить оте не раз згадане, але не завжди збагненне почуття вини за те, що я ніхто, отже, хоч робота не гріє мене, але й ледачим не назвеш; тут же випадок цілком інший: він стоїть на балконі й похитує головою, і від ідіотичної, як на мій смак, музики та й від того дроту, так дивно скрученого в його голові, очі має нерозумні й каламутні, і тільки коли проходить

під балконом хтось із його ровесників, він оживає на мить, горлає хрипко привітання, для всіх однакове — хлопець там чи дівчина, і ті його ровесники, проходячи під балконом, горлають йому привітання у відповідь. Він же стоїть і стоїть, помахує головою, окутаний із ніг до голови дротом, музика гучить і гучить, а очі ніби покриваються целулоїдною плівкою.

Ми сидимо з дружиною самі в квартирі: теща пішла гуляти з малою, і я намагаюся оформити оці мої відчуття у слова, тобто хочу, щоб дружина поділила зі мною мою тривогу.

— Не роби із себе старого буркотуна, — мирно каже дружина. — Молоді мають жити своїм життям і своїми захопленнями.

І вона, здається, має рацію. Але щось мене все-таки невдовольить:

— Але подивися на нього: це ж не людина, а людиноїд, — прорікаю, зворушуючись, я.

— Коли відчуваєш неприязнь до молодших, — категорично каже дружина, — це вже старість.

Логіка в неї своя, і я намагаюся її збагнути. Вона не продиктована холодним розважком, а емоційною наладнаністю: все-таки її син — продукт кохання, можливо, навіть справжнього, а окрім того, жінка, за своєю природою, приймає те, чого не може збороти. Водночас бачить старість як відречення від життя, хоч це не завжди буває так, принаймні про це свідчить історія моїх батьків. Отже, ми з дружиною навіть у такому обмеженому полі, в якому протекла наша коротка розмова, перебуваємо не на одній колії, а на цілком різнобіжних. Тим-то подумалося, що від якогось часу я перестав шукати собі друзів чи принаймні наvertатися до старих, з якими можна, ходячи вулицею чи парком або засідаючи за чаркою чи кухлем пива, розв'язати капшучка зі словами і шелестіти, шелестіти десь так, як погідно і з взаєморозумінням шелестіла недавно моя жінка зі своєю матір'ю. Можливо, зараз це мені необхідно, бо дзеркало відчинилось, і почали визрівати якісь слова — їх я хочу, правда, ще знайти, а відтак висловити, але саме ті, котрі не пливають із горішніх шарів мозку, а таки з нутра, щоб про все, що зараз відчуваю чи напіввідчуваю, можна було висловитися точно і безперечно. Це нелегке завдання, адже генератор, приставлений до мене, навіть у хвилини таких прояснень дав би тільки блідий струм, і це було б, як квіти у вазонах, що їх забувають учасно полити. Ті ж слова, із нутра, мають просочитися із горішнього пласта мозку, а то не просто фільтри, а хмара, а може, крижана поверхня, де вони блукають і ковзаються, а може, й замерзають, адже нікому не дано, крім рекордсменів, стрибнути вище за себе. Я ж живу за спонуками, яких більше чи менше, і в мені не засвічується, як вогонь небесних ламп, святе одкровення, а з'являється безсилля, а безсилля — це і є солончак чи колапс, яких чим більше живу, тим більше залишаю за собою. Отож мій генератор працює ледве-ледь і не витворює кола вогню, а хіба кволо освічує і розсіює темряву мене самого, вигаданого отого колапсоїда. Може, тому так натужно хапаюся за видива з минулого, хоч би за ту долинку з осоками чи за згадку про зруйновані книги, купу старих листків, що їх приносив батькові Янишевський, але

не я, не я можу і вмію знову повернути їм вигляд тугої і шелесткої книжки. Ось від чого відчуття вини в мені, а ще й сором за те, що вільний час марную дурним просипанням, за отой розірваний зв'язок із книгами, котрі мене раніше збуджували й надихали чи принаймні на короткий час засвічували, і саме в цьому я подібний до сина своєї жінки, бо книги для нього — це підручники, а поза тим їхнього призначення не відає й не розуміє, отже, не потребує їх. Інколи починаю тихо ненавидіти себе за власну ніякість, адже в мене давно не запалювалися очі, як запалювалися вони в мого батька, коли викладав тремтливими руками на стола воскресені, запашні й принагідні цеглинки книг, майстерно зліплені із безформної купи напівзітлілого паперу, і як світилися вони в того старого дивака Янишевського, коли крадьки, з осторогою, як до святощів, наближався до столу і так само тремтливими руками гортав незвично пружаві сторінки. А ще я думаю, що спонуки для такого щастя в обох були також різні: Янишевський мав їх, бо міг тепер вільно користуватися й читати ті книги, а батько мій — від того, що таку можливість йому подавав через свою майстерність і вміння. Здається, саме тут і був захований отой мислительний візерунок, якого так посилено, важко хочу накреслити сьогодні, коли знову розчинив своє задзеркалля...

Тиха радість дощу. Іде за вікном, молодий і добродатний, прогнавши з балкона сина своєї жінки й погасивши його скавчачу музику, відтак заповонив простора, пом'якшив його, і я тепло приймаю його в душу, я, отакий напівсонний кнوخ, який зважився сьогодні виступити з себе самого. Для маскуваннн ввімкнув телевізора, але звуку не існує, звука я вимкнув не на апараті, а в голові: ворущать вустами схожі на тіні люди, бо вони і є тіні, пропливають сині тіняві краєвиди, здається, і там, у телевізорі, йде дощ. Тому вона й прийшла до мене, ота тиха радість дощу, як буває після того, коли злива раптом звалиться на околицю й на малу хатину під давно не фарбованою бляхою, а потім починає сіятися спокійно й монотонно, заливаючи світ хвилями озону. Саме в такі моменти і прокидався кущ бузку, котрий ріс біля нашої хати, велетенський, густо покритий цвітом, починав засвічуватися, палахкочучи й виграючи, а може, й сяючи, точачи фіолетовим медом. І мої старі розчиняють до нього вікно й сидять у глибині кімнати, і їх омивають фіолетові хвилі, і вони не ведуть жодних розмов, але дишуть однаково й одним подихом, бо вони в цьому світі одне тіло. Оте палахкотіння запаленої і неопалимої купини грає на їхніх обличчях, і вони раптом стають такі гарні, що не можу відвести від них зору.

— Поставив бочку під воду? — спроквола запитує мати, але не бочка її цікавить і не вода, що має туди натекти, а можливість ще раз звірити із чоловіком свою неподільність. Отже, й вигадала це мале діло, яке має виконати з її слів безвідмовно.

— Хай змиється з даху курява, — каже батько, бо в цю хвилину йому не хочеться зрушати з місця, в цю хвилину він так само, як і я тепер, поринає в своє занурення. Ось чому так мирно й гарно випускає на дощ голубу, чисту, як весна, струмку диму. І за їхньою небагатослівною розмовою, за цими кількома фразами — море нескazanого, бо їхня спілка не суперечна, а з'єднана, і перебувають вони не в співдотикальних кулях, а в одній. І я відчуваю, як дощ змиває з бляхи осілу за тиждень бездощів'я куряву, як

тече сіра вода, але поступово прозоріє й прозоріє, як починає блищати омитий дах, тільки тоді батько зрушується й виходить, щоб виконати материне прохання. А куш бузку перед вікном запалюється ще палахкіше, і я бачу в тому фіолетовому сутінку вже саму тільки матір; можливо, вона попросила цієї хвилини, адже, незважаючи на гармонійну поєднаність із чоловіком, і вона має сокровенні таїни, а той, хто їх має, потребує часом самоти. І для мене стає одкровенням саме той куш бузку, і розхилене у світ вікно, і завмерлі, пофіолечені обриси двох постатей, які після короткої розлуки знову з'єднались. І впливає у вікно синя смужка диму, і важкі натруджені руки лежать у них на колінах, наче коріння, бо саме це коріння й пускає у світ зелені пагони, які ростуть, і дихають, і стають отакими кущами бузку, і ховають у собі таїну поєднань, скрешень, а отже, наповнюють світ високим глуздом, саме тим, якого ніяк не можу вхопити, аби вив'язати свого, хай недосконалого, але необхідного візерунка... Ось чому він зараз світиться переді мною, той дивовижний куш, отой фіолетовий флер, і мед, і саяво, і струмливі потоки, й бочка, в яку зливається м'яка й тепла вода, якою добре омита голову, бо після такого миття м'якішає не тільки волосся, але і вдача, й думки в тих головах, і густий запах пишного квіту, якого я вже, здається, ніколи не відчую, хоч бузки ростуть будь-де і начебто так само пахнуть. Зрештою, я знаю, що той бузок чимось подібний до омареної раніше галявинки із трьома осоками і джерелом, що він з'явився у мені після того, як та долина в мені померла, а може, помер раніше він, адже, коли будували на місці нашої хати насосну станцію, його вирило і викорчував важкий і холодний бульдозер, котрий пах мастилом і бензином, а в грудях мав не серце, а мотора. І зараз, тупо дивлячись на ці бузкові краєвиди в телевізорі, мені все-таки хочеться простягти руку й торкнутися пучками мокрих, облитих дощем суцвіть.

Затравлено озираюся навколо: кімната, обклеєна дешевими й вицвілими шпалерами, банальний сервант зі склянками, чарками, графинчиками, стелаж із книгами, які почали віддалятися від мене і з якими втрачаю сув'язь; канапка, на якій лежу, а сам ніби повітряна куля, яку занесло сюди продувом; стандартний фотель; знову відчуваю: моє мешкання — таки черево дивного звіра, який жує мене, і смочє, і пережовує, але навряд чи з насолодою, і так триватиме, аж доки не виплюне мене із цього захистку, забічі й гавані, в оббитому чорним ящику, і я попливу туди, куди плинуть усі, адже смерть, як сказав один давній мудрець, це — "кінець битви, їй усі скоряються: і ті, що забиті, й ті, що воюють".

Повертаю голову: чи справді за вікном дощ і син моєї жінки звідти пішов? Ну, звісно, це також було видження, за вікном сяє сонце, на балконі й досі стоїть жінчин син, облутаний з ніг до голови тонким мідним дротом, махає й махає головою, як кінь, якого перестали вже запрягати в упряж, у нього в голові також мідний дріт, по якому посилаються дрібні електричні поштовхи. Може, це своєрідний телеграф, який не передає телеграм, а тільки їхні ідеї. І мені незвідь-чому хочеться, щоб у передпокої задзвонив дзвінок, і порога переступив телеграмоносій, і мені таки прийшла телеграма. Я розгорнув би її і прочитав отого візерунка, до якого тягнуся сьогодні, розкривши дзеркало. Але ні... Я боюся телеграм, бо остання, яку одержав, була звістка про смерть

батька.

Перелякано озираюся на двері, начебто мої думки й справді прикличуть сюди телеграмоносія. "Ні, ні!" — горлаю подумки, а двері й справді розчиняються, і входить у них теща з дитиною за руку. В неї мирне обличчя, а дочка, побачивши мене, виривається і мчить, кидаючись на руки.

І саме в цей момент, коли в моїх руках затріпотіло маленьке, тепле й ніжне дитяче тіло, мій візерунок чітко і яскраво промалювався переді мною, а може, на білому полі моєї душі. І я збагнув: не має значення, чи росте й зараз той куш бузку, що цвів біля мого батьківського дому, якого викорчував бульдозер із серцем-мотором; не має значення, що долинка з осоками та джерелом так само зникла з лиця цього світу; навіть не так важливо, чи живі мої старі чи ні, хай і жорстоко це звучить, а має значення, що вони: і бузок той, і долинка, і батьки, і навіть обличчя дружини, що сміється й щось лагідне говорить до дитини, яка, наче листок під леготом, тремтить у моїх руках, існують у мені, хоч я, може, й справді в цьому світі колапсоїд, хоча все це, що мене так хвилює, виривали з мене, вбивали, нищили, але коли вони існують, то я ще в цьому світі непропащий, а отже, завжди можу прокинутись. І коли не я щось добре вдію в цьому світі, бо енергії в мене небагато, то матиму надію, що отого куша бузку, й оту долинку, й осокори, і джерело пересаджу в душу оцієї милої малої людинки, яка цупко обійняла мене ручками й тицяється в неголену щоку, щоб поцілувати, аби тільки якісь інші імітатори не заснували їй мозку дротяними нитками або не зробили таким же, яким я є, імітатором чи колапсоїдом.

Але інша, тверезіша й не така розчулена думка обливає мене, як ківш холодної води: а що, коли я їй передам не те, що хочу, а те, чого не хочу і яке в мені існує попри все. Що, коли й воно стане колапсоїдом, адже ніколи не бачило й не знало ані мого куша бузку, ані моєї долинки з джерелом?

Повільно опускаю дочку на підлогу, бо піт покриває мені чоло. Дивлюся в той бік, де стоїть наше трюмо. Дзеркало холодно відсвічує, і я добре бачу, що воно наглухо зачинилось, а раз так, то ніхто того порогу не переступить.

І тут раптово відчуваю на собі погляд дружини. Мізансцена така: біля дверей стоїть теща з ледь зацікавленим обличчям, я — у фотелі проти телевізора, де показують якусь тіньову виставу ("Вистава у виставі", — думаю я), доця витягує за ноги з-під канапи ляльку, яку вчора сама-таки засунула, обіймає її й голубить, хоча вчора карала. На балконі все ще стоїть, махаючи, як кінь головою, син моєї жінки, а сама вона дивиться на мене так, ніби побачила незвідане.

— Якийсь не такий, — каже. — У тебе все гаразд?

Розтуляю рота й хочу сказати правду: думав про своїх старих, а отже, й про те, що годилося б поставити на їхній могилі хоч якогось пам'ятника. Та ще не встигши й слова мовити, уявно чую її твердого й розсудливого голосу:

— А де візьмемо гроші? Чи ж не знаєш, яка в тебе зарплата? Коли б не мама...

"Мама" — це теща. Але вона мені не мама. Стоїть величаво й мовчки, горда від того, що без її допомоги ми не проживемо.

— Хотів щось сказати? — підганяє жінка.

— Так, — мовив. — Остобісіла мені моя робота і є нагода змінити її.

— Щось запропонували? — практично, як завжди в подібних випадках, запитує жінка.

— Так. В історичному музеї. Зайнявся б археологією.

— А платня? — зимно питає дружина.

— Трохи менша, — кажу безтурботно. — Зате мав би роботу до душі.

— А про дітей подумав? — ще зимніше питає жінка і дивиться на мене десь так, як і теща.

Знову розтуляю рота, щоб сказати щось проти пропаганди війни, зброї, мілітарний сказ і т. д. і т. п., але на заваді став, здається, куш бузку, що сьогодні так чітко привидівся. Адже коли скажу крамольні слова супроти війни та своєї роботи, щось може порушитися, бо обоє, і теща й жінка, мене не зрозуміють. Відтак може виникнути сварка, в яку вступлять спільним фронтом, і повітря навколо мене буде перепилюватися їхніми тонкими голосами, як колись пилялися осоки, що стояли на моїй галявинці із джерелом. Зрештою ці вискотливі пилки наблизяться до мого тіла, зв'язаного й нерухомого, заціпенілого й побитого правцем, і почнуть розрізати мене навпіл, і я можу не витримати й закричу, бо хто може витримати, коли його пиляють по живому тілу. Саме тому я мовчу й ніби кажу тим мовчанням жінці: родинні справи мають вирішуватися сам на сам, а тут присутня стороння людина. Але жінка не сприймає й цього мого мовчазного резону, бо теща для неї зовсім не стороння людина. Ось чому зітхаю, бо не хочу, щоб гинув у мені сьогодні куш бузку, так яскраво намальований на білому полі моєї душі. Більше того, хитрую, адже супроти двох мені не вистояти. Розводжу руками й роблю спробу всміхнутися, покірливо й трохи улесливо. Жінка приймає це за капітуляцію, бо це й справді капітуляція.

— Ходіть, обід на столі, — урочисто проголошує жінка, а слово "обід" для неї святе. І я розумію, що зараз відбудеться не обід, а вечерея, але не таємна, бо про які сокровенні таємниці можемо за столом говорити.

Шумко встаю і тупаю на кухню, як ведмідь, із перевальцем, і це ще одна капітуляція, бо сказати по правді, слово "обід" і для мене святе, отож усі високі помисли нехай заховуються до темного міха нашої байдужості. Мені тільки й залишається, що продовжити поринання — глибше й глибше до зеленого мороку, на дні якого навряд чи знайду розквітлого куша бузку. Зрештою, нічого дивного, адже не людина я в цьому світі, а колапсоїд. І мушу думати не про себе, а про сім'ю, інакше мені не збагнути цих двох жінок, котрі ведуть мене під конвоем на кухню, а ці жінки і є образ цього світу, що взяв мене за горло.

Колапс V.

Передухіддя

Я прокинувся від холоду. Ковдра сповзла, під боками муляло — ніяк не міг розібрати, де це я. Нарешті, згадав — учора таки вирвався із дому з друзями, ми поїхали човном угору по Дніпру, де була одна з моїх улюблених місцин, часом бував тут

у відпустку. І хоча ці місця були небезпечні, таки наставля поїхати саме сюди, з сентименту, чи що? А може, і з розгульної сміливості, яка в чоловіків часом виникає, навіть у найобережніших, принаймні на собі те зазнавав. Розбили намети, кричали, балакали, ясна річ, жлуктали спрагло горілку, горлали пісень, цілувалися, блювали, врешті, ледве не побилися, аж поки не повлазили, як вужі, в намети і позатихали, власне рушили в каламутний туман видив та марень.

Побачив сірого профіля одного зі своїх співбенкетників, від нього жахливо смерділо, й мені стало бридко. Повільно, знову-таки як вуж, виповз із намету і з натугою звівся на ноги.

Дивився, як сиво й величаво курівся спокійний Дніпро, в прохолодному сутінку тиша здавалася ніби загрозлива, сірі хвилі наповзали на пісок і розбивалися, видаючи короткуватий, мелодійний сплеск. Підчепив ногою порожню консервну бляшанку, і та покотилася з крутого берега з глухим коротким викохкуванням.

Мене захопила раптом ця жива і всеоб'ємна сірість, цей мертвий прохолодний простір, холодне плескання хвильок, а головне — тиша чи спокій. На траві безладно валялися залишки вчорашнього бенкетування: сліди нашої дикунської учти, дикунської тому, що ми вчора своїм галасом немало вбили тиші, поранили дерев, засмітили траву і власні душі.

Стало холодно у трусах, і я потяг з намету одягу. Дихнуло звідтіля сном і кислятиною — товариш лежав, врившись головою в одягу, що правила за подушку, і щільно замотавшись у ковдру. Натяг, стрибаючи на одній нозі, штани, тоді сорочку і, нарешті, скочив до річки, власне до моря. Мені здалося, що простір ніби розсунув свої межі й там, у сивому мороці загойдалися, ніби тіні забутих предків, хвилі, я побачив сірі піски з жовтуватим відливом, небо й купини прибережної лози.

Щось захопило мене несподівано сильно, я озирнувся до наметів на горі, поморщився: дух дикунської учти мене переслідував. Пісок засвистів під ногами, і цей сердитий, пташиний посвист приніс легку й прозору, тобто печальну, радість.

"Боже мій! — подумав я. — Який жахливий учора був вечір! Який жахливий був учора я, і чому тут опинився?"

Ступав по вогкій, твердо змитій біля води доріжці. Пісок похитувався під ногами, але мене втримував.

Зламав вербового прутика й закусив зубами. Гіркий, терпкий аромат заповнив рота, я глибоко дихнув. Сплюнув, а тоді зупинився. Попереду темніла й похитувалася непрозора заслона, а може, то був паркан з колючого дроту? Роздутий, штучно розширений Дніпро котив бурштинового відливу хвилі, і ті плюскали майже мені на ноги, — здалося, що відчуваю присмак цієї води. Вона наповзала на пісок, і той убирав її, начебто губка.

Вже не бачив наметів, попереду клався берег, трохи звищений і піщаний, далі темно бовваніли горби чи ліс, а самотні купини верболозу покірно тримали на собі тягар ранкового туману — великі краплі лежали голубуватими озерцями на зелених увігнутих листках.

Я сів на березі, але не помилюватися простором і цією безлюдністю, а отямитися. Десь далеко залишив свій дім, власне квартиру, бо міська людина не має свого дому, родину, тобто своїх тимчасових співжильців, адже ще в Біблії сказано, і я прочитав це випадково та й вразився: "Бо гордує син батьком своїм, дочка повстає проти неньки своєї, невістка проти свекрухи своєї — вороги чоловіку домашні його!" — всі ті мільйон і один клопіт, ґелґіт і гамір, телевізор, котрий майже не вимикається, а терендить і терендить, виставлений у вікні осточортілий магнітофон, який хрипко реве, гарчить, харчить, виє, пищить, — це все так само осточортіло, а найбільше осточортів собі я сам, бо вже не міг дивитися на себе в дзеркало без огиди, а що вже говорити про близьких та сторонніх? Може, це в мене якась хвороба починалася, та коли я вставав уранці, влазив до трамваю чи тролейбусу, то мені всі ті люди, набиті як оселедці в бочку, здавалися почварними, лихими, і це знову ж таки тому, що почварним і лихим був я сам. Але й розуміння цього, і зневага до себе збоку й від себе не робили мене кращим — я стояв у юрбі чи сидів і майже фізично відчував, що обростаю, ніби допотопний звір, якимсь їжачкуватим панциром, і все для того, щоб оборонитися від цієї чи тієї, чи трамвайної, чи вуличної юрби, від міста, яке пожирало мене, від роботи, яка смоктала з мене, як упир, кров та соки, від ворогів своїх — домашніх. Але тим самим, нарощуючи на собі отой щіткастий панцир, я не міг оборонитися від іншого — самотності, а то звір з усіх мутантів, породжених нашим життям, чи не найстрашніший.

Здригнувся. Назустріч берегом пливла кудлата постать: якийсь чоловік. Не відав, що то за чоловік принаймні, коли наблизився, то побачив: давно не голений із глибоко посадженими очима. Спершу я подумав, що це рибалка, але тут риби вже не ловлять, та й не був він у своєрідній рибальській уніформі: брезентова чи солдатська одіж, чотирикутна коробка, гумові чоботи, вудка в чохлі. Ватянка ж чоловіка, здається, бачила багато, дивно, що вона тримається купи. Чоловік був босий, і засукані штани відкривали зарослі жилаві ноги.

— По рибку? — спитав я.

— Ху-хе! — чоловік показав зіпсовані зуби. — Коли маєш ввіду це, — він плеснув біля горла, — то по рибку!

— Голо тут, — сказав я, дивлячись поверх голови чоловіка.

— Да, тут голо, — сказав той. — А там у нас у зоні харашо. Ти в зону?

— Не знаю, — сказав я. — Просто йду.

— Ну, я кадато так само йшов, — знову показав попсовані зуби чоловік. — Не бойся, йді. Я тебе зразу познав, ти наш?

— Ваш? — здивовано спитав я, все ще дивлячись поверх його голови.

— Ну да, і я кадась рішив плюнуть на цей б... мір. А там у нас, у зоні, ха-ра-шо... Када придьош, скажеш: Петя тебе послав. Не сумнівайся і не бойся!..

Чоловік чвиркнув, і важка біла слина застрягла на його бороді.

— У нас там всьо, як у лучших фільмах, — чоловік подивився на мене значуще і знову чвиркнув, але цього разу під ноги. — Привет!

Пішов, а я стояв і дивився. Волохата, накублена постать покривалася рідким

туманом — не міг відвести від нього очей. І знову душу мені пойняла сірість — це я точно знав і відчував: сірість — це я на порожньому березі, і той дивак, що від мене віддалявся; сірість — це моя ранкова втома, коли я надягав там, у Києві, на себе допотопного панциря і дивувався з почварності людей. А може, сірість — це байдужість, що розливається часом по тілі й по шлунку, як випита натщесерце горілка. І мене повабило у глибину ранку, у глибину волохатої, наїженої тиші, також сірої, як світ і я. Забув навіть, що біля наметів сплять мої співбенкетники, яких ще вчора називав своїми друзями, а тепер у мене вже конечно друзів немає.

Пісок знову засвистів під ногами. Цього разу я пішов через піщане поле. А коли зупинився, здалося, що оточений жовтим, притушеним сяєвом. Пісок оточував мене звідусіль, і навіть небо в цей мент видалося жовтим, тобто піщаним.

"Як у луччому фільмі!" — голосно сказав я, і мені здалося, що звук потягло в невидиму ущелину, де віддався малою приплюсненою луною. Навколо лежала пустеля. Пісок знову засвистів під ногами, і я пізнав задоволення, яке, здається, відчуває самовбивця, натягаючи на шию петлю...

Побачив дротяну загорожу, що тяглася від берега в глибину. У ній було прорвано дірку, — далі вела невеличка стежечка. Я озирнувся. Чоловіка, з яким перестрівся, давно не було, але відчуття порожнечі й сірості не пропадало. Подумав, що не пізно повернутись у дім, себто квартиру, де мене ніхто не шанує — не то що любить, до роботи, яка мені остогидла більше власної жінки, до дітей, байдуже, хто з них мій, а хто ні, але які до мене не відчувають нічого, крім презирства. "Врешті, я сам не відчуваю до себе нічого, крім презирства, і це вже давно. Давно не маю ні до чого інтересу: ні до жінок, ні до вулиць, ні до своєї квартири, навіть до випивки, хоч, може, саме випивка зробила з мене отакого балду".

У душі ворухнувся страх: чого мене несе за той дріт? Але я знав інше: давно туди вабить — саме в зону. Там немає ані роботи, ні родини, ані клопотів, ні зневаги до мене, ні претензій, а головне — ненависті. Мене справді останнім часом це турбувало: все більше й більше почала опановувати якась дурна ненависть до всього.

"Нерозумна цікавість туди вабить, — подумав я. — Не підіу!"

Але був уже за дротом. Вже йшов по ледь утоптаній стежці і, хоч кпив із себе і чогось жахався, зупинитися не міг...

На першу хату наштотхнувся випадково. Дивилася підсліпуватими очима напівзамазаних вікон. Стріха була розшарпана — на мене дихнуло пустицею.

Повільно ввійшов у двір, хвіртка при цьому зарипіла боляче і неприємно гостро. Скрізь стояла тиша. Кроки зашаруділи доріжкою, пісок лунко тріщав під подошвами, а двері різонули душу пронизливим вищанням. Увійшов у сіни, двері хлепко за мною причинилися. Звук сінешніх дверей так само був іржавий — з хати війнуло цвіллю, здається, дихнули на мене перелякано невидимі істоти. Піч розвалилася, і звідти через хату шугонула зграйка сірих пацюків. Я здригнувся: великі й потворні були ті пацюки. На стінах залишилися тіні від фотокарток, у кутку — поламаний стіл, і на ньому хтось написав крейдою: "Ваня". Там, де стояло ліжко, в долівці виднілися темні ямки.

Я кашлянув, але звука забило назад у горло. Мені стало незвідь-чому зимно — десь у такій хаті народилися і вирости мої діди й баби.

Відігнав од себе ці думки і, рвонувши двері, вискочив надвір. Туман майже розтав, але вогка сірість не пропала. Стояла надзвичайна тиша, радше, не тиша, а порожнеча.

"Ні, не порожнеча, — подумав я, підходячи до другої хати, — пуста!"

Ця хата була, як і перша, і хвіртка зарипіла так само. Я нерішуче зупинився. До мене підбігла стара волохата кішка, жадібно занявчала й подивилася ясним зеленим поглядом, в якому вже світилася тривога дикого звіра. Я присів і простяг руку. Кішка повагалася, але підставила брудну, облізлу голову — погладив її між вух. Кішка замуркотіла, а я розгублено пошукав у кишенях. Налапав порошок від печива, яке любив гризти, й висипав кішці. Кішка пожадливо хапала зчерствілі крихти.

Я вийшов на вулицю. Вона вже заросла шпоришем, і кроки глухо в ньому губились.

Втома пойняла мене. Сів на прогнилій лавочці біля третьої хати. Німо й нерушно стирчав поблизу колодязний журавель. Не витримав спокуси зазирнути. Чорно темніло блискуче око землі, пахло перегнилим деревом і пліснявою. Зсунув ліктем камінця, що лежав на зрубі — той глухо й булько хлюпнув у прірву.

Переступив через сірого перелазу (дивно, ще зберігся тут перелаз), подвір'я міцно втопане, від перелазу тяглася стежка зі стесаної ногами цегли. Двері з петель знято — хтось бережливий чи хазяйновитий приставив їх до стіни. Тут також стояла та ж тиша-порожнеча, і я ступнув у сіни. Але сінешні двері забито цвяхами, навіть побачив, як молоток зіскакував із голівки цвяха і бив об перетрухле дерево — світліли круглі ранки.

Вийшов і здригнувся. Проти мене стояв великий чорний пес. Собака дивився дивними, ніби сліпими, очима й мاتیляв хвостом. Я торкнувся його загрив'я — собака напружився, але не відступив. Очі його зоріли притьмарено й дивно.

Знову пошукав у кишенях — собака насторожено звів морду. Але в кишенях було порожньо, і я вибачливо всміхнувся. Погляд мій упав на хлівця, біля нього стояла собача буда і порожня поруділа мисочка.

Туман висів тільки біля води. Тут же повітря вже спрозоріло — і стало видно ціле село. На видноколі загорілася тендітна хмарка і раптом бризкнула першими променями ясного золота. Собака пішов за мною, але дійшов тільки до тину і скакнув на нього передніми лапами. Я озирнувся і знову вразився з його очей: каламутні й зовсім не блискучі. Мені здалося, що той пес був таки сліпий.

Водяна плоскінь губилась у голубуватому світанку, розливши ртутного кольору воду, пісок звідси виглядав червонувато.

"Червона пустеля", — подумав я.

Вже з'явилося сонце, висіло на крайнебі великим розпеченим колом, жовтий ореол саява ніби кипів навколо нього. Згоряли й близькі хмарини, перетворюючись у сивий, також червонястий попіл.

Я увійшов у ще одне подвір'я — хвіртка тут хрипнула без іржавого вискоту. Запахло молоком, кислуватим потом корови та обжитим житлом. Із хліва вийшла стара жінка, зирнула на мене холоднуватим поглядом, але не сказала нічого.

— Доброго ранку! — привітався я. — Може, дасте напитися?

Жінка мовчки пішла в хату. Винесла води в залізній з оббитою емаллю кватрі. Я справді був спраглий після тієї вчорашньої дикунської трапези. Приклався й відчув металевий віддих води і кватрі.

— Живете тут? — спитав я, віддихуючи. — Не страшно?

— Я не сама, а із старим, — сказала жінка байдужно.

— Чи це не Петя ваш чоловік?

— Нє, не Петя, — сказала жінка, забираючи кватру. — Петя живе там, через лісок — то все недобрі люди... Чи ви тоже з них?

— Я сам по собі.

— А я подумала, що ви тоже з тих кадашніх урок.

— Не боїтеся їх?

— Вони нас не чіпають. Нас тут несколько сімей. Гнали нас одсюда, а ми вернулися. Вже нам бояться нема чого...

Зирнув на жінку і здригнувся: очі в неї були десь такі, як у того собаки, — ніби й вона була сліпа. Але сліпа вона не була, і я навіть зрозумів, що тут діє: сірість — це утома байдужих.

Вийшов на вулицю й зупинився. Вглибині так само стелилася зачарована, ртутна і землисто-брунатна вода. Поруч журавель криниці показував кудись туди, у небо, де спалювалися хмари, а в цілих шибках мертвих хат заломлювалося проміння, ніби вони починали горіти зсередини. Сонце засліпило мені очі, затуманена млявість ранку зникла, здавалося б, назавжди. Над світом розгорталася розкішна синява неба, і залишки туману розтоплювалися, оголюючи залитий чистим саявом молодий краєвид.

Лісок віддаля нагадував зруйновану фортецю, і я заплющився, бо в душі моїй раптом залунала

Пісня піску

Вітер ніс від річки пісок і бомбардував ним старі стіни забутої фортеці. Дув у продухи, і це нагадувало звуки давніх сурм... Мені уявлялася ніч. До фортеці прилітали кажани, цілі їхні полчиська нападали на неї, ніби хотіли її знищити. Сухо шелестіли крила, немов сипався пісок — і ніч була повна того звуку. Однотонний і приглушений, він жив, наче хрипки велетенських грудей ночі. Наче пересипала вона той пісок з однієї руки в іншу — від того з'являлися хмарки золотистої куряви. Вітер гнав пісок до фортеці і засипав очі кажанам. Фортеця під таку хвилю не мала оборонців, хіба заляканого самотного зайця, котрий випадково забрів сюди і тремтів у кутку. Він чув у цій ночі скрегіт зброї, далекі вигуки і стогони. Над фортецею хмарами кружляли кажани — вони прилітали сюди вмирати. Очі їхні ставали скляні, а тіла поступово кам'яніли. І вони грудками падали на безживні стіни, засипаючи їх, наче той-таки пісок... Чувся однотонний і приглушений стогін — пісок царював. Одна тільки трава не піддавалася йому. Вона росла під мурами й на мурах, зелена й вільна, вона міцно вплітала коріння у камінь, і їй не був страшний ні пісок, ні кажани. В її стеблах гуляв сік, і вона знала, що нап'ється його, скільки треба, коли не із землі, то із каменю та

піску.

Я розплющився: що це я — сплю чи марю? Й куди це мене занесло? Там мої друзі, з якими провів дикунську ніч, чи не хопилися вони мене? Та це була неправда, що я турбувався про своїх друзів, власне, співбенкетників, так само й неправда, що хтось у цьому світі міг мене похопитися: хто переступив межу зони, починає належати до тих, кого ніхто похопитися не може.

Знову зчавив душу маленький страх, а може, й великий, а може, й жах. Ні, це не жах, а швидше — сірий спокій, адже нечасто людина відчуває сірий спокій, не часто в ній поселяється така велика і всеоб'ємна тиша, як той-таки жах у серці. І я йшов далі по стежці, власне не я йшов, а вела мене вона, стежка, — маленький ескалатор, до якого був приліплений стопами.

Вдихнув на повні груди запаху лісу. Ліс — як ліс, і нічого в ньому від закиненої фортеці не було, та й не могло бути, бо зруйнована, закинена фортеця — я сам. А може, все-таки повернутись?

Але повертатися було пізно. Назустріч ішла жінка з важким, спитим обличчям, босі ноги їй якось неохоче піднімалися над стежкою. Руку їй відтягував якийсь кошик, а на голові стримів напіврозвалений солом'яний бриль.

— Доброго дня, — сказав я, дивлячись на неї і всміхаючись, наскільки міг.

— Драсте, — обізвалася вона.

— Мене послав до вас Петя...

Обличчя в жінки раптом засвітилось.

— А, Петя? — радісно мовила вона. — Так ти к нам?..

— Не знаю, — сказав я — мене вразили очі й цієї жінки.

— Ето харашо, — мовила жінка. — В нас Валя без мужіка осталась. Будет тібе, і ти к ней привикнеш...

— А чому я до неї маю звикати?

— Ну, відіш! Значала тібе будет как-то ні так, — мовила жінка, не дивлячись на мене. — Но ето временно. Скоро тібе станет харашо...

— А що значить: "станет харашо"? — спитав я, намагаючись вловити погляд незрячих очей жінки.

— Ну, замічательно, — сказала вона. — Як усем нам.

Вона пішла, а я раптом відчув, що у лісі стоїть така тиша, від якої закладало вуха, — мурашки поповзли мені по спині. Але я вже собі не належав, ішов, власне, не йшов, а вела мене стежка — маленький ескалатор, до якого приліпився стопами. Мені вже починало бути "харашо", принаймні виразно це відчув. Співали, як в едемі, пташки...

І тут я відчув, що ноги торкнулися землі, тобто поринати не було куди. Опинився на дні якоїсь водойми: озера, моря, а можливо, й океану. Довкола похитувалися зеленкуваті товщі, в яких коливалися чи водорості, чи коралові відростки, а чи, може, тіні земних дерев. І я уздрів, що дно, на якому стали мої ноги після поринання, — не просто пустеля, а дорога, можливо, вимощена бозна-коли і бозна-якою цивілізацією, а у

глибині, зліворуч і справоруч, витиналися стіни — залишки колишніх фортець, мурів чи будинків. І я рушив уже цим шляхом, бо збагнув, що натрапив знову-таки в музей, але не чужого життя, а, здається, таки власного, адже кожна людина у світі, подумалося мені, мала чи велика, нікчемна чи знаменита, бажає того чи ні, а таки власного музею створює. Отож ішов, широко розплющивши очі, бо все, що витиналося, з'являлося чи впливало у товщах зеленкуватої води, напрочуд знайоме. Більше того, знав, досить пройти ще трохи — й натраплю на вулицю, де минуло моє дитинство, і це виглядатиме, як один із численних приїздів додому, адже всі ми, ті, котрі покинули батьківський дім, повертатимемося до нього аж доти, доки той існує і доки живуть у ньому ті, з волі яких випущені у цей світ. І той дім — не просто стіни, стеля, підлога, дах чи кімнати-кліті, а також, як і ми, жива істота, що дихає, мислить, руйнується, відновлюється й має свою душу, а душа, як сказав якийсь мудрець: "Справді є форма, яка дає буття природному тілу, що має різні частини і здатності до буття", — і це триватиме доти, доки і їй прийде пора. Тоді з вуст і зривається перший крик відчаю, бо щось у нутрі нашому обривається й падає, як зірваний зі скелі камінь.

І я побачив те, що бажав, чи, точніше, те, що мав і мусив побачити: у глибині водяного мороку проступила знайома хвіртка, яка однаково відчинялася взад і вперед; штовхнув її, і назустріч побіг із радісним гавкотом наш песик, один із тих, який жив поруч батьків, а може, всі разом, але з'єднані в одному, тобто це був не так конкретний песик, як образ його. І він почав радісно скавчати, стрибати й робити навкола мене кола, щоб таки дострибнути до мого обличчя й лизнути його. І я знав, що ця істота чи образ її так чинить, бо не забула мене, а не забути — це і є любити. Двері в домі безшумно відчинились, і на ґанок вийшла моя сестра; мене, однак, не помітила, а почала витрушувати якогось килимця. Зрештою, повернулася, охнула й радісно засвітила до мене всмішкою.

— Діти, дядько приїхав! — крикнула сестра, і з розхилених дверей викотилися з радісним вереском двоє малих, хлопчик і дівчинка, хлопчик тримав у руці пістолета, звісно іграшкового, й бахкав, а дівчинка — ляльку з відпалими ногами.

— Дядю, дядю! — закричав хлопчик, — а мій пістолет бахкає!

— А в моєї ляльки знову відпали ноги! — радісно закричала мала.

З'явився на тому ж ґанку й батько, такий, яким знав: із жовтуватою шкірою обличчя і зігнутий у карку, усмішка його стримана, але так само радісна; у розчиненому вікні я помітив і темну материну постать.

— Деся затримався? — спитала вона, спираючись пальцями об підвіконня. — А всі твої тут і давно на тебе чекають.

І я побачив обіч матері у проїмі вікна, наче на фотокартці, бо всі нерушно позастигали й порозплющували очі, від чого вони починали здаватися схожими на гудзики, усіх моїх: дружину, дочку, яку вона тримала на руках, а сама дочка точнісінько так само тримала біля грудей ляльку, але ноги в тієї не були одірвані, а ззаду ще й тещу мою, хоча та, наскільки сягає пам'ять, ніколи в моє рідне місто не приїжджала.

І тільки тепер я побачив, що сестра струшувала не килимка, а картату, з китицями скатерку. Простелила її на столику, що стояв серед двору, і на ньому почали самі від себе виникати тарілки, пляшки, миски, склянки, чарки і столове приладдя.

— Якесь сьогодні свято? — спитав я, зупиняючись біля столу.

— Так, — сказала мати. — Таємна вечеря нашого роду, бо ти таки до нас повернувся.

Здивовано роззирнувся. Куш бузку ріс на своєму місці, але не цвів, очевидно, тепер не травень, та й чи можуть цвісти квіти під водою? Однак росли тут, власне, витиналися тінно, яблуні та груші, на яких росли плоди, а може, тіні плодів. Моя дружина повільно зривала ті плоди і клала до кошика, і це нагадало картину якогось знищеного у тридцяті роки художника, здається Бойчука. І в моїй залитій водою голові почав раптом виписуватися й промальовуватися ще один візерунок, образ якого давно миготів перед очима, але ніяк не міг убгатись у форму слів чи визначень. А була це вельми проста думка, така ж проста, як стриманий, мудрий усміх на батькових устах. І я збагнув, що не батьківська хата віддалялася весь час від мене, а таки я від неї, і що саме це й призвело до її руйнації, адже коли хати покидають сини, то вони швидко стають пустками, хоч, може, й справді: щодо того постаралися немало й великі імітатори. Але збагнув і друге, дотичне до цього: не треба складати вини своєї на когось, бо так вини не позбудешся, а ще пізнав, більше за це: всі оці люди, котрі зібралися тут, а може, це я їх зібрав своєю волею й бажанням, по-своєму любили мене та й люблять, живі вони чи неживі, отож це я віддалявся від них і тікав, бо сам не любив їх так, як належало б. Не світ щодо мене, а я у світі витворював, креслячи, кола солончаків та й покидав їх, розсипаних по дорозі, яку пройшов, відтак колапсоїд — не так світ, а таки я, хоч і світу не намальовано однією тільки білою чи тільки чорною барвою. Можливо, в цьому й була розгадка відчуття вини, яку ціле життя своє відчуваю, про що виразно свідчить цей скрипт, і це була ще одна істина до складеного мною перед таємною вечерею візерунку.

Отож ми сиділи за столом, оточені товщами зеленкуватої води, мовчазні і спокійні, але попри все з'єднані чи й злиті тим, що і є таїною у цьому світі. Бо коли відбувається таємна вечеря, ніхто нічого не мусить говорити, адже слова уже стали плодами, як оті тіняві груші та яблука, що їх зняла із дерева пізнання для нас дружина, отож вони зірвані з гілок, і їх треба дбайливо скласти до кошика. А коли кожен із нас, котрі мовчки сидять і неквапно вкушають із порожніх тарілок виделками, якими не зачеплюється їжа, і ножами, якими нічого не розрізається, тоді й чиниться таїнство, яке ми, суцці цього світу, не завжди вміємо розгадувати. І це тому, що всі, живучи в імітованому світі, поступово ставали несправжніми, відтак колапсоїдами, а тільки справжнє у нас і може вважатися Божою часткою. І ота несправжня у нас частка все більше і більше розросталась, аж доки не зробилася з о н о ю, і та з о н а почала вже нас вабити, як надить і зелений світ із садами, бузками та долинами із джерелами. Отже, несправжнє в нас росло, а справжнє маліло, хоча ніколи, здається, принаймні у частині із нас, не зникало. Воно і в мені не зникло, хоч я таки увійшов у зону, зманений

метафізичним потягом, що подібний до потягу, яким часом вабить і смерть. Ось чому, коли заходив я у з о н у, вряди-годи струшував мною жах, і це був жах, уподібнений до жаху перед смертю, адже смерть, і з о н а, і солончаки, які покидаємо за собою чи обіч своїх доріг, — це також її, смерті, образ.

І тут сталося ще одне диво. До нашої хати, що сховалася у водяній зеленкуватій товщі, до дна річки, чи озера, чи моря-океану я прикликав, як уже казав, тільки тих, з ким був найтісніше зв'язаний, отже, кого найбільше любив. Але хвіртка, що давала змогу зайти в подвір'я, весь час хилиталася взад-уперед, бо в неї почали входити нові й нові позеленілі істоти. Декого я знав, а більше — ні: увійшов чоловік сестри моєї, і його батьки, зайшов батько моєї дружини, а за ними її діди й баби, зайшов син моєї дружини, навіть той мотоцикліст, що розбив нашу сім'ю, а за ними діди й баби мої, а ще інші й інші, підходили й називалися: прадіди, прабаби, і пра-, і пра-, і всі вони всідалися до столу, а стіл сам від себе розсувався, на ньому виникали нові миски, тарелі, склянки, столове приладдя, але вже не теперішні, а цілком музейні. А хвіртка не переставала беззвучно хилитися, люди входили і входили, і стіл наш уже протягся на довжину дороги, якою сюди прийшов. І я, зачаровано дивлячись на оце дійство, не міг не подумати: ось він, справжній, не імітований музей, що його має тримати в душі кожен, хто не бажає щастя у з о н і, і кого бере за серце пазуристими лапками липкий жах. І я відчув, що налитий тим жахом по вінця. І жах той, зрештою, і є вода, якою оце зараз ми залиті і яка звела нас до купи, бо часткою її ми є, були й будемо.

І ще одне диво побачив я у тому видженні: кожен із нас діставав по великому золотому яблуку, які опускалися з високості на тонкій золотій нитці, і кожен те яблуко клав біля правої руки, і кожен довідувався, що те яблуко має зв'язок із небом, бо всі нитки, на яких вони спускалися, сходяться до однієї руки, яка їх і тримає, і та рука, можливо, і є сонцем цього світу, навіть не можливо, а напевне ним є.

І я вже не міг побачити кінця столу, який губився у зеленому мороці води, відтак вив'язавсь у моїй голові ще один візерунок: всі оці люди чи тіні людей, живі чи давно зниклі, розчинені у воді часу, як сіль, напіврозчинені чи ще у живих іпостасях, є часткою живого мене, а отже, часткою і того сонця-руки, що тримає тонкі нитки з бабиного літа, а всі ми — мережа цього світу, створена не для ненависті, а задля любові. І я відчув, що досі мав у грудях не серце, а шматка каменю, однак воно залишалося серцем, ось чому в цій воді, на цьому дні і на таємній вечері воно почало розбухати, наливаючись соком, й випускати із себе зелені пагони. І це стало головною часткою, тобто поживою на цій нашій таємній вечері, адже сокровенне у нас — це і є те, чого, може, до кінця не розуміємо, але чого не можна губити й утрачати, тим більше знищувати, й імітувати, і придумувати, а тільки приймати, як зерно, в якому заковано не лише солончаки, пустелі, зони, війни, імітаторів, малих і великих, а живу суть людини й світу, яка не має зникнути, хоча весь час зникає і розчиняється у цій воді.

1974—1976,

2000 р.

1

Комедія закінчена.

2

Дотепна людина.

3

Людина примітивна (лат.)